

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

YEREVAN STATE UNIVERSITY
INSTITUTE FOR ARMENIAN STUDIES

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՀԱՆԴԵՍ

3

ARMENOLOGICAL ISSUES

BULLETIN

ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ – YSU PRESS
2014

Հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ
Հրատարակվում է 2014 թվականից

The Bulletin is published thrice a year.
It has been published since 2014

Գլխավոր խմբագիր՝ **Սիմոնյան Ա. Հ.**

Խմբագրական խորհուրդ՝

Ավագյան Ա. Ա.

Ավետիսյան Լ. Վ. (գլխավոր
խմբագրի տեղակալ)

Ավետիսյան Հ. Գ.

Ավետիսյան Յու. Ս.

Բայրամյան Հ. Ս.

Բարդակչյան Գ. (ԱՄՆ)

Դեղեյան Ժ. (Ֆրանսիա)

Դրոսթ-Աբգարյան Ա. Գ.
(Գերմանիա)

Զաքարյան Ս. Ա.

Հայրունի Ա. Ն.

Հովհաննիսյան Ս. Ս.

Հովսեփյան Լ. Ս.

Ղարիբյան Ա. Ա.

Սարգսրյան Հ. Գ.

Մինասյան Է. Գ.

Մուրադյան Ս. Պ.

Պողոսյան Վ. Ա. (պատասխանատու քարտուղար)

Սայադով Ս. Ս. (Ռուսաստան)

Սաֆարյան Ա. Վ.

Տազեայան Ա. (Լիբանան)

Editor-in-chief: **Simonyan A.**

Editorial Board:

Avagyan A.

Avetisyan H.

Avetisyan L. (Deputy editor-in-chief)

Avetisyan Y.

Bardakchian G. (USA)

Bayramyan H.

Dakessian A. (Lebanon)

Dedeyan G. (France)

Drost-Abgaryan A. (Germany)

Gharibyan A.

Hayruni A.

Hovhannisyan M.

Hovsepian L.

Margaryan H.

Minasyan E.

Muradyan S.

Poghosyan V. (Executive Secretary)

Safaryan A.

Sayadov S. (Russia)

Zakaryan S.

Հ Ո Ղ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր

ԱՐԾՐՈՒՆ ԱՎԱԳՅԱՆ

ՄԱՅՐ ԲՈՒՀԻ ՄԱՅՐ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏԻ 95-ԱՄՅԱ ՈՒՂԻՆ*

Բանալի բառեր – համալսարան, պատմալեզվաբանական, պատմություն, բանասիրություն, մայր ֆակուլտետ, հոբելյան, կրթություն, գիտելիք, գիտություն, ուսուցիչ, մտավորական, դասախոս, գիտնական, շրջանավարտ, ժողովուրդ

2014 թ. ուսումնական տարվա սկիզբը առանձնապես նշանակալից էր Երևանի պետական համալսարանի հայ բանասիրության ու պատմության ֆակուլտետների համար. 95 տարի առաջ՝ 1919 թ., հիմնադրվեց հանրապետության առաջին բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը, որն ուներ ընդամենը մեկ պատմալեզվաբանական ֆակուլտետ:

Այդ ֆակուլտետի բացումը պատահական չէր: Նորաստեղծ երկրին անհրաժեշտ էին ազգային նկարագրով լեցուն ուսուցիչներ, մտավորականներ, գաղափարակիրներ ու, մանավանդ, գաղափարատարներ, որ անկախացած Հայաստանի ազատության, ինքնուրույն պետականության ու ժողովրդի հոգևոր հարակալության հունդերը սերմանեին մարդկանց մեջ:

Ուշագրավ է եղել մայր բուհի մայր ֆակուլտետի անցած ուղին: Այս առումով Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Սերժ Սարգսյանը պատմության և հայ բանասիրության ֆակուլտետների հիմնադրման 95-ամյակի առիթով ուղերձում նշել է. «Համալսարանի հայագիտական երկու ֆակուլտետներն էլ ունեն կարևոր առաքելություն: Դա մեր պետությանը, մեր ժողովրդին, գիտելիքի լույսին ու բարուն ծառայելու պատրաստ բանիմաց ու լայնախոհ մասնագետներ պատրաստելն է: Այդ առաքիլություններով օժտված համալսարանականներն են, որ շարունակելու են կերտել Հայաստանի ու Երևանի պետական համալսարանի կենսագրությունը և կոչված են պատվով կրելու «համալսարանական» անունը»:

Հոբելյանը, իրոք, լավ առիթ դարձավ վերագնահատելու համալսարանի անդրանիկ ֆակուլտետի անցած ուղին ու նախանշելու նոր անելիքները:

XX դարի առաջին երկու տասնամյակները հայ ժողովրդի պատմության ամենաճակատագրական փուլերից եղան: Մի կողմից Առաջին աշխարհամարտի պատճառած տնտեսական ավերածություններն ու մարդկային զոհե-

---

* Հոդվածի սեղմ տարբերակն ընթերցվել է 2014 թ. սեպտեմբերի 10-ին ԵՊՀ պատմության և հայ բանասիրության ֆակուլտետների 95-ամյակին նվիրված հանդիսավոր նիստում:

րը, մյուս կողմից Մեծ եղեռն անվամբ պատմության մեջ մտած՝ պետական մակարդակով Օսմանյան կայսրությունում երիտթուրք պարագլուխների կազմակերպած ցեղասպանությունը արևմտահայության նկատմամբ և, վերջապես, ցարական կարգերի փլուզումն ու բոլշևիկյան տիրապետության հաստատումը, այդ ամենի հետևանքով զանգվածային փախստականների ու համաճարակների, սովի, դրանց հավելյալ անտանելի ցրտերի պատճառած վնասները քարքարի վրա չթողին Հայաստան աշխարհում:

Ահա այսպիսի պայմաններում ստեղծվեց Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը՝ ի սկզբանե ստիպված լինելով պայքարել իր հարևանների արշավող բանակների դեմ, զսպել իրար հաջորդող ներքին ապստամբություններն ու դավաճանությունները: Նորաստեղծ հանրապետության ամբողջ տարածքում անմշակ էին մնացել դաշտերն ու այգիները: Երևանի փողոցներում ու շենքերի բակերում, Վաղարշապատի պարիսպներից ներս ու դուրս հարյուրհազարավոր գաղթականներ ու որբեր մեռնում էին՝ հա ց, հա ց մուրալով: Այդ դաժան օրերի մասին Կոստան Զարյանն իր «Նավը լեռան վրա» վեպում վկայում է, թե ինչպես ամեն առավոտ քաղաքի փողոցներով շրջում էին դիահավաք սայլերը, թե ինչպես նենգում էին մեծ տերությունները, թե ինչպես երկիրը սրընթաց դեպի անդունդն էր գլորվում: Ասես մի վերին անեծքով սովը, ցուրտը, համաճարակները, պատերազմները դարձել էին Հայաստան աշխարհի «դաշնակիցները»:

Այսպիսի իրավիճակում 1919 թ. մայիսի 16-ին ՀՀ Նախարարների խորհրդի որոշմամբ, որտեղ մեծ էր կրթության և արվեստի նախարար Նիկոլ Աղբալյանի դերը, հիմնվում է Երևանի համալսարանը, որը իր աշխատանքները պետք է սկսեր Երևանում, սակայն այստեղ հարմար շենքի բացակայության պատճառով իր գործունեությունը ծավալում է Ալեքսանդրապոլում՝ առևտրային դպրոցի շենքում, որը կանգուն է նաև մեր օրերում և քաղաքի լավագույն կառույցներից է: Նախատեսվում էր հաջորդ ուսումնական տարին վերսկսել Երևանում, որտեղ համալսարանին հատկացվեց Աստաֆյան փողոցում գտնվող ուսուցչական սեմինարիայի շենքի առաջին հարկը, երկրորդ հարկը դեռ զինվորական հիվանդանոց էր: 1920 թ. հոկտեմբերին ծավալված հայ-թուրքական պատերազմը կասեցրեց գործընթացը, ապա հաջորդեց բոլշևիկյան կարգերի հաստատումը, և միայն 1921 թ. հունվարին հնարավոր եղավ սկսել պարապմունքները:

1919 թ. համալսարանի տեսուչ (ռեկտոր) էր հաստատվել Եվրոպայում ու Ռուսաստանում մեծ համբավ վայելող իրավաբան, պրոֆեսոր Յուրի Ղամբարյանը: Կազմակերպչական աշխատանքներին զուգահեռ՝ անհրաժեշտ էր լուծել երկու կարևորագույն՝ որակյալ դասախոսական կազմի և ուսանողների ընդունելության կարգի խնդիրներ: Դասախոսական աշխատանքի հրավիրվեցին ժամանակի անվանի մի շարք մտավորականներ, մասնագետներ ու գիտնականներ, որոնց մի մասը 1910-1920-ական թվականներին հայ իրականության մեջ արդեն հայտնի դեմքեր էին և ունեին գիտական ու մանկա-

վարժական աշխատանքի մեծ փորձ: Նրանց թվում էին Մանուկ Աբեղյանը, Ստեփան Մալխասյանը, Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մինասյանը, Երվանդ Տեր-Մինասյանը, Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանը, Միրական Տիգրանյանը, Հակոբ Մանանդյանը, Գրիգոր Ղափանցյանը և այլք: Ուսանողության ընդունման հարցը որոշվում է հետևյալ սկզբունքով. նախ ընդունել միջնակարգ կրթություն ունեցողներին, ապա՝ չունեցողներին, ովքեր պետք է ուսանեին ազատ ունկնդրի կարգավիճակով: Ընդունելության սկզբունքը մեկն է եղել. «մտնելը լինի հեշտ, ելնելը՝ դժվար»: Արդյունքում հայտ ներկայացրած 632 քաղաքացիներից համալսարան են ընդունվում 260-ը:

Ուշագրավ է, որ անդրանիկ դասախոսությունը կարդացել է Գևորգյան ճեմարանի նախկին տեսուչ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Սովսիսյանը («Հայ վանքերի նշանակությունը Հայաստանի մշակութային գործերում» թեմայով), ով պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի առաջին դեկանն էր: Պատվարժան ու լուսավոր մի մարդ, որ գիտեր մի քանի լեզուներ, ավարտել էր Դորպատի համալսարանը, կատարելագործվել Փարիզում, Լոնդոնում, Բեռլինում, եղել Վիեննայի և Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ, Պետերբուրգում պաշտպանել գիտական թեզ: Թեմայի ընտրությունը պատահական չէր: Կրթական ու գիտական զարգացումից զատ, անհրաժեշտ էր ուսանողներին նաև հոգևոր ու բարոյական բարձրացման մղել:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Երևանի համալսարանը նոր շունչ է ստանում, վերանվանվում Երևանի ժողովրդական համալսարան, ռեկտոր է նշանակվում Հակոբ Մանանդյանը: Ցավոք, համալսարանում պարապմունքները նորից են ընդհատվում՝ պայմանավորված 1921 թ. փետրվարյան քաղաքացիական դեպքերով: Նույն տարվա հոկտեմբերին դասերը վերսկսվում են:

Հետագա տարիներին համալսարանում եղան մի շարք բաժանումներ ու վերաբաժանումներ, ստեղծվեցին ու փակվեցին ֆակուլտետներ ու բաժիններ: Հաճախակի կրկնվող այս ընդհատումներն ու փոփոխությունները վառ կերպով ցույց են տալիս Հայաստանի այդ տարիների ոչ միայն քաղաքական, տնտեսական ու ռազմական հեղհեղուկ վիճակը, այլև կրթական ու մշակութային որքան բարդ, նույնքան և տխուր կացությունը: Այդուհանդերձ, հետագա տարիներին համալսարանը շատ ավելի կայուն քայլերով է առաջադիմում: Պրոֆեսորադասախոսական կազմը համալրվում է նոր ուժերով՝ Լեո (Առաքել Բաբախանյան), Արսեն Տերտերյան, Հայկ Գյուլի-Քնիսյան, Հրաչյա Աճառյան, Գուրգեն Էդիլյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Աբգար Հովհաննիսյան, Գուրգեն Սևակ և այլք:

1936-1937 թթ. ուստարվանից պատմագրական ֆակուլտետի հենքի վրա ստեղծվեցին պատմության և բանասիրության ինքնուրույն ֆակուլտետները: Հետագա տարիներին պատմության ֆակուլտետից կազմավորվեցին փիլիսոփայության, հոգեբանության ու միջազգային հարաբերությունների, իսկ բանասիրականից՝ արևելագիտության, ռուս բանասիրության, ռոմանագեր-

մանական բանասիրության և ժուռնալիստիկայի ֆակուլտետները:

1920-1930-ական թվականներին, ինչպես և հետագա տարիներին, համալսարանում գործել է հայ պատմաբանների շատ ուժեղ փաղանգ: Նրանք ոչ միայն իրականացրել են այդ տարիների ուսանողության ուսուցման գործը, այլև պատրաստել փոխարինողներ, ուսումնական գործընթացներում ընդգրկել նոր առարկաներ ու ուսուցման մեթոդիկաներ, հիմնել նոր ամբիոններ՝ ԽՍՀՄ պատմության, ընդհանուր պատմության, հայ ժողովրդի պատմության, հնագիտության և ազգագրության և այլն: 1940-ական թվականներին ինչպես նախկին պատմալեզվաբանական, այնպես էլ վերակազմավորված պատմության և բանասիրական ֆակուլտետները իրենց գործունեության ընթացքում արդեն հասցրել էին մի քանի շրջանավարտ կուրսեր ունենալ: Այդ շրջանավարտների լավագույններից մի քանիսը շարունակեցին իրենց ուսուցիչների գործը, դարձան գիտության ու կրթության կազմակերպիչներ, առաջատար դասախոսներ, պրոֆեսորներ ու ակադեմիկոսներ: Նրանցից շատերը պատմության, հայոց լեզվի ու գրականության զարգացման առաջին դիրքերում եղան տասնամյակներ շարունակ, գրեցին բազում մենագրություններ, դասագրքեր, հարյուրավոր գիտական հոդվածներ: Այսօր էլ նոր սերունդը ակնածանքով է մտաբերում այնպիսի ճանաչված գիտնականների ու դասախոսների, ինչպիսիք են Հակոբ Մանանդյանը, Առաքել Բաբախանյանը, Ստեփան Ներսիսյանը, Աշոտ Հովհաննիսյանը, Արգար Հովհաննիսյանը, Մկրտիչ Ներսիսյանը, Վահան Ռշտունին, Հակոբ Ջորյանը, Աշխարհաբեկ Քալանթարը, Հենրի Գաբրիելյանը, Նորայր Դաբաղյանը, Հրաչիկ Միմոնյանը, Լենդրուշ Խուրշուդյանը, Բաբկեն Հարությունյանը, Էդիկ Ջոհրաբյանը, Մկրտիչ Մկրյանը, Էդուարդ Աղայանը, Գևորգ Ջահուկյանը, Էդվարդ Ջրբաշյանը, Հրանտ Թամրազյանը, Հովհաննես Բարսեղյանը, Վաչե Նալբանդյանը, Էրիկ Աթայանը, Աշոտ Սուքիասյանը, Ալբերտ Շարուրյանը, Մանվել Ասատրյանը, Սիրաք Գյուլբուդաղյանը, Սերգեյ Գալստյանը և շատ ուրիշների:

Մեր օրերում այդ ֆակուլտետների գիտական ու կրթական աշխատանքներն իրենց ուսերին են տանում ավելի երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչները՝ Է. Մինասյանը, Պ. Հովհաննիսյանը, Ա. Միմոնյանը, Հ. Ավետիսյանը, Հ. Մարգարյանը, Ա. Ստեփանյանը, Հ. Պետրոսյանը, Լ. Չուգասզյանը, Վ. Գաբրիելյանը, Լ. Եզեկյանը, Լ. Հովսեփյանը, Ժ. Քալանթարյանը, Ս. Մուրադյանը, Ռ. Մաքապետոյանը, Յու. Ավետիսյանը, Վ. Պետրոսյանը, Ա. Աբաջյանը, Լ. Մնացականյանը, Կ. Աղաբեկյանը, գիտության տասնյակ այլ դոկտորներ, դոցենտներ, ասիստենտներ, որոնց գործունեությունը չի սահմանափակվում միայն ֆակուլտետների պատերից ներս: Համագործակցելով ՀՀ գրողների միության, Գիտությունների ազգային ակադեմիայի, Մատենադարանի, Երևանի մի շարք բուհերի, թանգարանների, դպրոցների, Հայաստանի Հանրապետության ու Ղարաբաղի զորամասերի, արտասահմանի, Սփյուռքի, Ջավախքի կրթական ու գիտական ուժերի հետ՝ ֆակուլտետների պրոֆեսորադասախոսական կազմը հանդես է գալիս դասախոսություններով, գիտա-

կան զեկուցումներով, մասնակցում գրքերի քննարկումների, գրական, պատմագիտական ու լեզվաբանական բանավեճերի, պոեզիայի փառատոների և մրցանակաբաշխությունների: Անուրանալի է այս ֆակուլտետների ներդրումը հանրապետությունում մանկավարժական կադրերի պատրաստման և կրթական նոր համակարգերի ու ծրագրերի ստեղծման գործում:

Մեծ է նրանց ներդրումը մանավանդ գիտական ուժերի պատրաստման ոլորտում: Արդեն տասնամյակներ շարունակ հայ բանասիրության ֆակուլտետում գործում է «Գրականագիտություն» մասնագիտական աստիճանաշնորհող խորհուրդը, ուր իրենց թեկնածուական ու դոկտորական աշխատանքներն են պաշտպանել մի քանի տասնյակ գիտնականներ: Վերջին տարիներին ֆակուլտետում հաջողությամբ գործում է նաև «Մանկավարժության տեսության և պատմության» աստիճանաշնորհող խորհուրդը: Պատմության և հայ բանասիրության ֆակուլտետների մի շարք առաջատար գիտնականներ համապատասխանաբար ընդգրկված են ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում գործող «Պատմություն» և Լեզվի ինստիտուտում գործող «Լեզվաբանություն» մասնագիտությունների գիտական աստիճան շնորհող խորհուրդների կազմում: Երկու ֆակուլտետները պարբերաբար կազմակերպում են հանրապետական, միջբուհական ու միջազգային գիտաժողովներ, կոնֆերանսներ, կլոր սեղաններ: Ահա այդպիսի մթնոլորտում են ձևավորվել ու ստեղծագործական կյանք մտել բանասիրական ֆակուլտետի շրջանավարտներ, մեր գրականության տաղանդավոր ներկայացուցիչներ Խաչիկ Դաշտենցը, Գուրգեն Մահարին, Նաիրի Զարյանը, Հովհաննես Շիրազը, Վահագն Դավթյանը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Պարույր Սևակը, Հրաչյա Հովհաննիսյանը, Վարդգես Պետրոսյանը, գրողների միության նախկին նախագահ Լևոն Անանյանը, ներկայիս նախագահ Էդուարդ Միլիտոնյանը, մեր օրերում ստեղծագործող Ն. Ադայանը, Հ. Էդոյանը, Հ. Գրիգորյանը, Ա. Հարությունյանը, Դ. Հովհաննեսը, Դ. Սիրունյանը, Ա. Ավագյանը: Մշակույթի և գիտության բնագավառի այնպիսի հայտնի դեմքեր, ինչպիսիք են գրականագետներ Սերգեյ Սարինյանը, Պիոն Հակոբյանը, Ալբերտ Մուշեղյանը, Սարգիս Հարությունյանը, Ալբերտ Կոստանյանը, Ալբերտ Արիստակեսյանը, Արիկ Գրիգորյանը, նույնպես այդ ֆակուլտետի շրջանավարտներ են: Հայ բանասիրության ֆակուլտետն ավարտած շրջանավարտների մի մասը ընթացավ կյանքի այլ ուղիներով՝ դարձավ կուսակցական, հասարակական ու քաղաքական գործիչ, խմբագիր, լրագրող, կրոնավոր՝ Գ. Սահակյան, Ռ. Շառոյան, Ա. Վարդանյան, Կ. Խողիկյան, Հ. Հովեյան, պատմության ֆակուլտետի նշանավոր շրջանավարտներից են հանրապետությունում այնպիսի հայտնի անձինք, ինչպիսիք են Վ. Սարգսյանը, Վ. Բարխուդարյանը, Լ. Ղարիբջանյանը, Ի. Զաքարյանը, Լ. Մկրտչյանը, Ա. Մելքոնյանը, Հ. Դեմոյանը և այլք:

Զարմանալի չթվա, որ բանասիրական ֆակուլտետի շրջանավարտներ են Հայաստանի Հանրապետության առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանն ու ներկայիս նախագահ Սերժ Սարգսյանը, ով նաև ԵՊՀ կառավարման

խորհրդի նախագահն է: Ս. Մարգարյանի ուսանողական տարիներից իմ մեջ տպավորվել է մի խոսակցություն: 1965 թ. Երևանը եռուսու էր քաղաքական ու ազգային զարթոնքով: Խորհրդային սահմանափակ իրականության մեջ առաջին անգամ տեղի էին ունենում փողոցային ցույցեր ու երթեր: Ամենքը պահանջում էին Արևմտյան Հայաստանի նվաճված հողերի վերադարձը: Հանրահավաքներից ու ելույթներից բացի՝ եղան նաև հալածանքներ ու ձերբակալություններ: Այդ բուռն դեպքերին հաջորդած 70-ական թվականների մթնոլորտը պակաս լարված չէր. պահանջատիրությունը շարունակում էր բորբոքել հոգիները: Ու երբ մի անգամ դասամիջոցին խոսում էինք կորցված հողերի ազատագրման խնդիրներից, Ս. Մարգարյանը խորհրդավոր կերպով ասաց, որ մինչ այդ դեռ ուրիշ կարևոր անելիքներ կան: Անկեղծ ասած՝ այն ժամանակ չհասկացա, թե նա ինչ էր ուզում ասել: Ջանգը հնչեց, մեր զրույցը ընդհատվեց, գնացինք լսարան: Իսկ երբ 1980-ականներին սկսվեց դարաբաշխի շարժումը, որի առաջնորդների թվում ես տեսա նաև նրան, նոր միայն հասկացա, թե ինչ նկատի ունեւր նա տասնամյակ առաջ:

Եթե խոսք բացվեց Ղարաբաղի մասին, չեմ կարող չնշել նաև, որ 1988 թ. հենց հայ բանասիրության ֆակուլտետում Արցախից ժամանած դերասանուհի Ժաննա Գալստյանի հետ հանդիպումից հետո ֆակուլտետի ուսանողությունը ուղևորվեց օպերայի հրապարակ և սկիզբ դրեց ամենքիս հայտնի նստացույցերին:

Ղարաբաղյան շարժման ամենաառաջին շարքերում էր նաև համալսարանի պատմության ֆակուլտետը, որի կուսակցական կազմակերպությունը այդ օրերին անցկացնում էր դռնբաց ժողովներ, ուր ընդունվում էին այն ժամանակվա իշխանությունների պահվածքի դեմ վճռաբեկ որոշումներ, կազմվում Մոսկվա ուղարկվելիք բողոքներ ու նամակներ:

Եթե թռուցիկ հայացք նետենք վերոհիշյալ ֆակուլտետների անցած ճանապարհին, ապա կտեսնենք, որ այն ընթացել է ոչ միայն դժվարություններով, այլև լի է ձեռքբերումներով: Լայն առումով, այդ ճանապարհը բոլորովին էլ 95 տարի առաջ չի սկսվել: Դա մի պատմություն է, որ հեռուներից է գալիս, կրթվելու ու զարգանալու մեր ժողովրդի հավերժական տենչանքից, իր պայծառ երազանքները իրականացնելու հոգևոր ու ֆիզիկական գոյակովից: Այդ է եղել մեր ողջ ազգի կյանքի իմաստը, ու պատահական չէ, որ Շահան Շահնուրը գրել է.

«Ա՛զգ,
Կռուէ՛ ամբողջությամբը քու միսերուդ:

Եթէ միսերդ ինկան պատառ-պատառ, կռուէ՛ դենդերներո՛ վդ, ջիդերովդ, երակներովդ:

Եթէ պայքարը զանոնք լափեց՝ կռուէ՛ ոսկորներո՛ վդ:

Եթէ ոսկորներդ փշրուեցան, կռուէ՛ ծուծո՛ վդ:

Եթէ ծուծ չմնաց, կռուէ՛ աճիւններո՛ վդ:

Եթէ ասոնք ալ տարտղնուեցան, կորսուեցան, չքացան, այն ատէն կռուէ՛, ազգ, չերոսոս՛ վդ»:

Իսկ հերոսները միայն մարտի դաշտում ընկածները չեն, այլև մեր դժվարին պատմության լաբիրինթոսներում լույսի նման ճառագած այն մարդիկ, որոնք ճանապարհ են մատնանշել եկող սերունդների համար, կրթել ու լուսավորել են նրանց, նահատակ դարձել հանուն իրենց գաղափարների: Հայ մարդը արդեն հազարավոր տարիներ քայլում է այդ ուղիներով, կովում իր երկրի հողերն ամայացնողների դեմ, անընդհատ արշավող թշնամիների դեմ: Լինելով, Խորենացու խոսքերով ասած, «փոքր ածու»՝ նա, հանուն իր ազատության ու առաջադիմության, պայքարել է զանազան հազկերտների, մորիկների, լենկթեմուրների, չինգիզխանների դեմ, որ եկել են ու ավերել, անապատ դարձրել հայոց ծաղկուն դաշտերն ու այգիները, քանդել վանքերն ու կրթարանները, լուսավորության օջախներն ու համալսարանները:

Բայց միշտ էլ հայ ժողովուրդը՝ քարի հետ քար, հողի հետ հող, նստել ու սպասել է: Այս անարդար աշխարհում նա ամենից շատ սպասել է արդարության: Իմացել է, որ չկա իր որոնած արդարությունը, բայց սպասել է, քանի որ ցանկացել է աշխարհ մի մաքուր ու երկիր մի շեն, ուր լինել խաղաղ մի՛ դաշտ, այդ դաշտի մեջ՝ խաղաղ մի տնակ, տնակի մեջ՝ օջախ, օջախի մեջ՝ կրակ: Կրակ, որ ջերմություն լինելուց առաջ՝ **լույս է**: Ահա այդ լույսի հետևից է, որ վազել է հայ մարդը, լույս, որ խաղաղ արարումն է, առաջադիմությունը, համազգային բաղձանքների իրականացումը, քրիստոնեական մարդասիրությունը:

Դարեր շարունակ հենց այդ ամենի համար գործեցին մեր մտքի մեծերը՝ հայ կյանքի գոհասեղանին դնելով ամեն բան: Այդպես մի Մաշտոց արարեց հայոց գրերը ու հիմնեց թարգմանչաց դպրոցը, մի Խորենացի այրվեց մեր պատմության բավիղներում, մի Նարեկացի հավասարը հավասարի գրույցի բռնվեց Բարձրյալի հետ, մի Գրիգոր Մագիստրոս հիմնեց Հավուց թառի համալսարանը, մի Նչեցի՝ Գլաձորի կրթարանը, մի Մխիթար՝ Վենետիկի միաբանությունը, մի Մեղապարտ՝ հայ տպագրությունը, մի Աշտարակեցի՝ Ներսիսյան դպրոցը, մի Կոմիտաս հայտնաբերեց հայ երգն ու մեղեդին, մի Աբովյան կրթական լույսի բարձրացրեց մի ամբողջ ժողովրդի, ու մի Աղբալյան իր ստորագրությամբ վավերացրեց հայոց համալսարանի գործունեությունը:

Նրանցից ամեն մեկը սովորական մարդ կամ գործիչ չի եղել, այլ բարձր մտավորական, իր ժամանակի լուսավոր մարդ, հայրենիքի ջահակիր զինվոր, որ որպես զենք օգտագործել է գրիչը, միտքը, գաղափարը, ասել է թե՛ սերն ու նվիրումը իր ժողովրդին, այսինքն՝ եղել է սկիզբ, եղել է **ուսուցիչ**, եղել է գիտություն տարածող:

Ահա այդպես էլ 1918 թ. նոր-նոր անկախություն ձեռք բերած ժողովուրդը ձեռնամուխ եղավ կրթության իր մայր օջախի՝ Երևանի համալսարանի ստեղծմանը, որի բաղկացուցիչներից մեկն ու առաջնեկը եղավ պատմալեզվաբանական ֆակուլտետը՝ այսօրվա պատմության և հայ բանասիրության ֆակուլտետները, որոնց կոչումն է շարունակել այն ամենը, ինչը բարձր է ու վեհ, հայեցի կրթությամբ լուսավորել նոր սերնդին, նպաստել գիտության

զարգացմանն ու տարածմանը, սատար լինել հայ ոսկեդենիկ լեզվի, գրականության, պատմության ու մշակույթի առաջընթացին, որը նշանակում է սատար լինել մեր ազգային գաղափարադրույթներին, այլ խոսքով՝ շարունակել այն, ինչը սկսել ու մասամբ իրագործել են մեր մտքի մեծերը, մեր մտքի հանճարները, ասել է՝ լինել մեծ **համալսարան** մեր ժողովրդի համար: Եվ երբ մենք այսօր տոնում ենք մեր մայր բուհի ու նրա մայր ֆակուլտետների 95-ամյակը, այն ամենից առաջ որպես բոլոր համալսարանականների վաստակի գնահատում է հնչում, մանավանդ համալսարանի պրոֆեսորադասախոսական կազմի համար, որի աշխատանքի շնորհիվ է Երևանի պետական համալսարանը ինչպես տարածաշրջանի առաջատար, այնպես էլ նախկին ԽՍՀՄ-ի և ներկայիս ԱՊՀ-ի երկրների հարյուրավոր համալսարանների վարկանիշների գնահատումների արդյունքներով գրավում տասնմեկերորդ պատվավոր տեղը:

Տեղին է մտաբերել ֆակուլտետի 95-ամյակին նվիրված հանդիսավոր նիստում ասված խոսքը. «Յուրաքանչյուր ժողովրդի ազգային նկարագիրը պայմանավորված է նրա հոգևոր-մշակութային զարգացման աստիճանով»: Մեր ժողովրդի համար այդ զարգացման հենասյուններից մեկը եղել է Երևանի պետական համալսարանի առաջնեկ մայր ֆակուլտետը:

Артсрун Авакян – 95-летний путь первого факультета главного вуза

Статья посвящена 95-летию историческому пути, пройденному первым факультетом Ереванского государственного университета – историко-языковедческим. Оцениваются и обосновываются усилия тех деятелей Первой Республики Армении, которые сделали все возможное для создания в молодой республике очага просвещения, первый факультет которого впоследствии прошел доблестный путь, воспитал целую плеяду арменистов, подготовил тысячи выпускников, специализировавшихся в области армянской филологии и истории. В статье акцентируется мысль о том, что создание историко-языковедческого факультета не было случайностью. Молодой республике нужны были деятели науки, культуры и просвещения, воспитанные на национальных ценностях, способные распространять идеи независимой государственности и содействовать образованию и прогрессу. За прошедшие 95 лет университет и его первый факультет интенсивно развивались. Были созданы десятки новых факультетов, отделений и кафедр.

Artsrun Avagyan – The 95-Year Road of the Main Faculty of the Alma Mater

The article is devoted to the 95-year road of the Historical-Linguistic Faculty – the first faculty of Yerevan State University. The efforts of those statesmen of the First Republic of Armenia who did their best to create an Alma Mater in the newly-established republic, the first faculty of which later passed a productive road, educated and formed a powerful army of Armenologists and historians, gave thousands of graduates to the Armenian thought and science are highly appreciated.

The idea that the establishment of the faculty had not been arbitrary, is emphasized in the article. The newly-established country needed teachers, intellectuals and scientists having national character, who would become the those spreading the ideological principles of Independent Armenia and independent statehood and would contribute to the development of enlightenment and progress. During the past 95 years the University and its first faculty have had great progress, created dozens of new faculties, chairs and departments, educational structures.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԻՄՔԵՐԸ**

Բանալի բառեր – Պատմագրություն, պատմագիտական հայեցակարգ, քաղաքականացված պատմագրություն, մարք-լենինյան գաղափարախոսություն, Հայ հեղափոխական դաշնակցություն, պատմական ճշմարտություն, սփյուռքահայ պատմագրություն, խորհրդահայ գաղափարախոսություն

Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկումից հետո նրա պատմության վերաբերյալ ստեղծվել է հսկայածավալ գրականություն: Չկա մեր պատմության այդ կարճ, բայց կարևորագույն ժամանակահատվածի որևէ դրվագ, որը պատմաբաններն անտեսած լինեն: Թերևս սա այն փուլն է, որին անդրադարձները բազում են, և որոնք կարծես սպառվելու միտում դեռևս չունեն: Այսօր դրանցից առավել կարևոր ենք համարում խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին թե՛ հայրենիքում և թե՛ Սփյուռքում Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության կամ դրան առնչվող պատմագրության նվաճումների համակարգումն ու գնահատումը՝ հիմնականում ելնելով հետևյալ պատճառներից.

Առաջին. Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմությանը վերաբերող ժամանակահատվածը, չնայած կարճատևությանը, հագեցած է եղել ռազմաքաղաքական բուռն իրադարձություններով, որոնցից հայ քաղաքական ղեկավարների նախընտրած դիվանագիտական քայլերի սակավաբերությունը տարբեր քաղաքական ճամբարների, տվյալ պարագայում՝ դաշնակցականների և բոլշևիկների պատմագիտական մոտեցումներում հիմնականում պայմանավորվել են սխալները մեկը մյուսի վրա բարդելու դիրքորոշում որդեգրելով: Դա հանգեցրել է պատմական իրադարձությունների գնահատման միակողմանիության, որի արդյունքում ստեղծվել է քաղաքականացված պատմագրություն:

Երկրորդ. Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության ուսումնասիրությանը ձեռնամուխ եղան շատերը: Խորհրդային գաղափարական կապանքներից ձերբազատված շատ հեղինակներ սկսեցին դարձյալ քաղաքական բնույթի աշխատություններ հրամցել, որոնք, սակայն, նույնիսկ խորհրդային տարիներին լույս տեսած որոշ աշխատությունների համեմատությամբ երբեմն նույնիսկ շատ ավելի հեռու էին պատմական ճշմարտությունն անկողմնակալ դիրքերից մեկնաբանելուց: Դրանց հիմքում երբեմն խարսխված էին ծայրահեղ մոտեցումներ և ակադեմիական պատմագրությանն անհարիր գնահատակներ:

Երրորդ. Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը մեր պատմության այն փոքրիկ, բայց դարերով սպասված պարզևն էր, որի կարճատև գոյության ընթացքում տեղի ունեցած պատմաքաղաքական, ռազմական և դիվանագիտական գործընթացների վերհանումը արդիական հնչեղություն ունի տարբեր առումներով: Նախ՝ որքան էլ հայ քաղաքական շատ գործիչներ դրա արարումը և կայացումը ածանցյալ են համարել մեծ տերություններից, ի վերջո այն կայացել է՝ շատ ավելի սեփական ուժերին ապավինելու շնորհիվ, և երկրորդ՝ դիվանագիտական հաջողությունների հիմքում միշտ խարսխվել է հաղթական պատերազմը, որի կարևորությունը, ցավոք, անտեսվել է մասնավորապես 1920 թ., երբ մեր ժողովուրդն ահավոր պարտություններ կրեց: Այս ամենի գիտակցումն անհրաժեշտ է նաև ներկա ժամանակաշրջանի համար:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության ձևավորմանը, զարգացմանը և անկմանը նվիրված կարևորագույն աշխատությունների համակարգված վերլուծությամբ ու գնահատմամբ հնարավոր կլինի զատորոշել քաղաքականացված և ապաքաղաքական պատմագրությունները, հստակ հայեցակարգեր մշակել նրա պատմության վերաբերյալ ստեղծված աշխատությունների քննական վերլուծության հիման վրա: Այդ պատմության գնահատման հայեցակարգային մոտեցումները հարկ է պայմանավորել ոչ թե առկա արդյունքներին արհեստականորեն հակադրվելու կամ ումանց հետ համաձայնվելու ճանապարհով, այլ փաստական նոր տվյալների օգտագործման կամ տարբեր հայեցակարգերի զարգացման տրամաբանության մեջ հակասական մոտեցումների բացահայտման միջոցով:

Մեր խորին համոզմամբ Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմագրության վերլուծությունն ու գնահատումն անհրաժեշտ է կատարել հետևյալ հայեցակարգային մոտեցումների հիման վրա:

Առաջին. խորհրդահայ պատմագրությունն իր ամբողջության մեջ գնահատելի ներդրումներ ունի Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության վերաբերյալ ընդունելի տեսակետներ մշակած լինելու տեսանկյունից: Այդուհանդերձ, այս դիրքորոշումը չի կարող վերաբերել 1920-1930-ական թվականներին գրված ուսումնասիրություններին, երբ խորհրդահայ պատմագրությունը դեռևս ձևավորման փուլում էր: Դրանց հեղինակների հայեցակետը հետևյալն է. *քանի որ Դաշնակցությունը հակախորհրդային ճամբարում է, ուրեմն իմպերիալիզմի կցորդ է, և նրա ղեկավարությամբ կերտված Հայաստանի առաջին Հանրապետության ղեկավարները թույլ են տվել միայն սխալներ, իրականացրել են հայության շահերին ոչ համահունչ և անարդյունավետ քաղաքականություն:* Այն է՝ Դաշնակցությանը և Հայաստանի Հանրապետությանը տրված գնահատականներն ուղիղ համեմատական էին: Հարկավ կարելի է դրանցում երբեմն գտնել նաև ընդունելի և տրամաբանական գնահատականներ, բայց այդ հեղինակների՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետության գոյության նկատմամբ որդեգրած տեսական դրույթները ընդհանուր առմամբ մերժելի են: Մենք պատահաբար չենք օգ-

տագործում «ուսումնասիրություններ» բառը, որովհետև դրանց հեղինակներն ավելի շատ փորձել են կոմունիստական կուսակցության կամ մարքսլենինյան գաղափարախոսության դիրքերից բացահայտել Դաշնակցության էությունը, որը, ըստ նրանց, ինքնին համահունչ է Հայաստանի Հանրապետության էությունը: Նրանց թվում եղել են ոչ միայն պատմաբաններ, այլև կուսակցական ղեկավար գործիչներ կամ գաղափարախոսներ, որոնք հանդես են եկել 1920-1930-ական թվականներին, երբ, ինչպես նշեցինք, խորհրդահայ պատմագրությունը դեռևս կայացման փուլում էր¹: Այդ աշխատությունները մեծմասամբ հիշեցնում են գաղափարական պայքար, քանի որ դրանց հեղինակները հիմնականում նպատակ են հետապնդել Դաշնակցություն կուսակցության գաղափարական՝ բուրժուական համարվող էության բացահայտումը: Նման գնահատականը միանգամայն բնորոշ էր նաև Հայաստանի Հանրապետությանը:

Բայց ահա արդեն 1950-1980-ական թվականներին նկատվում է պատմաբանների մի նոր սերունդ, որը մարքսլենինյան գաղափարախոսության քողի տակ ձգտում էր մոտենալ Դաշնակցության ճշմարիտ էության բացահայտմանը, իսկ դա իր հերթին նպաստում էր Հայաստանի Հանրապետության պատմության նորովի լուսաբանմանը: Իհարկե, մինչ այդ ևս պատմական ճշմարտության բացահայտման փորձեր կատարողներ եղել են, որոնցից հատկապես կցանկանայինք առանձնացնել Բ. Բորյանին²:

Այս ժամանակաշրջանում ևս պատմաբանների մի մասը այդուհանդերձ արունակում էր Հայաստանի Հանրապետությանն առնչվող իրադարձությունները լուսաբանել հայեցակարգային նախկին դիրքերից, գրել գրքեր, որոնք որևէ նորույթ գրեթե չէին պարունակում նախորդ սերնդի ներկայա-

---

¹ Տե՛ս Դաշնակցություն կուսակցության դոկումենտներից, Առաջաբան, Երևան, 1922, **Մարտունի Ալ. (Մյասնիկյան Ալ.)**, Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ, Թիֆլիս, 1924, **Հովհաննիսյան Սշ.**, Դեպքերը Բաքվում, **նույնի**, Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը, «Նորք», գիրք 2, Երևան, 1923, **նույնի**, Դաշնակցությունը և պատերազմը, Երևան, 1924, **նույնի**, Դաշնակցության առիթով, Մոսկվա, 1929, **նույնի**, Գաղութահայ խնդիրներ, Երևան, 1925, **նույնի**, Դաշնակցության իդեոլոգիայի ընթացիկ կուրսը, «Նորք», գիրք 3, Երևան, 1923, **նույնի**, Դաշնակցության սոցիալական ծագումը, «Նորք», գիրք 1, 1927, **նույնի**, Համազգային կրիզիսը, Երևան, 1926, **նույնի**, Դաշնակցական Հայաստանի գործերից, «Նորք», գիրք 5-6, Երևան, 1925, **Կարինյան Ա.**, Իմպերիալիստական պատերազմը և Հայաստանը, Երևան, 1924, **նույնի**, Դաշնակցությունը փաստերի դեմ, Երևան, 1926, **նույնի**, Նացիոնալիզմի «նոր դիրքերը», Մոսկվա, 1929, **նույնի**, Դաշնակցությունը և իր «զինակիցները», Երևան, 1932, **Չուբարյան Գ.**, Դաշնակցության տաճկական օրինատացիան և «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն», Երևան, 1929, **Աբով Գ.**, Դաշնակցությունը անցյալում և այժմ, Երևան, 1929 և 1930, **Խանոյան Ս.**, Դաշնակցության տրագիկոմեդիան, Երևան, 1930, **Չուբար Ե.**, Դաշնակցությունը երրորդ շրջանում, Երևան, 1930, **Պարսամյան Վ.**, Էջմիածինն ու դաշնակցությունը, Երևան, 1931, **Ներսիսյան Մ.**, «Դաշնակցական դրախտավայրը» կամ «սովի ու մահվան աշխարհը», Երևան, 1932 և այլն:

² Տե՛ս **Борьян Б. А.**, Армения, международная дипломатия и СССР, ч. 1-2, М., 1928-1929:

ցուցիչների առաջադրած գնահատականների համեմատությամբ¹, թեպետ ոմանք, ինչպես նշեցինք, առանց շեղվելու կոնյուկտուրայի պահանջներից, հակված էին նոր գնահատականներ տալու հայոց նոր պատմության վերջին դրվագներին²:

Գրքերի սուկ վերնագրերից համոզվում ենք, որ գերակշռում էին հին հայեցակարգային մոտեցումների կողմնակիցները: Սա, իհարկե, չի նշանակում, թե նրանց աշխատություններում առհասարակ բացակայում են ընդունելի հայեցակարգերը, բայց ընդհանուր առմամբ դրանցում դժվար է որևէ դրական գնահատական գտնել Հայաստանի Հանրապետության ղեկավար կամ քաղաքական գործիչների մասին: Դրանց մանրամասնորեն անդրադառնալն այլ խնդիր է, որին ձեռնամուխ կլինենք առաջիկայում:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ հոսանքի ներկայացուցիչներին, ապա հասկանալի է, որ նրանք ևս եթե նույնիսկ ցանկանային, չէին կարող անկողմնակալ քննադատի դեր ստանձնել Հայաստանի առաջին Հանրապետության համար բախտորոշ նշանակություն ունեցած այնպիսի իրադարձությունների նկատմամբ, ինչպիսիք են՝ 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմը, բոլշևիկյան-քեմալական դաշինքը, 1918 թ. Բաքվի իրադարձությունները և այլն:

---

¹ Տե՛ս **Վարդանյան Հ.**, «Դաշնակցություն» պարտիան որպես օտարերկրյա իմպերիալիզմի և ռուսական ռեակցիոն ուժերի գործակալ (1918-1920), Երևան, 1955, **նույնի՝** Անդրկովկասում նացիոնալիզմի դեմ բոլշևիկների մղած պայքարի պատմությունից, 1903-1920 թթ., Երևան, 1962, **Բադալյան Խ.**, Դաշնակների կոնտրոնոլյուցիոն գործունեության մի քանի փաստերի մասին (1918-1920 թթ.), Երևան, 1955, **Գալստյան Գ.**, Անդրկովկասում սոցիալիստական ռևոլյուցիայի և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարության դեմ, Երևան, 1961, **Ղարիբջանյան Բ.**, Խորհրդային իշխանության համար մղված պայքարում (1917-1920), Երևան, 1966, **Ղարիբջանյան Գ.**, Վ. Ի. Լենինը և Անդրկովկասը (1917-1924 թթ.), Երևան, 1975, **Վարսապետյան Հ.**, Լենինը և Հայաստանը, գիրք 1-2, Երևան, 1986-1988, **Աղայան Մ.**, Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան և հայ ժողովրդի ազատագրումը, Երևան, 1957, **Մնացականյան Ա. Ն.**, Ռևոլյուցիան Անդրկովկասում և Ռուսաստանի պատվիրակները, Երևան, 1961, **Агаян Ц. П.**, Развал буржуазно-националистической диктатуры дашнаков и победа советской власти в Армении в 1920 году, История СССР, 1960, N 6, **նույնի՝** Великий Октябрь и борьба трудящихся Армении за победу советской власти, Ереван, 1962, **նույնի՝** Победа советской власти и возрождение армянского народа, М., 1981, **Эльчибекия А. М.**, Установление советской власти в Армении, Ереван, 1954, **նույնի՝** Великая Октябрьская социалистическая революция и победа советской власти в Армении, Ереван, 1957, **Մելքոնյան Ա.**, Մայիսյան ապստամբության պատմության հարցի շուրջը, Երևան, 1965, **Տոնոյան Հ.**, Փառապանծ էջ Հայաստանի հեղափոխական շարժումների պատմությունից: Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Երևան, 1955 և այլն:

² Տես **Թուրքյան Հ.**, Սարդարապատի հերոսամարտը, Երևան, 1965, **Հարությունյան Ա.**, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկասում և ինքնապաշտպանական կռիվները, Երևան, 1984, **Խուրշուդյան Լ.**, Խորհրդային Ռուսաստանը և Հայկական հարցը, Երևան, 1977, **Չոհրաբյան Է.**, Խորհրդային Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, 1979, **Հարությունյան Ա.**, (Հարենց), Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարը, Երևան, 1960, **Хуршудян Л. А.**, К вопросу о ленинской оценке социальной сущности партии Дашнакцутюн, ЛՀԳ, 1988, թիվ 7, **Միմոնյան Հր.**, Թուրք ազգային բուրժուազիայի զաղափարախոսությունը և զաղափարաբանությունը, Երևան, 1986 և այլն:

Բայց այստեղ կարևորն այն է, որ նրանք հնարավորության սահմաններում մոտեցել են պատմական ճշմարտության բացահայտմանը՝ անշուշտ չհակադրվելով այն հայեցակետին, ըստ որի՝ հայ ժողովրդի փրկությունը պայմանավորված է եղել խորհրդային իշխանության հաստատմամբ: Այնուամենայնիվ, նրանք կարողացել են ապացուցել, որ սխալ է, օրինակ, Դաշնակցություն կուսակցությանն իբրև բուրժուական գնահատելը, տեսակետները հիմնավորելով Լենինից և այլ կուսակցական գործիչներից բերված քաղվածքներով՝ փաստել են Բաքվում բոլշևիկների և դաշնակցականների համատեղ ճակատի գոյությունը թուրքերի դեմ, որը գործել է մինչ անգլիացիներին հրավիրելու որոշում կայացնելը, Հայաստանի Հանրապետության անկումը բոլշևիկյան-քեմալական համագործակցության հետևանքով և այլն:

Այսպիսով՝ Հայաստանի Հանրապետության պատմագրության գնահատման հիմքում պետք է խարսխվի այն հայեցակարգային մոտեցումը, ըստ որի՝ խորհրդահայ ժամանակահատվածում ստեղծված աշխատությունները միանշանակորեն չեն կարող մերժելի համարվել պատմական ճշմարտությունների բացահայտման և բազում հայեցակարգերի՝ իրենց արդիականությունը պահպանած լինելու առումներով:

Այս հայեցակետը մենք համարում ենք կարևոր Հայաստանի Հանրապետության պատմության ամբողջ պատմագրությունը անաչառ գնահատելու համար:

Երկրորդ. Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության Մփյուռքում ստեղծված կուսակցական և մասնավորապես դաշնակցական պատմագրության մշակած դրույթները չի կարելի իրենց ամբողջության մեջ անվերապահորեն ընդունելի համարել, քանզի այն ևս զերծ չէ միակողմանիությունից: Մփյուռքահայ պատմագրության գնահատման հարցում անհրաժեշտ է չանտեսել կարևորագույն մի հանգամանք. այն, ըստ էության, զերծ է քննական-վերլուծական բնույթից, որը հատուկ է խորհրդահայ կամ առհասարակ խորհրդային պատմագրությանը: Այս իրողությունը շեշտում ենք՝ անկախ պատմագիտական հայեցակարգերից կամ այս կամ այն չափով դրանց ընդունելի կամ անընդունելի լինելու հանգամանքից: Մփյուռքահայ պատմագրությունը գլխավորապես նկարագրողական բնույթի է: Հաճախ նաև այդ աշխատությունները կրում են կիսահուշագրական-կիսապատմագիտական բնույթ, ուստի և գուտ պատմագիտական որակվել չեն կարող¹: Ըստ այդմ, հարկ է դրանց մեծ մասը վերլուծել ոչ թե պատմագիտության զարգացմանը նպաստելու, այլ պատմագիտական հայեցակարգեր մատուցելու տեսանկյունից:

---

¹ Տե՛ս **Խատիսեան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պէյրուֆ, 1968, **Վրացեան Ս.**, Կեանքի ուղիներով, Ե. հատոր, Պէյրուֆ, 1966, **Տերտերեան Հ.**, Հայաստանի Հանրապետության եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցութիւնները, Լեւոն Շանթի պատվիրակութիւնը, «Հայրենիք», Պոստոն, 1954, թիվ 1-2, 5, **Սասունի Կ.**, Մայիսեան խռովութիւնները և թաթարական ապստամբ շրջանները, Պէյրուֆ, 1968 և այլն:

Այս անջրպետի փաստումը կարևոր ենք համարում, քանի որ հաճախ առկա է դրանք որպես պատմագիտական աշխատություններ ներկայացնելու միտումը: Այսպես, Ալ. Խատիայանի աշխատությունը, որն աչքի է ընկնում պատմագիտական շատ հայեցակարգերի հիմնավորված մատուցմամբ, իր ամբողջության մեջ չի կարելի համարել պատմագիտական, թեև այն նաև զուտ հուշագրություն չէ, քանի որ նրա հուշերը վերաբերում են միայն առանձին ժամանակահատվածների: Նույնը կարելի է հավաստել Ս. Վրացյանի և Կ. Սատուևու նշված և այլ աշխատությունների մասին: *Ուստի ճիշտ ենք համարում Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմագրությունը համակողմանի ներկայացնելու դեպքում չըրջանցել այս և նմանաբնույթ գործերը ու ըստ արժանվույն գնահատել դրանց մատուցած պատմագիտական հայեցակետերը:*

Ինչպես արդեն շեշտեցինք, Հայաստանի առաջին Հանրապետության վերաբերյալ սփյուռքահայ կուսակցական պատմագրության դրույթները չի կարելի անվերապահորեն ընդունելի համարել, որի կողմնակալ միտվածությունն իրեն զգալ տվեց Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, երբ արդեն շատերին մատչելի դարձան մասնավորապես դաշնակցական գործիչների աշխատությունները՝ վերահրատարակված նաև Հայաստանում: Անտեսվեց և այժմ ևս ոմանց կողմից շարունակվում է անտեսվել մի կարևոր հանգամանք. այն է՝ *դաշնակցական պատմագրությունը, գտնվելով խորհրդահայ պատմագրության հակադիր բևեռում, չէր կարող ամբողջությամբ ապաքաղաքականացված լինել, մանավանդ որ առձակատման մեջ էր կոմունիստական գաղափարախոսության հետ:* Ուստի անժխտելի է, որ այդ պատմագրությունը երբեմն ծայրահեղ թշնամական դիրքերից է ներկայացնում Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումը Հայաստանի առաջին Հանրապետության նկատմամբ: Թեպետ ոչ մեկը չի կարող ժխտել բոլշևիկյան-քեմալական համագործակցության դերը Հայաստանի անկախ հանրապետության տապալման գործում, այդուհանդերձ իրավասու չենք անտեսելու, որ նրա ղեկավարների թույլ տված քաղաքական սխալները նույնպես նպաստել են դրան, որոնք, ցավոք, նրանց սատարող հեղինակները երբևէ չեն խոստովանել և առ այսօր չեն ընդունում: Դրանց վելուծությունն ու ապացուցումը թողնելով ապագային՝ պարզապես կցանկանայինք շեշտել մի քանի հանգամանք: Ա) արդյո՞ք հնարավոր չէր խուսափել հայ-թուրքական վերջին պատերազմից, եթե 1920 թ. օգոստոսի 24-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրի նախագծից առաջ հայ քաղաքական ղեկավարները փորձեին հայտարարի գալ բոլշևիկների հետ՝ հրաժարվելով Դաշնակիցներից: Չէ՞ որ արդեն միանգամայն պարզ էր, որ Մերի պայմանագիրը չէր իրականացվելու: Նույն օրը կնքվել էր Թիֆլիսի համաձայնագիրը Հայաստանի Հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև, որը կասկածելի էր դարձնում Մերի պայմանագիրը կյանքի կոչելու հնարավորությունը: Բ) Եթե ռուս-թուրքական համաձայնագրից առաջ հայ պատվիրակները համաձայնության գային քեմալականների հետ, ապա արդյո՞ք դա չէր կանխի պատերազմը: Ոչ ոք չի կարող այս հարցին վերջնական ժխտական պա-

տասխան տալ: Գ) Եթե Հայաստանի Հանրապետությունը խորհրդային հռչակվեր 1920 թ. օգոստոսի սկզբին, արդյո՞ք Ռուսաստանը թույլ կտար թուրքերի հարձակումը նրա վրա: Կարծում ենք, որ դա տեղի չէր ունենա:

Դարձյալ կարելի է հարցադրումներ կատարել, որոնք հիմնականում բացակայում են դաշնակցական պատմաբանների աշխատություններում, քանի որ նրանց հայեցակարգերի հիմքում հաճախ խարսխված չէ սեփական գործողությունների արդյունավետության չափի ճշգրտումը հայ ժողովրդի համար: Իսկ դրանք բխում են հիմնականում Ս. Վրացյանի աշխատությունից, որը կարելի է թերևս այս կուսակցության պատմագրության գլուխգործոցը համարել¹:

Մենք կարծում ենք, որ կարելի է արժեքավոր համարել Ռուբեն Տեր Մինասյանի աշխատությունը², որը թեպետ գետեղված է նրա հուշերի վերջին հատորում, բայց, այդուհանդերձ, ունի ոչ թե հուշագրական, այլ քննական-վերլուծական բնույթ, ինչն առհասարակ բնորոշ չէ դաշնակցական պատմագրությանը: Սակայն դաշնակցական պատմաբանների՝ Հայաստանի Հանրապետությանն առնչվող հետագա աշխատությունները ևս, ինչպես նշեցինք, մեծ մասամբ կրկնում են Ս. Վրացյանի հայեցակարգերը³:

Իհարկե Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմությանն անդրադարձել են նաև սփյուռքահայ քաղաքական այլ կուսակցությունների ներկայացուցիչ պատմաբաններ, բայց վեստին հպանցիկ և հիմնականում ոչ անաչառ: Նրանց գնահատականների հիմքում ընկած է Դաշնակցության նկատմամբ ժխտողական վերաբերմունքը⁴:

Սույն հոդվածի նպատակը ՀՀ պատմության պատմագրության վերլուծությունը չէ, ուստի բավարարվում ենք մատուցման հայեցակարգային հիմքերի ճշգրտմամբ, որոնց *իմաստը հանգում է սփյուռքահայ և խորհրդահայ կուսակցականացված պատմագրությունների կողմից Հայաստանի առաջին Հանրապետությանը տրված գնահատականների բացահայտ միակողմանիությանը, թեև թե՛ մեկը և թե՛ մյուսն առհասարակ գերծ չեն պատմական ճշմարտությունը վեր հանելու գնահատելի ջանքերից:*

Երրորդ. Խորհրդային Միության գոյության շրջանում Սփյուռքում լույս են տեսել Հայաստանի Հանրապետության պատմությանն առնչվող պատմագիտական աշխատություններ, որոնց հեղինակները փորձել են կառավարության գործունեությանը կամ դրա առանձին դրվագներին գնահատականներ

¹ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Պէրյութ, 1958:

² **Ռուբեն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7/է/, Lou Անձելլա, 1952, տե՛ս մասն երրորդ, Հայաստանի Հանրապետությունը:

³ Տե՛ս **Տասնապետեան Հր.**, Ն. Յ. Դաշնակցությունը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. Ընդի. ժողով (1890- 1924), Աթէնք, 1988, **Քիրքճեան Հ.**, Ուրուագիծ ՀՅԴ պատմութեան 1914-1924 հնգամեակի, Աթէնք, 1988 և այլն:

⁴ Տե՛ս **Ղազարեան Վ.**, Համառօտ պատմություն ՌԱԿ-ի, Պէրյութ, 1978, **Եսփունճեան Ա.**, Համառօտ պատմություն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան կազմաւորման, Գահիրէ, 1977, **Ղազարեան Վ.**, Արմենական կուսակցությունը, Պէրյութ, 1981 և այլն:

տալ անաչառ, ապաքաղաքականացված դիրքերից՝ հետապնդելով հայ ժողովրդի համար դրանց ունեցած արդյունավետությունը բացահայտելու նպատակ: Կարծում ենք, որ այդ աշխատությունները գերադասելի է արժևորել հայեցակարգային հետևյալ մոտեցմամբ. դրանք ստեղծվել են խորհրդային և սփյուռքահայ կուսակցական պատմագրությունների դրվատելի կողմերի և արտահայտված հայեցակետերի ճշմարտությունն ապացուցող նոր փաստերի համադրմամբ:

Առհասարակ չպետք է անտեսել մի կարևորագույն հանգամանք ևս. այն է՝ պատմագիտական բնույթի աշխատությունների հիմնական նպատակը պետք է լինի պատմագիտական հայեցակարգերի վերհանումն ըստ փաստերի համակողմանի վերլուծության կամ, ինչպես ընդունված է Արևմուտքում, փաստերի և այլ հեղինակների եզրակացությունների համադրմամբ՝ դեպքերի՝ առանց սեփական ընդհանրացումների կամ եզրակացությունների շարադրումը: Ուրեմն, այդ աշխատությունները պետք է գնահատել վերլուծության շնորհիվ պատմագիտական նոր հայեցակարգեր կայացնելու և պատմական իրադարձություններն առանց սեփական ընդհանրացումների հանգամանորեն շարադրելու առումներով:

Ոչ քաղաքականացված, անաչառ լինելու ձգտումներով ակադեմիական պատմագրություն ստեղծելուն միտված այս ուղին ինքնադրսևորվեց Մփյուռքում խորհրդային¹ և հետխորհրդային ժամանակաշրջաններում, երբ վերացան կոմունիստական գաղափարական կապանքները:

Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմագրությունը անհրաժեշտ է մատուցել համակարգված՝ ելնելով պատմագիտական մտքի զարգացման առանձնահատկություններից: Նախ և առաջ հարկ է առանձնացնել խորհրդային պատմագրության այն սերնդի ներկայացուցիչների աշխատությունները, որոնք բախտ ունեցան ստեղծագործելու նաև հետխորհրդային շրջանում՝ ստեղծելով պատմագիտական մնայուն արժեք ունեցող գործեր, վերանայելով իրենց պատմագիտական տարբեր հայեցակարգերը և մշակելով նորերը: Դրանք գնահատելի են նրանով, որ կրում են խորհրդային դպրոցի քննական-վերլուծական պատմագրության լավագույն ավանդույթները, զերծ են ծայրահեղ գնահատականներից և խորհրդային գաղափարախոսության պարտադրանքներից²:

---

¹ Տե՛ս **Մարդեան Ջ.**, Երեք դաշնագիրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի և Կարսի դաշնագիրերը, 1920-1921 թթ.), Պէրոյթ, 1979, **Մխիթարեան Ս.**, Հայկական Հարցը, Փարիզ, 1968, **Չորմիսեան Լ.**, Կուսակցությունները, Պէրոյթ, 1965, **Hovannisian R.G.**, The Republic Armenia, vol. 2, 1919-1920, Berkeley-Los Angeles-London, 1982, **նույնի՝** The Republic Armenia, vol. 3, From London to Sevres, February August 1920, Berkeley-Los Angeles-London, 1996, **նույնի՝** The Republic Armenia, vol. 4, Between and Sickle: Partition and Sovietization, Berkeley-Los Angeles-London, 1996, **Ter Minassian A.**, La Question arménienne, Paris, 1983, **նույնի՝** 1918-1920, La République d'Arménie, Bruxelles, 2006 և այլն:

² Տե՛ս **Գալոյան Գ.** Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999, **Ավետիսյան Հ.**, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը, Երևան, 1998, **նույնի՝** Հայկական հար-

Այս աշխատությունները, ինչպես ցանկացած պատմագիտական ուսումնասիրություն, հարկավ չէին կարող առհասարակ գերծ լինել թերություններից: Մակայն դրանց կարևորագույն արժեքն այն է, որ դրանց հեղինակները փորձել են ի հայտ բերել մեր հաղթանակների և ապա կրած դառը պարտությունների իրական պատճառները և հասնել հայ ժողովրդի պատմության փոթորկալից և խռովահույզ մի ժամանակահատվածի պատմական ճշմարտության բացահայտմանը: Այս աշխատությունները պետք է ըստ արժանվույն գնահատվեն ու մատուցվեն հայ ընթերցողին:

Նախորդ սերնդի ներկայացուցիչների հետ մեկտեղ՝ նոր աշխատություններով հանդես եկան նաև երիտասարդ պատմաբանները, որոնք հետխորհրդային շրջանում փորձեցին նորովի գնահատել և վերլուծել Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմությունը կամ դրան առնչվող որոշ հիմնախնդիրներ: Արդեն շուրջ քառորդ դար չի մարում հետաքրքրությունը մեր ժողովրդի պատմության այս կարճատև, բայց իրադարձություններով հարուստ հատվածի նկատմամբ: Բայց չի կարելի պնդել, որ նրանց գործերն ամբողջությամբ ապաքաղաքականացված են և անաչառ: Ուստի դրանք նույնպես պետք է հաշվեկշռի ենթարկել խիստ նրբանկատորեն՝ գնահատման հիմքում դնելով հեղինակների անաչառությունն ու անկողմնակալությունը, քանզի նրանցից շատերի վրա մեծ է դաշնակցական պատմաբանների կամ հուշագիրների, իսկ ոմանց վրա՝ խորհրդային գաղափարախոսության ազդեցությունը¹: Կարծում ենք, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության պատմագրությունը լիարժեքորեն կարելի է գնահատել միայն ու միայն նշված հայեցակարգերով առաջնորդվելու պայմաններում:

ցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, **Ջոհրաբյան Է.**, Ազգամիջյան կռիվները Երևանի նահանգում 1918 թ., Երևան, 2000, **Նույնի՝** Նախիջևանի հիմնահարցը և Հայաստանի «Դաշնակիցները», Երևան, 2002, **Նույնի՝** 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, **Խուրշուդյան Լ.**, Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, 2002, **Միմոնյան Հր.**, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, **Սարգսյան Ե.**, Դավադիր գործարք: Հայաստան-Ռուսաստան-Թուրքիա, Երևան, 1994, **Ղազարյան Հ.**, Մոսկվայի և Կարսի 1921 թվականի պայմանագրերն ու դրանց ողբերգական դերը հայ ժողովրդի ճակատագրում, Երևան, 2010, **Նույնի՝** Սևրի պայմանագիրը և Վուլդո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, գիրք առաջին-երկրորդ, Երևան, 2012, **Ղազախեցյան Վ.**, Հայաստանը 1920-1940 թթ., Երևան, 2006 և այլն:

¹ Տե՛ս **Հարությունյան Հ.**, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Երևան, 1996, **Մելքոնյան Ա.**, Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդում, Երևան, 2003, **Միմոնյան Ա.**, Ջանգեզուրի գոյամարտը (1920-1921), Երևան, 2000, **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները, 1918-1920, Երևան, 2005, **Նույնի՝** Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010, **Ներսիսյան Ա.**, Կարո Սասունի, Երևան, 2004, **Նույնի՝** Ջորավար Մեպուհ, Երևան, 2005, **Նույնի՝** Ռուբեն, Երևան, 2007, **Սարգսյան Վ.**, Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, 2002, **Վևորգյան Հ.**, Դրո, Երևան, 1999, **Махмурия Г.**, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг., Ереван, 2002 և այլն:

Арам Симонян, Ашот Нерсисян – *Концептуальные основы оценки историографии Первой армянской республики*

В статье представлены концептуальные основы, позволяющие с политически неангажированных и сугубо академических позиций оценить историографию Первой Республики Армении. Эта историография в целом имела односторонний характер, поскольку создавалась в антагонистичных друг другу идейно-политических лагерях. Одной из концептуальных основ оценки этой историографии мы полагаем тот факт, что при всем неблагоприятном отношении к Первой Республике, которое проявляла к ней армянская советская историография, многие ее положения не утратили своей актуальности. Многие историки, несмотря на идеологические запреты, стремились выявить историческую правду. Следующая касается зарубежной армянской, в частности, дашнакской историографии, которая зачастую также страдает односторонностью, поэтому не все ее оценки приемлемы. Кроме того, утверждается, что как в советский период, так и после того за рубежом делались попытки создать деполитизированную историографию, а на родине аналогичный подход стал осуществляться лишь в постсоветское время. Историографию истории Первой Республики Армении можно полноценно оценить только при том условии, если будут приняты во внимание эти концепции.

Aram Simonyan, Ashot Nersisyan – *The Conceptual Bases of Evaluation of the Historiography of the First Republic of Armenia*

The article presents the conceptual foundations by means of which it becomes possible to evaluate the historiography of the history of the first Republic of Armenia from apolitical and academic positions, which was one-sided as it was created on different and opposing ideological fronts.

One of the conceptual bases of this assessment is considered the history that the Soviet historiography had a hostile attitude towards the Republic of Armenia, but most of these historical arguments have not lost their relevance. Many historians, in spite of ideological objections, wanted to get closer to the historical truth.

The next part deals with the Diaspora Armenian and particularly Dashnak historiography, which is often marked by narrowness, therefore, proposed all ratings are not acceptable.

In addition, it is stated that both in the Soviet era and after it an attempt was made to create a non-political historiography in the Diaspora, the same approach was applied in the post-Soviet period in Armenian homeland. The historiography of the history of the First Armenian Republic can fully be appreciated only by considering these conceptions.

**ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՍԲ 1991-1994 ԹԹ.**

Բանալի բառեր – Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա, Ադրբեջան, ԼՂ հակամարտություն, Հայոց ցեղասպանություն, Այաթոնի ծրագիր, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային համագործակցություն

*Ա. Հայ-թուրքական հարաբերությունները ԽՍՀՄ փլուզման
ժամանակաշրջանում*

ԽՍՀՄ փլուզումից և Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո հայ-թուրքական հարաբերությունները եղել են թե՛ ազգային և թե՛ տարածաշրջանային հիմնախնդիրների կարևորագույն բաղկացուցիչ: Անկախության ձեռքբերումից ի վեր Հայաստանի Հանրապետությունը անմիջապես առնչվեց մի շարք բարդ խնդիրների հետ, որոնց լուծումը կարևոր նշանակություն ուներ նորանկախ պետության համար: Դրանցից մեկը տարածաշրջանի ամենաազդեցիկ երկրներից Թուրքիայի հետ բնականոն հարաբերությունների հաստատումն էր:

ԽՍՀՄ փլուզման շեմին Թուրքիան լուրջ մտավախություն ուներ՝ կապված Հայաստանի անկախության ձեռքբերման հնարավոր հետևանքների հետ: Ուստի պատահական չէ, որ դեռևս 1990 թ. սկզբներին թուրք հայտնի հրապարակախոս Իլհան Սելչուքը գրում էր, որ եղբայրական Ադրբեջանի անկախացումը ինքնին ենթադրում էր անկախության ճանապարհին քաջալերում նաև Հայաստանին: Վերջինիս անկախացման պարագայում Թուրքիան անխուսափելիորեն հայտնվելու էր Հունաստան-Հայաստան «աքցանի» մեջ, քանի որ այդ պետությունները պահանջատիրական հավակնություններ ունեին Թուրքիայի նկատմամբ¹: Սակայն ՀՀ Գերագույն խորհրդի նորընտիր նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, որը փարատեց Թուրքիայի մտավախությունը: Նա մասնավորապես նշեց, որ Հայաստանը քաղաքակիրթ երկրներին արժանավայել հարաբերություններ պետք է հաստատի անխտիր բոլոր հարևանների, այդ թվում՝ Թուրքիայի

¹ Տե՛ս **Չաքրյան Հ.**, Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, 1998, էջ 11:

հետ¹: Թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալը դրական գնահատեց Լ. Տեր-Պետրոսյանի հայտարարությունը: 1991 թ. հունվարի 7-ին նա, թուրքական հեռուստատեսությամբ պատասխանելով «32-րդ օր» հաղորդաշարի հեղինակ, հայտնի թուրք հրապարակախոս Մեհմեթ Ալի Բիրանդի հարցերին, ընդգծեց, որ Թուրքիան ծրագրում է տնտեսական հարաբերություններ հաստատել ՀՀ հետ²: Այս հայտարարությունը անշուշտ կարող էր դրականորեն ազդել հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա, սակայն Թուրքիան դեռևս հստակ դիրքորոշում չունեի ՀՀ նկատմամբ և, բացի դրանից, ձգտում էր հասնել այն բանին, որ պաշտոնական Երևանը Հայոց ցեղասպանության խնդիրը չներառեր իր արտաքին քաղաքական օրակարգում:

Հայաստանի նկատմամբ իր դիրքորոշումը մասամբ հստակեցնելու նպատակով 1991 թ. ապրիլին ԽՍՀՄ-ում Թուրքիայի դեսպան Վուլքան Վուրալը եռօրյա պաշտոնական այցով ժամանեց Հայաստան. սպասվում էր, որ այն հայ-թուրքական հարաբերությունները կբարձրացնի նոր մակարդակի: Լ. Տեր-Պետրոսյանը Վ. Վուրալի հետ հանդիպման ժամանակ նշեց. «Հայաստանը փոխվում է, և այս նոր աշխարհում պետք է նոր մտածողությամբ հարևան երկրներ լինենք: Ուզում ենք բարեկամանալ: Պատրաստ ենք ամեն տեսակի փոխշահավետ համագործակցության: Հայաստանը որևէ տարածքային պահանջներ չունի Թուրքիայից»³: Այդ հանդիպման ժամանակ նախորոշվեցին երկու պետությունների կողմից հարաբերություններ զարգացնելու գերակայությունները: Եթե Հայաստանի համար երկկողմ հարաբերությունների օրակարգում առաջնային էին տնտեսական համագործակցության զարգացմանն առնչվող խնդիրները, ապա թուրքական կողմի համար առանձնակի կարևորություն ունեին արցախյան հիմնահարցի կարգավորումն ու հայ-թուրքական սահմանի ճանաչման հարցերը⁴:

Հայաստանի ղեկավարների հետ հանդիպումից հետո թուրք դիվանագետը, պատասխանելով թուրքական «Հյուրիյեթ» թերթի թղթակցի հարցերին, ընդգծել էր, որ ՀՀ ղեկավար մարմինների կողմից Թուրքիայի նկատմամբ որդեգրած նոր քաղաքականությունն արդիական էր և համապատասխանում էր երկու ժողովուրդների շահերին⁵: Այսպիսով, թուրք դիվանագետի այցը Հայաստան դիտվում էր լավ նախադրյալ երկկողմ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համատեքստում:

Սակայն շուտով հայ-թուրքական հարաբերություններում լուրջ տարածայնություններ ի հայտ եկան: Բանն այն է, որ 1991 թ. մայիսի 11-ին «Արգու-

---

¹ Նույն տեղում:

² «Ազգ», 27.04.1991:

³ “Независимая газета”, 14.05.1991.

⁴ Տե՛ս **Մաֆրաստյան Ռ.**, Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատնեշներ ստեղծել հարևանների միջև..., Երևան, 2003, էջ 39:

⁵ “Hürriyet”, 02.05.1991.

մենտի ի ֆակտի» օրաթերթում հրատարակվեց Լ. Տեր-Պետրոսյանի հարցազրույցը, որտեղ նա, անդրադառնալով հայ-թուրքական հարաբերություններին, նշեց, որ Եվրոպայում 1920-1921 թթ. հարատև հեղափոխության գաղափարի ձախողումից հետո Խորհրդային Ռուսաստանն իր հայացքն ուղղեց Արևելք՝ ձգտելով ստանալ Թուրքիայի և մուսուլման ժողովուրդների համակրանքը: Այդ նպատակին հասնելու համար Հայաստանն անդամահատվեց: Ռուսաստանը Կարսի մարզը զիջեց Թուրքիային, իսկ Լեռնային Ղարաբաղը՝ Ադրբեջանին¹: Այս մեկնաբանությունները լուրջ դժգոհություն առաջացրին թուրքական շրջանակներում, ուստի պատասխանն իրեն երկար սպասեցնել չտվեց:

Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպանությունը՝ հանձին դեսպան Վ. Վուրալի, բողոքի նոտա հղեց, որտեղ մասնավորապես նշվում էր. «Հայաստանի հարևանությամբ գտնվող ոչ մի պետական միավոր չի կարող և չպետք է մի կտոր հող տա Հայաստանի Հանրապետությանը..., պատմական փաստերի բողոքարկումը և առավել ևս դրանց խեղաթյուրումը անթույլատրելի են»²:

Թուրքիայի և Հայաստանի հարաբերությունները որակական նոր փուլ թևակոխեցին 1991 թ. սեպտեմբերին Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումից հետո: Դեկտեմբերի 16-ին Թուրքիայի կառավարությունը, ի թիվս նախկին ԽՍՀՄ հանրապետությունների, ճանաչեց ՀՀ անկախությունը: Այդ կապակցությամբ 1991 թ. դեկտեմբերի 24-ին Թուրքիայի վարչապետ Մուլեյման Դեմիրելն ուղերձով դիմեց ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանին, որով ՀՀ-ին կոչ էր անում Թուրքիայի և մյուս հարևանների հետ իր հարաբերություններում հավատարիմ մնալ միջազգային իրավունքի հիմնական և հատկապես տարածքային ամբողջականության ու սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքներին, ղեկավարվել բարիդրացիության սկզբունքներով և իր քաղաքականությունը կառուցել դրանց հիման վրա³: Թեև Թուրքիան ճանաչեց ՀՀ անկախությունը, այնուամենայնիվ չշտապեց նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել: Նա, վկայակոչելով ՀՀ Անկախության հռչակագիրը, իր քայլը պատճառաբանեց Հայաստանի տարածքային պահանջներով⁴: Այսպիսով կարող ենք եզրակացնել, որ Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման հարցում թուրքական կողմն անհրաժեշտ նախապայման էր համարում ՀՀ պաշտոնապես հրաժարումը Թուրքիայի հանդեպ տարածքային պահանջներից, թեև Լ. Տեր-Պետրոսյանը փաստացի հրաժարվել էր:

---

¹ Տե՛ս **Киреев И.**, Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе XXI века, М., 2001, с. 366.

² «Независимая газета», 14.05.1991.

³ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀԱ), ֆ. 326, ց. 9, գ. 192, թ. 1-2:

⁴ Մանրամասն տե՛ս **Անանյան Ա.**, Հայոց ցեղասպանությունը հայ-թուրքական երկխոսության հարցի համատեքստում, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», Երևան, 2004, էջ 6:

Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համար հետազայում Թուրքիան Հայաստանին ներկայացրեց մի քանի այլ նախապայմաններ՝ չհիշատակել 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը, ճնշում գործադրել Լեռնային Ղարաբաղի վրա՝ դադարեցնելու պայքարը և ընդունելու Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը¹: Հայաստանի ղեկավարությունը անշուշտ մերժեց միջազգային պրակտիկային անհարիր այս նախապայմանները²: Փաստորեն մինչև 2009 թ. հոկտեմբերի 10-ը Հայաստան-Թուրքիա միջպետական հարաբերությունները հիմնվում էին ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԿ-ի իրավապայմանագրային համակարգի, Եվրախորհրդի կառույցների, Սևծովյան տնտեսական համագործակցության հռչակագրի, Եվրոպայում սովորական սպառազինությունների կրճատման պայմանագրի և Վիեննայի համաձայնագրի շրջանակներում ստանձնած ընդհանուր պարտավորությունների վրա:

*Բ. Միջինասիական էներգակիրների՝ ՀՀ տարածքով
տեղափոխման ծրագիրը*

Թեև Թուրքիան ցուցադրաբար հրաժարվեց ՀՀ հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելուց, այդուհանդերձ պաշտոնական Անկարան ձգտում էր որոշակի հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի հետ մասնավորապես տնտեսական ոլորտում: Ահա այս համատեքստում հատկանշական էր պաշտոնական Անկարայի դիրքորոշումը, որը հավանություն տվեց «Ալարկո Հոլդինգ» բաժնետիրական ընկերության խորհրդի նախագահ Իցհակ Ալաթոնի ծրագրին և պատրաստակամություն հայտնեց ՀՀ օգտագործման տրամադրել Տրապիզոնի նավահանգիստը³:

Ըստ Ալաթոնի ծրագրի՝ միջինասիական հանրապետությունների՝ Ուզբեկստանի, Ղրղզստանի, Տաջիկստանի, Ղազախստանի և Թուրքմենստանի հուճքը, այդ թվում՝ բնական գազն ու նավթը Հայաստանի վրայով պետք է փոխադրվեր Տրապիզոն, իսկ այդտեղից՝ արևմտյան շուկաներ⁴: Նախատեսվում էր Տրապիզոնի նավահանգիստը Հայաստանի համար դարձնել ազատ առևտրի հատուկ գոտի, որի շնորհիվ նա ոչ միայն ճեղքում էր շրջափակումը, այլև վերածվում միջազգային տարանցիկ կետի Միջին Ասիա-Արևմուտք

---

¹ **Migdalovitz C.**, Armenia-Azerbaijan Conflict, CRS Issue Brief, Congressional Research Service, The Library of Congress, updated August 17, 1995. p. 11; **Görgülü A.**, Turkey-Armenia Relations: A Vicious Circle,- TESEV Publications, Foreign Policy Analysis Series, № 8, p. 8.

² Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ն.**, Մերձավորարևելյան տարածաշրջանը և Հայաստանի ազգային անվտանգության խնդիրը, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», թիվ 16, Երևան, 1996, էջ 15:

³ Տե՛ս **Չաքրյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁴ «Ազգ», 23.11.1991:

առևտրատնտեսական կապերում: Ծրագրով նախատեսվում էր նաև բացել Մարգարա-Ալիջան սահմանային կետը և ձեռնամուխ լինել Էրզրում-Տրապիզոն երկաթգծի կառուցմանը, որպեսզի հնարավոր լիներ ապահովել Գյումրիի երկաթուղային հաղորդակցությունը Տրապիզոնի նավահանգստի հետ¹:

Նախագծի ֆինանսավորումն ու իրականացումն Ալաթոնի ընկերության հետ ստանձնում էր ԱՄՆ-ում Հայկական համագումարի նախագահ Հրայր Հովնանյանի «Հովտնս քամփրնի» ընկերությունը: Այս նախագիծը իրականացնելու նպատակով Ի. Ալաթոնը և Հ. Հովնանյանը Մոսկվայում ստորագրեցին «Հովտն-Ալարկո» համատեղ բաժնետիրական ընկերության հիմնադրման մասին համաձայնագիրը²: Ինչ խոսք, Ալաթոնյան ծրագիրը բավականին շահավետ էր Հայաստանի համար և լայն հեռանկարներ էր բացում: Ուստի պատահական չէ, որ Հայաստանը մեծ կարևորություն էր տալիս դրան: Հատկանշական է, որ ամերիկյան «Հովտնս» ընկերությունը թուրքական «Ալարկո» ընկերության հետ թուրք-ամերիկյան բաժնետիրական ընկերություն ստեղծելիս ելակետ էր ընդունում Հայաստանի կառավարության հանձնարարությունը: Ծրագրի շուրջ թուրքական իշխանությունների հետ հայկական կողմից բանակցում էր «Մոսինտերստրոյի» ընկերության տնօրեն Վարդգես Արծրունին, որին նոյեմբերի 11-ին Ս. Դեմիրելին հղած նամակում ՀՀ վարչապետի պաշտոնակատար Հրանտ Բազրատյանն անվանում է Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ³:

Հատկանշական է, որ Թուրքիայի իշխանությունները նույնպես շահագրգռվածություն ցուցաբերեցին այդ նախագծի նկատմամբ և մեծ գոհունակությամբ էին վերաբերվում հատկապես Հայաստանի առաջարկություններին: Այդ կապակցությամբ պաշտոնական Անկարան, ի դեմս արտաքին գործերի նախարար Սաֆա Գիրայի, իր գոհունակությունը հայտնեց հայկական կողմի առաջարկությունների կապակցությամբ. «Թուրքիան բարյացակամորեն է տրամադրված իր բոլոր հարևանների նկատմամբ, որոնք հրաժարվում են ցանկացած թշնամանքից և ձգտում բարեկամական հարաբերություններ ունենալ իր հետ: Այս առումով մենք դրական ենք գնահատում հայկական կողմի ձեռնարկած քայլերը: Սա դրական ազդեցություն կունենա նաև մեր գործարարների համար, որոնք ձգտում են ընդլայնել իրենց առևտրական գործունեությունն ու ինտեգրումը համաշխարհային տնտեսությանը»⁴: Պատրաստակամություն հայտնելով ընդլայնել առևտրատնտեսական կապերը Հայաստանի հետ և համաձայնվելով տրամադրել Տրապիզոնի նավա-

---

¹ Տե՛ս **Mustafa Aydın**, Non-traditional Security Threats and Regional Cooperation in the Southern Caucasus, Amsterdam, 2011, p. 155.

² «Ազգ», 07.12.1991:

³ Տե՛ս **Չաքոյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 16-17:

⁴ «Milliyet», 10.10.1991.

հանգիստը՝ Թուրքիան միաժամանակ փորձեց հայ-թուրքական հարաբերությունները տնտեսականից տեղափոխել քաղաքական հարթություն:

Թուրքիայի ղեկավար շրջանակները սկսեցին հանդես գալ մասնավորապես դարաբաղյան հիմնահարցում միջնորդի դեր ստանձնելու պատրաստակամության մասին հայտարարություններով: Այս կապակցությամբ Ս. Դեմիրելը 1992 թ. հունվարին «32-րդ օր» հեռուստահաղորդման ժամանակ նշեց, որ Թուրքիան մեծապես կնպաստի հայ-ադրբեջանական հակամարտության կարգավորմանը, միայն թե ՀՀ ու Ադրբեջանը շարունակեն իրեն վստահել¹:

Գ. Թուրքիան և ԼՂ հիմնահարցը

1992 թ. փետրվարին դարաբաղյան ուժերի կողմից Լեռնային Ղարաբաղում ադրբեջանցիների կարևոր ռազմական հենակետերից մեկի՝ Խոջալուի չեզոքացումից հետո, ԼՂ հիմնահարցը դարձավ քաղաքական կարևոր գործոն ՀՀ և Թուրքիայի հարաբերություններում: Թուրքիայի ղեկավարությունը, շահարկելով Խոջալուի դեպքերը, Հայաստանի նկատմամբ ճնշում գործադրելու քաղաքականություն որդեգրեց:

Խոջալուին հաջորդեցին հայկական ուժերի կողմից Շուշիի ազատագրումն ու Լաչինի միջանցքի բացումը, որոնց հետևանքով հայ-թուրքական հարաբերություններում լարվածությունն աճեց: Մասնավորապես, Շուշիի ազատագրումից հետո Ս. Դեմիրելը հայտարարեց, որ տեղի ունեցածն «ադրբեջանցիների նկատմամբ հայերի իրականացրած հերթական ահաբեկչություն է: Այսուհետ Թուրքիան չի կարող հանդես գալ որպես կողմնակի դիտորդ, որովհետև ակնհայտ է դարաբաղյան հակամարտությունն ուժի միջոցով լուծելու փորձը»²:

Հայ-թուրքական հարաբերությունները ԼՂ հակամարտության ընթացքում խիստ լարվեցին 1992 թ. մայիսին, երբ լուրեր տարածվեցին, թե իբր հայկական ուժերը գրոհել են Նախիջևանի Սադարակ քաղաքի շրջակայքում գտնվող բարձունքները³, ինչին ի պատասխան՝ Թուրքիայի ցամաքային ուժերի հրամանատար Մուհիթթին Ֆիտունօղլուն հայտարարեց, որ «բոլոր անհրաժեշտ պատրաստություններն իրականացվել են, և բանակն Անկարայի հրամանին է սպասում, որ հարձակվի»⁴:

Հակադարձելով Թուրքիայի այս ռազմատենչ հայտարարություններին՝ ԱՊՀ Հավաքական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար մարշալ Եվգենի

¹ «Ազգ», 01.02.1992:

² «Независимая газета», 13.05.1992.

³ Sté u Witt H., War's Ebb and Flow a Cycle of Revenge, «Chicago Tribune», 27.05.1992, p. 1.

⁴ Hale W., Turkey, the Black Sea and Transcaucasia, «Transcaucasian Boundaries», New York, 1996, p. 64.

Շապոռնիկովը հայտարարեց, որ «Թուրքիայի ներխուժումը (Հայաստան – Գ.Ա.) կարող է հանգեցնել Երրորդ համաշխարհային պատերազմի»¹: Այս նախագուշացումը լուրջ արձագանք ստացավ Թուրքիայում:

Չնայած Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ուղղված հստակ ազդանշաններին՝ վերջինը շարունակեց ԼՂ հակամարտության ընթացքում լայնածավալ ռազմական, ֆինանսական, քաղաքական և դիվանագիտական օգնություն ցուցաբերել Ադրբեջանին:

Դ. Դրական տեղաշարժեր ՀՀ – Թուրքիա հարաբերություններում

Թեև Թուրքիայի և Հայաստանի միջև նկատվող լարվածությունն ակնհայտ էր, Թուրքիան այդուհանդերձ խրախուսում էր Հայաստանի հետ շփումները: Այս շրջանակներում ուշագրավ էր 1992 թ. հունիսի 23-26-ը Լ. Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ հայկական պատվիրակության այցելությունը Թուրքիա: Սնծովյան տնտեսական համագործակցության կազմակերպության հոչակագրի ստորագրման արարողակարգի շրջանակներում տեղի ունեցավ նրա հանդիպումը Ս. Դեմիրելի հետ, որի ընթացքում, անդրադառնալով Հայաստան-Թուրքիա երկկողմ հարաբերություններին՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանը նշեց, որ դրանք չպետք է բխեն հայ-ադրբեջանական հարաբերություններից, ինչին ի պատասխան՝ Ս. Դեմիրելին ընդգծեց, որ իրենք համաձայն են, բայց այնտեղ արյուն է հեղվում, և երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը խոչընդոտող միակ հանգամանքը շարունակվող զինված ընդհարումներն են²: Նշենք, որ ՀՀ նախագահի՝ Թուրքիա կատարած այցելությունից հետո հայ-թուրքական հարաբերություններում ընդհանուր առմամբ նկատվեց որոշակի դրական տեղաշարժ³:

Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունները բարելավելու և հատկապես առևտրատնտեսական կապերը զարգացնելու նպատակով 1992 թ. հունիսի 5-7-ը Իզմիրում կայանալիք թուրքական տնտեսության զարգացմանը նվիրված երրորդ վեհաժողովին մասնակցելու համար Թուրքիա մեկնեց հայկական պատվիրակությունը՝ փոխվարչապետ Հրանտ Բագրատյանի գլխավորությամբ: Հունիսի 5-ին Իզմիրի նահանգապետի գրասենյակում տեղի ունեցավ Հ. Բագրատյանի և Ս. Դեմիրելի հանդիպումը, որի ընթացքում քննարկվեցին դիվանագիտական և սոցիալ-տնտեսական երկկողմ հա-

---

¹ Zaman A., Azerbaijan Looks to Ankara, The Middle East, № 213, 11.07.1992, p. 8; Fuller E.G., Turkey faces East: New Orientations Toward the Middle East and the Old Soviet Union, Santa Monica, Rand Study, 1992, p. 50; Nazmi Çora, Birleşik Türk Devletleri, Istanbul, 2004, s. 40.

² ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 70, թ. 10-12:

³ Տե՛ս Görgülü A., նշվ. աշխ., էջ 10:

բաբերություններ հաստատելու, Ղարաբաղի և Նախիջևանի շուրջ նկատվող լարվածությանն առնչվող հարցեր: Բագրատյանը Դեմիրելին փոխանցեց Հայաստանի նախագահի նամակը, որում առաջարկվում էր դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել կողմերի միջև, ինչպես նաև նշվում էր, որ Հայաստանը պահանջներ չունի Նախիջևանի նկատմամբ, որի հետ պատրաստ է համաձայնագիր կնքել¹: Այս երկու այցելությունները կարծես թե որոշակի խթան դարձան հայ-թուրքական հարաբերություններում. դրանցից շատ չանցած՝ 1992 թ. օգոստոսի 23-25-ը, Թուրքիայի փոխարտգործնախարարի տեղակալ Բիլգին Ունանը, Բալկանների ու Կովկասի վարչության տնօրենի տեղակալ Ջանդան Ազերը և արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղար Ալթայն այցելեցին Երևան²: Հանդիպումների ժամանակ հայկական կողմը հայտարարեց, որ Հայաստանը պատրաստ է դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին համաձայնագիր ստորագրել Թուրքիայի հետ, որին ի պատասխան՝ Ունանը նշեց, որ Հայաստանը մինչ այդ պետք է ճանաչի ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը: Այս հարցի կապակցությամբ հայկական կողմն ընդգծեց, որ Հայաստանը, անդամակցելով ՄԱԿ-ին, արդեն իսկ պարտավորվել է հարգել տարածքային ամբողջականության սկզբունքը³:

Այնուամենայնիվ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համաձայնագրի շուրջ բանակցությունները շարունակվեցին և մեծ մասամբ ամբողջական տեսք ստացան, բացառությամբ մեկ՝ առկա սահմանների ճանաչման հարցի ձևակերպման: Կողմերը պայմանավորվեցին բանակցությունները շարունակել և ավարտին հասցնել 1993 թ. ձմռանը⁴:

Թուրքիայի և Հայաստանի միջև հարաբերություններում նկատվող դրական տեղաշարժի միտմանը նույնիսկ չվնասեց 1992 թ. սեպտեմբերի 17-ին ՀՀ արտգործնախարար Բաթթի Հովհաննիսյանի՝ Եվրոպայի խորհրդի ստամբուլյան հանդիպման ժամանակ Թուրքիայի հասցեին բավականին կոշտ հայտարարություններով հանդես գալը: Իր ելույթում Հովհաննիսյանն անդրադարձավ Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցին, Թուրքիային մեղադրեց Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատելու, ինչպես նաև Ղարաբաղի խնդրում չեզոքություն չպահպանելու և ԵԱՀԽ-ին Հայաստանի անդամակցությանը խանգարելու համար⁵: Այս ելույթը, անշուշտ, բողոքի մեծ ալիք բարձրացրեց Թուրքիայում: Թուրքիայի արտգործնախարար Հիքմեթ Չեթինը, անդրադառնալով Բ. Հովհաննիսյանի ելույթին, նշեց, որ Եվրախորհրդի ստամբուլյան ժողովում նման պնդումներ անելու

¹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 70, թ. 6-9:

² Տե՛ս **Куреев И.**, նշվ. աշխ., էջ 366:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս **Libaridian G. J.**, *Modern Armenia: People, Nation, State*, Chicago, 2004, p. 269-270.

⁵ «Cumhuriyet», 18. 09.1992.

հարկը չկար¹: Իսկ Եվրախորհրդում Թուրքիայի մշտական ներկայացուցիչը՝ արտակարգ ու լիազոր դեսպան Սյունմեզ Քոքսալը, հայտարարեց, որ Բ. Հովհաննիսյանի ելույթը գարմանք ու վիշտ է առաջացրել թուրքական շրջանակներում, քանի որ նրա հրահրիչ ու ագրեսիվ ելույթը չի կարող Թուրքիայի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների ձգտող երկրի քաղաքական կամքի արտահայտությունը համարվել²:

Բ. Հովհաննիսյանի ելույթը միանշանակ չընդունվեց նաև Հայաստանի ղեկավար շրջանակներում: Վերադառնալուց հետո նա հրաժարական ներկայացրեց, որի գլխավոր պատճառը, թերևս, Թուրքիայի հետ հարաբերությունների խնդրում նրա և նախագահի մոտեցումների տարբերությունն էր³: Դրանով իսկ Հայաստանի ղեկավարությունը ակնարկում էր, որ նրա ելույթը չէր համապատասխանում պաշտոնական Երևանի տեսակետին⁴:

Չնայած Բ. Հովհաննիսյանի կոշտ հայտարարություններին՝ 1993 թ. սկզբին, երբ սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը Հայաստանում հասավ իր գագաթնակետին, Թուրքիայի ղեկավարությունը թույլատրեց իր տարածքով փոխադրել արտասահմանից Հայաստան առաքվող մարդասիրական օգնությունը⁵:

Բացի դրանից, ՀՀ և Թուրքիայի միջև հարաբերություններում առկա լարվածությունը հաղթահարելու և երկկողմ հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով 1992 թ. սեպտեմբերի վերջին ԱՄՆ-ում տեղի ունեցավ Լ. Տեր-Պետրոսյանի և Հ. Չեթինի հանդիպումը, որից հետո Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարը «Միլլիյեթ» թերթին տված հարցազրույցում նշեց, որ Հայաստանի և Թուրքիայի հարաբերություններում առաջնայինն Ադրբեջանի հարցն է՝ հավելելով, որ հայկական զինուժերը պետք է հետ քաշվեն Ադրբեջանի տարածքից, և այնուհետև Ղարաբաղի քաղաքական իրավիճակը պետք է քննարկվի Միսակի հանդիպման ժամանակ: «Այս հարցերի շուրջ Լ. Տեր-Պետրոսյանի կողմից ես նկատեցի որոշակի ըմբռնում՝ նշելով, որ Ղարաբաղի քաղաքական ապագան կքննարկենք հետո, հիմա անհրաժեշտ է կարգավորել մյուս խնդիրները»⁶,– նշել է նա: Թվում էր, թե այս հանդիպման ընթացքում ձեռք բերված որոշակի փոխհամաձայնությունները կնպաստեին երկկողմ հարաբերությունների բարելավմանը, սակայն երբ հայկական ուժերը 1993 թ. ապրիլին ազատագրեցին Քելբաջարը, հայ-թուրքական հարաբերությունները կրկին ծայրաստիճան լարվեցին:

---

¹ «Anatolia News Agency», 18.09.1992.

² Նույն տեղում:

³ «Milliyet», 18.11.1992.

⁴ «Երկիր», 16.09.1992:

⁵ Տե՛ս **Goldenberg S.**, *Pride of Small Nations*, Zed Books, 1994, p. 55.

⁶ «Milliyet», 29.09.1992.

Ե. Թուրք-հայկական հարաբերությունների նոր սրումը

Թուրքիայի հակազդեցությունը Քելբաջարի ազատագրմանը չափազանց կտրուկ էր: Այդ օրերին Թուրքիայի քաղաքական և ռազմական շրջանակներում դարձյալ ակտիվորեն սկսեց քննարկվել Ղարաբաղյան հակամարտությանը Թուրքիայի հնարավոր ռազմական միջամտության հարցը: Այդ կապակցությամբ «Հյուրիյեթ» թերթը գրում էր, որ «հայ-ադրբեջանական պատերազմի ընդլայնման հնարավորությունը ստիպեց Թուրքիային ռազմական պատրաստության վիճակի բերել Երրորդ բանակի զորամիավորումները: Ինչպես հայտնում են զինվորական սկզբնաղբյուրները, Սարիղամիշում, Աշքեղեում, Կարսում, Արդահանում և Դումլուում գտնվող սահմանապահ զորքերը համալրվել են, և թուրքական ռազմական օդանավերը մշտական հերթապահ թռիչքներ են իրականացնում»¹:

Հատկանշական է, որ Քելբաջարի ազատագրումը Թուրքիայի համար ՀՀ լիակատար շրջափակման ենթարկելու լավ առիթ դարձավ: 1993 թ. ապրիլին Թուրքիայի կառավարությունը, Հայաստանը ներկայացնելով որպես դարաբաղյան հակամարտության մասնակից և մեղադրելով նրան Ադրբեջանի նկատմամբ բացահայտ ագրեսիա իրականացնելու համար, փակեց H-50 միջազգային օդային միջանցքը՝ արգելելով իր տարածքով օդանավերի թռիչքները Հայաստան, փակեց Գյումրի-Կարս երկաթգիծը, ինչպես նաև արգելեց իր տարածքով մարդասիրական օգնության առաքումը Հայաստան²: Իր հերթին խիստ ելույթով հանդես եկավ Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալը, որն այդ օրերին պաշտոնական այցով գտնվում էր Ղրղըզստանում. «Ի՞նչ կլինի, եթե Հայաստանի սահմանի մոտ զորախաղեր անցկացնենք, և մեր ռուբրեից երեքն ընկնի Հայաստանի տարածք: Ի՞նչ կլինի, եթե Նախիջևան մեկ-երկու զորամիավորում մտցնենք: Նախիջևանի հետ կապված ենք պայմանագրով: Ի՞նչ կլինի, ո՞վ մեզ ինչ կանի, ո՞վ պիտի միջամտի: Ո՞վ կարողացավ միջամտել Բոսնիայի դեպքերին: Համաշխարհային քաղաքականության մեջ առանց ռիսկի դիմելու ոչնչի չենք հասնի»³:

Բիշկեկում Թուրքիայի դեսպանությունում տված հարցազրույցի ժամանակ անդրադառնալով Քելբաջարի ազատագրմանը՝ Թ. Օզալը նշել է. «Մենք խորհրդակցում ենք Ռուսաստանի հետ, լուծումներ ենք որոնում, բայց հաշվի առնող չկա: Վերևից և ներքևից միջանցք բացեցին և Լեռնային Ղարաբաղը փաստորեն կապեցին Հայաստանին: Այլևս դարաբաղյան խնդիր չկա, կան Հայաստանի նկրտումները Մեծ Հայաստանի վերաբերյալ: Կարծում եք՝ այստեղ կանգ է առնելու, ուրիշ բան չի անելու... Ինձ մի հարցրեք՝ Հայաս-

¹ «Hürriyet», 08.04.1993.

² ՀՀ ԱԳՆ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Թուրքիայի բաժին, Հայաստան-Թուրքիա, Ժամանակագրություն, էջ 5; Հայաստան-Թուրքիա. Բաց երկխոսություն, Հասարակական երկխոսության և զարգացումների կենտրոն, Երևան, 2005, էջ 109:

³ Նույն տեղում:

տան մտնել պե՞տք է, թե՞ ոչ: Բայց Թուրքիան պետք է լավ հաշվարկի իր քայլերը»: Ուշագրավ է, որ նրա հայտարարությունից անհանգստացած՝ Հ. Չեթինը լքեց Թուրքիայի դեսպանության շենքը, իսկ երեկոյան հրաժարվեց նախագահի խոսքերը մեկնաբանելուց²: Դա նշանակում էր, որ Թ. Օզալի ռազմաշունչ հայտարարությունը ինքնաբուխ էր և չէր արտացոլում երկրի ղեկավարության ընդհանուր դիրքորոշումը:

Ի տարբերություն Թ. Օզալի հայտարարությունների, Թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելը հանդես եկավ ավելի զգույշ և հավասարակշռված հայտարարությամբ: Նա դեմ էր Թուրքիայի ռազմական միջամտությանն այդ հակամարտությանը, ուստի անդրադառնալով ռազմական միջամտության հնարավորությանը՝ հայտարարեց. «Հայաստանի թիկունքում կանգնած են ԱՄՆ-ը և Ֆրանսիան: Այդ պատճառով արտագործնախարարությունն ինձ խորհուրդ չտվեց բանակցել Բ. Քլինթոնի և Ֆ. Միտերանի հետ: Բացի դրանից, Թուրքիայում կան ուժեր, որոնք պահանջում են անցնել սահմանը: Ես դրանց պատասխանում եմ, որ գնալը հեշտ է, բայց այնտեղ ում հետ եմ հանդիպելու, ամերիկացիների՝ ... Այնտեղ իմ դեմ դուրս կգա Ռուսաստանը, Կարմիր բանակը»³:

Փաստորեն Քելբաջարի ազատագրումից հետո Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի ուժ չկիրառելը, մեր կարծիքով, պայմանավորված էր հետևյալ պատճառներով: Երկրի նախագահի ազդեցիկ տրամադրվածությունը աջակցություն չէր գտնում վարչապետ Ս. Դեմիրելի և արտաքին գործերի նախարար Հ. Չեթինի կողմից: Վերջիններս գտնում էին, որ Հայաստանի վրա հարձակումը կհանդիպի միջազգային հանրության, մասնավորապես ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի կոշտ ընդդիմությանը: Իսկ հիմնական պատճառը այն էր, որ Հայաստանի վրա հարձակումը նշանակում էր պատերազմ սանձազերծել Ռուսաստանի դեմ:

Թուրք-հայկական լարված հարաբերությունների մթնոլորտում 1993 թ. հուլիս-օգոստոսին հայկական ուժերը նոր հաջողություններ ունեցան: ԼՂՀ բանակին հաջողվեց ազատագրել Ադդամը և Ֆիզուլին, Ջաբրայիլը և Ջանգելանը, որը բողոքի մեծ ալիք բարձրացրեց Թուրքիայում: Հայկական ուժերի հաջողությունների կապակցությամբ 1993 թ. հուլիսի 25-ին Թուրքիայի նախագահ Ս. Դեմիրելի նստավայրում տեղի ունեցավ Թուրքիայի Անվտանգության խորհրդի դռնփակ նիստ, որից հետո Հ. Չեթինը լրագրողներին հայտնեց, որ օգտվելով Ադրբեջանի ներքին անկայունությունից՝ հայերը նոր տարածքներ էին «նվաճել»: Նա հայերին զգուշացնում էր, որ այդ տարածքները չեն կարողանալու իրենց ձեռքում պահել. «Հայաստանը շատ թանկ է վճարելու այս տարածքների համար»⁴:

Ս. Դեմիրելը, պատասխանելով «Ջումհուրիյեթի» թղթակցի հարցին, թե

---

¹ «Milliyet», 08.04.1993.
² Նույն տեղում:
³ «Sabah», 05.04.1993.
⁴ «Hürriyet», 26.07.1993.

արդյո՞ք «Ադրբեջանի հետ ռազմական համագործակցության պայմանագիր կնքելու հարցն օրակարգում է», ասաց, որ ամեն ինչ հնարավոր է՝ հավելելով, որ նախ պետք է ամրացնեն հարցի քաղաքական հիմքը, քանզի հայերի ագրեսիան համաշխարհային հասարակայնության օրակարգի առաջնային խնդիրներից չէ: «Նախ հարցը պետք է մտցնենք օրակարգ: Մյուս քայլերը կկատարենք՝ ելնելով իրավիճակից»¹:

Այսպիսով, Թուրքիայի և Հայաստանի միջև հարաբերությունները բավականին լարված էին, ուստի չէր բացառվում նաև թուրքական ռազմական միջամտությունը դարաբաղյան հակամարտությանը: Թուրքիայի որոշ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ նույնիսկ բացեիքաց խոսում էին այդ մասին: Օրինակ՝ հայկական ուժերի կողմից Քելբաջարի գրավումից հետո հերթական անգամ ռազմաշունչ էլույթ ունեցավ Թ. Օզալը՝ հայտարարելով, որ Թուրքիան ընդլայնելու է ռազմական համագործակցությունն Ադրբեջանի հետ և զենք է ուղարկելու այդ երկիր²: Հայկական ուժերի հաջողություններից անհանգստացած Թուրքիան 1993 թ. սեպտեմբերի սկզբին հայ-թուրքական սահմանի երկայնքով տեղակայեց ավելի քան հիսունհազարանոց զորք³: Այդ օրերին Թուրքիայի վարչապետ Թանսու Չիլերը հարցազրույցներից մեկում սպառնաց «զնալ Թուրքիայի խորհրդարան և պատերազմ հայտարարել Հայաստանին, եթե հայերը դիպչեն Նախիջևանին»⁴:

Հատկանշական է, որ թուրքական ռազմական ներխուժման հնարավորությանն իր հուշերում անդրադարձել է այդ տարիներին Հայաստանում Հունաստանի դեսպան Լեոնիդաս Խրիզանտոպուլոսը: Նա նշում է, որ 1993 թ. հոկտեմբերի սկզբին Թուրքիան, օգտվելով Ռուսաստանում ստեղծված խորհրդարանական ճգնաժամից, ձգտում էր հարված հասցնել Հայաստանին և Վրաստանին: Հոկտեմբերի 5-ին Հայաստանի զինված ուժերը Թուրքիայի հնարավոր հարձակմանը դիմակայելու նպատակով բերվեցին ամենաբարձր պատրաստության⁵:

Ըստ Լ. Խրիզանտոպուլոսի՝ 1993 թ. հոկտեմբերին Մոսկվայում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջման դեկավար, Ռուսաստանի խորհրդարանի նախագահ Ռուսլան Խասբուլատովի և Թ. Չիլերի միջև գոյություն է ունեցել զադոնի բանավոր պայմանավորվածություն, համաձայն որի՝ հակաէլցինյան ուժերի հաղթանակի պարագայում թուրքական զինված ուժերը պատրաստվում էին հարվածել Հայաստանին⁶:

¹ «Cumhuriyet», 27.07.1993.

² Տե՛ս **Cornell E.S.**, Undeclared War: The Nagorno-Karabakh Conflict Reconsidered, Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, vol. 20, № 4, Summer 1997, p. 14:

³ Տե՛ս **Bishku B.M.**, Turkey, Ethnicity, and Oil in the Caucasus, Journal of Third World Studies, vol. 18 № 2, 2001, p. 3:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս **Демоян Г.**, Турция и Карабахский конфликт, Ереван, 2006, с. 123:

⁶ Նույն տեղում:

Այնուամենայնիվ, Թուրքիան խուսափեց ԼՂ հակամարտությունում անմիջական մասնակցություն ունենալուց՝ սուկ ընդլայնելով իր ռազմաֆինանսական աջակցությունն Ադրբեջանին: Թեև Թուրքիան պաշտոնապես չէր մասնակցում հայ-ադրբեջանական հակամարտությանը, սակայն միայն 1993 թ. Ադրբեջանին պաշտոնապես 30 մլն. դոլարի վարկ հատկացրեց՝ զենք գնելու համար¹: Բացի դրանից, թուրքական կառավարությունը դեղորայքի և պարենամթերքի քողի տակ 1992 թ. ադրբեջանցիներին մատակարարեց զենք և ռազմամթերք, այդ թվում՝ «Ստինգեր» տեսակի հինգ հազար հրթիռ, հրթիռային կայանք, ականներ և ականանետեր²: Դրանով իսկ, Թուրքիան դարձավ դարաբաղյան հակամարտության անմիջական մասնակից՝ իր անուղղակի մասնակցությունը բերելով նաև Ղարաբաղում ընթացող ռազմական գործողություններին:

Այսպիսով, գնահատելով Թուրքիայի քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ միջազգային հարաբերությունների տեսության դիտանկյունից՝ կարելի է այն բնութագրել որպես հարկադրման քաղաքականություն, որի նպատակն էր ստիպել Հայաստանին ենթարկվել Թուրքիային: Որպես հարկադրանքի միջոց օգտագործվում էին վերը նշված նախապայմանները³:

Григор Аршакян – Основные принципы политики Турции по отношению к Республике Армения в 1991-1994 гг.

Статья посвящена изучению проблем основ внешней политики Турции по отношению к Республике Армения. В частности, автор освещает первые политические сношения между руководствами двух государств в начале 1990-ых годов и определяет основные политические предусловия, которые Турция ставила перед Арменией, взамен на установление дипломатических отношений и развитие экономического сотрудничества. Автор также уделяет внимание изучению фактора Нагорно-карабахского конфликта в армяно-турецких отношениях. Политика Турции данного периода освещается также в региональном и международном контексте, что позволяет более полно выявить ее основы.

Grigor Arshakyan – Main principles of the Policy of Turkey in Regard to Armenia in 1991-1994

The article is devoted to the foreign policy of Turkey in regard to Armenia in the beginning of 1990s. The author examines the political, economic and international factors, which shaped the policy of Turkey vis-a-vis newly independent Armenia. The article focuses on identifying reasons of political preconditions, raised by Turkish leadership for establishing diplomatic relations and economic cooperation with Armenia. The first cases of political dialogue between Armenia and Turkey, bilateral diplomatic consultations are explored by the author in his work. G. Arshakyan draws attention to the Nagorno-Karabakh conflict and its impact on the Armenian-Turkish relations. The policy of Turkey on the conflict is assessed in the light of regional and international relations of the taken period.

---

¹ «Hürriyet», 23.12.1993.

² Gerçek, Haftalık Haber Dergisi, № 1, 14.06.1992, s. 10.

³ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Տափթյան Ք.**, Значение изучения армяно-турецких отношений для современной теории международных отношений: предварительные замечания, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, թիվ 21, Երևան, 2002, էջ 147-155:

**ՖՐԵՂԵՐԻԿ ԴՅՈՒ ԲՈՒԱ ԴԸ ՄՈՆՊԵՐՈՅԻ
ՔԱՐՏԵԶԸ ԱԴՐԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՇԱՀԱՐԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ**

Բանալի բառեր - Ֆրեղերիկ Դյու Բուա դը Մոնպերո, Մեծ Հայք, Հայաստան, Ադվանք, Մեծ Թուրան, Ադրբեջան, հին (պատմական) քարտեզներ, ֆրանսիական քարտեզներ, պատմական սկզբնաղբյուրներ

Սկզբնաղբյուրների համակարգում առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում քարտեզները, որոնք յուրահատուկ տեղեկություններ են հաղորդում աշխարհագրական օբյեկտների տարածական տեղաբախշման և ժամանակի ընթացքում դրանց կրած փոփոխությունների մասին: Քարտեզները, աշխարհագրական բնույթի պատմական աշխատությունները և այլ գրավոր սկզբնաղբյուրները՝ որպես անցյալի անմիջական վկայություններ, մեծ արժեք ունեն¹:

Պատմական քարտեզներն ուսումնասիրողների առջև ծառայած առաջնային խնդիրներից է գրադարաններից, արխիվներից և մասնավոր հավաքածուներից անհրաժեշտ «քարտեզագրական նյութի» հայտնաբերումն ու դրանց նկարագրումը²:

Տարածաշրջանային քարտեզներին անդրադառնալը՝ քարտեզների հավաքածուներ ստեղծելը, մեզ համար շատ կարևոր է և արդիական ոչ միայն գիտական, այլև քաղաքական և աղբյուրագիտական տեսակետներից: Առավել ևս, որ այսօր մեր հարևաններն ամեն կերպ ջանում են իրենց քարոզչական աշխատանքներում շահարկել հին (պատմական) քարտեզներին վերաբերող հարցերը և ըստ դրանց նենգափոխել պատմական իրականությունը՝ հետապնդելով հեռահար քաղաքական նպատակներ: Այս պայմաններում հարկ է ծանոթ լինել մեր տարածաշրջանին առնչվող բոլոր քարտեզներին և դրանց ուղեկցող նյութերին, եթե այդպիսիք կան (ճանապարհորդական նոթեր և նկարագրություններ, հաշվետվություններ, նկարներ և այլն):

2012 թ. ադրբեջանցիները հրատարակել են այսպես կոչված «Ադրբեջանի

¹ St' u Салищев К. А., Картоведение, Учебник, изд. Московского университета, М., 1976, с. 320:

² St' u Skelton R. A., Maps: A Historical Survey of their Study and Collecting, Chicago, London, 1972, p. 105; Постников А. В., Развитие картографии и вопросы использования старых карт, М., 1985, с. 13:

հին քարտեզների հավաքածու»¹: Ըստ համացանցում տեղադրված գովազդային հայտարարության՝ այն ամփոփում է պատմական և աշխարհագրական քարտեզներ, որոնցում արտացոլված է «Ադրբեջանի տարածքը» տարբեր պատմական ժամանակաշրջաններում: Հրատարակիչները նշում են նաև, որ քարտեզներն ընտրված են XVI-XIX դդ. (թեպետ, ըստ վերնագրում նշված տարեթվերի, խնդրո առարկա քարտեզներն առնչվում են XVII-XX դդ.) հրատարակված ատլասներից և հետաքրքրություն են ներկայացնում գիտական, պատմական ու կուլեկցիոն առումներով: Հավատարիմ իրենց գործելաճին՝ ադրբեջանցիները ֆինանսական միջոցներ չեն խնայել և հրատարակել են քարտեզների շքեղ ու թանկարժեք հավաքածու՝ կաշեպատ, ոսկե դրոշմնկարով, իսկ որպես հավաքածուից ընտրված օրինակ-նմուշներ՝ հայտարարության ստորին հատվածում զետեղել են փոքրիկ, ցածրորակ և դժվարընթեռնելի գովազդային երեք քարտեզ:

Հրատարակված հավաքածուն անչափ թանկ լինելու պատճառով հնարավոր չեղավ ձեռք բերել: Ուստի դրանում ընդգրկված քարտեզների, ինչպես նաև հրատարակիչների կիրառած մոտեցումների մասին պատկերացում կազմելու համար դիմեցինք ընդամենը ցուցադրված քարտեզների օգնությամբ: Փնտրտուքների շնորհիվ ճշգրտեցինք առաջին քարտեզի ոչ միայն վերնագիրը, հեղինակին, այլև այն հին ատլասը, որից այն պատճենվել է:

Տարիների մեր հետազոտությունների արդյունքում ստեղծել ենք Հայաստանի և Անդրկովկասի ֆրանսիական քարտեզների դեռևս անտիպ հավաքածու՝ ուսումնասիրելով մասնավորապես Հայաստանի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի և Ռուսաստանի ազգային գրադարաններում ու արխիվներում պահվող նյութերը: Կուտակված նյութի հիման վրա կարող ենք հավաստել, որ համացանցում ադրբեջանցիների ցուցադրած երեք քարտեզներից առաջինը ունի «Tauride, Caucase et Arménie, de Strabon, mort en 29 de J.C., carte composée et dessinée par Frédéric Du Bois» («Տորիդ (Տավրիկա, Տավրիա, Տավրիդա – Վ.Մ.)»², Կովկաս և Հայաստան, ըստ Ստրաբոնի, մահացել է թ. հ. 29 թ., քարտեզը կազմվել է և գծագրվել Ֆրեդերիկ Դյու Բուայի կողմից») վերնագիրը, և այն պատճենել են «Voyage au Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée» («Ճանապարհորդություն Կովկասում, չերքեսների ու աբխազների մոտ, Կոլխիդայում, Վրաստանում, Հայաստանում և Դրիմում») ատլասից: Ամենայն հավանականությամբ հրատարակիչներն օգտվել են Սանկտ Պետերբուրգի՝ Ռուսաստանի ազգային գրադարանի քարտեզագրության բաժնում պահվող ատլասի բնօրինակից:

Անգամ անզեն աչքով ընթեռնելի է, որ քարտեզի վրա գլխատառերով գրված է ARMENIE MAJEURE, IBERIE, COLCHIDE, ALBANIE, MEDIE (ՄԵՇ

¹ Տե՛ս «Собрание старинных карт Азербайджана. Факсимильное издание 1667-1914 гг.», СПб., 2012. <http://www.alfaret.ru/item.php?prod=2204&subid=130&catid=194>

² Տե՛ս «Большая советская энциклопедия», т. 13, М., 1973, с. 509:

ՀԱՅՔ, ՎԻՐՔ, ԿՈՂՔԻՍ, ԱՂՎԱՆՔ, ՄԱՐԱՍՏԱՆ (ՄԱԴԱՅ)) (տե՛ս թիվ 1 քարտեզը): Հետազոտողից մեծ ջանքեր չի պահանջվի համոզվելու, որ Ադրբեջան բառը այդ քարտեզում ընդհանրապես գոյություն չունի: Միաժամանակ նա չի դժվարանա կռահել այսպես կոչված «հրատարակիչների» որքան հավակնոտ, նույնքան և պարզունակ մտադրությունը, այն է՝ խեղաթյուրելով պատմական սկզբնաղբյուրները՝ ցանկալին ներկայացնել որպես իրականություն: Իհարկե այստեղ խոսքը վերաբերում է Ալբանիա (Աղվանք) կոչվող երկրին, ուստի ակնհայտ է, որ մեր հարևանները ջանք ու եռանդ չեն խնայում՝ նմանատիպ կեղծարարությունների և ակնհայտ ստի միջոցով անտեղյակ հանրությանը մոլորության մեջ ձգելու, տարածաշրջանում իրենց վերագրելու «տեղաբնիկների» կարգավիճակ՝ «ալբանացիների հետնորդներ» հորջորջվող պիտակով:

Եթե այսպես կոչված «հավաքածուի» հեղինակները նպատակահարմար են գտել ընդգրկել այս քարտեզը, ապա կարծում ենք, որ Ֆրեդերիկ Դյու Բուայի վերոհիշյալ ատլասից և նրա աշխատություններից այլ քարտեզներ ևս ներառնված կլինեն:

Կարծես վերոհիշյալ հավաքածուում ցուցաբերված մոտեցման շարունակությունն են մեր հարևանների՝ համացանցում տարածաշրջանային քարտեզներին առնչվող և օր օրի սաստկացող, սակայն բարբառանքից ոչնչով չտարբերվող հակահայկական քարոզչության փորձերը, որոնք նենգափոխում են պատմական սկզբնաղբյուրները: Տվյալ պարագայում խոսքը վերստին վերաբերում է հին քարտեզներին և դրանց բովանդակությանը: Նմանօրինակ հիվանդ երևակայության ու մտավարժանքների արդյունք է Էմիր Էյվազի՝ համացանցում տեղադրած հրապարակումների շարքը՝ «Մեծ Թուրանի» երկյուղը հայերին ստիպում է նենգափոխել հին քարտեզները¹ խորագրով, որը վերաբերում է տարածաշրջանին առնչվող ֆրանսիական հին քարտեզներին:

Ակնհայտ է, որ ադրբեջանական կողմն իր քարոզչական գործունեությունն իրականացնելիս միշտ և ամենուր օգտվում է իր հոգեկերտվածքին հարազատ ու բնորոշ կարգախոսից՝ պատերազմում (տվյալ դեպքում՝ տեղեկատվական) բոլոր միջոցներն ընդունելի են:

Նկատի ունենալով վերն ասվածը և ամեննին նպատակ չհետապնդելով գնահատել տեղեկատվական պայքարում առկա խնդիրները՝ կցանկանալինք պարզաբանել, թե մենք որքանով ենք տեղեկացված վերոհիշյալ քարտեզի հեղինակ, Եվրոպայում և Ռուսաստանում XIX դ. մեծ ճանաչում ձեռք բերած Ֆրեդերիկ Դյու Բուայի գործունեությանը, նրա հրատարակած վեցհատորյա «Ճանապարհորդությանը» և կազմած «Ատլասին», որոնցում, ի դեպ, թեև Հայաստանն ու հայերը ներկայացված են բարյացակամ դիրքերից, այդուհանդերձ ադրբեջանցիները ջանասիրաբար փորձում են օգտագործել

---

¹ **Амир Эйваз**, Страх перед «Великим Тураном» заставляет армян искажать старинные карты. <http://gulustan.ws/2012/04/strax-pered-velikim-turanom/>

նրա աշխատանքները հայերի դեմ ծավալած քարոզչական պայքարում:

Յավոք սրտի, առանց երկմտելու կարելի է հավաստել, որ արդյունքները գոհացուցիչ չեն: Ապարդյուն անցան նրա աշխատանքներին անդրադարձներ պարունակող որևէ հրատարակության ծանոթանալուն միտված մեր ջանքերը՝ չնայած այն հանգամանքին, որ նրա «Ճանապարհորդության» մի մասը նվիրված է Հայաստանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վիճակին, պատմամշակութային արժեքներին ու կենցաղին, իսկ «Ատլասին» ծանոթանալուց հետո կարող ենք փաստել, որ դրանում մեծ տեղ է հատկացված Հայաստանը ներկայացնող՝ պատմական և տվյալ ժամանակաշրջանին առնչվող քարտեզներին, ինչպես նաև հնագիտությանը, ճարտարապետությանն ու բնաշխարհին նվիրված նկարներին:

Տարածաշրջան այցելած ճանապարհորդներին և նրանց գործունեությանը հայ հեղինակներից անդրադարձել են Հովհաննես Հակոբյանը¹ և ակադեմիկոս Մանվել Զուլայանը²: Վերջինս իրավամբ նշել է, որ եվրոպական սկզբնաղբյուրներում եղած ոչ բոլոր տեղեկություններն են հայ իրականության մեջ հատուկ ուսումնասիրության առարկա դարձել: Ըստ նրա խորհրդահայ պատմագրության մեջ եվրոպական հեղինակների որոշ վկայություններ, իրենից բացի, օգտագործել են նաև Լեոն, Հակոբ Անասյանը, Աշոտ Հովհաննիսյանը և այլք³:

Հրապարակում եղած նյութերը հստակ վկայում են, որ տարածաշրջան այցելած առանձին ճանապարհորդների գործունեությանը նվիրված պատմաաշխարհագրական հետազոտություններ չեն իրականացվել, ուստի նրանց կազմած քարտեզները չէին կարող ուսումնասիրվել պատմական քարտեզագրության և պատմական աշխարհագրության տեսանկյուններից:

Տողերիս հեղինակն իր հնարավորությունների սահմաններում փորձելու է ներկայացնել հանիրավի մոռացության մատնված Ֆրեդերիկ Դյու Բուայի՝ պատմաբանի, աշխարհագետի, քարտեզագրի, բնագետի, երկրաբանի, ինչպես նաև նկարչի կյանքն ու գործունեությունը, նրա գլխավոր աշխատությունները, մասնավորապես՝ «Ատլասը»:

Դյու Բուայի աշխատություններում անշուշտ կան որոշակի անճշտու-

---

¹ Տե՛ս **Հակոբյան Հ.**, Աղբյուրներ Հայաստանի յեվ Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրություններ, հ. Ա., ԺԳ-ԺԶ դար, (1253-1582), Յերեվան, 1932, *նույնի՝* Աղբյուրներ Հայաստանի յեվ Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրություններ, հ. Զ, ԹԺ դարի առաջին քսանամյակ (1800-1820), Յերեվան, 1934:

² Տե՛ս **Զուլայան Մ. Կ.**, Եվրոպացի հեղինակները հայերի և Հայաստանի մասին (XIII-XVI դդ.): Աղբյուրագիտական ակնարկ, Պատմաբանասիրական հանդես, 1985, թիվ 2, էջ 56-72, *նույնի՝* Եվրոպացի հեղինակները հայերի և Հայաստանի մասին (XVI- XVIII դդ.): Աղբյուրագիտական ակնարկ, *նույն տեղում*, 1985, թիվ 3, էջ 23-40, *նույնի՝* Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, Երևան, 1990:

³ **Զուլայան Մ. Կ.**, Եվրոպացի հեղինակները հայերի և Հայաստանի մասին (XIII-XVI դդ.), էջ 56-57:

թյուններ, բացթողումներ կամ թերացումներ, որոնք չեն համապատասխանում ժամանակակից մարդու աշխարհընկալմանն ու տեսակետներին կամ ներկայումս գիտության մեջ շրջանառվող ուսումնասիրության մեթոդներին և մոտեցումներին, ինչն օրինաչափ է: Սակայն հարկ է աներկբայորեն հավաստել, որ նրա աշխատությունները մեր հայրենիքի համար անգնահատելի պատմական սկզբնաղբյուրներ են:

Ֆրեդերիկ Դյու Բուա դը Մոնպերոյի կյանքն ու գործունեությունը

Ծագումով ֆրանսիացի հայտնի ճանապարհորդ Ֆրեդերիկ Դյու Բուա դը Մոնպերոն (Frédéric Du Bois de Montperreux) ծնվել է 1798 թ. մայիսի 28-ին Շվեյցարիայի Մոթիե (Môtiers) բնակավայրում: Նա սերում է սնանկացած ազնվականի ընտանիքից: Հայրը զբաղվում էր ժանյակների առևտրով, իսկ պապը իսպանական արքունիքում եղել է էմալները (արծնապակի) զարդարող նկարիչ: Ենթադրելի է, որ Դյու Բուային էին պապից ժառանգաբար փոխանցվել նկարչական ունակությունները, որոնք նրան հնարավորություն ընձեռեցին ճանապարհորդության ընթացքում իրեն դրսևորել փայլուն ձևով: Սկզբնական

կրթությունը նա ստացել է տեղի քոլեջում, 1817-1819 թթ. Սեն-Գալում (St-Gall) եղել է ֆրանսերենի ուսուցիչ: 1819-1821 թթ. որպես ուսուցիչ-դաստիարակ աշխատել է Կուրլանդիայում՝ լեհ ազնվականի ընտանիքում: Այստեղ, առիթից օգտվելով, Դյու Բուան սկսել է ուսումնասիրել բալթյան երկրների, հատկապես Լիտվայի, մշակութային հուշարձանները: 1821-1829 թթ. նա Լիտվայում աշխատել է որպես կառավարիչ, իսկ 1825 և 1829 թթ. ճանապարհորդել է Լեհաստանում: 1829-1831 թթ. Բեռլինի համալսարանում նա աշակերտել է հանրագիտարանային գիտելիքների տեր եվրոպական գիտության այնպիսի նշանավոր դեմքերի, ինչպիսիք էին հելլենիստ Օգուստ Բյոկը, աշխարհագետ Կարլ Ռիթերը, երկրաբան Լեոպոլդ ֆոն Բուխը և բնագետ Ալեքսանդր դը Հումբոլդտը: Այդ ժամանակ է նրա մոտ հղանում դեպի Ղրիմ և Կովկաս ճանապարհորդելու լայնածավալ ծրագիրը: Ալեքսանդր դը Հումբոլդտի և Լեոպոլդ ֆոն Բուխի ղեկավարությամբ և խորհուրդներով, գիտական աշխարհի աջակցությամբ, ռուսական իշխանության թույլտվությամբ ու օգնությամբ շատ համեստ ֆինանսական միջոցների տեր Դյու Բուան 1831-1834 թթ. միայնակ սկսում է վտանգներով լի իր գիտահետազոտական ճանապարհորդությունը դեպի Ղրիմ և Կովկաս: Նա

նախ այցելում է Ղրիմ, այնուհետև Սևաստոպոլից ռուսական ռազմանավով՝ կովկասյան ափագծի երկայնքով ձգվող հիմնական նավահանգիստները: Սակայն այդ ճանապարհորդությանը նվիրված իր աշխատության մեջ նա նկարագրությունը սկսում է Կովկասից և վերջացնում Ղրիմով:

Չորս տարի տևած այդ ճանապարհորդության ընթացքում հավաքած, մշակված ու խմբագրած նյութերի հիման վրա Դյու Բուան 1839-1843 թթ. Փարիզում հրատարակում է «Ճանապարհորդություն Կովկասի շրջակայքում, չերքեզների ու աբխազների մոտ, Կոլխիդայում, Վրաստանում, Հայաստանում և Ղրիմում» վերտառությամբ վեցհատորյա աշխատությունը¹, իսկ 1843 թ. Շվեյցարիայի Նոշատել քաղաքում լույս է ընծայում իր կազմած «Ճանապարհորդություն Կովկասում, չերքեզների ու աբխազների մոտ, Կոլխիդայում, Վրաստանում, Հայաստանում և Ղրիմում»² ատլասը, որը համարվում է հազվագյուտ աշխատանք:

Ռուսական իշխանությունները Դյու Բուային առաջարկում են մնալ Ռուսաստանում և շարունակել գիտահետազոտական աշխատանքները, սակայն նա գերադասում է վերադառնալ հայրենիք և աշխատել 1838 թ. հիմնադրված Նոշատելի նորաստեղծ ակադեմիայում, ուր ստանձնում է հնագիտության ամբիոնի ղեկավարի պաշտոնը, իսկ ակադեմիայի փակվելուց հետո (1848 թ.) իրեն նվիրում է Նոշատելի հնագիտական ժառանգության ուսումնասիրությանը և պատրաստում «Նոշատելյան հնություններ» աշխատությունը, որը լույս է տեսնում նրա վախճանից հետո³:

Ժամանակակիցները շատ բարձր են գնահատել Դյու Բուայի կատարած աշխատանքը: «Ճանապարհորդությունը» ֆրանսերենով հրատարակվելուց հետո ամբողջությամբ թարգմանվել է գերմաներեն: Փարիզի Աշխարհագրական ընկերությունը նրան պարգևատրել է Մեծ մրցանակով: Լոնդոնի երկրաբանական ընկերությունը բարձր է գնահատել նրա կատարած աշխատանքը, իսկ Ռուսական կառավարությունը 20000 ռուբլի դրամական պարգև է տրամադրել Դյու Բուային աշխատությունները հրատարակելու համար: Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ I-ը նրան պարգևատրել է Սուրբ Ստանիսլավի շքանշանով և նվիրել ադամանդակուռ մատանի: Գիտության բնագավառում հաջողությունների համար Պրուսիայի թագավորը նրան պարգևատրել է Մեծ ոսկե մեդալով⁴: Լոնդոնի, Բեռլինի և Սանկտ Պետերբուրգի աշխարհագրական ընկերությունները Դյու Բուային ընտրել են իրենց թղթակից անդամ:

---

¹ **Frédéric DuBois de Montperreux**, Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, Librairie de Gide, Editeur des annales des voyages, rue de Seine Saint-Germain, № 6 bis, t. I-VI, Paris, 1839-1843.

² **Frédéric DuBois de Montperreux**, Lithographie de H. Nicolet à Neuchâtel (Suisse), Voyage au Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, ATLAS, Neuchâtel en Suisse, chez l'Auteur, Paris, chez Gide Libraire-éditeur, Rue des petits Augustins № 5, 1843.

³ Les antiquités [monuments] de Neuchatel. Ouvrage posthume de Frédéric DuBois de Montpérreux, 1852.

⁴ Sté u **Jeanneret F. A. M.**, et **Bonhôte J. H.**, Biographie Neuchâteloise, t. 1, Locle, chez Eugène Courvoisier, Libraire-éditeur, 1863, p. 279-280 :

Ըստ Ֆրեդերիկ Դյու Բուա դը Մոնպերոյի կտակի, որը մահկանացուն կնքել է 1850 թ. հուլիսի 5-ին Պեգոյում, նրա հավաքածուները և գրադարանը նվիրաբերվել են Ցյուրիխ քաղաքին¹:

Լինելով բազմակողմանի զարգացած անձնավորություն՝ Դյու Բուան իր աշխատություններում կարողացել է արձանագրել XIX դ. 30-ական թվականներին Կովկասում և Ղրիմում տիրող իրավիճակը՝ շրջանառության մեջ դնելով հսկայական պատմական, աշխարհագրական, քարտեզագրական և մշակութային նյութեր, որը հնարավորություն է ընձեռում կատարել համեմատություններ և վերլուծություններ: Նա գրի է առնել այն ամենն, ինչ լսել է և նկարել է այն, ինչ տեսել է: Լավ տիրապետելով Արևմտյան Եվրոպայում ուսումնասիրվող՝ տարածաշրջանին առնչվող նյութին, ինչպես նաև ծանոթ լինելով տարածաշրջանի պատմական և իր ժամանակի քարտեզներին՝ նա փորձ է արել համեմատել իր տրամադրության տակ եղած տեղեկությունները և դրանց նկատմամբ ցուցաբերել է ստեղծագործական մոտեցում: Գիտական շրջանակներում ունեցած անձնական կապերի և նոր ծանոթությունների շնորհիվ՝ նա կարողացել է օգտվել նաև չիրատարակված նյութերից և պատմական փաստաթղթերից: Այս առումով հարկ է հիշատակել նրան մեծապես օժանդակած Մարի Բրոսսեի անունը²:

Չնայած այն հանգամանքին, որ ռուսական կառավարությունը անգնահատելի մեծ օժանդակություն է ցուցաբերել Դյու Բուային թե՛ բարոյական և թե՛ նյութական առումներով, սակայն նրա «Ճանապարհորդության» առաջին հատորը միայն 1937 թվականին է թարգմանվել ռուսերեն³, իսկ հաջորդ հատորները դեռևս սպասում են իրենց թարգմանչին: 2009 թ. Ուկրաինայում հրատարակվել է «Ճանապարհորդություն դեպի Ղրիմ» վերտառությամբ աշխատությունը: Այնտեղ թարգմանաբար ներկայացված են Դյու Բուայի աշխատության այն հատվածները, որոնք նվիրված են Ղրիմին⁴, իսկ 2009 թ. Ռուսաստանում առաջին անգամ «Ալֆարետ» հրատարակչությունը շատ շքեղ ձևավորմամբ վերատպել է Դյու Բուայի «Ատլասը»⁵:

---

¹ Sté u **Knoepfler D.**, Université, Histoire de l' Université de Neuchâtel, t. 1 : La première Académie, 1838-1848, Neuchâtel : Univ. de Neuchâtel [u.a.], 1988, p. 257-304 :

² Sté u **Монперэ Ф. Д.**, Путешествие вокруг Кавказа, у черкесов и абхазов, в Колхиде, в Грузии, в Армении и в Крыму, пер. с фр. Данкевич Н. А., Пушиной под ред. к.и.н. Фадеева А. В., (Грузинский филиал АН СССР. Труды института абхазской культуры, вып. VI. Свидетельства иностранцев об Абхазии), Сухуми, 1937, т. 1, от редакции:

³ Նույն տեղում:

⁴ Sté u **Монперэ Ф. Д.**, Путешествие в Крым, Серия «Старинный путеводитель», в пер. с фр., Фадеева Т., Симферополь, 2009:

⁵ Sté u **Дюбуа де Монпере Ф.**, Атлас к путешествию по Кавказу, к черкесам и абхазам, в Колхиду, в Грузию, в Армению и в Крым, в 5 кн.-репринтное издание 1843 г., СПб., 2009:

«Ճանապարհորդություն Կովկասում, չերքեզների ու արխազների մոտ, Կովխիդայում, Վրաստանում, Հայաստանում և Ղրիմում» ատլասը

Ֆրեդերիկ Դյու Բուա դը Մոնպերոն իր ճանապարհորդության ընթացքում (Ղրիմից նա մեկնում է Անդրկովկաս, նաև՝ Արևելյան Հայաստան) հավաքել է ահռելի քանակությամբ բազմաբնույթ նյութեր: Ուստի տրամաբանական է, որ նրանից պահանջվել են տարիներ՝ դրանց հիման վրա շարադրելու գրքեր և հրատարակելու դրանք համալրող և ամբողջական դարձնող շքեղ մի ատլաս:

Մեզ համար, բնականաբար, առաջին հերթին մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Դյու Բուայի հեղինակած ու 1843 թ. հրատարակած «Ատլասը»: Ուստի հարկ ենք համարում այս հազվագյուտ աշխատությունը ներկայացնել հնարավորինս հիմնավոր և որոշակի մեկնաբանություններով:

Ատլասը բաղկացած է երկու հատորից՝ 42x58 սմ չափերով: Հատորները ստորաբաժանվում են հինգ բաժինների կամ թեմատիկ մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրը մի ամբողջություն է, ինչը դյուրին է դարձնում աշխատությունն ընկալելու հավուր պատշաճի:

Առաջին հատորն սկսվում է տիտղոսաթերթին (տե՛ս թիվ 2 տիտղոսաթերթը) հաջորդող էջում Նիկոլայ I-ին ուղղված՝ հեղինակի շնորհակալական և երախտիքի խոսքով՝ ցարի ցուցաբերած բազմակողմանի օգնության համար, որը նրան հնարավորություն է ընձեռել իրականացնելու աննախադեպ այս ճանապարհորդությունը Ռուսական կայսրության տարածքում:

I. Ատլասի առաջին հատորը ներառում է երկու թեմատիկ մասեր.

1. Série de géographie ancienne et moderne ou I^e Série (Անտիկ ու ժամանակակից աշխարհագրության մաս կամ I մաս):

Առաջին թեմատիկ մասը բաղկացած է անհրաժեշտ մեկնաբանություններով ուղեկցվող 21 անուն պլանշետներից (որոնցից 16-ը քարտեզներ են, իսկ հինգը՝ հատակագծեր): Քարտեզները ներկայացված են ժամանակագրական կարգով: Այստեղ հեղինակը փորձ է անում ցուցադրելու Հայաստանի, Կովկասի և Ղրիմի տարբեր տարածքների իր ժամանակի և անտիկ ժամանակաշրջանի քարտեզները, որոնց մի մասը Դյու Բուան ինքն է կազմել՝ օգտվելով տարբեր սկզբնաղբյուրներից, իսկ մյուս մասը՝ ներկայացրել է ըստ այլ հեղինակների:

Ներկայացված քարտեզներն են.

ՊԼ. (Պլանշետ) I - Carte générale de la Crimée et des Pays situés au Sud et au Nord du Caucase, Dressée et dessinée d'après les meilleures cartes Russes et d'après ses propres observations, par Frédéric Du Bois, 1841.

ՊԼ. II - Carte ancienne et moderne de l'extrémité de la presqu'île de Kertche, de celle de Taman, avec une partie de la Circassie, dessinée en 1835, par Frédéric Du Bois.

ՊԼ. III - Carte de la côte orientale de la Mer Noire du Cap Takil au Fleuve Phase (Rion), réduite de moitié d'après celle du Cap : Lieutenant E. Manganari, relevée en 1834, gravée en 1840.

ՊԼ. IV - Forteresse de Ghéлиндjik et ses alentours en 1833, par Frédéric Du Bois.

ՊԼ. V - Carte de l'Arménie Russe, dessinée d'après les meilleurs documents russes, par Frédéric Du Bois, 1844.

ՊԼ. VI - Carte de la contrée qui s'étend des monts Bechetau au monts Elbrous, en principalement des sources minérales qu'elle renferme, par Frédéric Du Bois.

ՊԼ. VII - Carte du bassin du lac Sévang en Arménie, relevée par les ingénieurs russes en 1832.

ՊԼ. VIII - Géorgie primitive avant l'invasion des Scythes (Khazares) selon les Origines Géorgiennes de Vakhtang V, publiées par J. de Klaproth, VIe Siècle avant J.C.

ՊԼ. IX - Scythie et Caucase, d'Hérodote d'Halicarnasse, en 446 avant J.C., composés par Frédéric Du Bois.

ՊԼ. X - Carte Du Périples dit de Scylax Caryandinien, Edition de David Hoeschel, Aug : Vind : 1600, Ce Périples ne remonte pas au delà du 3me Siècle av : J.C.

ՊԼ. XI - Tauride, Caucase et Arménie, de Strabon, mort en 29 de J.C., carte composée et dessinée par Frédéric Du Bois.

ՊԼ. XII - Tauride, Caucase et Arménie, de Pline, mort en 80 de J.C., carte composée et dessinée par Frédéric Du Bois, 1843.

ՊԼ. XIII - Carte du Périples de la Mer Noire, IIe S. après J.C.

ՊԼ. XIV - Carte du théâtre des guerres de la Lazique, entre les Romains et les Perses, sous Justinien et Khosroës de 539 à 562 de J.C., d'après Procope de Césarée et Agathias.

ՊԼ. XV^a - Carte pour l'intelligence de la description du Caucase et des pays qui avoisinent la Mer Noire et la Mer Caspienne, par Massoudi (943 de J.C.).

ՊԼ. XVI - Fragment de la carte Marine de Fréduce d'Ancone, dessinée en 1497, tirée de la bibliothèque de Wolfenbuttel et comparée avec les noms modernes par Frédéric Du Bois, 1843.

Հատակագծերի մասում հեղինակը պատկերել է իր համար մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող քաղաքների և ամրոցների հատակագծերը, այդ թվում.

1. Plan approximatif des ruines de la forteresse de Karhni, aujourd'hui Takh-Terdater en Arménie, (ՊԼ. XIX).

2. Plan général des ruines d'Artaxata (Néronia) aujourd'hui Ardachar, Ancienne capitale de l'Arménie, fondée sur les plans d'Annibal par le Roi Artaxès, (ՊԼ. XIX).

2. Série pittoresque ou IIe Série (Գեղանկարչական մաս կամ II մաս):

Այս մասի տիտղոսաթերթի վրա պատկերված են Մեծ և Փոքր Մասիսները, ինչպես հեղինակն է նշում «Երկու Արարատների տեսարանը Նորաշենից Հայաստան» (տե՛ս թիվ 3 տիտղոսաթերթը):

II մասը իր հեթին բաղկացած է 65 անուն պլանշետներ ամփոփող 6 ենթաբաժնից, որոնք են.

ա - Vues de Circassie et d'Abkhasie (տեսարաններ Չերքեզիայից և Աբխազիայից) - 7 պլանշետ,

բ - Vues du bassin de Colchide (տեսարաններ Կոլխիդայի ավազանից) - 12 պլանշետ,

- գ - Vues de Pachalike d'Ahaltikhé (տեսարաններ Ախալցխեի փաշայությունից) - 4 պլանշետ,
- դ - Vues de Géorgie (տեսարաններ Վրաստանից) - 9 պլանշետ,
- ե - Vues d'Arménie (տեսարաններ Հայաստանից) - 9 պլանշետ: Դրանցից վերջինը, որը տեսարան է Հյուսիսային Կովկասից (Vue de Béchetau), սխալմամբ հայտնվել է Հայաստանը ներկայացնող հատվածում,
- զ - Vues de Crimée (տեսարաններ Ղրիմից) - 24 պլանշետ:

Այս մասի 65 պատկերներն ուսումնասիրելիս ակնհայտորեն աչքի է զարնում Դյու Բուայի տաղանդը, որը զուգակցում է պատմաբանի, աշխարհագետի և արվեստագետ նկարչի ունակությունները: Նա թղթին է հանձնել և ցույց տվել ոչ միայն հնագույն հուշարձանների, ավերակների և գեղատեսիլ վայրերի պատկերները, այլև իր ստացած տպավորությունները:

Մեզ համար առավել հետաքրքրական են Հայաստանը պատկերող նկարները.

1. Vue du lac Sévang, en Arménie, prise de Tchoubouklou (Պլ. XXXIII).
2. Vue des deux Ararat, prise de la Forteresse d'Erivan (Պլ. XXXIV).
3. Vallée & monastère de Kieghat, Grande Arménie (Պլ. XXXV).
4. a) Vue des ruines d'Erovantagerd, au bord de l'Araxe en Arménie,
b) Vue de koulpe & de ses mines de sel, en Arménie (Պլ. XXXVI).
5. Vue des ruines de Djoulfa, au bord de l'Araxe, Grande Arménie (Պլ. XXXVII).
6. Vue du village de Nougadi, dans une vallée de l'Araghez au bord de l'Araxe, Grande Arménie (Պլ. XXXVIII).
7. Cataracte de l'Araxe à Araxe-bar, entre Ourdabad & Meghri, Grande Arménie (Պլ. XXXIX).
8. Rocher sur lequel est bâti la forteresse de Choucha, Karabagh (Պլ. XXXX).

II. Ատլասի երկրորդ հատորը ներառում է երեք թեմատիկ մասեր.

1. Série d'architecture ou IIIe Série (Ճարտարապետության մաս կամ III մաս):

III մասն իր հեթին բաղկացած է 32 անուն պլանշետների ընդգրկող չորս ենթաբաժնից, որոնք են.

- ա - Style Byzantin (Բյուզանդական ոճ) - 5 պլանշետ,
- բ - Style Arménien (Հայկական ոճ) - 7 պլանշետ,
- գ - Style Géorgien (Վրացական ոճ) - 9 պլանշետ,
- դ - Style Persan (Պարսկական ոճ) - 11 պլանշետ:

Մեզ համար ավելի մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հայկական ճարտարապետական հուշարձանների նկարները՝ «Հայկական ոճը».

1. Église patriarcale et monastère d'Etchmiadzin, dans la grande Arménie (Պլ. VI).
2. Vue primitive d'Etchmiadzin (Պլ. VII).

Fig. 1. Vue de l'Eglise d' Etchmiadzin dans son état primitif,

Fig. 2. Détails extérieurs du Dome,

Fig. 3. Plan actuel de l'Eglise d' Etchmiadzin,

Fig. 4. *Plan spécial du Portique,*

Fig. 5. *Inscription sur la façade qui regarde le nord,*

Fig. 6. *Inscription tibétaine sur une cloche d'Etchmiadzin.*

3. *Églises Arméniennes, de la grande Arménie (ՊԼ. VIII).*

Fig. 1. *Eglise de S^e. Ripsimé, à Vagharchabad, grande Arménie,*

Fig. 2. *Plan de l'Eglise de S^e. Ripsimé,*

Fig. 3. *Chapelle de S^t. Jean Baptiste à Kharni, grande Arménie,*

Fig. 4. *Eglise des Apôtres S^t. André & S^t. Mathieu à Arkhour, sur le Mont-Ararat.*

4. *Église épiscopale de Sion, dans la vallée d'Atène, Karthli (ՊԼ. IX).*

a) *Vue prise de l'ouest,*

b) *Plan.*

5. *Oratoire de l'Église de Kieghart, Grande Arménie (ՊԼ. X).*

6. *Monumens de style Arménien (ՊԼ. XI).*

a) *Oratoire de Sarkis à Kieghart,*

b) *Relief des lions à Kieghart,*

c) *Chapelle des lions à Kieghart,*

d) *Eglise Arménienne à Théodosie, Crimée,*

e) *Ruine du Palais de l'Evêque à Jasloviets, Gallicie,*

f) *Chateua de Jasloviets, Gallicie.*

7. *Église Arménienne du haut de la ville d'Akhaltikhé (ՊԼ. XII). (Տե՛ս թիվ 4 նկարը).*

Հետաքրքրական է նաև այլ ենթաբաժիններում ընդգրկված՝ Հայաստանին առնչվող նյութերի մի մասը.

• *Monumens divers d'architecture sacrée (ՊԼ. XX).*

• *Grande mosquée d'Érivan, Grande Arménie (ՊԼ. XXIII).*

• *Mosquée en briques vernissées de la forteresse d'Érivan, en Arménie (ՊԼ. XXIV).*

• *Salle des Glaces du palais des Sardars à Érivan, Grande Arménie (ՊԼ. XXV).*

• *Pont de la Débéda, dit Pont Rouge (ՊԼ. XXX).*

• *Palais de Khosrovitoukhd à Kharni, Grande Arménie, 260 de J.C. environ (ՊԼ. XXXI).*

2. *Série d'archéologie ou IVe Série (Հնէաբանության մաս կամ IV մաս):*

Ատլասի այս մասում հեղինակը փորձել է հնարավորությունների շրջանակում ներկայացնել անտիկ դարաշրջանի արձանագրությունների, դամբարանների, արձանիկների և այլ հուշարձանների մանրակրկիտ գծանկարները:

IV մասն իր հերթին բաղկացած է 33 անուն պլանշետներ ընդգրկող 2 ենթաբաժնից, որոնք են.

ա - *Cryptes au sud du Caucase et en Crimée (Դամբարանները Հարավային Կովկասում և Ղրիմում)* - 6 պլանշետ,

բ - *Vases et figurines en terre cuite (Թրծված կավից ծաղկամաններ և արձանիկներ)* - 26 պլանշետ:

Թվարկենք մեզ համար հետաքրքրություն ներկայացնող գծանկարները.

1. Tombeaux Arméniens (Պլ. XXVIII).

Fig. 1. Tombeau de Manouk-Nazar à Djoulfa, Gr: Arménie (1578),

Fig. 2,3,4. Tombeau à Akhaltsikhé,

Fig. 5. Tombeau à Akachénié,

Fig. 6. Tombeau pres de Gandja,

Fig. 7. Tombeau à Kalidjan-Tarvasa,

Fig. 8. Tombeau à Karakala, Arménie.

2. Zodiaque Arménien, dessiné d'après celui d'un manuscrit. *Appartenant à l'Evêque Isaac à Etchmiadzin en Arménie* (Պլ. XXXII) (տե՛ս թիվ 5 նկարը) :

3. Série de géologie ou Ve Série (Երկրաբանության մաս կամ V մաս)

Հեղինակն այս բաժնում ներկայացրել է քարտեզներ, սխեմաներ, ռելիեֆի լայնակի կտրվածքներ, երկրաբանական տեսանկյունից հետաքրքիր տեսարաններ և էսքիզներ:

V մասը բաղկացած է 26 պլանշետից:

Մեզ համար մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Դյու Բուայի կազմած քարտեզներն ու հետևյալ սխեմաները.

Պլ. II - Carte générale géologique des systèmes Caucasiens & Tauriques, par Frédéric Du Bois, 1832 à 1835.

Պլ. V - Grand et Petit Ararat ou Agridagh, vue de la forteresse d'Erivan en Arménie. *Les contours ont été fixés au moyen de l'Astrolabe & de la Boussole* (տե՛ս թիվ 6 նկարը).

Պլ. VI - Carte géologique des vallées volcaniques de l'Akhstafa et de la Zenga entre la Géorgie & l'Arménie, par Frédéric Du Bois, 1837.

Պլ. VI^a - Carte géologique de l'Ecluse et des Rapides de l'Araxe à sa sortie du bassin volcanique de la Grande Arménie, dessinée par Frédéric Du Bois, 1837.

Պլ. VI^b - Պատկերված են ռելիեֆի լայնակի կտրվածքներ, որոնք յոթն են (էջը ընդհանուր վերնագիր չունի):

Պլ. VI^c - Études sur le dépôt du sel fossile de Koulpe en Arménie.

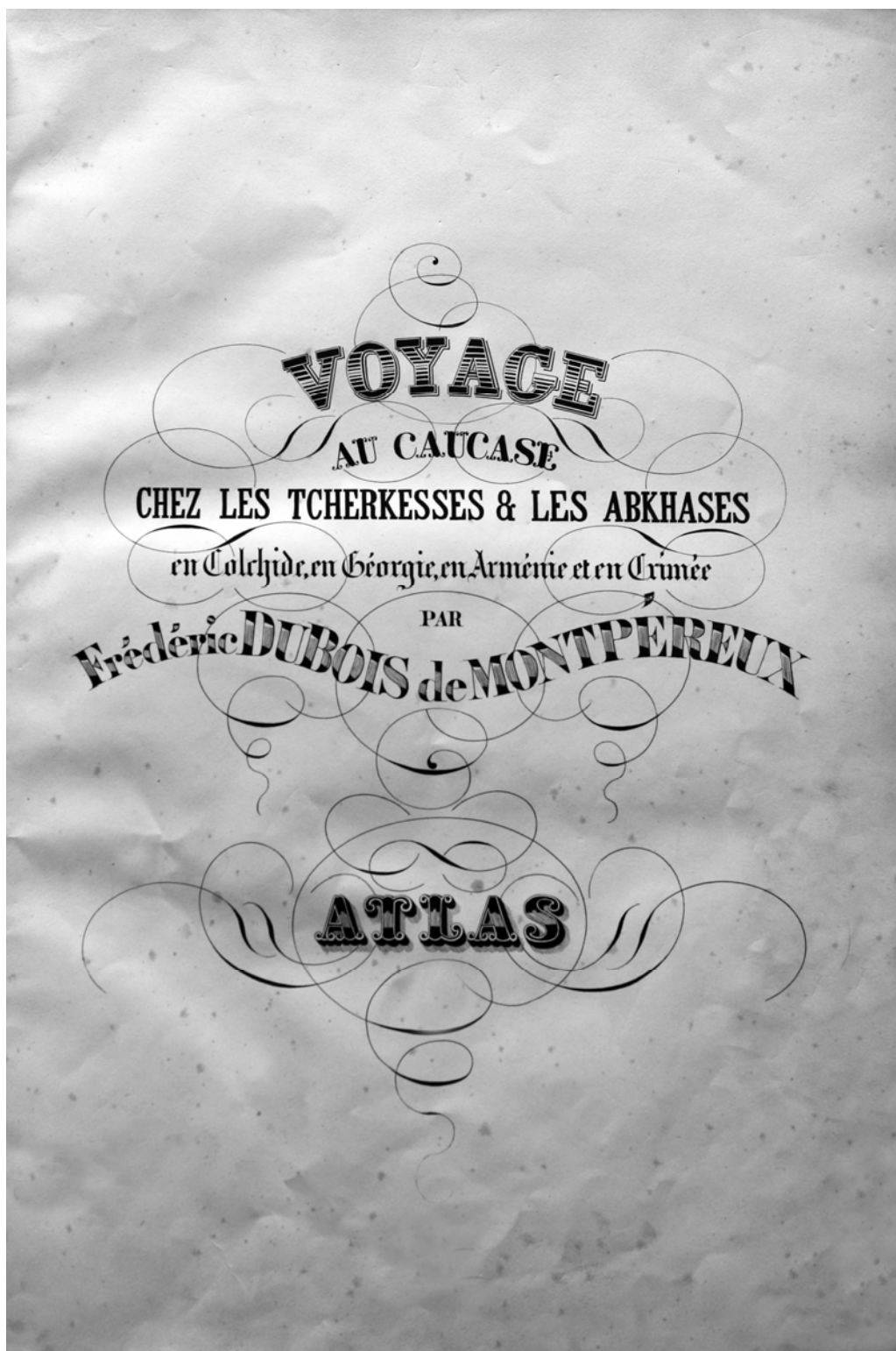
Պլ. VIII - Carte et coupe géologiques des vallées du Terek et de l'Aragvi, au centre de la chaîne du Caucase, dessinée par Frédéric Du Bois.

Պլ. IX - Carte géologique de la partie Sud-Ouest de la Crimée, dessinée de 1832 à 1835 par Frédéric Du Bois.

Նախատեսում ենք մոտ ապագայում հայ ժողովրդի պատմության համար մեծ նշանակություն և կարևորություն ունեցող վերոհիշյալ աշխատությունների անդրադարձալ ավելի հանգամանակից:

թիվ 1

VOYAGE AU CAUCASE
CHEZ
les Tcherkesses & les Abkhases
EN COLCHIDE, EN GÉORGIE, EN ARMÉNIE ET EN CRIMÉE
PAR
Frédéric DUBOIS de MONTPÉREUX.
ATLAS
SÉRIE PITTORISQUE
ou IIe Série.

Les deux Ararats vus de Norachène en Arménie.

NEUCHÂTEL en Suisse, chez **LAUTEUR**

PARIS, chez Gide Libraire-Éditeur,

Rue des petits Augustins N° 5.

1843.

LITHOGRAPHIE DE H. NICOLET A NEUCHÂTEL (SUISSE).

3 3 1/2 m

De l'architecture en Géorgie.

Lith. de Wustet & Strubbe à Paris.

ÉGLISE ARMÉNIENNE DU HAUT DE LA VILLE D'AKHALKALAKI.

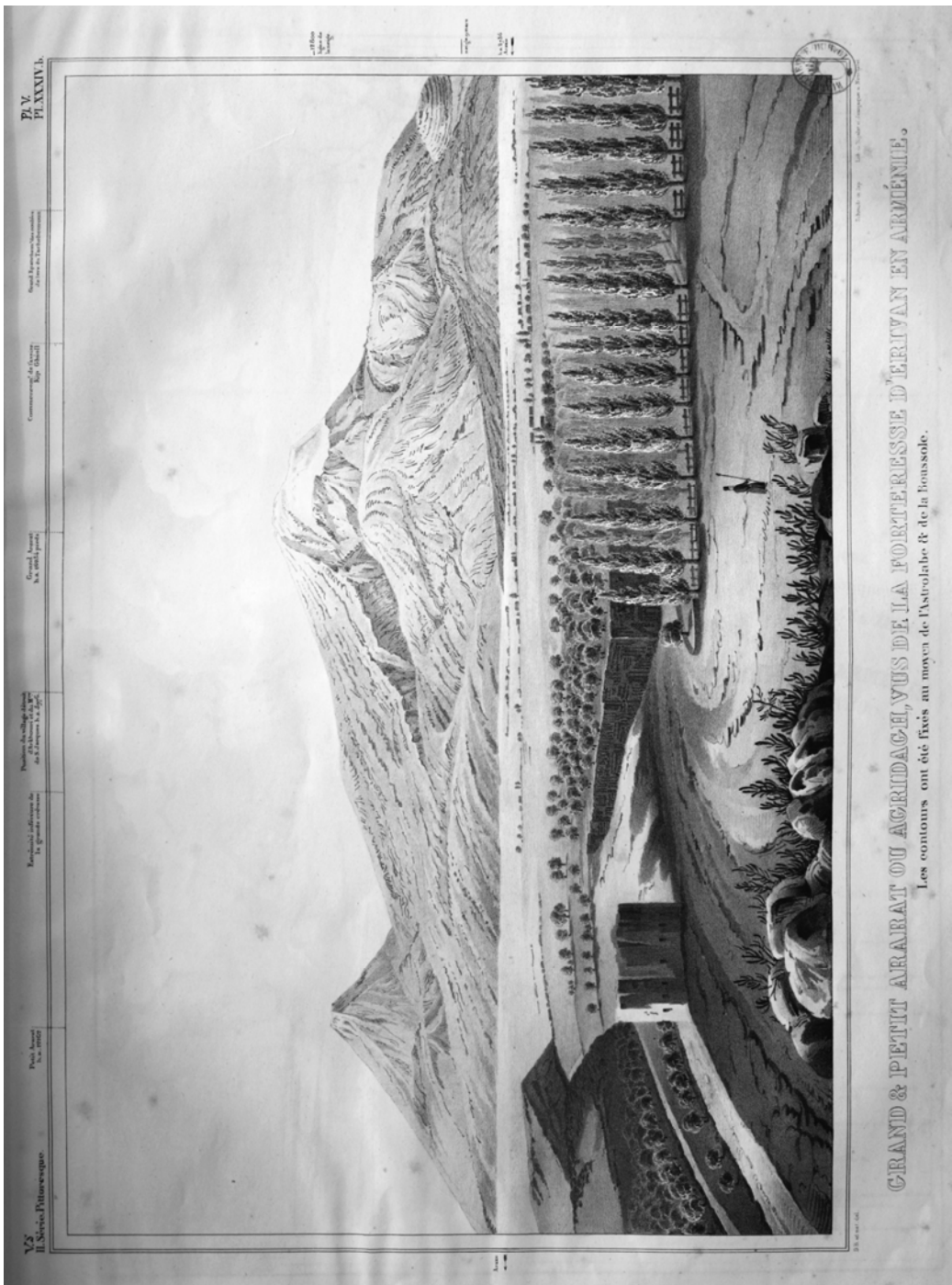
թիվ 4

Lith. de Roulet & Schœnher (Paris)

ZODIAQUE ARMÉNIEN, DESSINÉ D'APRÈS CELUI D'UN MANUSCRIT.
 Appartenant à l'Évêque Isaac à Etchmiadzin en Arménie

23

թիվ 6

Вардан Мхитарян – Карта Фредерика Дюбуа де Монперо в контексте азербайджанских научных и политических манипуляций

Карты занимают важное место в системе источников информации. К сожалению, эти первоисточники, в том числе и старинные (исторические) карты, часто становятся средством политических манипуляций с целью искажения действительности. Одним из таких примеров является изданное азербайджанцами в 2012 г. так называемое «Собрание старинных карт Азербайджана», а также многочисленные подобные публикации в интернете. Во второй части статьи мы постарались ознакомить читателя с жизнью и деятельностью историка, географа, картографа, натуралиста, геолога и художника Фредерика *Дюбуа де Монперо*, а также представить незаслуженно забытые труды ученого, в частности, его «Атлас».

Vardan Mkhitaryan – The Map of Frédéric DuBois de Montperreux in the Context of Scientific and Political Azerbaijanian Speculations

Maps have an important role in the system of sources. Unfortunately, these sources – old (historical) maps, often give rise to political manipulations pursuing long-term political goals and changing the reality. Similar attempts were the, so called, "The collection of old maps" published by the Azerbaijanis in 2012 and various publications found in the web.

In the second part of the article, an attempt was made to introduce the life and activity of the historian, geographer, cartographer, natural historian, geologist as well as painter Frederic Dubois, his main works, including "Atlas", which Azeris have used and manipulated in the mentioned publication.

**АРМЯНСКИЕ ПЕРВОИСТОЧНИКИ ОБ ОБРАЗОВАНИИ
ГРУЗИНСКОГО ЦАРСТВА БАГРАТИДОВ
(Общие наблюдения)**

Ключевые слова: Армянские первоисточники, Багратиды, Тайк (Тао), Кгарджк (Кларджети), Армянское царство, Грузинское царство Багратидов, халкидонитство, Аиот куропалат, Смбат I, Атрнерсэ, Аиот I, Баграт III, Давид куропалат.

Об образовании грузинского царства Багратидов¹ в исторической науке было высказано множество разноречивых мнений, касающихся, в частности, времени образования и границ этого царства, а также происхождения рода грузинских Багратидов. Эти мнения основаны на тех или иных сведениях армянских и грузинских источников.

В армянских первоисточниках Багратиды представлены как княжеский дом, который уже в древние века играл важную роль в Армении, а в конце IX века основал два царства – Армянское и Грузинское. Процесс же образования Грузинского царства Багратидов армянские источники рассматривают в контексте следующих взаимосвязанных периодов:

1. Период правления князя-куропалата региона Кгарджк (груз. Кларджети) Великой Армении Атрнерсэ Багратиды и образования царства кгарджкских Багратидов;
2. Период усиления и расширения владений этого царства;
3. Период создания объединенного Абхазо-грузинского царства под властью Багратидов.

Материал данной статьи изложен в соответствии с этой периодизацией.

**Период правления князя-куропалата Кгарджка
Атрнерсэ Багратиды и образования царства кгарджкских Багратидов**

В армянских первоисточниках сохранились весьма важные сведения о появлении в Кгарджке ветви Багратидов. Согласно Вардану Вардапету, Багратиды обосновались в Кгарджке после поражения армян в освободительной войне против арабов в 774-775 гг. Багратиды, по существу, не принимали участия в этой войне, полагая, что еще не настало время освобождения Армении

---

¹ В грузинских источниках и в научной литературе – “царство картвелов”. В армянских первоисточниках эта политическая единица, как правило, упоминается как «Կրսոց թագապետութիւն», а его правитель – как «Կրսոց իշխան/թագապետ». Поскольку положения данной статьи основаны на сведениях армянских первоисточников, мы сочли правомочным представить дословный перевод этих реалий: “царство Грузинское”, “князь/царь грузинский”.

от арабского ига. Но некоторые их представители все же приняли участие в этой войне, а после поражения укрылись в северных районах области Тайк (груз. Тао) Великой Армении и в Кгарджке. Их центром стала крепость Артанудж в Кгарджке. Основателем артануджской ветви Багратидов был Васак, сын князя Армении Ашота (732-748)¹. Сыном Васака был Атрнерсэ, который, согласно грузинским источникам, удалился в Кгарджк, где и скончался², а внуком – Ашот куроупалат (†826), видный деятель юго-западного Закавказья начала IX века.

Согласно сведениям Вардана Вардапета, с того времени начинается формирование двух царств Багратидов – Армянского и Грузинского. Тот же автор рассказывает, что в начале IX века среди Багратидов главными деятелями являлись князь Армении Ашот Мсакер (802-826) и куроупалат-князь Кгарджка Ашот, владения которых граничили друг с другом, поскольку первый, по сведениям автора, кроме прочих земель, завладел еще Тайком³, а второй – землями, пролегающими между Кгарджком и Тбилиси⁴. Вардан Вардапет рассказывает, что *“властитель Измаильтян отдал Ашоту, сыну Атр-Нерсеха, сына Васака, сына армянского князя Ашота, землю Иверийскую, которую он, по прибытии своем туда, подчинил себе”*⁵. Тот факт, что Ашот куроупалат смог овладеть землями от Кгарджка до Тбилиси, подтверждается данными грузинского источника⁶. Но в конце концов Ашот куроупалат потерпел поражение и был убит⁷.

Второе свидетельство армянских источников о кгарджских или артануджских Багратидах, хотя и существенно не меняет смысл первого, все же вносит некоторые поправки. Товма Мецопеци рассказывает, что некоторые Багратиды перебрались из Армении в “страну грузинскую”, воцарились там и стали халкидонитами⁸. В другой же рукописи, приписываемой Степану и Нерсесу Мецопеци, говорится, что Багратиды переехали из Армении в “страну грузинскую”, где сперва стали царями, а *“потом стали халкидонитами”*⁹. В армянской среде факт существования халкидонитов-армян было очень болезненной проблемой, поэтому авторы сочли нужным отметить, когда именно представители ветви армянских Багратидов, ставшие царями “грузинскими”, приняли халкидонитство.

Известно, что спарапет и князь Армении Ашот Багратид (820-891) был назначен халифом князем князей в наместничестве Арминия Арабского Халифата в 862 году¹⁰. Он вззошел на царский престол в 887 году. Вардан Вардапет сохранил упоминание о том, что царь Ашот I перед смертью *“назначил князем грузинским”* сына своей сестры¹¹. В войне 888 года, которую вели артануджские

¹ “Всеобщая история Вардана Великого”, пер. Н. Эмина. М., 1861, с. 98.

² “Матиане Карглиса”, перевод, введение и примечания М. Д. Лорджипанидзе, Тб., 1976, с. 28.

³ **Вардан Великий**, с. 98.

⁴ Там же, с. 98-99.

⁵ Там же.

⁶ “Матиане Карглиса”, с. 28-29.

⁷ Там же, с. 29.

⁸ «Թո՞վմա վարդապետի Մեծոբեցոյ Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իրոց», Փարիզ, 1860, էջ 19-20:

⁹ **Լ. Խաչիկյան**, Հայ պատմագրության անհայտ էջերից, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, թիվ 4, էջ 239:

¹⁰ **К. Юзбашян**, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., М., 1988, с. 66.

¹¹ **Вардан Великий**, с. 109.

Багратиды против Гварама и Насра Багратидов, участвовал Атрнерсэ Багратид, сын убитого в 881 году Давида Багратида¹. Следовательно, у Вардана Вардапета речь идет об Атрнерсэ. Тогда еще первым христианским царством в регионе было царство армянских Багратидов.

Мысль о том, что Атрнерсэ был назначен / провозглашен (слово “Կարգի” в древнеармянском означало “назначить” или “провозгласить”) “князем грузинским”, в армянских источниках развивается дальше вплоть до того, что и “царем грузинским” Атрнерсэ был назначен (слово “Կարգիւնի” в древнеармянском означало “назначить” или “поставить”) армянским правителем².

Согласно Ованесу Драсханакертци, когда в 891 году умер царь Ашот I, его сын и преемник Смбат был в Гугарке. Узнав о смерти отца, он вернулся в свои владения в Шираке, и тогда к нему явился куропалат Атрнерсэ. Некоторое время спустя Атрнерсэ был взят в плен спарапетом (полководцем армянской армии) Абасом, дядей Смбата. Из одной армянской надписи известно, что дочь Атрнерсэ была женой Абаса, но скончалась безвременно³. Абас потребовал от него две крепости, захваченные у Гургена, мужа его сестры, и вдобавок, в качестве заложника, его сына Давида. Требования спарапета были выполнены, но он не сдержал обещания, после чего войска Смбата атаковали его владения и освободили Атрнерсэ. Именно в это время халиф послал Смбату царскую корону, который вручил ему не кто иной, как Атрнерсэ⁴. Согласно Ованесу Драсханакертци, власть Смбата признали и Атрнерсэ, и другие князья. Кгарджк был включен в состав царства Смбата I (891-914)⁵.

Атрнерсэ был одним из немногочисленных правителей, которые не нарушили дружественный союз с Смбатом, когда в конце IX века тот подвергся нападению со стороны Атрпатакана. Именно благодаря этому, согласно армянскому автору, Смбат в 899 г. провозгласил Атрнерсэ царем “грузинским”. Автор сообщает, что *“великий куропалат Вирка Атрнерсех во всех областях, всеми помыслами и силой своей хранил мирный союз и дружеское согласие с царем Смбатом, словно отцу, подчиняясь ему с великим почтением или, даже еще более того, подобно слуге, добровольно питающему к господину своему всю полноту, всю меру чувства страха и очень осторожно, постоянно направляющему, устремляющему свой взор на царя иверяющему ему и самого себя. Весьма одобряя это и хваля, царь Смбат и сам всячески опекал и покровительствовал ему, а затем, возложив на него с великими почестями и пышностью корону и украсив подобающе красивыми украшениями и оружием, как то в обычаях у царей, он поставил его царем страны Вирк и вторым [после себя] в своем государстве”*⁶. Об этом, но без упоминания о Смбате, пишет и Сумбат Давитис-дзе. М. Лордкипанидзе считает, что это упоминание Смбата Давитис-дзе, переведенное Е. Та-

---

¹ “Матиане Картлиса”, с. 31.

² **Ованес Драсханакертци**, История Армении, перевод с древнеармянского, вступление и комментарии М. О. Дарбинян-Меликяна, Ер., 1984, гл. XXXVI.

³ **С. Тер-Аветисян**, О раскопках в Карсе и новооткрытой армянской надписи IX в., “Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе”, т. III, Тифлис, 1925, с. 121-128.

⁴ **Ованес Драсханакертци**, гл. XXX.

⁵ Там же, гл. XXXI.

⁶ Там же, гл. XXXVI. Это событие имело место приблизительно в 899 году.

кайшвили как “*Адарнасе был поставлен царем грузинами*”¹, не вполне точен; более корректным является следующий перевод: “*Адарнасе ... поставили царем картвелов*”². Так или иначе, согласно армянскому автору, царем грузинским Атрнерсэ провозгласил армянский царь Смбат.

Приблизительно в 906 году произошла военная стычка между Армянским и Абхазским царствами. Главные события той войны разворачивались у крепости Уплисцхе³. Царю Смбату удалось взять в плен царя Абхазии Константина III (893-922). Анонимный армянский автор приписывает осуществление этого поручения царя Смбата Гургену Васпураканскому⁴, но Ованес Драсханакертци рассказывает, что это поручение выполнил Атрнерсэ⁵. Некоторое время спустя, Смбат I с почестями отправил Константина в Абхазию⁶.

Согласно Ованесу Драсханакертци, Атрнерсэ Артануджский считал, что это дело может обернуться против него, поскольку подозревал о существовании союза между двумя царями, и начал плести заговор против Смбата I. С помощью некоторых армянских князей он вознамерился овладеть армянским тронном. Они попытались убить Смбата, но безуспешно, после чего Атрнерсэ скрылся в Тайке, где, согласно автору, имел владения⁷. Выше мы уже упоминали о том, как Абас потребовал от Атрнерсэ возврата тех крепостей, которые тот захватил у Гургена Багратида. Из грузинских источников известно, что Гурген вынужден был уйти из находившейся в Тайке крепости Кальмах. В сражении против Атрнерсэ в 891 году он был убит⁸. По всей вероятности, владения Атрнерсэ в Тайке были расположены в северных районах Тайка вокруг крепости Кальмах. Эта часть Тайка в грузинских источниках названа “Амиер Тао”, или же “Посюсторонний Тао”⁹. Войско Смбата двинулось туда. Атрнерсэ явился к нему с повинной и был помилован. Но Смбат решил держать у себя в качестве заложника старшего сына Атрнерсэ, т.е. Давида, будущего царя грузинского¹⁰. Сразу после этого, во время похода эмира Атрпатакана в Армению, Смбат укрылся в неприступных крепостях Кгарджка¹¹.

Нужно отметить также, что сведения Степаноса Орбеляна способствуют разъяснению некоторых важных деталей в связи с коронацией Атрнерсэ. Сюникский автор упоминает, что когда в 908 году Арцруниды получили царскую корону от эмира Атрпатакана, царем стал и Атрнерсэ, а после него и Амам

---

¹ “Жизнь и известия о Багратидах, царях наших грузинских, откуда они явились в эту страну, или с какого времени владеют они царством Грузинским, которое написал Сумбат, сын Давида”, пер. Е. Такайшвили, см. “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа”, вып. XXVIII, Тифлис, 1900, с. 146.

² **Сумбат Давитис-дзе**, История и повествование о Багратионах, пер. Лордкипанидзе М., Тб., 1979, прим. 101.

³ “Матиане Картлиса”, с. 32.

⁴ “История Анономного повествователя, псевдо-Шапух Багратуни”, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии М. О. Дарбинян-Меликян, Ер., 1971, с. 190-192.

⁵ **Ованес Драсханакертци**, гл. XLI.

⁶ Там же.

⁷ Там же, гл. XLII.

⁸ **Сумбат Давитис-дзе**, с. 34.

⁹ “Очерки истории Грузии”, т. II, Тб., 1988, с. 409.

¹⁰ **Ованес Драсханакертци**, гл. XLII.

¹¹ Там же, гл. XLIII.

Агванский (Албанский)¹. Можно предположить, что эмир после Гагика царем провозгласил еще и Атрнерсэ, чтобы раздробить союзные взаимоотношения между ним и Смбатом.

Таким образом, период образования Грузинского царства Багратидов можно охарактеризовать в основном тесными союзными взаимоотношениями между армянскими и грузинскими Багратидами, на что, безусловно, повлияло то обстоятельство, что их связывали родственные узы, а также общая политическая судьба.

Период усиления и расширения владений Грузинского царства Багратидов

Армянские первоисточники уделяют особое внимание периоду, когда на историческую сцену вступает видный деятель Гурген Багратид (918-941), владелец крепости Квел. В грузинских источниках он назван “великим” или “князем князей”². В армянских источниках Гурген именован “князем” или “великим князем грузин”³. Согласно Ованесу Драсханакертци, он даже претендовал на принадлежавшую армянскому царю крепость Шамшулде⁴. Гурген также оспаривал главенствующую роль Атрнерсэ среди грузинских Багратидов. Атрнерсэ обратил взоры к Армянскому царству, которое постепенно набирало былую мощь. К тому времени сын трагически погибшего царя Смбата (914) Ашот Еркат (Железный) (914-929) уже смог освободить Армению от войск эмира Атрпатакана. Ашот Еркат напал на Тбилиси и заточил некоторых видных арабов из Тбилисского эмирата в темницу, чтобы потом обменять их на армянских вельмож, находящихся в плену у эмира Атрпатакана⁵. Тогда Атрнерсэ организовал коронацию Ашота⁶.

Асохик передает, что когда армянский царь Ашот Еркат освободил Армению, *“он нашел вассалов своего отца воцарившимися. Он провозгласил себя Шахан-шахом, т. е. царем царей”*⁷. Вардан Вардапет добавляет, что все они признали верховенство Ашота. Среди них были Гагик Арцруни и Нерсэ (Атрнерсэ) Багратид, а также сын Шапуха Ашот - двоюродный брат Ашота Ерката⁸.

В первые годы своего правления Ашот Еркат был в союзнических отношениях также с Гургеном, который помогал ему в борьбе с арабами и местными феодалами⁹.

---

¹ «Պատմութիւն նահանգին Միսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Միւնեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 299:

² Сумбат Давитис-дзе, с. 35.

³ Ованес Драсханакертци, гл. LVII-LIX.

⁴ Там же, гл. LVII.

⁵ Там же, гл. L.

⁶ Там же.

⁷ “Всеобщая Исторія Степ’аноса Таронскаго Асох’ика по прозванію (писателя XI столетія)”, переведена с армянскаго и объяснена Н. Эминьмь, Москва, 1864, кн. III, гл. VI.

⁸ Вардан Великий, с. 111-112.

⁹ Ованес Драсханакертци, гл. LVII-LIX.

Ованес Драсханакертци, рассказывая о своих скитаниях во время постоянных нашествий войск эмира Атрпатакана, отмечает, что временно обосновался “в Гугарке и Вирке” (“*ἡ ἰῆρ Ἐπιφωρηδ ἡ Ἰρση*”) – поближе к мудрому Атрнерсэ, который был царем той провинции (“грузинской”). Католикос уговорил Атрнерсэ не нарушать дружественных отношений с армянскими и грузинскими вельможами, и даже смог заполучить его клятвенное заверение в письменном виде¹.

В этот период для Атрнерсэ наступили трудные времена. С одной стороны, Абхазское царство, а с другой – Гурген рушили все его планы объединения грузинских земель. Но скоро все изменилось. Гурген с Абасом начали замышлять заговор против армянского царя. Ашот Еркат и Атрнерсэ собрали войско и выступили против них. Противники были разгромлены. В крепости Шамшулде Ашоту удалось взять в плен все войско Гургена, но сам Гурген смог скрыться².

После смерти Атрнерсэ (923) царем стал его сын Давид. Об этом правителе в армянских источниках почти нет сведений. Можно предположить, что во время царствования Абаса (929-953) Гурген пользовался полной поддержкой армянского царя. Сумбат Давитис-дзе пишет про него, что он прославился больше всех своих предков и завоевал многие земли³. Ему приписывается также распространение халкидонитства в Албании⁴.

Армянский царь Абас помогал своему родственнику Гургену, и тот смог взять верх над потомком царя Атрнерсэ Ашотом Кискаси, владельцем Артануджской крепости. В итоге Ашот Кискаси заключил союз с Абхазским царем⁵.

После смерти Гургена, согласно Асохику, царь Абас “*положил конец нашествиям Иверийцев и Сарматов на Армению*”⁶, что может означать, что совместные артануджские и абхазские войска напали на Армению. Источник добавляет, что однажды они многочисленным войском во главе с Бером, князем абхазским, напали на Армению. Они подошли к реке Кура и заявили, что пришли освятить церковь святых Апостолов в Карсе по халкидонскому обряду⁷. Известно, что эта церковь было построена в 942 году, а это означает, что упомянутые события произошли в том же году, сразу после смерти великого князя Гургена. Возможно также, что под “иверийцами” подразумеваются войска, собранные в Картли, который был подчинен Абхазскому царству. Но Бер потерпел поражение и оказался в плену. Он лишился глаз, после чего стороны решили больше не враждовать⁸.

После смерти Гургена его земли были поделены между артануджскими Багратидами и Абхазским царством, а значит, артануджским Багратидам удалось восстановить свое доминантное положение в этом субрегионе.

---

¹ Там же, гл. LIV.

² Там же, гл. LVII.

³ Сумбат Давитис-дзе, с. 35.

⁴ “Матиане Картлиса”, с. 34.

⁵ Константин Багрянородный, Об управлении империей, в серии “Древнейшие источники по истории народов СССР”, М., 1991, гл. 46. См. также С. Toumanoff, The Bagratids of Iberia from the eight to the eleventh Century.-“Le Museon”, LXXIV, Louvain, 1961, p. 26.

⁶ Асох’ик, кн. III, гл. VII.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

Период создания объединенного Абхазо-грузинского царства под властью Багратидов

Известно, что ключевую роль в создании Абхазо-грузинского царства во главе с Багратам III Багратидом (978-1014) сыграл куропалат Тайка Давид (966-1000/1001)¹. Впрочем, в исторической науке значимость его усилий в этом направлении иногда сводится к минимуму, поскольку считается, что здесь главную роль сыграло Абхазское царство². Однако в армянских первоисточниках сохранилось упоминание о том, что в этом вопросе Давиду куропалату помог армянский царь Смбат II (977-989), а это доказывает, что главным действующим лицом в этом процессе являлся Давид. По свидетельству Асохика, Давид куропалат и армянский царь Смбат вместо царя Тевтаса-Теодоса (975-978) посадили на абхазский престол *“Сембата, сына Гургена, внука Иверийского царя Багарата (Регвени-А.Е.)”*³. Ясно, что под именем Смбат подразумевается Баграт, но так как Асохик был современником этих событий, то его свидетельство дает основание полагать, что у Баграта было второе имя - Смбат. Так или иначе, становится очевидно, что армянский царь принимал участие в этом ключевом для истории Грузинского царства событии. В переводе “Истории” Сумбата Давитис-дзе Е. Такашвили один из отрывков о царствовании Баграта III в Абхазии перевел следующим образом: *“[Баграт] был сделан царем в Абхазии”*⁴, что подтверждает вышесказанное. После этого Баграт III смог постепенно завоевать Грузию.

Из грузинских источников известно, что у Баграта III во время похода на Триалети в 988/989 году возникли проблемы с Давидом куропалатом. Последнему передали, что Баграт III идет на него войной. Куропалат собрал свое войско, объединился с царем грузинским Багратам Регвени, дедом Баграта III, и двинулся навстречу. Им на помощь пришли “армянские цари”. По дороге они напали на отряд Гургена, отца Баграта и разгромили его. Впоследствии Баграт III смог убедить Давида, что он не собирался воевать против него⁵.

Рассказ Асохика об этих событиях добавляет много деталей. Он уточняет, что царь Грузии Баграт Регвени добился того, что его сын царь царей Гурген ушел из своих владений, после чего *“царь апхазов, сын Гургена, во главе многочисленного войска из земли Сарматов пошел на куропалата Давида и деда своего Багарата и, перешед по сю сторону Кавказских гор, стал лагерем на берегах реки Кура. Тогда куропалат Давид и царь иверийский Багарат (Регвени) послали к царю армянскому Смбату просить прийти им на помощь. Этот последний, взяв все армянские войска и брата своего Гагика, отправился к ним в Джавахский округ и стал лагерем в деревне, называемой Дливеком”*. Армянская армия объединилась с войсками Давида и Баграта Регвени. Армия союзников отправилась навстречу абхазскому войску. Абхазский царь предложил мир. Ку-

---

¹ “Матиане Картлиса”, с. 38.

² Г. Меликишвили, Политическое объединение феодальной Грузии и некоторые вопросы развития феодальных отношений в Грузии, Тб., 1973, с. 12, 50-51, 54-56 (на груз.).

³ Асохик, кн. III, гл. XXVIII.

⁴ Сумбат Давитис-дзе, пер. Е. Такашвили, с. 154.

⁵ “Матиане Картлиса”, с. 40.

ропалат в благодарность за помощь отдал армянскому царю крепость Сакурет¹.

То, что между армянским царем Смбатом, куропалатом Давидом и царем грузинским Багратам Регвени существовал некий союз, доказывает и следующее упоминание Асохика. Когда в 990 году куропалат захватил крепость Маназкерт, ему пришлось воевать с эмиром Атрпатакана Мамланом. Против эмира вышло объединенное войско куропалата, армянского и грузинского царей². Во время следующего похода Мамлана в 998 году против него вышли армянский царь Гагик I (989-1017), Давид куропалат и царь грузинский Гурген³. К тому времени Баграт Регвени уже умер (994) и титул царя грузинского унаследовал не его внук Баграт III, а сын Гурген, который занял место отца также в союзе армянского царя и тайкского куропалата⁴. Баграт III не участвовал в этих событиях. Возможно, дело в том, что, как считает М. Лордкипанидзе, он был лишен наследства куропалата Давида уже в 988 году⁵.

Известно, что во время правления армянского царя Гагика I последний объединился с Багратам III против Гандзакского эмира, который усомнился в окончательном успехе и предложил мир⁶. Но этому союзу не суждено было длиться долго, поскольку после Гагика Армянское царство постепенно ослабло и было завоевано Византией. Центром политического развития Закавказья стало Грузинское царство Багратидов.

Итак, согласно армянским источникам, образование Грузинского царства Багратидов прошло несколько этапов. Ключевым событием первого этапа стало получение в 899 году князем артануджским Атрнерсэ короны от армянского царя Смбата. Второй этап охватывает период, когда Грузия оказалось под властью Абхазского царства. Но все было предрешено, когда с помощью Давида куропалата и армянского царя Смбата II царем Абхазии стал Баграт Багратид. Он смог объединить под своей властью собственно Грузию, Абхазию и Кгарджк.

Процесс образования Грузинского царства Багратидов сопровождался союзными взаимоотношениями двух соседних народов – армян и грузин. В рассматриваемый период, очень сложный в истории Грузии, именно Армянское царство стало той надежной опорой, которое способствовало созданию, усилению и расширению Грузинского царства Багратидов.

---

¹ Асох'ик, кн. III, гл. XXVIII.

² Там же, кн. III, гл. XXXVIII.

³ Там же, кн. III, гл. XLI.

⁴ Там же.

⁵ М. Лордкипанидзе, Из истории грузино-византийских взаимоотношений на грани X-XI вв., «Вопросы истории Грузии феодальной эпохи», т. II, Тб., 1972, с. 32.

⁶ «Матиане Карглиса», с. 41.

Արման Եղիազարյան – *Հայկական սկզբնաղբյուրները Բագրատունիների վրացական թագավորության ձևավորման վերաբերյալ (Ընդհանուր դիտարկումներ)*

Բագրատունիների վրացական թագավորության ձևավորման վերաբերյալ պատմագիտության մեջ արտահայտվել են տարաբնույթ կարծիքներ, որոնք առնչվում են ինչպես այդ թագավորության սկզբնավորման թվականին, այնպես էլ վրացական Բագրատունիների ծագմանն ու նրանց թագավորության սահմաններին:

Բագրատունիները հայկական սկզբնաղբյուրներում ներկայացված են որպես իշխանական տոհմ, որը հին ժամանակներից սկսած կարևոր դերակատարություն է ունեցել Հայաստանում, իսկ խնդրո առարկա շրջանում հիմնել է երկու թագավորություն՝ հայկական և վրացական: Բագրատունիների վրացական թագավորության ձևավորման վերաբերյալ հայկական սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները կարելի է պայմանականորեն բաժանել երեք պարբերաշրջանի:

1. Մեծ Հայքի Կղարջք գավառում Ատրներսեհ կուրապաղատ Բագրատունու իշխանության և Բագրատունիների թագավորության ձևավորման շրջան,
2. այդ թագավորության հզորացման և ընդարձակման շրջան,
3. Բագրատունիների գլխավորությամբ Աբխազա-վրացական թագավորության ձևավորման շրջան:

Բագրատունիների վրացական թագավորության վերաբերյալ հայկական սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների քննությունը կատարվել է նշված պարբերացման համաձայն:

Arman Yeghiazaryan – *Armenian Primary Sources about the Formation of Bagratuni Georgian Kingdom (General Observations)*

In historical science there exist different opinions about the formation of the Bagratuni Georgian kingdom, which are related either to the date of creation of the kingdom, or to the origin of the “Georgian” Bagratunis, as well as to the boundaries of that kingdom. These opinions are based on different information of Armenian and Georgian historical sources.

In Armenian primary sources Bagratunis are presented as a noble family, that originated in ancient times and had an important role in Armenia, and at the end of IX century two kingdoms were founded – Armenian and Georgian. The formation process of the Bagratuni Georgian kingdom Armenian authors consider in the context of the following periods:

1. Period of the rule of Atrnerseh Bagratuni – the prince (curapalate) of Kgharjk (Georgian Klarjeti) region of the Greater Armenia and foundation of the kingdom of Kgharjk’s Bagratunis; 2. Period of strengthening and enlargement of the possessions of that kingdom; 3. Period of the Bagratunis’ Abkhazian - Georgian united kingdom formation.

The Information of Armenian primary sources about the formation of Bagratunis Georgian kingdom is studied according to the mentioned division.

VERBINDUNGEN VON JOHANNES LEPSIUS MIT VERTRETERN DES ARMENISCHEN VOLKES

Schlüsselwörter – Johannes Lepsius, Armenische Frage, Deutsche Orient-Mission, Völkermord an den Armeniern, Deutsch-Armenische Gesellschaft, Konstantinopel, Berlin, Armenische Reformen, Poghos Nubar, Sofia, Liparit Nasarjanz, Auswärtiges Amt, Schawarsch Misakjan

Zur Zeit der Gründung der Deutschen Orient-Mission besaß Johannes Lepsius erst wenige persönliche Beziehungen zu Armeniern. Pastor Wilhelm Faber hatte ihn mit James Greenfield bekannt gemacht, der damals in Berlin Staatswissenschaften studierte.¹ Durch Pastor Adolf Hofmann² hatte er dessen Schwager Karapet Thoumajan, vormals Professor am amerikanischen Kolleg in Mersivan, kennen gelernt.³ Thoumajan war im Jahr 1894 unter der Anklage revolutionärer Bestrebungen in Konstantinopel zum Tode verurteilt, aber durch die Bemühungen von Pfarrer Hofmann, dessen Buch „Im türkischen Kerker“ große Aufmerksamkeit auf seine Situation geweckt und zu zahlreichen Protesten geführt hatte, wurde er freigelassen und des Landes verwiesen.⁴

Die Zusammenarbeit Greenfields mit Lepsius begann im Frühjahr 1896, als er Lepsius auf seiner Reise nach Konstantinopel und Kleinasien begleitete.⁵ Auf dieser 6wöchigen Reise konnten sie verschiedenen zuverlässigen Quellen zufolge eine ganze Menge von Informationen über die Massaker an den Armeniern erlangen. Lepsius ließ sie zunächst zum Teil in Form einer Artikelreihe unter dem Titel „Die Wahrheit über Armenien“ in der Tageszeitung „Der Reichsbote“ erscheinen,⁶ und dann wurden sie in

---

¹ Lepsius, Johannes, 30 Jahre Deutscher Orient-Mission, in: „Der Orient“, 1925, S. 131. J. Greenfield, dessen Mutter Armenierin war, stammte aus einer persischen Familie und, wie Dr. Lepsius schrieb, „beherrschte neben mehreren orientalischen Sprachen die deutsche Sprache „wie ein Deutscher“. Ebd.

² A. Hofmann war Pfarrer der deutschen Gemeinde in Genf.

³ Ebd.. Vgl. Schäfer, Richard, Geschichte der Deutschen Orient-Mission, Potsdam 1932, S. 10. Dann lebte er eine Zeit lang in der Schweiz.

⁴ Feigel, Uwe, Das evangelische Deutschland und Armenien, Göttingen 1989, S. 61. Vgl. Lepsius, J., Der Herausgeber an die Freunde unsrer Arbeit, in: „Der Christliche Orient“, 1900, S. 5.

⁵ Das Reiseziel von Dr. Lepsius und Dr. Greenfield bestand darin, sich möglichst eingehend und genau über die armenischen Massaker und ihren Hintergrund zu informieren. Sie fuhren im Mai zunächst nach Konstantinopel, dann nach Angora. Aus Angora wollten sie nach Zeitun reisen, aber die türkische Regierung, die auf sie aufmerksam geworden war, versperrte ihnen den Weg nach Osten. In Kaieserie mussten sie ihre Reiserichtung ändern und schlugen den Weg nach Süden ein. Durch die Kilikische Pforte stiegen sie in die Kilikische Tiefebene hinab und erreichten nach Besuch von Adana und Tarsus in Mersina wieder das Mittelmeer. S. Lepsius J., 30 Jahre Deutscher Orient-Mission, in: „Der Orient“, 1925, S. 131-133.

⁶ Ebd., S. 131.

einem Buch veröffentlicht,¹ das nicht nur im deutschsprachigen Raum, sondern auch durch Übersetzungen in anderen Ländern Europas zur dokumentarischen Grundlage des Kampfes für die verfolgten Armenier wurde.

Der Umstand, dass gerade Greenfield als Dolmetscher und Übersetzer Lepsius während seiner Arbeit beigestanden hat, verdeutlicht die Bedeutung seines Beitrages. Greenfield stand mit Lepsius auch später in enger Verbindung und Zusammenarbeit. Er war Mitbegründer der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, und hat sich dort lange als zweiter Vorsitzender betätigt.² Vom 1918 bis 1922 war er dabei diplomatischer Vertreter der Republik Armenien in Berlin.³ Lepsius blieb mit ihm bis zu seinem Tode befreundet.⁴

Was K. Thoumajan anbetrifft, lud ihn der Vorsitzende des Frankfurter Komitees, Pastor Ernst Lohmann, 1896 zu einer Vortragsreise in Deutschland ein.⁵ Es wurden von den deutschen Armenierfreunden, vor allem vom Deutschen Hilfsbund für Armenien schon ab Anfang September zahlreiche Veranstaltungen organisiert, die das Ziel hatten, in der Öffentlichkeit ein gewisses Verständnis für die Situation der bedrohten Armenier im Osmanischen Reich zu wecken, sie zur Teilnahme an den Hilfsaktionen für die betroffenen Armenier zu gewinnen und die Regierung zum Eingreifen zugunsten der Armenier zu bewegen. Als Lepsius und Thoumajan in Berlin auf einer Großkundgebung sprechen wollten, verbot das preußische Innenministerium Thoumajan, öffentlich zu sprechen, und warnte Lepsius, dass im Falle eines Verstoßes auch ihm jegliche öffentliche Aktivität zugunsten des armenischen Volkes untersagt würde.⁶ Kurz danach, am 24. September 1896, fand in der Berliner Tonhalle eine weitere Veranstaltung statt, woran Thoumajan ebenfalls teilnahm. Am Vorabend entschlossen sich Lepsius und der Versammlungsleiter Pfarrer Wilhelm Faber dazu, Thoumajans Redetext zu vervielfältigen und an die Teilnehmer zu verteilen, während Thoumajan schweigen sollte.⁷ Davon erfuhr aber die Geheimpolizei, und die Versammlung „wirbelte einen mächtigen politischen Staub auf“.⁸ Lepsius wurde ins Innenministerium, zum Berliner Polizeipräsidenten und ins Auswärtige Amt zitiert, wo man ihn im Auftrag des Reichskanzlers von seiner Arbeit für die Armenier abzubringen versuchte.⁹ Lepsius schloss für sich und sein Komitee jede politische Absicht oder Agitation gegen deutsche Wirtschaftsinteressen aus und betonte, dass es nur um karitative Ziele ginge.¹⁰ Mit solchen Argumenten konnte er die Behörden vom

---

¹ **Lepsius, J.**, Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland, Berlin, 1896.

² **Schäfer, R.**, Geschichte..., S. 84.

³ **Lepsius, J.**, 30 Jahre Deutscher Orient-Mission, in: „Der Orient“, 1925, S. 131. Greenfield betätigte sich in der Deutsch-Armenischen Gesellschaft bis 1933, wonach er seine letzten Lebensjahre in Persien zugebracht hat. Er ist am 21. Oktober 1939 in Teheran gestorben. S. Meißner, Axel, Martin Rades „Christliche Welt“ und Armenien, Berlin 2010, S. 288.

⁴ **Feigel, U.**, Das evangelische..., S. 74.

⁵ **Schäfer, R.**, Geschichte..., S. 10.

⁶ **Goltz, Hermann**, Zwischen Deutschland und Armenien, in: Theologische Literaturzeitung, 108. Jg., Nummer 12, S. 870.

⁷ **Feigel, U.**, Das evangelische..., S. 77.

⁸ **Lepsius, J.**, Der Herausgeber an die Freunde unsrer Arbeit, in: „Der Christliche Orient“, 1900, S. 5.

⁹ **Goltz, H.**, Zwischen..., S. 870.

¹⁰ **Schäfer, R.**, Geschichte..., S. 10-11.

unpolitischen Charakter seiner Tätigkeit überzeugen. Dennoch verboten die Behörden jedes weitere öffentliche Auftreten Thoumajans sowie die Verbreitung seiner Druckschriften, worauf er nach England übersiedelte.¹ Dort betätigte Thoumajan sich weiter für die Sache der bedrohten Armenier. Er trat im Jahr 1913 dem auf Anregung von Poghos Nubar Pascha gegründeten Armenisch-Englischen Komitee bei. Seine Zusammenarbeit mit Lepsius ging dann hauptsächlich im Kontext der proarmenischen internationalen Konferenzen und anderer Veranstaltungen weiter.² Thoumajan betätigte sich auch wissenschaftlich. Unter anderem veröffentlichte er ein zweibändiges Buch über den Verlauf der Armenischen Frage seit 1878 bzw. seit der Unterzeichnung der Verträge in San Stefano und dem Berliner Kongress.³

Ein weiterer Armenier, mit dem Lepsius Ende des 19. Jahrhunderts in enger Zusammenarbeit stand, und der einen großen Beitrag für die Erhaltung der während der Massaker nach Bulgarien geflüchteten über zehn Tausend Armenier leistete, war der evangelische Pfarrer Abraham Amirchanjanz. Die Station der Deutschen Orient-Mission in Bulgarien war unter allen Stationen die einzige, deren Leiter Armenier war.⁴

Ende Dezember 1896 fuhr Amirchanjanz im Auftrage des Berliner Komitees⁵ des Deutschen Hilfsbunds für Armenien, zu dem Lepsius mit seinen Mitarbeitern

---

¹ Diese Geschichte hatte auch ein parlamentarisches Nachspiel. Wegen der Ausschließung Professor Thoumajans interpellierte der Abgeordnete Adolf Stoecker am 11. Februar 1897 im preußischen Abgeordnetenhaus, und der Innenminister Freiherr von der Recke führte die freundschaftlichen Beziehungen zu der Hohen Pforte ins Treffen, die durch Thoumajans Auftreten angeblich gestört wurden, S. Thoumajan und die preußische Regierung, in: „Der Christliche Orient“, 1897, S. 188-189. Vgl. **Schäfer R.**, Geschichte..., S. 11.

² Als Vertreter des genannten Komitees hat er beispielsweise an der am 25. April 1913 in London abgehaltenen internationalen Konferenz, im Mai des gleichen Jahres auch an der in Edinburg veranstalteten Versammlung der schottischen Armenierfreunde teilgenommen. Er war auch bei der vom 24. Februar 1919 bis 22. April 1919 in Paris abgehaltenen armenischen Konferenz und anderen ähnlichen Veranstaltungen dabei. S. Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern. Dokumente aus dem politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes, zusammengestellt und eingeleitet von Prof. Dr. Wardes Mikaeljan, Jerewan 2004, S. 24. Vgl. **Poghosjan, Samwel**, Poghos Nubar Pascha als Volksvertreter, Jerewan 2004, S. 56. Vgl. **Papasjan, Wahan**, Meine Erinnerungen, Bd. 3, Kairo 1957, S. 44. Dr. Lepsius hatte schon im Mai 1897, bei einer armenischen Konferenz in London, die Gelegenheit gehabt, mehrere Armenierfreunde aus England und anderen Ländern kennenzulernen. Zu ihnen gehörte auch James Bryce, der Begründer der Anglo-Armenian-Association, an. S. **Lepsius, J.**, Die armenische Konferenz in London, in: „Der Christliche Orient“, 1897, S. 241-245.

³ **Thoumajan, Karapet**, Geschichte der Orientalischen Frage und Wegweiser der Armenischen Frage, Bd. 1-2, London 1905.

⁴ Amirchanjanz stammte aus Karabach und konnte außer dem Armenischen sehr gut Deutsch, Persisch und Türkisch. Wegen der Predigte, die er im Kaukasus und im Süden Russlands für die Stundisten hielt, wurde er vom heiligen Synod in Petersburg nach Orenburg verbannt. Dann konnte er aber nach Finnland ziehen und wohnte dort, bis seine Zusammenarbeit mit Lepsius anfang. Seine ausführlichere Biographie s. Abraham Amirchanjanz, in: „Der Christliche Orient“, 1900, S. 100-102.

⁵ In dem auf Anregung von Lepsius am 2. Juli 1896 in Frankfurt am Main gegründeten „Deutschen Hilfsbund für Armenien“ wurde die Organisation in Deutschland an zwei Komitees verteilt: das Frankfurter Komitee und das Berliner Komitee als Zentralkomitee. Lepsius engagierte sich im Berliner Komitee. S. **Schäfer R.**, Geschichte..., S. 9. Das Zusammenwirken von Lepsius und dem Berliner Komitee im Rahmen des Hilfsbundes dauerte bis zum Mai 1900, wonach das Hilfswerk des Berliner Komitees von der Deutschen Orient-Mission weitergetragen wurde. Zur ausführlichen Information über die vielfältigen Aktivitäten von Dr. Lepsius für die Armenier sowie über das armenische Hilfswerk der von ihm gegründeten und geleiteten Deutschen Orient-Mission (und des Berliner Komitees) s. ausführlicher in: **Hayruni, Aschot**, Die Mission von Johannes Lepsius, Jerewan 2002.

angehörte, nach Rumänien und Bulgarien, um sich mit der Situation der dortigen Flüchtlinge vertraut zu machen und Vorschläge zur Organisation eines Hilfswerks vorzulegen. Er leistete dann durch die finanzielle Unterstützung des Berliner Komitees in Rustschuk, Varna und Schumla umfassende Hilfsarbeiten.¹ Vom Frühjahr 1898, als die meisten Flüchtlinge wieder in ihre Heimat zurückkehren wollten, widmete Amirchanjanz sich zusammen mit seinen Mitarbeitern der Rückführung der Flüchtlinge.² Das veranlasste Lepsius, auf seine Idee, in Varna zur Errichtung eines größeren Waisenhauses ein Grundstück zu kaufen,³ zu verzichten. Stattdessen trat er auf Bitte des Pfarrers der deutschen evangelischen Diasporagemeinden in Bulgarien Theodor Wangemann im Oktober 1901 ihm die Waisenanstalt ab, wo bereits eine kleinere Zahl von Kindern verpflegt wurde.⁴ Damit endete die Hilfsarbeit in Bulgarien. Amirchanjanz blieb weiterhin in Varna, wo er sich eine Zeit lang mit Johannes Awetaranjanz mit der Mohammedan-Mission befasste.⁵

Einen Neubeginn für die Zusammenarbeit von Lepsius mit den armenischen Intellektuellen und vor allem mit politischen Wortführern markierte das Jahr 1913, als die armenischen Reformen wieder auf die außenpolitische Tagesordnung der Großmächte kamen. Im November 1912 hatte der armenische Katholikos Poghos Nubar Pascha bevollmächtigt, eine Armenische Nationaldelegation zu bilden, um bei den bevorstehenden Konferenzen und Veranstaltungen in Europa die Interessen des armenischen Volkes zu vertreten.⁶ Um die Stellung der Armenier zu den Reformen zu vertreten und ein Reformprojekt aufzuarbeiten, waren auch in Konstantinopel und

---

¹ Es wurden für die Flüchtlinge öffentliche Kantinen errichtet, wo sie billig oder auch kostenlos essen konnten. Ihnen wurden dabei nach Bedarf Anzüge und Schuhe verteilt. Hunderte von Arbeitslosen wurden durch die Unterstützungsgelder des Berliner Komitees in die Lage versetzt, in den verschiedenartigsten Berufszweigen eine Arbeit aufzunehmen, die ihnen wenigstens notdürftigen Unterhalt verschaffte. 800 Kinder fanden in mehreren gemieteten Häusern in Varna Aufnahme. Die Flüchtlinge erhielten auch kostenlose ärztliche Behandlung, was ihnen von FrI. Dr. Beglarjan, einer Assistentin in dem Dr. Lohmanns Sanatorium in Dresden, angeboten wurde. S. Das deutsche Hilfswerk in Armenien, in: „Der Christliche Orient“, 1897, S. 331-332. Vgl. **Amirchanjanz, A.**, Briefe aus Bulgarien, in: „Der Christliche Orient“, 1897, S. 134. Vgl. **Amirchanjanz, A.**, Briefe aus Bulgarien, ebd., S. 184, 281-284. Vgl. **Lepsius, J.**, Ein Besuch in Varna, ebd., S. 378-380. Vgl. **Schäfer, R.**, Geschichte..., S. 15. Vgl. Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, in: „Der Christliche Orient“, 1897, S. 283.

² In: „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, S. 24. Vgl. **Amirchanjanz, A.**, Aus Varna und Burgas, ebd., S. 111. Auch viele der Flüchtlinge hatten sich inzwischen an den neuen Verhältnissen angepasst, und sie waren imstande, selbständig zu leben. „Auf europäischem Boden“, so R. Schäfer, „in normalen Staats- und Wirtschaftsverhältnissen hatten sich die flüchtigen Armenier überraschend schnell dem werktätigen Leben einfügen lassen, und bei ihrem ausgeprägten Familiensinn riefen auch entferntere Verwandte, sobald sie Nahrung und Unterkunft gefunden hatten, die verwaisten Kinder wieder in ihren Familienkreis. S. **Schäfer, R.**, Geschichte..., S. 21.

³ **Lepsius, J.**, Ein Besuch in Varna, in: „Der Christliche Orient“, 1897, S. 381.

⁴ Mitteilung, in: „Der Christliche Orient“, 1901, S. 196. Vgl. **Schäfer, R.**, Geschichte..., S. 38. T. Wangemann hatte bereits selbst armenische Waisenkinder in sein Pfarrhaus aufgenommen. S. **Lepsius, J.**, Die deutsche Gemeinde-, Waisen- und Missionshaus in Rustschuk, in: „Der Christliche Orient“, 1901, S. 102.

⁵ **Lepsius, J.**, Das deutsche Gemeinde-, Waisen- und Missionshaus in Rustschuk, in: „Der Christliche Orient“, 1901, S. 102-103. Vgl. Schäfer, R., Geschichte..., S. 36.

⁶ Im Laufe der Besprechungen über die Reformprojekte leitete Poghos Nubar Verhandlungen mit den führenden Politikern der Großmächte ein. In seiner Delegation warn in der Anfangszeit Jaghub Artin Pascha, G. Utudschjan, H. Mostitschjan, M. Tscheras und W. Malesjan ausgewählt worden. S. **Bojad-schjan, Howakim**, Poghos Nubar Pascha und die Reformen in Westarmenien (1912-1914), Dissertation, Jerewan 2002, S. 36.

Tiflis entsprechende Ausschüsse gebildet worden.¹

Im Frühjahr 1913 wurden auch von den europäischen Armenierfreunden in Frankreich, Deutschland, England und der Schweiz armenische Komitees gebildet, um bei ihren Regierungen auf ein wirksames Auftreten zur Verwirklichung der Reformen hinzuwirken. Das in Berlin gegründete Komitee bildete den Vorläufer der im Sommer 1914 gegründeten Deutsch-Armenischen Gesellschaft. Auf Initiative des Londoner Komitees wurde am 25. April 1913 in einem Sitzungszimmer des Unterhauses eine Konferenz der genannten Komitees abgehalten, um die politische Zukunft Armeniens zu besprechen und durch Abstimmung einer gemeinsamen Position zu den armenischen Reformen ihre Arbeit zu koordinieren.² Als Vertreter des armenischen Komitees in Berlin nahm auch Lepsius an der Konferenz teil. Der zum Vorsitzenden gewählte Aneurin William erteilte nach seiner Eröffnungsrede zunächst Nubar Pascha das Wort und bat ihn, das Programm seiner Delegation darzulegen. Nach Nubar erhielten Lepsius, M. de Caix, M. Favre und Buxton das Wort, um die Position ihrer Komitees zu vertreten. Lepsius hat in seiner Rede unter anderem festgestellt, dass Deutschland die armenischen Reformen unterstützen werde, wenn sie nicht von einem Staat, sondern von mehreren Staaten kontrolliert würden.³

Nach eingehenden Verhandlungen wurde dann die folgende Resolution einstimmig angenommen: „Die Mitglieder der Konferenz verpflichten sich, die Arbeit der Komitees in den verschiedenen Ländern derart zu organisieren, dass die öffentliche Meinung durch sie über die Armenische Frage unterrichtet und ein Einfluss auf die Regierungen ihrer Länder gesucht wird zu Gunsten der Reformen, die im Interesse der armenischen Bevölkerung der Türkei erforderlich und zur Aufrechterhaltung der Integrität des türkischen Reiches unerlässlich sind“.⁴

Annan Bryce schlug außerdem vor, dass die Konferenz unverzüglich Schritte einleiten solle, um in eine intensive Aufklärungsarbeit einzutreten und dadurch einen Druck auf die Regierungen auszuüben. Daraufhin wurden entsprechende Resolutionen vorgebracht, die von Lepsius, L. Favre und anderen Delegierten unterstützt und

---

¹ Der im Dezember 1912 in Konstantinopel gebildete Ausschuss setzte sich aus den folgenden Personen zusammen: J. Durjan (Vorsitzender), G. Palakhjan, S. Garajan, R. Martikjan, W. Papasjan, L. Temirtjipaschjan. Ende Oktober 1912 hatte auch in Tiflis eine Konferenz von Vertretern der russischen Armenier stattgefunden, während deren ebenso ein Ausschuss gebildet wurde, der „Nationales Büro“ hieß. In ihm waren S. Harutjunjan (Vorsitzender), H. Arakeljan, A. Khatisjan, N. Aghbaljan, A. Khalantar, A. Poghosjan und H. Thumanjan ausgewählt worden, ebd. S. 24.

² Dem von Dr. Lepsius an den Staatssekretär Jagow am 10. Mai 1913 gesandten Bericht über die Konferenz ist es zu entnehmen, dass Lepsius im Vorwissen der Regierung nach London gefahren war. S. Die Armenische Frage..., S. 23-26. Das sollte bestimmt auch bei mehreren anderen Konferenzteilnehmern der Fall sein. An der Konferenz nahmen die folgenden Delegierten teil: 1. Für das britische Komitee: J. Annan Bryce, Noel Buxton, Edward Boyle, T. P. O'Connor, Arthur Ponsonby, Dr. V. H. Rutherford, Harold Spender, Aneurin Williams, Arthur O. Symonds, (Sekretär), 2. Für das französische Komitee: Robert de Caix, 3. Für das deutsche Komitee: Dr. J. Lepsius, 4. Für das schweizer Komitee: Léopold Favre, René Claparedé, Pastor Adolf Hoffmann, 5. Für die armenische nationale Delegation: Nubar Boghos Pascha, H. N. Mosditchian. Außer Ihnen waren bei der Konferenz auch die Vertreter des armenischen Komitees in London Prof. Thoumajan, D. Arslanjan und die Vertreter des armenischen Komitees in Manchester R. H. Fundukian, D. S. Iplicjian und M. Manukian anwesend. Ebd., S. 23-24.

³ RA, NA, F. 57, L. 5, S. 34, P. 16-17. Dr. Lepsius ging in seinem genannten Bericht an den Staatssekretär auf die Details seiner Rede nicht.

⁴ Die Armenische Frage..., S. 25.

einstimmig angenommen wurden.¹ Spätestens von diesem Tag an begann eine intensive Zusammenarbeit zwischen Lepsius und Nubar, die zugleich zur Freundschaft der beiden Männer führte.

Die Verhandlungen zwischen den Botschaftern der Großmächte hatten bereits begonnen, als Lepsius auf seiner Reise nach Urfa in Konstantinopel ankam. Nachdem er dort mit dem armenischen Patriarchen Howhannes Arscharuni zusammengetroffen war, besuchte er das Büro des armenischen Ausschusses.² Beim Gespräch, das Lepsius mit ihnen führte, beschwerte sich das Ausschussmitglied Wahan Papasjan darüber, dass Deutschland sich zum Berater und Beschützer der Türkei gemacht habe, und Lepsius antwortete darauf folgendermaßen: „Die deutsche öffentliche Meinung ist derzeit zugunsten der Armenier, was aber bei diplomatischen Kreisen nicht der Fall ist. Das eilige Vorgehen Russlands und vor allem seine beharrlichen Bestrebungen zur Gründung einer armenischen Autonomie an seiner Südgrenze bereiten unserer Regierung berechnete Sorgen. Dann würde Russland zum Herrn eines Gebiets sein, das über alle Straßen Kleinasiens und die fernen Meere herrscht.“³

Dann holte Lepsius aus der Tasche eine Streichholzschachtel, legte mehrere Streichhölzer darauf in verschiedene Richtungen, und fügte hinzu: „Die Schachtel ist Armenien, dem dieses Land gehört. Das ganze Kleinasien wird dann in der Schussweite seiner Kanonen stehen. Deutschland kann solch eine Gefährdung seiner Interessen nicht zulassen.“⁴

Während des Gesprächs ging Lepsius auch auf die imperialistischen Ziele Deutschlands ein. Er teilte den Ausschussmitgliedern vor allem mit, dass Deutschland nach dem Bau der Bagdadbahn in der Türkei deutsche Kolonien gründen und sich bestimmte Monopole sowie Konzessionen bei unterschiedlichen wirtschaftlichen Unternehmen sichern wolle, die das Ziel hätten, die Türkei in die gleiche Situation geraten zu lassen, wie England mit Ägypten gemacht habe.⁵

Nach diesem Treffen hatte Dr. Lepsius, wie W. Papasjan berichtet, auch ein Gespräch unter vier Augen mit Dr. Hakob Sawrjan gehabt, der sich im Ausschuss mit außenpolitischen Fragen befasste.⁶

Die Verhandlungen der Botschafter der damaligen sechs Großmächte über die armenischen Reformen fingen am 3. Juli 1913 an, scheiterten aber schon am 23. Juli wegen der in mehreren Kernpunkten zwischen den deutschen und russischen Positionen bestehenden scharfen Gegensätze. Als Lepsius am 1. August 1913 von seiner Reise nach Syrien, Kilikien und Mesopotamien nach Konstantinopel zurückkehrte, erfuhr er vom armenischen Patriarchat und in den Kreisen der Partei Daschnakutjun, dass Deutschland sich dem Zustandekommen der Reformen widersetzt habe, um sich der türkischen Regierung gefällig zu erweisen, und dass man über

---

¹ Den ganzen Wortlaut der Resolutionen s. ebd., S. 25-26. Wie Dr. Lepsius dem Staatssekretär dabei mitteilte, sei das von Nubar Pascha dargelegte Programm wesentlich dasselbe, das die Mächte im Jahre 1895 aufgestellt hätten und die Pforte angenommen habe, mit denjenigen Modifikationen, die durch die seither veränderten Verhältnisse in der Türkei notwendig geworden seien. Ebd., S. 24.

² **Papasjan, W.**, Meine Erinnerungen, Bd. 2., Beirut 19152, S. 250.

³ Ebd., S. 250-251.

⁴ Ebd., S. 251.

⁵ Ebd..

⁶ Ebd..

den Gang der Verhandlungen enttäuscht sei.¹ Inzwischen war Nubar deswegen zweimal nach Berlin gefahren, wo er den Unterstaatssekretär A. Zimmermann und dann dem Staatssekretär von Jagow angesprochen und es erreicht hatte, sie durch eingehende Erklärungen von ihrer ablehnenden Stellung zu dem vom Patriarchat übermittelten und vom Russland gestützten Reformprojekt abzubringen und ihr Einverständnis zu seiner Annahme, allerdings, nachdem darin bestimmte Änderungen vorgenommen wären, zu erbitten.² P. Nubar stand währenddessen mit Lepsius in beständiger Verbindung. Nach dem Gespräch mit Zimmermann schrieb er Lepsius beispielsweise das Folgende: „Ich habe ihm ganz offen und freimütig die Grundlagen der Reformen vorgestellt, und denke, dass es mir gelungen ist, ihn davon zu überzeugen, dass die Armenier keine separatistischen Bestrebungen hätten, was man ihnen zuschreibe, und dass sie nur Reformen unter europäischer Kontrolle beanspruchen.“³

Auch Lepsius schaltete sich in Konstantinopel umgehend ein. Er teilte dem Botschafter Wangenheim die Missstimmung der armenischen Kreise mit und übermittelte ihm die armenischen Wünsche bezüglich der bis dahin bestrittenen Fragen.⁴ Danach kam es zu einer Reihe von Besprechungen einerseits mit dem Botschafter und andererseits mit den armenischen Wortführern und Repräsentanten. Bei Letzteren handelte es sich vor allem um Vertreter des zu dieser Zeit vakanten Patriarchats, Wahan Papasian, mehrere Bischöfe, den Expatriarchen Arscharuni, Eghische Durjan, Maghakia Ormanian, mehrere Führer der Partei Daschnakzutun und die Redakteure ihrer Zeitung „Asatamart“, sowie den Abgeordneten Grigor Zohrab.⁵

Die Besprechungen entwickelten sich zu Verhandlungen, bei denen dank der Vermittlung von Lepsius ein gegenseitiges Einverständnis zu den umstrittenen Fragen zustande kam.⁶ Um das Ergebnis dieser Besprechungen zu sichern, schlug Lepsius vor, auch Nubar nach Konstantinopel einzuladen.⁷ Er selbst sandte ihm ein entsprechendes

---

¹ Die Armenische Frage..., S. 99.

² Poghosjan, S., Poghos Nubar..., S. 63-65.

³ S. Bojadschjan, H., Poghos Nubar Pascha..., S. 105.

⁴ Diese bezogen sich auf die Stellung und Kompetenz der Generalinspekture, auf das Verhältnis der christlichen und des mohammedanischen Elemente unter den gewählten Mitgliedern in den Verwaltungsräten der Vilajets, Sandschaks und Kazas sowie unter den Funktionären der Verwaltung der Gerichtshöfe, der Gendarmerie und Polizei. Dann folgten der regionale Militärdienst, die Ansiedlung mohammedanischer Emigranten (Muhadschirs) in den östlichen Vilajets, die Landfrage und die Schulfrage. Ebd., S. 102-103.

⁵ Die Armenische Frage..., S. 100.

⁶ Poghosjan, S., Poghos Nubar..., S. 66. Schon aus einem vom 3. August datierten Telegramm des russischen Botschafters Girs an den russischen Außenminister ist bekannt, dass Lepsius der armenischen Seite mitgeteilt habe, dass er von der deutschen Botschaft bevollmächtigt sei, in deren Namen ihnen die folgenden Vorschläge zu unterbreiten: die östlichen Vilajets würden in zwei Sektoren mit zwei fremden Generalinspekturen an der Spitze eingeteilt. Deutschland widersetzte sich nicht mehr der Ernennung der Generalinspekture seitens der Großmächte. Es sei auch damit einverstanden, dass die Vertretung der Christen und der Mohammedaner unter den gewählten Mitgliedern in den Verwaltungsräten der Vilajets, Sandschaks und Kazas sowie unter den Funktionären der Verwaltung der Gerichtshöfe, der Gendarmerie und Polizei sich aufgrund des Prinzips der Gleichheit (gleiche Zahl von christlichen und mohammedanischen gewählten Mitgliedern) erfolge. Eine Ausnahme bildeten die nur von Mohammedanern bewohnten Ortschaften. Dieses Prinzip sollte wenigstens 5 Jahre gelten, und dann würde es nach Bedarf durch das Prinzip der Proportionalität ersetzt werden dürfen. S. „Die Reformen in Armenien vom 12. November 1912 bis 10. Mai 1914, in: Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Tiflis 1915, S. 51.

⁷ Poghosjan, S., Poghos Nubar..., S. 66.

Telegramm. Nubar teilte ihm in seinem Antworttelegramm aber mit, dass er nur bevollmächtigt sei, für die armenische Sache in Europa einzutreten, während diese Aufgabe in Konstantinopel das Patriarchat erfülle.¹ Auf jeden Fall waren auch die armenischen Wortführer in Konstantinopel gegen die Teilnahme P. Nubars, weil sie befürchteten, dass die osmanische Regierung unter dem Vorwand, dass mit den Armeniern offizielle Verhandlungen eingeleitet worden seien, das Reformprojekt zum Scheitern bringen könnte.²

Währenddessen hatte die deutsche Botschaft erneut mit der russischen Föhlung aufgenommen, um zu einer Verständigung über das Reformprojekt zu gelangen.³ Da eine endgültige Vereinbarung aber noch immer in Frage stand, teilte Lepsius Nubar telegraphisch mit, dass er zu ihm fahren werde, um mit ihm die weiteren Schritte zur Sicherung des Verhandlungsergebnisses zu besprechen. Die Verhandlungen waren noch im Gange, als er auf der Rückreise nach Deutschland am 4. September Nubar in Vevey in der Schweiz aufsuchte.⁴ Lepsius schlug ihm vor, wieder einmal nach Berlin zu fahren und das Auswärtige Amt zu neuen Instruktionen an die Botschaft im Sinne der jüngsten Verhandlungen zu veranlassen, weil Wangenheim „ein Türkenfreund“ sei, und eine endgültige Vereinbarung deswegen in Frage stehe.⁵ Wegen der Erkrankung Nubars wurde jedoch vereinbart, dass vorerst Lepsius nach Berlin fahren und dem Auswärtigen Amt über den aktuellen Zustand der Verhandlungen in Konstantinopel berichten sollte. In Berlin erstattete Lepsius am 11. September 1913 dem Unterstaatssekretär Bericht über den Gang der Verhandlungen.⁶ Da inzwischen bekannt geworden war, dass die Botschaft ihre bisherigen Zugeständnisse widerrufen hatte,⁷ machte sich auch Nubar auf den Weg nach Berlin. Ihm wurde im Außenministerium versichert, dass Deutschland die Reformen unterstütze und demnächst mit Russland ein endgültiges Projekt erarbeiten werde.⁸

Wangenheim wurde von Staatssekretär Jagow instruiert, nötigenfalls bei den Verhandlungen mit Russland bestimmte Kompromisse einzugehen, wie die russische Seite es bereits durch ihr Einverständnis mit der Einteilung der armenischen Vilajets in zwei Sektoren gemacht habe.⁹ Es kam bald tatsächlich zu einer Vereinbarung zwischen der russischen und deutschen Regierung. Im September wurde von beiden Botschaften im Sinne der bisherigen Verhandlungen ein Sechs-Punkte-Projekt erarbeitet, das der russische Botschafter der osmanischen Regierung auch im Namen seines deutschen Amtskollegen vorlegte.¹⁰ Die osmanische Regierung begann aber umgehend Gegenvorschläge zu machen, um das Inkrafttreten des Projekts zu verhindern oder zumindest

---

¹ RA, NA, F. 57, L. 5, S. 33, P. 20. Vgl. **Bojadschjan, H.**, Poghos Nubar Pascha..., S. 107.

² **Poghosjan, S.**, Poghos Nubar..., S. 66.

³ Die Armenische Frage..., S. 104.

⁴ Die Armenische Frage..., S. 101.

⁵ RA, NA, F. 57, L. 5, S. 33, P. 21.

⁶ Die Armenische Frage..., S. 100.

⁷ RA, NA, F. 57, L. 5, S. 33, P. 20-22.

⁸ RA, NA, F. 57, L. 5, S. 47, P. 1.

⁹ S. darüber die Mitteilung des russischen Botschafters in Berlin Bronewski an Sasonow, in: Die Reformen in Armenien..., S. 53.

¹⁰ **Papasjan, W.**, Die armenischen Reformen (1912-1914), in: „Wem“, Paris 1934, Num. 2, S. 66. Vgl. Die Reformen in Armenien..., S. 60-61.

zu verzögern.¹ Davon ausgehend, fuhr Hakob Sawrjan (Sawriew), ein angesehener Vertreter der Partei Daschnakzutjun, auf Veranlassung seiner Parteiführung Anfang November 1913 nach Berlin, um dort mit Dr. Lepsius die jeweils jüngsten Entwicklungen zur Frage der Reformen zu besprechen. Nach einem ausführlichen Gespräch darüber bereiteten sie beide zwei schriftliche Aufklärungen, von denen die eine sich auf die Stellung der Partei Daschnakzutjun zur Frage der Reformen, und die andere sich auf deren Beziehungen mit der jungtürkischen Partei belief, und die beiden Dokumente wurden anschließend an das Deutsche Auswärtige Amt geschickt.²

Um den osmanischen Widerstand zu brechen, versuchte Nubar zur gleichen Zeit zu erreichen, dass die europäischen Mächte finanziellen Druck auf die Osmanen ausüben sollten, zumal das Osmanische Reich um diese Zeit versuchte, seine Schuldenkrise durch Aufnahme neuer Kredite zu überwinden.³ Um für die Erfüllung dieser Aufgabe auch die Hilfe der europäischen Armenierfreunde zu erhalten, veranlasste Nubar den Ausschuss des französischen Asiens eine internationale Konferenz in Paris zu organisieren, die am 17. November 1913 erfolge. An der Konferenz nahmen von deutscher Seite Lepsius und Paul Rohrbach teil. Nachdem Nubar sowie die Vertreter Italiens und Frankreichs geredet hatten, gab der Vorsitzende⁴ das Wort Lepsius, auf dessen Rede, wie der an der Konferenz teilgenommene Babken Wardapet aussagt, alle Abgeordneten „mit großem Interesse“ warteten.⁵

Lepsius sprach nicht auf Französisch, sondern auf Deutsch an, und seine Rede wurde vom Abgeordneten der Schweiz Léopold Favre gedolmetscht. Obwohl „der Scharfsinn seiner Rede sich in der Übersetzung löste“, ⁶ hörte man ihn aber mit Interesse an. Lepsius ging darauf ein, dass die Ziffern der Artikel, die in den Verträgen von San Stefano und Berlin die „armenischen Reformen“ beinhalteten, lediglich ihre Plätze getauscht hätten. Aus Artikel 16 des Vertrages von San Stefano war im Berliner Vertrag der Artikel 61 geworden. Im Vertrag von San Stefano stand Lepsius zufolge die Eins gegen die Sechs, also Russland als Garantiemacht der Armenier gehen die übrigen Mächte. Im Vertrag von Berlin aber standen die sechs europäischen Großmächte der Eins, nämlich dem Osmanischen Reich, gegenüber, die nicht zur Abgabe von Garantien bereit war. Um diese Arithmetik wieder in Ordnung zu bringen, musste man die sechs zu einer Gemeinschaft vereinen, denn dann würden sie stärker sein, als die Türkei. Woran war das bisher gescheitert? Laut Lepsius an dem Umstand, dass „Deutschland die türkische Fassade erhalten“, und „Russland sie einreißen“ wollte.⁷ Diese Unstimmigkeit sei aber nun nicht mehr vorhanden.⁸

Lepsius stellte in seinem Schlusswort fest, dass man dem Osmanischen Reich bislang mehr Zugeständnisse als nötig gemacht habe, weshalb es sich nun traue, nicht nur die von den sechs Großmächten gemeinsam zugestimmten Reformen abzuschwächen, sondern auch auf die Hauptgrundlagen ihrer Ausführung zu verzichten, die auf jeden

---

¹ Poghosjan, S., Poghos Nubar..., S. 67.

² Simonjan, Hratchik, Auf den Wegen des Selbstbefreiungskampfes, Bd. 5, Jerewan, 2013, S. 711.

³ RA, NA, F. 57, L. 5, S. 47, P. 1.

⁴ Er war d. Lakroix

⁵ Babken Wardapet, Die armenische Frage und Poghos Nubar Pascha, Wagharschapat, 1914, S. 8-10.

⁶ Ebd., S. 11.

⁷ Ebd..

⁸ Ebd..

Fall erhalten werden müssten. Bei letzteren handelte es vor allem um die Kontrolle und die Ernennung der europäischen Generalinspektoren. Lepsius zeigte sich dabei mit dem im Projektwortlaut angenommenen allgemeinen und ungewissen Ausdruck "L'attribution de pouvoirs exécutifs aux fonctionnaires européens" („Die Erteilung der Exekutive an die europäischen Beamten“) unzufrieden, und bestand darauf, dass er geändert werden müsse.¹ Wie Babken Wardapet diesbezüglich schrieb, offenbarte Lepsius dadurch zum Wortlaut des Projekts eine sächlichere Stellung, als die überwiegende Mehrheit, die den vorliegenden Wortlaut praktisch für den einzigen Erfüllbaren hielt.² Sowohl Lepsius als auch die anderen Abgeordneten bestanden in ihren Reden auf der Notwendigkeit eines sofortigen finanziellen Drucks auf das Osmanische Reich. Es gelang endlich, den osmanischen Widerstand zu brechen, weil die Mächte, wie Lepsius in Paris prophezeit hatte, in dieser Frage einig geworden waren.³

Im Juni 1914 wurde die Deutsch-Armenische Gesellschaft gegründet, zu deren Gründungskomitee neben Lepsius, Prof. J. Marquart, Prof. M. Rade, Dr. P. Rohrbach und Pfarrer E. Stier auch die armenischen Intellektuellen Dr. J. Greenfield, Dr. R. Darbinjan (Rechtsanwalt), Dr. G. Schahbasjan, der Arzt und Philosoph Dr. A. Hajranjan und der Arzt M. Muradjan angehörten.⁴ Ferner gehörten dem Vorstand der armenische Dichter Awetik Isahakjan sowie der Jurist und Publizist Dr. Liparit Nasaryanz an, der in armenischen politischen Kreisen eine angesehene Persönlichkeit war.⁵

Als das Osmanische Reich als Verbündeter Deutschlands Ende Oktober 1914 in den Krieg eintrat, war die DAG darüber sehr besorgt.⁶ Denn einerseits ahnte man, dass die osmanische Regierung die Kriegssituation zum Anlass nehmen könnte, gegen die Armenier vorzugehen, andererseits erschien es nun höchst fraglich, dass die deutsche Außenpolitik die politischen Interessen der Armenier berücksichtigen würde. Gleichwohl

---

¹ Ebd..

² Ebd.. Nach Lepsius hielten der irische Abgeordnete T. P. O' Khonnor, der Vorsitzende des armenischen Komitees A. Wiljams und Pastor H. Bakstoun (England) Reden, ebd., S. 12-13. Bei der Konferenz waren auch P. Miljukow und K. Pawlowski (Russland), L. Favre und R. Khabaret (Die Schweiz), A. Hermann, J. Frankul (Österreich-Ungarn), F. Uajt (England), Rober de Khen (Frankreich) u. a. dabei, S. **Poghosjan, S.**, Pogos Nubar..., S. 12.

³ Unter den genannten Komitees war die Situation des Berliner Komitees bzw. die von Lepsius sicher die schwerste, denn unter den europäischen Mächten war Deutschland am wenigsten an den armenischen Reformen interessiert. „Wir verdanken es vor allem dem hingebungsvollen Beistand von Dr. Lepsius“, schrieb Greenfield in seinem in „Mesrop“ veröffentlichten armenischen Beitrag, „dass es unserem Komitee gelungen ist, zur Beseitigung der Hindernisse bei der Annahme der Reformen beizutragen. S. **Greenfield, Dj.**, Zu unserer Sache, in: „Mesrop. Zeitschrift der Deutsch-Armenischen Gesellschaft“, Berlin, 1914, S. 3.

⁴ Aufruf zur Begründung der „Deutsch-Armenischen Gesellschaft“, in: „Der Christliche Orient“, 1914, S. 102.

⁵ Er konnte sehr gut Deutsch und hatte sich während des Balkankriegs unter anderem für die Zeitung „Vorwärts“ korrespondiert. Lernjan, R., Am Vorabend des großen Unheils, in: „Hajrenik“, Num. 4(52), Boston 1927, S. 37. Der Verfasser R. Lernjan ist in der Tat Liparit Nasarjan gewesen, der sich als Publizist oft unter diesem Decknamen engagiert hat. Manche der armenischen Vorstandsmitglieder der DAG, nämlich, R. Sardarjan, L. Nasarjan und A. Isahakjan korrespondierten auch für „Mesrop“. S. in: „Mesrop“, S. 15-29. Die Artikel von R. Darbinjan („Über das gegenwärtige Deutschland“) und L. Nasarjan („Die Zahl der türkischen Armenier im IX Jahrhundert“) beinhalteten wichtige Richtlinien zur Annäherung der beiden Völker und lieferten zugleich wertvolle Informationen über die Zahl der türkischen Armenier und der anderen nationalen Minderheiten im Osmanischen Reich sowie über die sozial-politische Situation und die Kulturwerte des armenischen Volkes. Ebd..

⁶ **Lernjan, R.**, Am Vorabend..., S. 33.

versuchte die DAG, im Auswärtigen Amt Sympathie für die Armenier herzustellen. „Die Gesellschaft hat es gewissermaßen geschafft“, behauptete L. Nasarjanz, „... vor allem im Auswärtigen Amt eine gewisse Sympathie für die Armenier zu erwecken“.¹ Ein weiteres Detail dazu teilte Grigoris Palakhyan mit, der bis zum Kriegsausbruch in Berlin studiert hatte und in Verbindung mit der DAG stand. Einer ihrer Vorstandsmitglieder habe berichtet, dass Lepsius sich nach dem Kriegsausbruch im Auswärtigen Amt dafür eingesetzt hätte, dass die in Deutschland befindlichen Armenier, unabhängig davon, welche Staatsbürgerschaft sie besäßen, nicht verfolgt würden. Lepsius habe damit wenigstens eine kurze Zeit Erfolg gehabt, denn manche Armenier russischer Staatszugehörigkeit hätten ins Ausland, ja, selbst nach Petersburg ausreisen können.²

Was die Tätigkeit der DAG und Lepsius' Berichterstattung beim Auswärtigen Amt besonders beeinträchtigte, war das Fehlen einer direkten Verbindung mit den armenischen Siedlungsgebieten im Osmanischen Reich bzw. mit dessen Hauptstadt Konstantinopel. Die DAG blieb in den ersten Kriegsmonaten auf rein zufällige Berichterstattung beschränkt. Als infolge der Kriegshandlungen selbst diese Zufallsberichte aufhörten, wurde die Herstellung einer zuverlässigen Verbindung zur vorrangigen Aufgabe.³

Eine schriftliche Erklärung, die Lepsius am 22. Dezember 1914 an das Auswärtige Amt sandte, besagt, dass die DAG „in Übereinstimmung mit dem vom Auswärtigen Amt in mündlicher Besprechung gegebenen Richtlinien“ Dr. Nasarjanz beauftragt habe, beim armenischen Patriarchat zu Konstantinopel, der Parteileitung der Daschnakzutjun und den führenden Kreisen der Armenier in Konstantinopel dahin zu wirken, dass „das armenische Volk im engen Anschluss an die Türkei seine nationale Kraft für den Sieg der osmanischen Waffen“ einsetze und „in weiser Erkenntnis seiner eigenen Interessen die türkische Regierung in der Durchführung aller kriegerischen Operationen in den von Armeniern bewohnten Provinzen unterstützte...“.⁴

Wie es bekannt ist, reiste Nasarjanz mit Zustimmung des deutschen Auswärtigen Amtes und auf dessen Kosten nach Konstantinopel, versehen mit einem deutschen Pass auf den Namen Dr. Liparit.⁵

Das alles ist natürlich richtig, und Lepsius hat die Notwendigkeit der Reise von L. Nasarjanz so begründen müssen, um sie möglich zu machen. Was ist aber in Wirklichkeit geschehen? Wie Nasarjanz selbst mitteilt, habe Lepsius, da die DAG dringend einen zuverlässigen Verbindungsmann brauchte, dem Vorstand vorgeschlagen, jemand in das Osmanische Reich zu entsenden. Sein Vorschlag wurde angenommen, und man überlegte, ob ein Deutscher oder ein Armenier geschickt werden sollte. Ein Deutscher hätte den Vorteil besessen, ungestört in die Türkei zu reisen und sich dort frei bewegen zu können, ohne Verdacht zu erregen. Er würde aber Zeit benötigen, um sich in die armenischen Kreise einzuleben, und außerdem würde er schwer das vorbehaltlose Vertrauen der Armenier gewinnen können. Deshalb stimmte auch Lepsius dafür, einen Armenier zu entsenden, wobei er hoffte, dessen Einreise über das Auswärtige Amt regeln zu können. „Unser Verbindungsmann“, sagte er dann, „muss des Deutschen

---

¹ Ebd. S. 34.

² **Palakhjan**, Grigoris, Das armenische Märtyrertum, Bd. 1, Beirut, 1977, S. 52.

³ **Lernjan, R.**, Am Vorabend..., S. 34.

⁴ Die Armenische Frage..., S. 123.

⁵ **Feigel, U.**, Das Evangelische..., S. 210. Vgl. Mitteilungsblatt der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Dezember 1939, S. 4.

mächtig sein, und soweit möglich, nicht wie ein Armenier aussehen. Ich habe meine Auswahl schon getroffen.“¹

Er schlug dann L. Nasarjanz vor. Die Vorstandsmitglieder widersetzten sich zunächst seiner Kandidatur, mit der Begründung, dass er lange in Konstantinopel gelebt und als Korrespondent Fühlung mit vielen Beamten genommen habe, weswegen er leicht hätte erkannt werden können.² Lepsius hielt das aber nicht für problematisch. „Das Wichtigste ist“, sagte er dazu, „dass unser Gesandte in Konstantinopel ankommt. Dann wird die ganze Verpflichtung seiner Sicherheit auf der deutschen Botschaft lasten“.³

Nachdem die Reise des DAG-Entsantden vorbereitet war,⁴ trat der Vorstand erneut zusammen, um dessen Aufgaben zu konkretisieren. Es ist höchst aufschlussreich, dass der Vorstand die Idee hatte, über ihn auch Kontakt zwischen Armeniern unter osmanischer und russischer Herrschaft herzustellen, weil man vermutete, dass Letztere sich der wahren Situation ihrer westlichen Landsleute gar nicht bewusst waren, da alle Verbindungen zwischen den beiden Teilgebieten Armeniens abgeschnitten waren.⁵

Am Vorabend der Abreise Liparits Nasarjanz, dem 29. Dezember 1914, trafen er und Lepsius sich wieder einmal in einem Café „Unser großer Freund schien mir betroffen, aber auch hoffnungsvoll zu sein“, so Nasarjanz, „Nachdem ich seine letzten Raschläge gehört hatte, und aufstand, um mich zu verabschieden, packte er mich am Arm und begleitete mich bis zur Ausgangstür. Dann drückte er mir die Hand und sagte mir mit glühender Stimme: „Gott mit Ihnen!“ Als ob er schuld daran wäre, dass seine Regierung mit den Türken verbündet ist, die dem armenischen Volk so viel Unglück gebracht hatten. Lepsius war das kristallisierte Gewissen seines Volkes, in dem die moralischen Ideen der Titanen des deutschen Geistes verdichtet waren. Er hatte die Linderung der Leiden eines fremden Volkes zu seinem Lebenswerk gemacht, und er ging unbeirrt und unentwegt diesen Weg. Das verlangte seine unbegrenzte Aufopferung, denn dieser von ihm gewählte Weg war voller Entbehrungen und viel zu eng zur Entfaltung seiner außerordentlichen Begabungen. „Ihr, Armenier habt uns ein Genie genommen“, sagte mir einmal einer meiner deutschen Bekannten. Er hatte Recht. Indem Lepsius sich den Armeniern widmete, fand er sehr wenig Zeit, um seinem eigenen Volk das zu geben, was er vermochte. Wir haben diesen unvergleichlichen Deutschen nicht gut genug gewürdigt, weder in seiner Lebenszeit noch nach seinem Tode, während ihm einer der höchsten Ehrenplätze derjenigen Helden gehören sollte, die sich der Lösung der Armenischen Frage gewidmet haben. ... Im Lärm des rasenden Zuges klangen seine letzten Worte wieder und wieder in meinen Ohren nach: „Gott mit Ihnen!“ Sie flößten mir, dem Ungläubigen, unerschöpflichen Glauben und Kraft ein, weil er meinen dunklen Weg im Namen seines Gottes segnete. Und sein

---

¹ Lernjan, R., Am Vorabend..., S. 34.

² Ebd..

³ Ebd., S. 34-35.

⁴ Als Lepsius die Zusage des Vorstands erhielt, machte er sich ans Werk, und bei der folgenden Sitzung des Vorstands teilte er mit, dass das Auswärtige Amt gern bereit sei, die Initiative der Gesellschaft zu unterstützen. Kurz danach wurde auch die Zusage Wangenheims erhalten, und eines Tages kam Lepsius mit dem Pass von Nasarjanz in der Hand zur Vorstandssitzung. Er hatte dabei keinen neuen Namen für Liparit ausgedacht, sondern in seinem Namen eine kleine Änderung gemacht, damit der Name seine armenische Zugehörigkeit nicht verriet. Ebd., S. 35.

⁵ Ebd..

Gott war nichts anderes, als die unbegrenzte Liebe und die Gerechtigkeit...“¹

L. Nasarjanz, der in einem von der DAG dem Auswärtigen Amt vorgelegten Einführungsschreiben als "zuverlässiger, deutschfreundlich gesinnter und angesehener armenischer Rechtsanwalt" sowie als Mitbegründer der Gesellschaft bezeichnet wurde,² traf Anfang Januar 1915 in Konstantinopel ein. Dort hielt er sich bis Ende Februar auf. Dann begab er sich nach Sofia,³ kehrte Anfang April 1915 wieder nach Konstantinopel zurück und reiste am 8. April erneut nach Sofia ab. Während seines Aufenthalts in Konstantinopel stand er mit der deutschen Botschaft in Verbindung und erstattete mündlich wie schriftlich eingehend über die „armenischen Angelegenheiten“ Bericht,⁴ insbesondere über die einsetzenden systematischen Verfolgungen der Armenier. Unter damaligen schwierigen Verhältnissen, als die Verfolgungen von Tag zu Tag zunahmen, wurde Nasarjanz nach eigener Darstellung zu der „einzigen Brücke“, über die sich die armenischen Intellektuellen in Konstantinopel mit der Außenwelt verbinden konnten.⁵

Nach seinem zweiten Besuch in Sofia sollte er auf Empfehlung des Vorstandes der DAG nach Berlin zurückkehren, um dann, nachdem er dort Lepsius und dem Vorstand über die aktuelle Situation der Türkei-Armenier berichtet und von der DAG neue Instruktionen erhalten hatte, über Rumänien in den Südkaukasus zu fahren.⁶ Die russische diplomatische Vertretung in Sofia aber, die ihn für einen deutschen Agenten hielt, verbot ihm die Einreise.⁷ Das Zentralkomitee der Partei Daschnakzutjun ließ daher ersatzweise Wahagn Krmojan nach Berlin fahren, um die genannten Aufgaben zu erfüllen. Was Nasarjanz anbetrifft, schöpfte die deutsche Botschaft im Mai 1915 den Verdacht, dass er – umgekehrt zu den russischen Vermutungen – ein russischer Agent sei. Er befand sich beständig unter der geheimen Beobachtung der deutschen Botschaft und des deutschen Konsuls in Sofia, Nauert, der ihn für einen russischen

---

¹ Ebd., S. 35-36.

² Die Armenische Frage..., S. 131.

³ Da seine Fahrt in den Kaukasus sich verzögerte, während es im Februar bekannt geworden war, dass M. Warandjan, ein Parteimitglied der Daschnakzutjun, demnächst aus Frankreich über Sofia in den Kaukasus fahren sollte, fuhr Nasarjanz nach Sofia, um ihn aufzusuchen und über ihn den Kaukasusarmeniern über die aktuelle bedrohliche Situation der osmanischen Armenier zu berichten. S. Lernjan, R., Am Vorabend des großen Unheils, in: „Hajrenik“, 5. Jg., Num. 5(53), Boston 1927, S. 65-66. Um die deutsche Botschaft in Konstantinopel mit seiner Fahrt nach Sofia zu verständigen und durch ihre Unterstützung von türkischen Behörden eine Ausreiseerlaubnis zu bekommen, traf Nasarjanz den ersten Dragoman der Botschaft Dr. Weber und begründete bei ihm seine Abreise damit, dass die russischen Armenier, die keine genauen Informationen über ihre Landsleute in der Türkei hätten, sich beunruhigt hätten und besonders über die Situation der vielen armenischen Intellektuellen in Konstantinopel sehr besorgt seien, die sich nach ihren Vorstellungen „im Gaiselstatus“ in Konstantinopel ständen. In diesen Verhältnissen sei das einzige Mittel, das sie wieder in Ruhe setzen könnte, eine auf zuverlässigen Quellen basierende Berichterstattung über die wahre Situation ihrer westlichen Landsleute gewesen. Nasarjanz konnte dann auf Vermittlung von Dr. Weber die notwendige Erlaubnis bekommen. S. **Lernjan, R.**, Am Vorabend des großen Unheils, in: „Hajrenik“, 5. Jg., Num. 4 (52), Boston 1927, S. 35-36.

³ Ebd..

⁴ Die Armenische Frage..., S. 131. Zur Antwort auf die Berichterstattungen von Nasarjanz über die zunehmenden systematischen Verfolgungen der Armenier teilte der Botschafter ihm stets mit, dass er sich wirksam und „mit grösster Aufmerksamkeit“ mit dieser Frage befassen werde, was aber nie zur Tat geworden ist. Ebd., S. 95.

⁵ **Lernjan, R.**, Am Vorabend des großen Unheils, in: „Hajrenik“, 5. Jg., Num. 7 (55), Boston, 1927, S. 88.

⁶ **Lernjan, R.**, Während des großen Unheils, in: „Hajrenik“, 6. Jg., Num. 2 (62), Boston, 1927, S. 130.

⁷ Ebd., S. 130-131.

Spion hielt und Wangenheim anheimstellte, zu prüfen, ob Nasarjanz noch eine Berechtigung auf den vom A.A. ausgestellten Pass habe.¹

Wangenheim seinerseits zeigte eine „konstruktive“ Stellung zu dem Vorschlag des Konsuls. Er schickte seine Vorbehalte an den Kanzler, und schrieb am 1. Juni an Nauert, dass „aus gelegentlichen Äußerungen“ des Nasarjanz zu schließen wäre, dass er „russischer Untertan“ sei. Er empfahl dem Konsul, Nasarjanz auch weiterhin „unauffällig zu beobachten“ und dabei zunächst diejenigen Pässe, deren er nicht mehr zu seinem Fortkommen bedürfe, bzw. deren Frist abgelaufen sei, „unter einem schicklichen Vorwande einzuziehen“.² Nach dem Entzug des Passes, was allem Anschein nach im Juni 1915 erfolgte, konnte L. Nasarjanz nicht wieder nach Konstantinopel fahren, und blieb daher in Sofia, wo er 1915 die Zeitung „Hajastan“ redigierte.³

Hiermit kommen wir zu der wichtigen Frage, wie Lepsius, dem von Tallat die Weiterreise von Konstantinopel in das Innere Anatoliens verboten worden war, dennoch so zahlreiche und zuverlässige Materialien über den Völkermord erlangen konnte, die ihm als Grundlage seines „Berichts über die Lage der Armenier in der Türkei“ dienten. Im April 1915, als die Verfolgung der armenischen Intellektuellen in Konstantinopel in vollem Gang war, gründete dort ein junger Armenier, Schawarsch Misakjan, einen geheimen Zirkel, dessen Aufgabe darin bestand, einerseits den Familien der festgenommenen Intellektuellen beizustehen, andererseits sich möglichst eingehend über die Vorgänge im Landesinneren zu informieren und auf geheimen Wegen dem Zentralkomitee der Partei Daschnakzutjun in Sofia sowie der Redaktion der Zeitung „Hajastan“ zu berichten und die diplomatischen Vertretungen zu informieren.⁴ L. Nasarjanz schickte die von Misakjan erhaltenen Informationen am 14. und 17. Juni telegraphisch an Lepsius, indem er ihn bat, sein Möglichstes zu tun, um den weiteren Verlauf des Unheils einstellen zu lassen.⁵

Als Lepsius die Telegramme zwei Tagen später erhielt, legte er am 18. und 22.

---

¹„Gestern sah ich Liparit wiederum“, schrieb Nauert am 22. Mai 1915 an den Botschafter, „und zwar im Restaurant des Grand Hotel in Begleitung eines Armeniers, der als russischer Spion bekannt ist, und einer Dame, die eine aus der Schweiz kürzlich hierhergekommene russische Spionin sein soll. Liparit selbst wurde mir von zwei verschiedenen Seiten ebenfalls als russischer Spion bezeichnet. Wenn auch das Zusammensein Liparits mit den eben genannten Personen nicht ohne weiteres diesen in Verdacht bringen kann, so glaube ich doch nicht verfehlen zu sollen, die Angelegenheit vorzubringen, damit eventuell geprüft werden kann, ob Liparit noch eine Berechtigung auf den vom A.A. ausgestellten Pass hat“. Die Armenische Frage..., S. 133.

² Ebd., S. 131. Der Botschafter Wangenheim versuchte erfolglos, sogar die Reise von J. Lepsius nach Konstantinopel zu verhindern. „Gegenüber der bereits in voller Ausführung begriffenen Maßnahme der Pforte“, so er in seinem am 9. Juni 1915 an das AA gesandten Schreiben, „welche durch verschiedene einwandfrei festgestellte Tatsachen begründet erscheint, käme Dr. Lepsius zu spät und seine Bemühungen würden wirkungslos sein. Halte Reise überdies für inopportun, zumal Tätigkeit des Dr. Liparit nicht aufgeklärt ist, ...und weil sie Empfindlichkeit der Pforte erregen könnte, welche nach vertraulicher Sondierung Reise selbst nicht wünscht. Ich tue außerdem mein möglichstes, um zu rigorose Maßnahmen der Pforte zu mildern“. Ebd., S. 135.

³ **Lernjan, R.**, Während des großen Unheils, in: „Hajrenik“, 6. Jg., Num. 2 (62), Boston, 1927, S. 132. Bis dahin konnte er aber seine Mission als Verbindungsmann für die DAG und die beiden Teile der Armenier so gut wie möglich erfüllen.

⁴ **Danieljan, Gerajr**, Bibliographische Klärungen zu der in der armenischen Nationalen Bibliothek vorliegenden Sammlung der Zeitung „Hajastan“.

⁵ Die Armenische Frage..., S. 138. Vgl. Lernjan, R., Während des großen Unheils, in: „Hajrenik“, 6. Jg., Num. 5 (65), Boston, 1928, S. 119.

Juni zwei Berichte dem Auswärtige Amt vor,¹ die wenigstens zu einem großen Teil auf den Nachrichten von Nasarjanz bzw. Misakjan beruhten.

Das Zentralkomitee der Daschnakzutjun sandte etwa zeitgleich auch ein weiteres Telegramm an Lepsius mit dem folgenden Inhalt: „Hier ist Ihr Dabeisein höchst notwendig.“² Dieses Telegramm signalisierte Lepsius, so bald wie möglich über Sofia in die Türkei zu reisen. „Es genügte, nur eine lakonische Telegrammnachricht zu schicken“, schrieb L. Nasarjanz, „damit dieser wunderbare Mann, ohne von uns irgendeine Klärung anzufordern, nicht nur umgehend nach Sofie käme, sondern auch das Auswärtige Amt aufforderte, ihm eine Einreiseerlaubnis in die Türkei zu geben.“³

Aufgrund der Tätigkeit des genannten Geheimzirkels trafen die meisten ausführlichen Nachrichten über die türkischen Verbrechen zuerst in Sofia ein,⁴ und Lepsius hatte vor, sich bei seinem dortigen Besuch auch mit diesen Materialien vertraut zu machen. Er fuhr zuerst in die Schweiz, traf in Zürich Simon Sawarjan⁵ und traf wenige Tage darauf mit W. Krmojan in Sofia ein.⁶ Lepsius blieb dort zwei Wochen, in denen er das Archiv der Daschnakzutjun und die aus Konstantinopel eingetroffenen Berichte untersuchte. Täglich arbeitete er von 7 bis 8 Stunden.⁷ Da Nasarjanz die meiste Zeit für die Zeitung „Hajastan“ in Anspruch genommen war und keine Zeit hatte, Lepsius bei seiner Arbeit behilflich zu sein, übernahm die Funktion des Übersetzers Tigran Chatschikjan (Arsuman). Er war aber des Deutschen nicht mächtig und hat die Texte daher ins Französische übersetzt, worauf Lepsius sie ins Deutsche übertrug.⁸

Obwohl Lepsius die Weiterreise von Konstantinopel ins Landesinnere untersagt worden war,⁹ hoffte er dennoch auf eine Aufhebung dieses Verbots. „Sobald ich in Konstantinopel bin“, sagte er laut Nasarjanz seinen armenischen Freunden in Sofia, „werde ich Wangenheim am Kragen packen, bis er für mich eine Zusage zur Reise in die armenischen Vilajets herbeischafft.“¹⁰ Auf die Frage, ob er nicht befürchte, dass die Türken nach einer widerwilligen Zusage Maßnahmen ergreifen würden, um ihn zu töten, antwortete er folgendermaßen: „Ganz und gar nicht. Die Türken wissen gut, zu wem sie sich wie verhalten sollen. Es reicht aus, dass sie der Verantwortung bewusst

---

¹ Die Armenische Frage..., S. 138, 143-146.

² **Lernjan, R.**, Während des großen Unheils, in: „Hajrenik“, 6. Jg., Num. 8 (68), Boston, 1928, S. 107.

³ Ebd..

⁴ „Die Verhältnisse in Sofia waren im Hinblick darauf günstiger“, so Nasarjanz, „Wir standen mit unseren Freunden in Konstantinopel in regelmäßiger Verbindung. Und sie, da sie sich über die Ereignisse im Innern stets informieren konnten, haben uns wöchentlich ein- oder zweimal Berichte geschickt, die von uns auf sicheren Wegen nach Kaukasus weiter gesandt wurden und zum Teil, nämlich, wenn sie nicht für vertraulich galten, in „Hajastan“ veröffentlicht wurden. S. Lernjan, R., Während des großen Unheils, in: „Hajrenik“, 6. Jg., Num. 2 (62), Boston, 1927, S. 135.

⁵ **Lernjan, R.**, Während des großen Unheils, in: „Hajrenik“, 6. Jg., Num. 5 (65), Boston, 1928, S. 120.

⁶ Ebd.

⁷ **Lernjan, R.**, Während des großen Unheils, in: „Hajrenik“, 6. Jg., Num. 8 (68), Boston, 1928, S. 108.

⁸ Ebd.. Es ist zu anzunehmen, dass Lepsius im Laufe seines Aufenthalts in Sofia über die genannten Personen hinaus auch mit Karo Geworgjan, Ghukas Minasjan (Herausgeber der Zeitung „Hajastan“, Besitzer des armenischen Restaurants in Sofia) und dem Mitarbeiter der Zeitung Howhannes Tewetschjan in Verbindung gestanden hat.

⁹ Der Todesgang des Armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des Armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges von D. Dr. Johannes Lepsius, Heidelberg 1980, S. VI.

¹⁰ **Lernjan, R.**, Während des großen Unheils, in: „Hajrenik“, 6. Jg., Num. 8 (68), Boston, 1928, S. 108.

sind, wozu sie im Falle einer solchen Untat gezogen werden müssen, und Talaat ist sich deren in meinem Falle gut bewusst“.¹

Lepsius fand aber in Konstantinopel keine Möglichkeit, Wangenheim „am Kragen zu packen“, weil dieser während des Aufenthalts von Lepsius aus Krankheitsgründen abwesend war.² Ein türkischer Minister begründete das Verbot der Weiterreise damit, dass die osmanische Regierung nicht seine Sicherheit garantieren könne. Als Lepsius erwiderte, dass er keine Angst vor Räubern habe, antwortete der Minister: „Wir selbst haben Angst“.³

Auf seiner Rückreise von einem dreiwöchigen Aufenthalt in Konstantinopel traf Lepsius erneut in Sofia ein. Während er vom Bahnhof in Begleitung von Nasarjanz zum Hotel ging, führte er mit diesem ein interessantes Gespräch, worüber Nasarjanz das Folgende berichtet. „Als ich mich in den dortigen Verhältnissen auskannte“, sagte mir Dr. Lepsius, „überzeugte ich mich davon, dass die Fragen, die sich auf die Situation der Armenier beziehen, nur mit revolutionären Mitteln zu lösen sind“. Und er richtete seine schönen Augen auf mich, um zu sehen, was für einen Eindruck seine Worte auf mich machten. Ich sah ihn erstaunt an. Er mochte scherzen, und es fiel mir schwer, zu begreifen, ob er das ernst gesagt oder einfach gescherzt hatte? „Ja“, fuhr er fort, „Ihre (Armenische – A. H.) Frage hat mich ebenso zu einem Revolutionären gemacht, und es darf gesagt werden, dass wir jetzt Genossen sind“. Und er lachte heiter. „Jetzt erzähle ich Ihnen, wie es dazu kam. Ich brauchte Materialien, und ich konnte über unterschiedliche Wege eine große Zahl von Berichten und Dokumentationen beschaffen. Gut. Wie würde ich aber das alles aus der Türkei herausbringen? Es gab doch strenge Kontrolle, Militärzensur und zahlreiche andere Hindernisse. Da konnte ich gerade von meiner Freundschaft mit den Revolutionären profitieren. Ich hatte öfters erfahren, in welcher Weise sie jeweils verbotene Sachen von einem Ort zum anderen gebracht haben. Ich beschloss, ihrem Beispiel zu folgen und hatte Erfolg“.⁴

Nasarjanz fragte Lepsius darauf hin, was er tun würde, wenn man ihn finge? Lepsius erwiderte: „Das wäre meine revolutionäre Taufe, wonach mir nichts weiteres übrig bleiben würde, als einer armenischen revolutionären Partei beizutreten“.⁵

Nasarjanz und Lepsius waren eng befreundet und standen miteinander auch in den folgenden Jahren in Verbindung. Beim ersten Jahreswechsel nach dem Waffenstillstand schrieb ihm Lepsius: „Mein lieber..., ich wollte das Jahr nicht vergehen lassen, ohne derjenigen Tage zu gedenken, als wir als alte „Waffenbrüder“ für die Erfüllung unserer Ziele kämpften. Hoffen wir, dass das neue Jahr uns aus dem gräulichen und abscheulichen Kreis der kollidierenden bösen Galaxien befreie, worin Ihr Volk und das unsere ihre nackte Existenz retten müssen, und uns auf die freudigen Felder bringe, wo die alten Hoffnungen auf eine große Ernte reifen!“.⁶

---

¹ Ebd..

² Der Todesgang des Armenischen Volkes..., S. IX. Lepsius kam am 24 Juli in Konstantinopel an. S. Schäfer R., Geschichte..., S. 89.

³ **Lernjan, R.**, Während des großen Unheils, in: „Hajrenik“, 6. Jg., Num. 8 (68), Boston, 1928, S. 108.

⁴ Ebd..

⁵ Ebd..

⁶ Ebd., S. 111. Im Herbst 1915, nachdem Bulgarien ebenso in den Krieg einzog, wurde die Veröffentlichung der Zeitung „Hajastan“ eingestellt, und Nasarjanz reiste wieder nach Deutschland, wo er sich unter anderem als Rat des Botschafters der Republik Armenien Greenfield betätigte. S. **Papasjan, W.**, Meine Erinnerungen, Bd. 3, Kairo 1957, S. 151.

Ein weiterer Gründungs- und Vorstandsmitglied der DAG, Dr. Hajranjan,¹ war kurz vor dem Krieg in das Osmanische Reich zurückgekehrt, um seine hochbetagten Eltern noch einmal zu sehen. Nach Kriegsausbruch meldete er sich als Militärarzt zum Lazarettendienst. In Sivas richtete er Kurse für die Ausbildung von Pflegern ein, und pflegte viele Verwundete und an Seuche erkrankte Türken. Nachdem aber die Armenierverfolgung eingesetzt hatte, wurde er mit sämtlichen armenischen Hilfsärzten ins Gefängnis geworfen.

Als Lepsius sich beim Gespräch mit Kriegsminister Ismail Enver überzeugen musste, dass seine Absicht, Enver vom Plan des Völkermordes abzubringen, gescheitert war, wollte er wenigstens noch versuchen, Hajranjan zu retten. Lepsius bat den Kriegsminister, Hajranjans Freilassung und Rückkehr nach Deutschland zu erwirken. „Ich verbürgte mich persönlich für meinen Freund“, schrieb Lepsius rückblickend über seine Intervention, „dass ihm jede unbesonnene Handlung fern liege, und dass er seine Freilassung auf keine Weise missbrauchen würde“.²

Enver versicherte ihm, dass es ihm eine Freude wäre, seinen Wunsch zu erfüllen, dass er aber zuvor beim Wali von Sivas anfragen müsse, was gegen Hajranjan vorläge. Lepsius sagte, dass nichts anderes gegen ihn vorläge, als gegen alle armenischen Ärzte, die verhaftet worden seien, nämlich, dass er Armenier sei. Enver Pascha versicherte ihm noch einmal, dass „wenn die Antwort irgend es erlaubte, er für die Heimkehr meines Freundes sorgen würde“.³ Nach Deutschland zurückgekehrt, erfuhr Lepsius aber, dass Hajranjan im Gefängnis ermordet worden sei.⁴

Lepsius stand in Konstantinopel unter anderem mit dem Aufseher des dortigen zentralen Gymnasiums Astwazatur Chatschatrjan in Verbindung, der für ihn einen Empfang beim Patriarchen Sawen vereinbarte.⁵ Wie der Patriarch in seinen Memoiren erwähnte, verlief die Begegnung sehr herzlich und bewegend. „Dr. Lepsius traf pünktlich in Patriarchat ein“. Wir beide waren niedergedrückt. Ich, weil ich gegen die unsagbare Katastrophe an meinem Volk machtlos war, und Dr. Lepsius, weil seine Mission gescheitert war. Ich schilderte die unheilvolle Situation der Armenier im Inneren des Landes so ausführlich wie möglich, berichtete ihm über meine Bittgesuche an die türkischen Minister und den deutschen Botschafter, der uns versichert hatte, „dass nicht einmal ein Finger eines Armeniers bluten werde“, während das ganze Volk nun zu Tode verschickt wird. Auch Dr. Lepsius berichtete mir über seine an die türkischen Minister und den Botschafter Wangenheim gerichteten Anträge und sagte dabei, dass er nun verzweifelt zurückfahren müsse. Schluchzend, mit Tränen in den Augen sagte mir dieser deutsche Humanist: „Möge Gott Ihnen helfen!“ und nahm Abschied“.⁶

Auch Patriarch Sawen stellte Lepsius zahlreiche wichtige Informationen und

---

¹ Nach der Schätzung von Dr. Lepsius war er ein Mann „von friedfertigem und nachdenklichem Wesen, von großer Güte und zartestem Gemüt“. **Lepsius, J.**, Mein Besuch in Konstantinopel Juli/Aug. 1915, in: „Der Orient“, 1919, S. 28.

² Ebd.

³ Ebd.

⁴ Ebd.

⁵ Der armenische Patriarch in Konstantinopel Arschruni war Ende August 1913 abgetreten. Am 30. August wurde der Bischof Sawen zum Patriarchen ausgewählt, der vom 8. November sein Amt innehatte. S. **Papasjan, W.**, Meine Erinnerungen, Bd. 2, Beirut, 1952, S. 262.

⁶ **Sawen Arkepiskopos**, Meine Patriarchenerinnerungen, Dokumentationen und Augenzeugenberichte, Kairo, 1947, S. 110-111.

Materialien zur Verfügung, die er in seinem „Bericht...“ verwendet hat.¹

Im Jahr 1915 lernte Dr. Lepsius in Genf Jerwand Agathon kennen,² und es entstand eine freundschaftliche Beziehung. Agathon, der sich früher als Verwalter der Besitztümer von Nubar in Ägypten, dann auch als stellvertretender Vorsitzender der von Nubar gegründeten Armenischen Wohltätigkeitsvereinigung betätigt hatte, wohnte während des Weltkrieges in Genf,³ wo er dem dortigen armenischen Gemeinde vorstand und sich publizistisch betätigte.⁴ Während seiner Genfer Zeit bemühte er sich außerdem darum, mit Hilfe der europäischen Armenierfreunde ihre Regierungen auf Vernichtung der osmanischen Armenier aufmerksam zu machen⁵ und organisierte zugleich Hilfsaktionen.⁶

Eines Tages erhielt Agathon über einen armenischen Freund in einem Tabaksack den von Lepsius veröffentlichten Geheimbericht, der in Deutschland bereits verboten war. P. Nubar bat ihn, das Buch auch in französischer Fassung zu veröffentlichen. Agathon beauftragte damit dem armenischen Franziskanermönch H. Mikaeljan, der sowohl des Deutschen als auch des Französischen mächtig war. Dann schickte Agathon die Übersetzung nach Paris, wo sie allerdings entsprechend der Forderung von Lepsius erst nach Kriegsende veröffentlicht wurde.⁷

---

¹ Der Todesgang des Armenischen Volkes..., S. 160, 172-173 u. a. Dr. Lepsius schrieb darin über den Patriarchen unter anderem das Folgende: „Der Patriarch Sawen ... hat alle in seiner Kompetenz liegenden Schritte getan, hat die unglückliche Lage seines Volkes während des Krieges den Ministern solange in ernsten Bitten und Beschwerden vorgetragen, bis sich die Türen vor ihm verschlossen und er sich von der völligen Ohnmacht seines Amtes überzeugen musste. Nicht einmal die geringsten auf die kirchliche Versorgung der Deportierten bezüglichen Wünsche, wie die Entsendung von Priestern an die Verschickungsorte mit den für die Erfüllung der kirchlichen Bräuche notwendigen kirchlichen Requisiten wurden gewährt. Er musste es ruhig mit ansehen, dass mit der Vernichtung des Volkes zugleich die Rechte des Patriarchats außer Kraft gesetzt und die kirchlichen Organisationen des armenischen Volkes vernichtet wurde“. Ebd., S. 171-172.

² **Agathon, Grigor J.**, Meine Erinnerungen, Genf, 1932, S. 205.

³ Bis zum Ausbruch des Weltkriegs hielt sich Agathon, dessen Familie sich in Genf befand, üblicherweise nur in den Sommermonaten dort auf, wonach er wieder nach Ägypten zurückkehrte. Nach dem Kriegsausbruch übersiedelte er nach Genf, wo er im Laufe des Kriegs lebte. Dann fuhr er als Mitglied der Delegation von P. Nubar (er hatte darin die Stelle des Sekretärs von Nubar inne) nach Paris, wo nach dem Waffenstillstand auch der Vorstand der Armenischen Wohltätigkeitsvereinigung aus Ägypten umgezogen war. Ebd., S. 204, 241.

⁴ Es ist bezeichnend, dass Agathon in Genf neben anonymen Broschüren und Zeitungsberichten auch Artikel im Namen der schweizerischen Armenierfreunde Léopold Favre und Basterro Lui Ferrier veröffentlicht hat, natürlich, nachdem er das zuvor mit ihnen verständigt hatte. Er ging im Hinblick darauf davon aus, dass von ihm unterschriebene Veröffentlichungen den Türken zum Anlass für weitere Grausamkeiten gegen die Armenier dienen würden. Ebd., S. 219.

⁵ Agathon hat nicht nur im Namen der armenischen Gemeinde in Genf Bittgesuche und Appelle an die Regierungen der Großmächte geschickt, sondern er diese in einzelnen Fällen durch die Unterstützung der Schweizer Armenierfreunde auch mit den Unterschriften der Vorsteher aller schweizerischen evangelischen Synoden hat versehen können. Das war beispielsweise bei seinem an den Präsidenten der USA gerichteten telegraphischen Appell der Fall, den er ihm über den amerikanischen Botschafter in Bern hat senden lassen. Ebd., S. 231-233. Er schickte am 10. Februar 1918 im Namen der armenischen Gemeinde in Genf ein bewegendes Bittgesuch auch an den deutschen Kaiser. Ebd., S. 227-228.

⁶ Agathon wurde 1916 zum Vorsitzenden des Vereins ausgewählt, der sich mit der Organisation und Ausführung der Hilfsaktionen befasste. Ebd., S. 215. Nach dem Waffenstillstand engagierte er sich in der Armenischen Nationaldelegation als Sekretär Nubars.

⁷ Agathon arbeitete in Genf unter anderem auch mit Dr. A. Fischer zusammen, der sich als Arzt in den Jahren 1905-1914, auch eine Zeit lang im Jahre 1919 in der Station der DOM in Urfa betätigt hatte. Ebd., S. 219-220.

Wie schon erwähnt, gehörte dem Vorstand der DAG auch Awetik Isahakjan an,¹ der im Frühjahr 1914 aus Genf nach Berlin eingeladen wurde, um die Schriftführung für den armenischen Teil der Zeitschrift „Mesrop“ zu übernehmen.² Er stellte dabei Kontakte zu dem herausragenden Dichter Siamanto (Atom Jartjanjan) und anderen armenischen Autoren her, die er einlud, für die Zeitschrift zu schreiben.³ Ende August 1914 kehrte Isahakjan, der unter anderem die russische Staatszugehörigkeit besaß, nach Genf zurück⁴ und später nach Venedig. Er blieb aber mit Lepsius und DAG auch weiterhin in Kontakt. Anfang Mai 1919 bzw. noch vor der Veröffentlichung der Hauptausgabe von „Deutschland und Armenien...“ hat Lepsius neben den an die Versailler Friedenskonferenz, an das anglo-armenische Komitee, sowie an die Baseler und Genfer Komitees geschickten etwa 50 Exemplaren durch A. Isahakjan auch Exemplare an die beiden armenischen Delegationen in Paris versandt, die dort für die Rechte des armenischen Volkes kämpften.⁵

Als Lepsius im Juni 1917 offiziell aus seiner Deutschen Orient-Mission ausschied, besaß er bis zum Dezember 1917 für sich und seine große Familie keine Einkünfte. In dieser Zeit unterstützten ihn in seiner vielfältigen Tätigkeit armenische Freunde, vor allem Armen Mserjan und der Vorsitzende des Comité arménien de La Haye, Mkrtitsch Mhirdatjanjan finanziell und durch ihre Verbindungen.⁶

Am 15. Mai 1921 wurde Talaat Pascha in Berlin in der Hardenbergstraße von einem jungen Armenier, Soghomon Tehlirian, erschossen.⁷ Lepsius, der auf Antrag des Geheimrats von Gordon als Sachverständiger zum Prozess geladen war, wurde vom Vorsitzenden des Gerichts am ersten Prozesstag, dem 2. Juni 1921, zum Umfang und dem Ablauf der Deportationen vernommen.⁸ In seiner Sachverständigenaussage stellte Lepsius so ausführlich wie möglich die betreffenden Vorgänge dar, indem er zugleich eingehende Erklärungen zur Armenischen Frage, dem politischen Hintergrund der Deportationen und ihren Folgen machte.⁹

---

¹ Goltz, H., Zwischen..., S. 879.

² Isahakyan Wigen, Mein Vater, Jerewan, 2000, S. 38.

³ Ebd..

⁴ A. Isahakjan besaß auch einen persischen Pass, den ihm der persische Botschafter in Berlin Howhannes Chan Masehjan, ein Armenier und guter Freund von Isahakjan, zur Verfügung gestellt hatte. Isahakjan lebte in dieser Zeit in Genf unter dem Decknamen Awetis Bajaset. S. Isahakjan, Awik, Guten Tag, Meister!, Jerewan 2008, S. 37.

⁵ Goltz, H., Zwischen..., S. 879. Vgl. Die Armenische Frage..., S. 603.

⁶ Goltz, H., Zwischen..., S. 876.

⁷ Tehlirian war Mitglied der geheimen armenischen Organisation „Operation Nemesis“, die die Hauptverantwortlichen für den Völkermord an den Armeniern verfolgte und tötete. Sie ist in Reaktion auf die Straflosigkeit der Täter des Genozids entstanden, denn obwohl diese, zumeist Mitglieder des von 1908 bis 1918 regierenden jungtürkischen Komitees für Einheit und Fortschritt, noch im Frühjahr 1919 in ihrer Heimat wegen des Völkermords angeklagt und zum Tode verurteilt worden waren, geschah das aber in den meisten Fällen in ihrer Abwesenheit, weil sie bereits ins Ausland geflüchtet waren. Sie freuten sich dann ihrer Straflosigkeit, da die Entente-Mächte untätig blieben. Zur ausführlichen Information über die genannte Organisation und ihre Aktivitäten s. in: Hofseld, Rolf, Operation Nemesis, Köln, 2005.

⁸ Lepsius teilte dabei mit, dass schätzungsweise 1.400.000 Armenier deportiert worden seien. S. Gutachten von Dr. Johannes Lepsius, in: „Der Orient“, 1921, S. 89.

⁹ „... In einem von Talaat unterzeichneten Befehl“, sagte Lepsius unter anderem, „kommt das Wort vor: „Das Verschickungsziel ist das Nichts“. Im Sinne dieses Befehls wurde dafür gesorgt, dass von der gesamten Bevölkerung, die aus den ostanatolischen Provinzen nach Süden transportiert wurde, etwa nur 10 Prozent am Verschickungsziel ankam. Die übrigen 90 Prozent sind schon unterwegs ermordet worden

Lepsius' Aussage besaß große Überzeugungskraft, denn obgleich die Staatsanwaltschaft die für vorsätzlichen Mord vorgesehene Todesstrafe beantragt hatte, sprachen die Geschworenen Tehlirjan wegen nicht erwiesener Schuldfähigkeit frei.¹ Tehlirjan schrieb später in seinen Erinnerungen über Lepsius das Folgende: „Im Alter von über 60 Jahren, aber eine schöne Stirn, blaue Augen, edler Mund, zum Teil ergrauter kurzer Bart, straffe und strenge Wangen. So war Dr. Lepsius. Die Erinnerung an seine Bemühungen und Interventionen für die Armenier war noch lebendig, und die Dankbarkeit zu ihm sehr groß. ... Er hat erheblich zur Aufklärung der Wahrheit beigetragen, indem er unmittelbar nach dem Waffenstillstand in einem Buch die deutschen diplomatischen Aktenstücke zur Deportation und dem Völkermord veröffentlichte. Jetzt begann er, seine blauen Augen durch die Brille auf den Vorsitzenden richtend, zu sprechen.“²

Die Rede von Lepsius war so informativ, dass die anschließende Aussage des Feldmarschalls Otto Liman von Sanders, der die türkische Regierung zu entlasten und die begangenen Verbrechen den örtlichen Behörden zu zuschreiben versuchte, gar nicht überzeugen konnte. Dementsprechend hatte auch der Staatsanwalt, der, sich auf die Aussagen von Liman von Sanders stützend, für Tehlirjan Todesstrafe beantragte, keinen Erfolg. „Nach der Rede von Sanders entstand solch eine Situation, dass nicht ich, sondern Talaat und er bestraft werden mussten“, schrieb Tehlirjan zurückblickend. „Seine zusammenhangslose, formale, herzlose, und, was das wichtigste ist, unrichtige Darstellung hatte keinen Einfluss, denn nicht nur das Gericht, sondern auch die urteilsfähige Zuhörerschaft begriff genau, dass man für „militärische Zwecke“ ein ganzes Volk nicht vernichten darf, dass es nicht ehrlich ist, die Schuld der Befehlshaber den unteren Rängen zu zuschreiben, die die Befehle ausführten, ferner, dass es leicht möglich gewesen wäre, dem Morden vorzubeugen, wenn es wahrlich um eine Deportation ginge, dass es keinen Sinn hat, mit einem Vorbehalt den Deportationsbefehl zu beurteilen und auf seine „schlechte Ausführung“ hin zu deuten, dass letztendlich die vielen Hunderttausende Kinder und Frauen nicht Schuld an den verlogenen politischen Geschehnissen waren.“³

Lepsius' Aussage wurde begreiflicherweise von Armeniern mit großer Dankbarkeit aufgenommen. „Lieber Dr. Lepsius“, schrieb ihm Poghos Nubar in einem Brief vom 6.

---

oder, soweit nicht Frauen oder Mädchen von den Gendarmen verkauft und von Türken und Kurden verschleppt wurden, durch Hunger und Erschöpfung umgekommen. Die Armenier, die aus Westanatolien, Kilikien und Nordsyrien an den Rand der Wüste befördert wurden, bildeten in den Konzentrationslagern nach und nach eine beträchtliche Menschenmenge von einigen hunderttausend. Diese sind dann größtenteils durch systematische Aushungerung und periodische Massakres vernichtet worden. So oft sich nämlich die Konzentrationslager durch neue Züge füllten, so dass für die Menschenmengen nicht mehr Raum war, hat man sie truppweise in die Wüste geführt und dort abgeschlachtet...“ Ebd. Lepsius machte zugleich eingehende Erklärungen über das „diplomatische Spiel“ der Großmächte, in dem „die Armenier immer Mittel zum Zweck“ geworden seien, und das zu der zuerst vom Abdul Hamid und dann von der jungtürkischen Regierung geplanten und durchgeführten Vernichtung des armenischen Volkes beigetragen habe. Ebd. S. 88-95: Er legte dem Gericht dann mehrere Erlasse von Talaat in Sachen der Deportation des armenischen Volkes vor, die das Gesagte dokumentierten. S. Erlasse von Talaat Pascha in Sachen der Deportation des armenischen Volkes, in: „Der Orient“, 1921, S. 72-80.

¹ Lepsius, J., Der Prozess Teilirian-Talaat, in: „Der Orient“, 1921, S. 71. Vgl. Hofmann, Tessa (als Hrsg.): Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht: der Prozess Talaat Pascha, 3. ergänzte und überarbeitete Auflage, Göttingen 1985,

² Tehlirjan, Soghomon, Erinnerungen, Kairo, 1956, S. 366.

³ Ebd., S. 381-382.

Juni 1921, „ich las in den Zeitungen Ihren während des Prozesses von Tehlirjan erstatteten Bericht. Sie haben mit dem ehrlichen Gefühl der Gerechtigkeit und Aufrichtigkeit die auf Befehle von Enver und Talaat Paschas begangenen Verbrechen dargestellt, um den Grund der Tat des vor dem Berliner Gericht Angeklagten zu klären. Ich erwartete von Ihrem großen Herzen nichts anderes, indem ich mich an die Tapferkeit und Selbstlosigkeit erinnerte, womit Sie die Unterstützung der Armenier übernommen haben, und zwar in einer Zeit, wenn solch ein Unternehmen vor allem für Sie gefährvoll war. Die Freilassung unseres Landsmanns hat wieder einmal bewiesen, dass es Richter in Berlin gibt, und ich habe keinen Zweifel daran, dass Ihre Einschaltung zur Klärung der Wahrheit und zur Regung des Gewissens derjenigen, die Tehlirjan für unschuldig erklärten, erheblich beigetragen hat. Meinerseits, im Namen der Nationaldelegation sowie aller Armenier möchte ich Ihnen von ganzem Herzen unsere tiefe Dankbarkeit für diesen Ihren neuerlichen Einsatz zugunsten der Armenischen Frage zum Ausdruck bringen. Nehmen Sie bitte, lieber Lepsius, meine besten Gefühle an!¹

Die Erinnerungen Tehlirjans weisen unter anderem darauf hin, dass die deutsche Öffentlichkeit durch den „Bericht über die Lages des armenischen Volkes in der Türkei“ ziemlich gut informiert war. Der Mann, der Tehlirjan zum ersten Mal verhörte, verhielt sich zu ihm in Anwesenheit eines Verwandten Talaats streng und kalt. Nachdem dieser sich aber entfernt hatte, sei er milder geworden und habe über die armenischen Massaker gesprochen, wobei er den Namen Lepsius erwähnte.² Der deutsche Priester, der Tehlirjan im Gefängnis besuchte, und dessen Aufgabe war, die Gefangenen zu trösten bzw. ihnen das Evangelium nahe zu bringen, war sich ebenso durch die Veröffentlichungen von Lepsius der gegen die osmanischen Armenier begangenen Verbrechen gut bewusst.³

Auch in den Nachkriegsjahren stand Lepsius mit seinen armenischen Freunden in Verbindung.⁴ In der Annahme, dass Deutschland zu einem Zentrum sowjetrussischer Aktivitäten geworden war, wollte die von der Partei Daschnakzutjun dominierte Delegation der bereits nicht mehr existenten Republik Armenien im Sommer 1922 ihre Exiltätigkeit nach Deutschland verlagern und beauftragte ihr Mitglied Wahan Papasjan, der noch Ende Mai nach Berlin gefahren war, damit, in Berlin zu bleiben. Er sollte durch die Unterstützung Deutschlands Gebietsabtretungen von der Türkei erlangen, sich in Berlin auch mit den Bolschewiken in Verbindung setzen und mit ihnen über eine Zusammenarbeit der Partei Daschnakzutjun verhandeln.⁵ In Berlin riet Greenfield Papasjan, vor allem Lepsius zu treffen, der eine Stelle im Auswärtigen Amt gefunden hatte, und bei ihm vorzufühlen, wie das Auswärtige Amt zu der genannten Frage stand.⁶

Wie oben berichtet wurde, waren Lepsius und Papasjan alte Bekannte. „Wir trafen uns mit ihm in einem kleinen Raum des Auswärtigen Amtes“, so Papasjan. „Er grüßte mich sehr bewegt und mit starkem Schmerzgefühl und sagte mir mit heiserer

---

¹ Johannes Lepsius und das armenische Volk, Jerewan 1998, S. 46-47.

² **Tehlirjan, S.**, Erinnerungen, Kairo 1956, S. 314.

³ Ebd., S. 323.

⁴ Wie Dr. Axel Meißner darauf hingewiesen hat, ging selbst die Gründung der Ligue Internationale Philarmeniene (kurz: LigPhilarm), die auf dem philarmenischen Kongress in Genf erfolgte, auf eine Anregung von Lepsius zurück, der schon während des Krieges von Holland aus Poghos Nubar einen Statutenentwurf übersandt hatte. S. **Meißner, A.**, Martin Rades..., S. 272.

⁵ **Papasjan, W.**, Meine Erinnerungen, Bd. 3, Kairo 1957, S. 188.

⁶ Ebd., S. 191.

Stimme: „Es ist schade um Ihr wunderbares christliches Volk... Sie sind den „zivilierten“ Raubtieren zum Opfer gefallen“.¹ Papasjan zufolge glaubte Lepsius nicht daran, dass die deutsche Regierung die Wünsche der exilarmenischen Regierung unterstützen werde. „Deutschland befindet sich derzeit inmitten von solchen politischen und wirtschaftlichen Herausforderungen“, sagte er, „dass es kaum imstande ist, Ihnen die erwünschte Hilfe zu leisten“.² Er empfahl Papasjan, den Vorsitzenden der Deutsch-türkischen Gesellschaft Dr. Aschke aufzusuchen, der für die Türken eine Autorität darstelle, und außerdem den Abteilungsleiter für Orientalische Angelegenheiten im Auswärtigen Amt Blücher zu treffen.³

In der Zeit der Inflation, als man mit ausländischer Währung in Deutschland sehr billig leben konnte, überlegte Lepsius, mit ausländischen Geldern armenische Waisenkinder in Deutschland unterzubringen und sie dort zu erziehen. „Am Jahresanfang 1923 trug man sich ernstlich mit einem solchen Plan“, schrieb dazu der langjährige, treue Mitarbeiter von Lepsius Richard Schäfer.⁴ Im Januar 1923 fand in Lausanne eine Besprechung betreffs der armenischen Waisenhäuser statt.⁵ Wie die armenischen Quellen berichten, meldete sich bei der Besprechung auch der Mitarbeiter von Lepsius R. Schäfer, der den Teilnehmern im Auftrage von Lepsius ein Programm zur Unterbringung von 400 Waisenkindern in Berlin vorlegte. Im Namen von Lepsius teilte Schäfer mit, dass vorgesehen sei, für diesen Zweck ein Gebäude⁶ zusammen mit einem Grundstück zu kaufen, was 6000 Dollar kostete, und die jährlichen Kosten des Waisenhauses 16.000 Dollar betragen. Zur Erfüllung des Plans bitte Dr. Lepsius die armenische Seite um eine einmalige Zahlung von 6000 Dollar, während er die anderen Kosten von den in Amerika ansässigen Deutschen zu erhalten hoffe. Am Abend des gleichen Tages traf Schäfer erneut Gabriel Noratunkjan,⁷ der sich als Kuratoriumsdirektor der Sanasarjan gern bereit erklärte, diese Summe Lepsius aus den Mitteln des Kuratoriums zur Verfügung zu stellen und mit seiner Hilfe in Berlin ein Waisenhaus zusammen mit der Schule zu errichten. Schäfer fuhr dann nach Berlin zurück. Es sollten Verhandlungen zur Umsetzung dieses Plans beginnen,⁸ aber es kam dazu nicht. Schäfer geht in seinem Buch auf seinen Besuch und die getroffenen Vereinbarungen gar nicht ein, sondern teilt lediglich mit, dass „man doch wieder von diesem Plan abgekommen ist, weil man mit ihm vom Auslande abhängig geworden wäre, und weil gewisse Schwierigkeiten der herrschenden Lebensmittelrationierung bestanden, und schließlich auch der Gedanke Widerstand fand, eine größere Zahl von ausländischen Kindern dem deutschen Lebensverbände einzufügen und damit ihrer orientalischen Lebenshaltung zu entfremden“.⁹

---

¹ Ebd..

² Ebd..

³ Ebd.. Papasjan machte alles so, wie ihm Dr. Lepsius empfohlen hatte. Er konnte bei seinem Vorstoß im AA aber keinen Erfolg erzielen.

⁴ Schäfer, R., Geschichte..., S. 117.

⁵ An der Besprechung nahmen Wickri, Berri, Mngomer, Künzler und von armenischer Seite Noratunkjan, Khatisjan und Phaschaljan teil. S. Papasjan, W., Meine Erinnerungen, Bd. 3, Kairo, 1957, S. 292-293.

⁶ Es bestand aus 60 Räumen.

⁷ G. Noratunkjan war in den Jahren 1912-1913 der Außenminister des Osmanischen Reiches gewesen.

⁸ Ebd., S. 293.

⁹ Schäfer R., Geschichte..., S. 117.

Lepsius' Plan kam bald aber zu einer anderen Lösung. Im August 1924 war Lepsius nach Genf gefahren, um bei der am 2. September dort tagenden internationalen Armenierkonferenz einen Vortrag zu halten. Dort kam er in Verbindung mit Vertretern der Near East Relief, die große Hilfsarbeit für die armenischen Waisen leistete, und fasste den Entschluss, den Unterhalt und die Pflege von 400 Waisen zu übernehmen.¹

Zum Schluss soll noch hinzugefügt werden, dass der Umstand, dass Lepsius vorwiegend mit Angehörigen der Partei Daschnakzutjun Kontakte gehabt hat, nicht an einer sonderlichen Sympathie für diese Partei liegt, sondern ausschließlich daran, dass vor allem Daschnakzutjun im Vordergrund des damaligen politischen Lebens der Armenier gestanden hat. Es gab mit Sicherheit auch weitere Armenier, mit denen Lepsius persönliche Kontakte hatte. Zu ihnen zählten beispielsweise Melkon Krischtschjan, Artashes Abeghjan, Kostan Sarjan, Arschak Tschopanjjan und andere. Da es aber immer noch nur sehr wenig betreffs ihrer Beziehungen bekannt ist, wird jetzt darauf nicht eingegangen.

Աշոտ Հայրունի – Յոհաննես Լեփսիուսի կապերը հայ գործիչների հետ

Հոդվածում լուսաբանվում են հայ ժողովրդի մեծ երախտավոր դր. Յոհաննես Լեփսիուսի և այն հայ հասարակական, քաղաքական ու մշակութային գործիչների առնչությունները, որոնք կարևոր դերակատարում են ունեցել Լեփսիուսի և նրա երկու կազմակերպությունների՝ Գերմանա-հայկական ընկերության ու Գերմանական արևելյան առաքելության երկարամյա հայանպաստ գործունեության ծավալման ու զարգացման հարցում: Երկկողմ կապերի և համագործակցության այդ հարուստ տարեգրության քննական լուսաբանումը միաժամանակ հնարավորություն է ընձեռում լուսաբանելու կարևոր նշանակություն ունեցող մի շարք խնդիրներ, որոնք տևականորեն քննարկման առարկա են դարձել ինչպես հայ, այնպես էլ գերմանական պատմագրության մեջ՝ առանց ամբողջական պարզաբանում ստանալու. գործիչնակ, թե ինչպիսի կապեր է ունեցել Լեփսիուսը հայ գործիչների հետ, որոնք են եղել նրանց գործունեության հիմնական աղբյուրները, որպիսի ընթացք և արդյունքներ է ունեցել նրանց համագործակցությունը և այլն: Այդ և հարակից հարցերի քննական լուսաբանումը, բնականաբար, ոչ միայն նպաստում է համապատասխան պատմական իրողությունների առավել հանգամանալից գնահատմանն ու արժևորմանը, այլև հնարավորություն է ընձեռում ամբողջացնել և ճշգրտել Լեփսիուս մարդասերի, հայանվեր մեծ գործիչի և գորեղ անհատակաւության մասին առայսօր ի հայտ եկած ըմբռնումները:

Ашот Айруни – Связи Иоганнеса Лепсиуса с армянскими деятелями

В статье освещаются вопросы, связанные с контактами верного друга армянского народа доктора Иоганнеса Лепсиуса с армянскими общественными, политическими и культурными деятелями, сыгравшими важную роль в многолетней арменофильской деятельности Лепсиуса и двух созданных им организаций – Германско-армянского общества и Немецкой восточной миссии. Критический обзор этой богатой летописи двусторонних связей и сотрудничества дает возможность осветить ряд важных вопросов, которые исследовались как в армянской, так и в немецкой историографии, однако не получили целостной интерпретации. Это касается, в частности, контактов Лепсиуса с армянскими деятелями, основных точек соприкосновения их деятельности, процесса и результатов их сотрудничества и др. Критическое освещение указанных и смежных с ними вопросов не только способствует возможно более целостной оценке соответствующих исторических фактов, но и предоставляет возможность уточнить и обобщить существующие на сегодняшний день представления о деятельности выдающегося гуманиста Иоганнеса Лепсиуса.

¹ Ebd.. Vgl. **Papasjan, W.**, Meine Erinnerungen, Bd. 3, Kairo, 1957, S. 170-172.

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

Բանայի բառեր – Սահմանադրության վերահռչակում, Օսմանյան կայսրության խորհրդարան, պատերազմական նախարարություն, օսմանյան բանակ, կայսերական իրադե, զինվորագրություն, Աբդուլ Համիդ

XIX դարում լուրջ փոփոխություններ կատարվեցին Օսմանյան կայսրության ռազմական համակարգում: Բազմաթիվ գործոններ ստիպեցին վերակազմավորել կամ ամբողջությամբ լուծարել զինվորական որոշ կառույցներ՝ որոնք մինչ այդ բանակի հիմնական մասն էին կազմում: Դրա հետ մեկտեղ՝ սուլթանները սկսեցին խորհել բանակը համալրելու այլընտրանքների մասին: Դեռևս Մահմուդ II-ը (1808-1839) մտադրվել էր կայսրության բոլոր հպատակ ժողովուրդների համար պարտադիր զինվորագրության օրենք սահմանել:

1843 թ. սեպտեմբերին ընդունվեց զինվորական բարեփոխումների մասին նոր օրենք, ըստ որի՝ օսմանյան բանակը վերակազմավորվեց եվրոպական բանակների օրինակով: Այն բաժանվեց երկու հատվածի՝ գործող բանակի (նիզամիե) և պահեստային բանակի (ռետիֆ), որոնց զորակոչիկները ծառայում էին համապատասխանաբար՝ հինգ և յոթ տարի ժամկետներով: Ընդունված նոր օրենքի հիման վրա կազմավորվեց օսմանյան հինգ բանակ¹:

1864 թ. Կ. Պոլսում սկսեց գործել Փանկալթըրի զինվորական վարժարանը (Հարբիյե), սակայն միայն մուսուլմանների համար: Սուլթան Աբդուլ Ազիզի II-ի (1861-1876) հրամանով՝ որպես փորձ հինգ հայ երտասարդների (Գաբրիել Էքնայան, Կարապետ Բարադամյան, Սիմոն Տատյան, Հովյան և Սինարյան) թույլատրեցին ընդունվել այդ վարժարան, որոնց մտադիր էին բարձրացնելու մինչև հազարապետի-բինբաշիի աստիճանի: Բայց հետո հրաժարվեցին այդ մտադրությունից, և նրանց հարյուրապետի-յուզբաշիի աստիճանից բարձր կարգավիճակ չշնորհվեց: Նրանք օսմանյան բանակի առաջին և վերջին զինվորականներն էին²: Սակայն Խ. Սրաջյանը, վկայակոչելով այս փաստը, գրում է որ «...մինչև հարյուրապետութեան աստիճան խոստացան, հայերն ալ մէկ մէկ պատրուակով հրաժարեցան»³:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ օսմանյան պետությունը քրիստոնյաներից ևս զինվորներ պահանջեց: Հայոց ազգային

¹ Տե՛ս **Սիմոնյան Հր.**, Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարախոսությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986, էջ 11:

² **Աճառյան Հր.**, Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1999, էջ 15:

³ **Սարաջեան Խ.**, Հայոց դերը Թուրքիոյ մէջ, Երևան, 2000, էջ 25:

երեսփոխանական ժողովում այս հարցի քննարկումը վեճ հարուցեց. Մաթևոս Իզմիրլյանը և Խորեն Նար բեյը պնդում էին, թե ընդհանուր զինվորագրությունը պահանջում է պետության մեջ հավասարություն: Ուստի նրանք հարց էին բարձրացնում, թե Օսմանյան կայսրությունում հավասարության բացակայության պայմաններում արդյոք նպատակահարմար է այդ պետությանը զինվորներ տրամադրել: Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանն ընդունեց գլխահարկի փոխարեն զինվորներ տալու տարբերակը, սակայն պայմանով, որ հայերը թուրք զինվորների հետ չխառնվեն, այլ ընդգրկվեն առանձին գնդում՝ ունենալով դրոշակ և հրամանատար¹: «Դուրը կ'ուզեր օսմանեան բանակին մեջ համեմատաբար մեծ թուով զօրք ունենալ, Ներսես Վարժապետեան ալ կ'ուզէր հայ զինվորին ծառայութիւնը մատնանիշել»², – նկատում է Խ. Մարաջյանը:

1877 թ. դեկտեմբերի վերջերին Հայոց ազգային ժողովը մերժեց կայսերական իրադեն, որով 17–45 տարեկան բոլոր քրիստոնյաները բանակ էին գորակոչվում: Ճառով հանդես եկած Խորեն Նար բեյը պարզաբանում էր, որ հայ զորակոչիկներին առանց նախնական զինվորական ծառայության ու պատրաստության թշնամու դեմ ուղարկելը նշանակում է նրանց սպանդանոց ուղարկել³:

Թուրքական մամուլում հայերին անվանեցին «դավաճան և ապերախտ», մանավանդ որ հունաց պատրիարքը սուլթանին տվել էր իր համաձայնությունը⁴: Հարկ ենք համարում նշել, որ Հր. Աճառյանը վիճարկում է այս հանգամանքը և նշում, որ հույները ևս մերժել էին այդ առաջարկը⁵:

Հետագայում նույնպես օսմանահպատակ քրիստոնյաների զինվորագրության հարցը շարունակում է մնալ օրակարգում: Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը (1876–1909), որը ոչ մուսուլման ժողովուրդների զինվորագրությունը ինքնասպանության հավասար բան էր համարում և մանրամասնում, որ եթե թուրքերն իբրև «տիրող տարր» օսմանյան բանակում հավասարություն հաստատեն օտար հավատացյալների հետ, ապա «ի վերջոյ պիտի գար նաեւ կարգը «յունական», «պուլկարական» բանակներու»⁶:

1908 թ. Օսմանյան Սահմանադրության վերահռչակումից հետո հայերը և իսլամ չղավանող՝ կայսրության մյուս ժողովուրդները պահանջեցին զինվորագրվելու և հավասար իրավունքներով ու պարտականություններով օս-

¹ Տե՛ս **Աճառյան Հր.**, նշվ. աշխ., էջ 15:

² **Մարաջեան Խ.**, նշվ. աշխ., էջ 25:

³ Տե՛ս **Կիրակոսյան Զ.**, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Երևան, 1878, էջ 119:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 120:

⁵ **Աճառյան Հր.**, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁶ **Շաղրճեան Գ.**, Ապտիւլ Համիտ Բ. Կարմիր սուլթանը, Յարակից Օսմանեան ևս հաստատութիւններ, Պէյրուժ, 1980, էջ 832:

մանյան բանակում ծառայելու թույլտվություն: Սակայն քրիստոնյաներին զինվորագրելու հարցում թուրքական կառավարությունը տատանվում էր: Այս խնդրի լուծման հետ կապված՝ կառավարությունը երկու մտահոգություն ուներ, քանզի որ դրանով նախ պետությունը գրկվում էր զինվորական տուրքից գոյացող հասույթից¹, բացի դրանից՝ ծառանում էր նաև քրիստոնյաների նկատմամբ անվստահության խնդիրը:

Զինվորագրության հարցը հայկական շրջանակներում ևս լուրջ վեճերի տեղիք է տվել բազմաթիվ ժողովների և հանդիպումների ընթացքում: Ըստ օսմանյան բանակի հայազգի սպա Գ. Սյուրմենյանի վկայության՝ «պահպանողական տարրը հակառակ էր զինուորագրութեան, իսկ երիտասարդութիւնը՝ կողմնակից էր: Ի վերջոյ, օրէնքն ալ օգնեց վերջիններուն եւ կառավարութիւնը 1910էն սկսաւ զինուոր առնել հայերէն»²:

Նման հանդիպումներից թերևս ամենանշանակալին 1909 թ. մարտին Բերայի Ս. Երրորդություն եկեղեցում տեղի ունեցածն էր, որը նախագահել է օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր Գրիգոր Չոհրապը: Մեկնաբանելով հավաքույթի նպատակը՝ նա շեշտել է զինվորագրության անհետաձգելի անհրաժեշտությունը. «Սահմանադրութեան իմաստին համաձայն Հայերը կ'ուզեն զինուորագրուիլ, Հայրենիքին պաշտպանութեան համար իրենց անձնուէր գործակցութիւնը բերել, վերջապէս ստանալ ազգերու հաւասարութեան իրաւունքն, որ կ'ըլի Սահմանադրութենէն: Այն օրը, որ ամէն ազգէ բանակ մը կազմուի, այն օրը Օսմանեան Տէրութիւնը բնավ վախ պիտի չունենայ օտար հարձակումներէ...»³: Նրանից հետո էլույթ է ունեցել Պետրոս Էֆ. Հալաճյանը, որը ևս անհրաժեշտ է համարել հայոց զինվորագրությունը,

---

¹ Բեդել-ի Ասքերիե (արաբերեն՝ փոխանակություն և զինվոր, զորք, զորախումբ բառերից): Թուրքերենում «բեդել» նշանակում է նաև զին, բառացի՝ զինվորական զին: Ըստ թուրքերենի՝ բանակից «ազատվելու համար հարկ, որ վճարում են ոչ մուսուլման օսմանցիները հին իրավակարգի տակ»: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է նաև որպես ասքեր բեդելիե, բեդելի ասկեր, բեդելի իսկերիե և բեդելիո, որոնք նույն անվան աղավաղված տարբերակներն են: Հիշատակվում է նաև որպես բաշխարաճ: Մինչև 1855 թ. վերանվանումը հարկը կոչվել է ջիզիլե: 20-ից մինչև 40 տարեկան մուսուլմանները համարվել են զինապարտ, ոչ մուսուլմանները զինվորական ծառայության փոխարեն վճարել են 5.000 դուրուշ: Ոչ մուսուլմաններից այս գումարի գանձումը կատարել են պետական հարկահավաքները: Զինվորական հարկերը բաշխվել են ու գանձվել բոլոր ոչ մուսուլման հպատակներից, բացառությամբ հոգևորականների: 1689-1691 թթ. ջիզիլեն հավասար էր 12, 24 և 48 դիրհեմ արծաթի: Ըստ սկզբնաղբյուրների՝ բեդել-ի ասքերիեն տատանվել է 20 և 37,5 դուրուշի միջև: XIX դ. 80-ական թթ. այն դարձել է 37, 25 դուրուշ, որը սակայն գանձվում էր 38 դահեկանի հաշվով: 1900 թ. մարտի 1-ին կրել է 6 %-ի հավելում: Մինչև 1908 թ. հասել է 54 դուրուշի: Տե՛ս **Լեոն Վարդան**, Հարկերը Օսմանեան և Պարսկական կայսրութիւններում մէջ, Պէրոյթ, 2012, էջ 261-265, **Փափազյան Ա.**, Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915 թ.), Երևան, 2002, էջ 173-175:

² **Միւրմենեան Գ.**, Տաճկահայ զինուոր եւ զինուորականութիւնը նախ տաճկական ապա հայկական բանակներուն մէջ, Պէրոյթ, 1967, էջ 12:

³ «Բիւզանդիոն», թիւ 3.797, Կ. Պոլիս, 1909, փետրուար 27-12 մարտ:

որպեսզի ազգը կատարելապես տիրանա իր սահմանադրական իրավունքին և ոչ թե ստրուկ դառնա՝ զրկվելով զինվորական պարտականությունից: Այնուհետև «Միթինկի» որոշումները ամփոփվել են բանաձևի մեջ և ներկայացվել Օսմանյան խորհրդարանին:

Քանի որ «Գանունը Էսասին» (Սահմանդրությունը) բոլոր օսմանահպատակներին զինվորական ծառայություն կատարելու հնարավորություն էր ընձեռում, ուստի տարակույս չկար, որ Երեսփոխանական ժողովը կվավերացներ զինվորագրության նոր օրենքը: «Վարչապետի կողմէ ըստ այսմ հրամայած է, որ այժմեն պատրաստութիւն տեսնուի ոչ-իսլամայ զինուորագրութեան համար»²: Պատերազմական նախարարությունը բոլոր հրամանատարներին կարգադրել է մարդահամար կատարող պաշտոնյաներից պահանջել զինվորական ծառայության տարիքի հասած, սակայն զինվորական պարտքը չկատարած իսլամ չդավանողների ցուցակը: Հարկ է եղել փոփոխություններ կատարել նաև ռետիֆների ցուցակներում³:

1910 թ. օգոստոսին և սեպտեմբերին հրատարակվել է գորակոչի հրամանը⁴: Ձինվորական ծառայության շրջանը սահմանվել է քսան տարի, որից երեքը նախատեսվել է կանոնավոր զինծառայության (ասքերիէ նիզամիէ) համար: Այնուհետև երեք տարին՝ ինթիեաթի, դրանից հետո ութ տարին՝ ռետիֆի⁵ և մնացյալ վեց տարին՝ մյուսթահֆըզի⁶: Ձինակոչիկ է համարվել յուրաքանչյուր 20-ամյա երիտասարդ⁷:

Ձինվորագրության իրավունքը և զինվորական վարժարաններում սովորելու հնարավորությունը արևմտահայության համար ունեին ոչ միայն գործնական, այլև բարոյական մեծ նշանակություն: Դրա կարևորությունը փաստում է նաև ժամանակի մամուլը, որը լեցուն էր նմանատիպ հրապարակումներով. «Ձինվորագրութեան իրավունք ոչ միայն զենքի գործածություն է և մարզանք է, այլև սրանով է միայն, որ պիտի փրկուինք կեավորի զգացումներէն և հետևաբար անոր խղճուկ կերպարանքէն»⁸:

Ամենօրյա հրապարակումներում կարելի է հանդիպել զինվորագրությանը վերաբերող ամենաբազմազան ու տարաբնույթ հոդվածների: «Ժամանակ» օրաթերթը, օրինակ, գրում էր. «Կետիկ Փաշայի Կրթասիրաց Ակումբը

---

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² «Բիւզանդիոն», թիւ 3.800, Կ. Պոլիս, 1909, մարտ 27-9 ապրիլ:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ **Վահէ Հ.**, Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը, Նիւ Եորք, 1959, էջ 661-662:

⁵ Ինթիեաթի և ռետիֆները տարբեր աստիճանի պահեստային զինվորներ էին՝ պայմանավորված տարիքային խմբերով:

⁶ Մյուսթահֆըզի խմբին պատկանող զինծառայողները կրկին ծառայության էին կանչվում միայն պատերազմների ժամանակ:

⁷ Տե՛ս «Կանոնագիր ոչ իսլամ տարրերու զինվորագրութեան», թարգմանեց բացատրութեամբ Սօլախեան Կ., Կ. Պոլիս, 1910, էջ 16:

⁸ «Բիւզանդիոն», թիւ 3.727, Կ. Պոլիս, 1908, դեկտեմբեր 26-8 հունվար:

իր դասախօսութեանց շարքին մէջ կարելոր տեղ մը տուած է զինվորական վարժարանի քննութեանց պատրաստվող աշակերտներու զարգացման գործին, առաջնորդութեամբ վարժարանին տնօրէն Ներսէս Էֆ. Զաքարեանի»¹:

Ներկայացնելով մինչսահմանադրական ժամանակաշրջանում օսմանյան բանակում տիրող իրավիճակը, Գ. Մյուրմենյանը փաստում է, որ այն սոսկալի վիճակում էր. զինվորականությունը կիսամերկ էր ու անոթի, իսկ սպայական կազմը տարեկան միայն երկու անգամ՝ «պայրամէ պայրամ» էր աշխատավարձ ստանում և ապրում էր կաշառակերությամբ ու զեղծարարությամբ²:

Սահմանադրության հետ մեկտեղ՝ օսմանյան կառավարությունը հետամուտ եղավ բանակի և նավատորմի արդիականացմանը: Արդէն իսկ անհետաձգելի բարեփոխումները ենթադրում էին սպայական կազմի որակի բարձրացում, նոր սպառազինության ձեռքբերում, բանակի հրամանատարական կազմում ընդգրկվածների փոխարինում զինվորական կրթություն ստացած նոր կադրերով, զինվորական վարժարաններում ծրագրային փոփոխությունների կատարում և այլն: Սակայն, թերևս, ամենամեծ փոփոխությունը ռազմական համակարգում իսլամ չղավանողներին գորակոչման իրավունքի տրամադրումն էր, որը դարեր շարունակ, մասնավորապէս XIX դարում, բազմիցս քննարկվել էր, սակայն որպէս օրենք չէր ամրագրվել:

Հայերի զինվորագրության հարցը քննարկվել է ոչ միայն տեղական, այլև արտասահմանյան մամուլում: Այս հարցին անդրադարձել է Բոստոնի «Հայրենիք» թերթը՝ մասնավորապէս նշելով. «Այդ օրինագիծը հաւասարութեան գաղափարին գործածական արտայայտութիւնն էր և սկիզբը բոլոր տարրերու մերձեցման և ընդհանուր շահերու շուրջ եղբայրակցութեան: Այդ օրինագիծը կնշանակէր հայուն համար թե՛ այլևս կառավարութիւնը միմեան հայու դրամի պէտք չունէր հայկական ջարդեր կազմակերպելու կամ Ատանաներ ստեղծելու...»³:

Իսկ Կ. Պոլսում հրատարակվող «Ազատամարտ» օրաթերթում կարդում ենք. «Իսլամ պետութեան մը մէջ՝ որ իր դժնդակ աւանդութիւններն ունի, ուր կրօնական զգացումը աւելի զօրաւոր է յաճախ քան քաղաքական հասկացողութիւնները, քրիստոնէայ տարրերու զինուորագրութիւնը սահմանադրական մեծագոյն յաղթանակներէն մէկն է,- և պէտք է որ զիտենանք գնահատել զայն իր իսկական արժէքովը և իր բուն ծանրութեամբ... Հայ ժողովուրդը, առանձնապէս, պարտաւոր է ուրախ և գոհ ըլլալէ իր նորակոչ զաւակներուն առաջին զինուորական համագգեստովը և առաջին զէնքովը...»⁴:

Քրիստոնյաները զինվորագրության պիտի մասնակցեին հետևյալ տոկոսային հարաբերականությամբ՝ 12,5% հույներ, 4,5% հայեր, 4% բուլղարներ և

¹ «Ժամանակ», թիւ 459, Կ. Պոլիս, 1910, ապրիլ 14-27:

² Միւրմենեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 11:

³ «Հայրենիք», թիւ 32, Պոսթըն, 1911, օգոստոսի 1:

⁴ «Ազատամարտ», թիւ 218, 1910, փետրուար 24/9 մարտ:

4% Միրիայի կաթոլիկներ ու հրեաներ: Քրիստոնյաները կազմում էին Օսմանյան կայսրության բնակչության մեկ քառորդ մասը, ուստի բանակում ևս հարկ էր պահպանել միևնույն համամասնությունը¹:

«Բիւզանդիոն» գրում էր, որ 1912 թ. զինվորական վարժարանի շրջանավարտներին ավարտական վկայականներ հանձնելու և նրանց երդման արարողությանը ներկա են գտնվել սուլթան Մեհմեդ V Ռեշադը (1909-1918), բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, ինչպես նաև Հունաց և Հայոց պատրիարքները²:

Թերթը միաժամանակ նշում է, որ զինվորական վարժարանի շրջանավարտ սպաների ընդհանուր թիվը հասնում էր 394-ի, որոնցից 355-ը հետևակայիններ էին, իսկ 39-ը՝ հեծելազորայիններ: Նրանց թվում կային նաև երեք հայ, չորս հույն և մեկ հրեա: Շրջանավարտ հայերն էին հեծելազորային Հարություն էֆ. Էրպուացին, հետևակայիններ Գառնիկ էֆ. Պուր և Մելքոն էֆ. Պուր: Հունիս ամսվա շրջանավարտներից 425-ը հետևակայիններ էին, իսկ 30-ը հեծելազորայիններ, որոնցից հինգը հայեր էին, մեկը՝ հույն³:

1913 թ. հունիսին զինվորական վարժարանի շրջանավարտների թիվը հասնելու էր 323 հետևակայինի և 51 հեծելազորային սպաների, որոնց թվում կային չորս հայ և երկուական հույն ու հրեա⁴:

Թերթերից բացի այս հարցին անդրադարձել են նաև տարբեր մտավորականներ՝ հրատարակելով գրքեր ու բազմաթիվ գրքույկներ ոչ միայն Օսմանյան կայսրությունում, այլև դրա սահմաններից դուրս: Հիշարժան է Միքայել Վարանդյանի գնահատականը. «Զինուորագրութեան օրէնքն ընդունեց: Ամբողջ Օսմանեան երկիրը պիտի ներկայացնէ այսուհետև մի ձոյլ բանակ, կազմած իր բոլոր կենսատու տարրերից, առանց խտրութեան ցեղի, կրօնի ու դաւանանքի: Մի քայլ ևս արւեց դէպի երկրի խաղաղացումը, դէպի Նրա ներքին կազմաւորումն ու վերազինումը... Ձօրքը անհրաժեշտօրէն պիտի դառնար բոլոր հատուածներով ընդհանուր հայրենիքի, բովանդակ օսմանցիութեան շահերի ու բաղձանքների հարազատ արտայայտիչ: Օսմանեան զօրքը և օսմանցիութիւն պիտի կազմեն ոչ հակամարտ էութիւններ, այլ ներդաշնակ մի միութիւն: Եւ միևնոյն ներդաշնակութիւնը պիտի շեշտուի այսուհետև բանակի այլազան հատուածների միջև, ոչ միայն տարբեր աստիճանների, այլ և տարբեր ազգայնական մասնիկների. թիւքք ու հայ, բուլգար ու հրեա, քիւրդ ու ալբան, յոյն ու արաբ զինուորների միջև: Եւ բոլոր ազգերի համար հաւասարապէս մանտչէլի պիտի դառնան բոլոր աստիճանները»⁵:

Հստակ ըմբռնելով զինվորագրության կարևորությունը և ինչու ոչ նաև առավելությունները, մի շարք հայ երիտասարդներ դիմեցին և ընդունվեցին

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», թիւ 3.777, 1909, փետրուար 27-12 մարտ:

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», թիւ 4.690, 1912, մարտ 15-28:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Վարդանէան Մ., Համաժողովրդական բանակ, Ժընև, 1909, էջ 3, 6-7:

զինվորական բարձրագույն հաստատություններ: Գ. Սյուրմենյանը արդեն որպես Երզնկայում տեղակայված IV բանակի զինվորական Ռյուշտիե և Էտաստիե վարժարանների շրջանավարտ, 1910 թ. սեպտեմբերին արդեն Փանկալթը զինվորական վարժարանի՝ Հարբիեի ուսանող էր¹:

Այս վարժարանում գործում էին հետևակային և հեծելազորային բաժիններ, որոնցից յուրաքանչյուրում արդեն կային հայ ուսանողներ (Վահան Չափյան, Լևոն Մեֆերյան՝ Իզմիրից, Հակոբ Չոպանյան՝ Ֆերի գյուղից, Սամուել Գանձապետյան՝ Մարաշից, Պողոս Պետրոս և այլք): Վարժարանի երեք կուրսերում ուսանում էին շուրջ 1400 ուսանողներ: Առաջին երեք կարգերում կային ութ հայ (Կ. Պուլից՝ Գառնիկ Նավասարդյան, Վահե Չոպուրյան և Մելքոն, Թոքատից՝ Հարություն (հեծալագորի սպա), Մարաշից՝ Օհանես, Սամասունից՝ Ռուբեն, Երզնկայից՝ Գալուստ Սյուրմենյան, Մերաստիայից՝ Օհանես Ակինյան)²: Հայ երիտասարդներից բացի՝ վարժարանն ուներ նաև մի քանի հույն և մեկ բուլղար ուսանողներ³:

1912 թ. ամռանը Փանկալթը վարժարանն ունեցել է շուրջ 900 շրջանավարտ, այդ թվում նաև հայ երիտասարդներ, ովքեր, ավարտելով ուսումը, ընդգրկվել են օսմանյան բանակի շարքերում՝ իբրև անդրանիկ հայ սպաներ⁴:

Սահմանադրության վերահռչակմանը հաջորդած տարիներին բարձրագույն զինվորական կրթություն ստացած առաջին հայ սպաներն ու զինվորները միամտորեն կարծում էին, որ օսմանյան կառավարության ընդունած օրենքները իրենց հավասար իրավունքներով կայսրությանը ծառայելու հնարավորություն են ընձեռելու: Այնինչ կարճ ժամանակ անց հայ զինվորականները ոչնչացվելու էին նույն պետության հրամանով՝ իրենց հետ մեկտեղ նույն հրամանագրով զորակոչված թուրք զինվորականների կողմից:

Ани Восканян – Первые армянские военнослужащие османской армии

После провозглашения конституции в 1908 г. христиане Османской империи стали требовать себе права на прохождение военной службы в османской армии. После обстоятельного обсуждения этого вопроса Османский парламент в 1910 г. принял решение о предоставлении права на мобилизацию в армию представителей народов, не исповедующих ислам. Армян стали призывать в османскую армию наряду с мусульманами, а офицеры, получившие военное образование, стали служить почти во всех воинских формированиях империи.

Ani Voskanyan - The First Armenian soldiers of the Ottoman Army

After the proclamation of the Constitution in 1908 the non-Muslim population of the Ottoman Empire started to claim the right to serve in the army. After the detailed discussion of this issue the Ottoman Parliament passed the conscription act for non-Muslims. Since then Armenians had been called up along with Muslims, and officers with military education started to serve almost in all military units.

---

¹ Տե՛ս **Միւրմէնեան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 14:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 120:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 14:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

ԿԻԼԻԿԻԱՆ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՋԵՄԱԼ ՓԱՇԱՅԻ ՀԵՏ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ ԱՆՏԱՆՏԻ ՆԱԽԱԳԾԵՐՈՒՄ
(1915 թ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄ)

Բանալի բառեր - Առաջին աշխարհամարտ, Կիլիկիա, Սիրիա, Անտանտ, Օսմանյան կայսրություն, Ջեմալ փաշա, Սազոնով

Առաջին աշխարհամարտի հետաքրքիր և թերևս մութ դրվագներից է երիտթուրքական եռապետության անդամ, ռազմածովային նախարար, Սիրիայում և Պաղեստինում տեղակայված օսմանյան IV բանակի հրամանատար Ջեմալ փաշայի հետ Անտանտի երկրների բանակցությունների խնդիրը, որը համընկավ Կիլիկիայում կամ Սիրիայում Անտանտի կողմից ավիհանում կատարելու հերթական նախագծերի քննարկմանը և որոշակի դերակատարություն ունեցավ դրանց ձախողման հարցում:

Անտանտի տերությունները պատերազմի ընթացքում բազմիցս քննարկել են Կիլիկիայում ավիհանման հարցը, որը հնարավորություն կընձեռեր Փոքր Ասիան մեկուսացնելու Սիրիայից և Միջագետքից: Դրանով Օսմանյան կայսրության առջև կժառանգար ոչ միայն տարածքային կորուստների, այլև, հավանաբար, պատերազմից դուրս գալու անհրաժեշտություն: Դեռևս 1914 թ. վերջից քննարկվում էր Կիլիկիայի տարածքից Օսմանյան կայսրությանը հզոր հարված հասցնելու խնդիրը, սակայն ի վերջո գերադասվեց կիրառել Դարդանեղի ռազմական գործողությունը, որից հետո Կիլիկիայում ավիհանում կատարելու հարցը որոշ ժամանակով հետաձգվեց: Երբ պարզ դարձավ, որ Դարդանեղում իրականացվող ռազմական գործողությունը դատապարտված է ձախողման, ֆրանսիական և բրիտանական ռազմական ու քաղաքական գործիչները 1915 թ. կեսերից կրկին առաջադրեցին Կիլիկիայում նոր ռազմաճակատ բացելուն առնչվող տարբեր նախագծեր:

Այդ ժամանակաշրջանում Սիրիայում և Կիլիկիայում թուրքերը ունեին միայն փոքրաքանակ, հիմնականում արաբներից բաղկացած զորքեր: Հետևաբար, դաշնակիցների բանակների ավիհանումը կարող էր հաջողության հանգեցնել: Ջեմալ փաշան իր հուշերում խոստովանում է, որ 1915 թ. սկզբին իր ռազմական ուժերն անբավարար էին Սիրիան, Պաղեստինը և Կիլիկիան պաշտպանելու համար, իսկ Դարդանեղի գործողության ժամանակ նույնիսկ դրանց զգալի մասը, այդ թվում ամենամարտունակ դիվիզիաները, ուղարկվել էր Կ. Պոլիս¹:

¹ Տե՛ս Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919*, New York, 1922, p. 167.

1915 թ. օգոստոսին Ալեքսանդրետում ավիանում կատարելու անհրաժեշտության առնչությամբ հիմնավորումներով Ֆրանսիայի կառավարությանը դիմեց ֆրանսիական բանակների գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Մորիս Մարրան: Բայց նրա նախագծի դեմ հանդես եկան ֆրանսիական բանակների գլխավոր հրամանատար Ժոզեֆ Ժոֆրը, վարչապետ Ռենե Վիվիանին և ռազմական նախարար Ալեքսանդր Միլերանը¹: Ժոֆրը անձնական ընդգծված հակակրանք էր տածում Մարրայի նկատմամբ, ինչը նույնպես որոշակի ազդեցություն ունեցավ որոշման կայացման վրա²:

Սեպտեմբերի 22-ին Միջերկրական ծովի ֆրանսիական 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի Ժամանակավոր պաշտոնակատար, դերծովակալ Դարրիոն ռազմածովային նախարար Վիկտոր Օգանյորին հղած ընդարձակ զեկուցագրում նկարագրում էր Միջերկրականի արևելյան ափին իրենց համար ստեղծված բարենպաստ իրավիճակը և առաջարկում դիմել վճռական գործողությունների³: Նա գտնում էր, որ ավիանումը Ալեքսանդրետի ծոցի խորքում՝ Իսոսի դաշտում, կարող էր արդյունավետ լինել, ուր հնարավոր էր համարում Թոփրակ-Կալեի երկաթուղային հանգույցի և Տավրոսից Բոզանտ ձգվող ելքերի գրավումը, որից հետո ծովային ու ցամաքային զորքերը համատեղ գործողություններով կարող էին առանց դժվարության առաջ ընթանալ դեպի հարավ և ազատագրել Սիրիան: Այդ պահին Սիրիայում թուրքական բանակն ուներ ընդամենը 20.000 զինվոր, և հաջողության հասնելու համար ֆրանսիացիներին բավարար կլինեին ընդամենը մեկ բանակային կորպուս: Դերծովակալի կարծիքով, այդ գործողությունը կարող էր լինել չափազանց արդյունավետ, իսկ թուրքերը ստիպված կլինեին Դարդանեյի ռազմաճակատից որոշ ուժեր տեղափոխել Սիրիա: Բացի դրանից, այդ գործողությունը կնպաստեր դասալքության աճին թուրքական բանակում: Դարրիոն նաև գտնում էր, որ եթե Ֆրանսիան ի վիճակի չլինի պահանջվող քանակությամբ զորքեր ուղարկել, ապա հարկ կլինի զինել թուրքերի նկատմամբ ատելությանմբ համակված տեղացի բնակչությանը: Նա խնդրում էր որպես առաջին քայլ իրեն տրամադրել 800 հրացան և ռազմամթերք՝ մուսալեռոցիների զինելու համար: «Այս ձևով զինված ու լավ մարզված մարտունակ հայերը կարճ ժամկետում կվերածվեն ահարկու ուժի, որը խիստ կարգապահության վարժվելուն և եթե, հնարավոր կլինի մոտ ապագայում կրկին վերադարձնել ցամաք, լավագույն ձևով օգտագործելով ի նպաստ մեր ռազմական գործո-

---

¹ Տե՛ս **Գասպարյան Ե.**, Ֆրանսիան և Մեծ եղեռնը (1915-1918 թթ.), Երևան, 2000, էջ 48-49:

² http://en.wikipedia.org/wiki/Maurice_Sarrail

³ Տե՛ս **Պեյլերյան Ա.**, Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), հ. I, փաստաթղթերի ժողովածու, առաջաբանը՝ Ժան-Բատիստ Դյուրոզելի, ֆրանսերենից թարգմանեց՝ Վարուժան Պողոսյանը, Երևան, 2005, էջ 170-176:

դության»¹, – մատնանշում էր դերծովակալը: Դարրիոն նախատեսում էր զինել թե՛ Անտիոքի շրջանի հայերին և թե՛ լիբանանցիներին և պահանջում տրամադրել 20.000 հրացան ու ռազմամթերք ոչ միայն այդ համընդհանուր ապստամբությունը սկսելու, այլև այն հաղթական ավարտի հասցնելու համար:

Հոկտեմբերի 1-ին Կահիրեում Ֆրանսիայի դեսպան Ալեքսանդր Դեֆրանսը արտաքին գործերի նախարար Թեոֆիլ Դելկասեին հղած զեկուցագրում լիովին հավանություն էր տալիս Դարրիոյի ծրագրին և հաստատում, որ Սիրիայում թուրքերը միայն բարոյալքված վիճակում գտնվող աննշան ուժեր ունեն: Սակայն նա դեմ էր տեղացի ժողովուրդների ուժերով Սիրիան ազատագրելու ծրագրին, չնայած դա համարում էր իրագործելի: Նա գտնում էր, որ եթե թուրքերը Սիրիայից վտարվեին առանց Ֆրանսիայի ղեկավարության գործուն մասնակցության, ապա հետագայում ֆրանսիացիները ստիպված կլինեին այդ երկրամասը կրկին գրավել այնտեղ անիշխանությունը վերացնելու և թուրքերի վերադարձը կանխելու պատրվակով: Ինչ վերաբերում է մուսալեոցիներից կազմված զորամասին, նա գտնում էր, որ հարկ է այն օգտագործել թուրքական ափերում միայն կարճաժամկետ դիվերսիաներ կազմակերպելու նպատակով: Դեֆրանսը հարցի լուծման լավագույն տարբերակ էր համարում Սիրիայի գրավումը ֆրանսիական զորքերի միջոցով²:

Ինչպես տեսնում ենք, ֆրանսիացի դիվանագետը դեմ էր առանց ֆրանսիական բանակի միջամտության Սիրիայի և Կիլիկիայի գրավմանը, ինչը կարող էր հետագայում բարդությունների հանգեցնել, երբ փորձեին այդ տարածքները ֆրանսիական զաղութի վերածել: Նա նույնիսկ դեմ էր փոքրաթիվ հայկական ուժերին այդ տարածքներում մշտական ռազմական գործողությունների ուղարկելու հնարավորությանը՝ երկյուղելով, որ հայկական ապստամբական հաջող շարժումը կարող էր հայկական ինքնավարության հիմքեր ստեղծել:

Իր զեկուցագրի վերջում Դեֆրանսը վկայակոչում էր այդ հարցի շուրջ Եգիպտոսում բրիտանական զորքերի գլխավոր հրամանատար Ջոն Մաքսվելի կարծիքը: Վերջինս Եգիպտոսի դեմ հարձակման վտանգը վերացնելու համար գտնում էր, որ «հարկ էր գործել Ալեքսանդրեոսի տարածաշրջանում: Բայց ֆրանսիացիներն ազատ ուժեր չունեն այդ վայրերում գործողություն իրականացնելու համար, իսկ մենք չենք համարձակվում գնալ այնտեղ՝ ֆրանսիացիներին տհաճություն չպատճառելու համար»³:

Նոյեմբերին Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարար լորդ Հենրի Քիթչեները նույնպես անդրադարձավ Կիլիկիայում դաշնակիցների զորքերի

¹ Նույն տեղում, էջ 176:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 194-196:

³ Նույն տեղում, էջ 196:

ավհանման խնդրին: Դա պայմանավորված էր Դարդանելի գործողության ձախողմամբ, իսկ դաշնակիցներին անհրաժեշտ էր որևէ ձևով վերականգնել իրենց հեղինակությունն Արևելքում: Բրիտանական կառավարությունը դիմեց Ֆրանսիային՝ խնդրի շուրջ նրա կարծիքին տեղեկանալու համար:

Նոյեմբերի 13-ին ֆրանսիական կառավարությունը Ալեքսանդրետի շրջանում ռազմական գործողությունների հարցը քննարկելու նպատակով հրավիրեց խորհրդակցություն, որի ընթացքում Կիլիկիայում ավհանումը համարվեց աննպատակահարմար, և այդ մասին տեղեկացրեց բրիտանական կառավարությանը¹:

Նոյեմբերի 15-ին Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան Պոլ Կամբոնը Ֆրանսիայի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Արիստիդ Բրիանին տեղեկացրեց, որ Ալեքսանդրետում դեսանտ իջեցնելու՝ Քիթչեների ծրագրի մասին զրուցել է Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Էդուարդ Գրեյի հետ: Վերջինս այդ ռազմական գործողությունը համարել էր բավական դժվար իրականանալի՝ հաշվի առնելով բրիտանական զորքերի ցրվածությունը տարբեր ռազմաճակատներում՝ Բալկաններում, Եգիպտոսում, Հնդկաստանում, Դարդանելում: Գրեյը նշել էր նաև, որ այդ հարցը դեռևս քննարկվելու է կառավարության և ռազմական իշխանությունների կողմից, սակայն, նրա կարծիքով, դրան դեմ կլինեին գլխավոր շտաբում և ծովակալությունում²: Ինչպես տեսնում ենք, խնդրի շուրջ տարաձայնություններ կային նաև բրիտանական տարբեր գերատեսչությունների միջև, սակայն դրանք հիմնականում պայմանավորված էին դաշնակից ֆրանսիացիներին անհանգստություններ չպատճառելու մտահոգությամբ:

Ալեքսանդրետի շրջանում ռազմական գործողություններ ծավալելու ծրագրի շուրջ ֆրանսիացիների բացասական դիրքորոշումը Քիթչեներին բավական վրդովեցրեց, որն այդ քայլը մեկնաբանեց իբրև քաղաքական դիտավորություն: Այդ տպավորությունը մեղմելու համար Ֆրանսիայի ռազմական նախարար, գեներալ Ժոզեֆ Գալիենին փորձել է համոզել, որ իրենք միայն ռազմական նկատառումներով են հրաժարվում այդ նախագծից՝ չվարանելով նույնիսկ մատնանշել, որ բրիտանացիներին տրվում են Ալեքսանդրետի տարածաշրջանում իրենց հայեցողությամբ գործելու հնարավորություններ³:

Դեկտեմբերի 4-ից 6-ը Ֆրանսիայի Շանտիյե քաղաքում տեղի ունեցավ դաշնակից երկրների գլխավոր հրամանատարների և բանակների ներկայացուցիչների համաժողով: Քննարկվեց դաշնակիցների կողմից հակառակորդին միաժամանակյա և համաձայնեցված հարվածներ հասցնելու հարցը,

---

¹ Տե՛ս **Գասպարյան Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 49:

² Տե՛ս **Պեյլեքյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 230:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 231:

ասկայն մասնակիցները ընդհանուր եզրակացության չհանգեցին¹: Բրիտանացիները ցանկանում էին Սալոնիկը հանձնել և զորքերը տեղափոխել Սիրիա, Եգիպտոս կամ Ֆրանսիա: Ռուսական կողմը գտնում էր, որ հարկ է Սալոնիկը պահել և աջակցել այնտեղ սերբական բանակի մնացորդների ամրապնդմանը²: Համաժողովում Ֆրանսիայի ճնշմամբ վերջնականապես որոշում կայացվեց հրաժարվել Կիլիկիայում ավիհանում կատարելու Քիթչենների ծրագրից³: 1916 թ. փետրվարի 15-ին Շանտիյեում տեղի ունեցած հաջորդ խորհրդածողովում որոշվեց Սալոնիկը պահել և ուժեղացնել տեղի բանակը⁴:

Այդ ժամանակաշրջանում ֆրանսիացիները չունեին Կիլիկիա ուղարկելու բավարար ուժեր: Փաստորեն, Ալեքսանդրետում նախատեսվող ռազմական գործողությունում հիմնական դերակատարությունը ստանձնելու էին բրիտանացիները, իսկ Ֆրանսիան վախենում էր, որ կարող է կորցնել Կիլիկիան, եթե այն գրավվի այլ երկրի զորքերի կողմից: Ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Միխայիլ Ալեքսեյևը 1915 թ. նոյեմբերին Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սերգեյ Սազոնովին գրում էր, որ միայն իրենց սեփական շահերով առաջնորդվող դաշնակիցների մոտ բացակայում է ընդհանուր ռազմավարական միտքը, յուրաքանչյուր տարածաշրջանի համար թատերաբեմի գնահատման, պայքարի ընդհանուր նպատակը տեսնելու պատրաստակամությունը⁵:

Բրիտանական վերնախավի մի մասը դեմ էր Արևելքում ֆրանսիական նկրտումներին: Հնդկաստանի բրիտանական կառավարությունը պահանջում էր չմասնատել Օսմանյան կայսրությունը, գնդապետ Լոուրենս Արաբացին առաջարկում էր ստեղծել արաբական պետություն և դեմ էր Սիրիան Ֆրանսիային զիջելուն⁶: 1915 թ. նոյեմբերի 2-ին Ժորժ Պիկոյին փոխանցված հրահանգներում Բրիանը պահանջում էր բանակցությունների միջոցով ապահովել Մեծ Սիրիայի ստեղծումը Ֆրանսիայի վերահսկողության ներքո: Ըստ դրանց՝ Սիրիային հարավում կցվելու էր Պաղեստինը, իսկ հյուսիսում՝ Կիլիկիան, Խարբերդը, Դիրարբեքիրը, Վանը, Մոսուլը⁷: Սիրիան, Կիլիկիան և Մոսուլը Ֆրանսիային հանձնելու հարցը լուծվեց միայն 1916 թ. Մայքս-Պիկոյի համաձայնագրով:

Թե դաշնակիցների համար որքան արդյունավետ կլինեք Կիլիկիայում նախատեսվող ավիհանումը, կարելի է եզրակացնել՝ ծանոթանալով գերմա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 11, թ. 7-10:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1:

³ Տե՛ս **Գասպարյան Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 53:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 11, թ. 39:

⁵ Նույն տեղում, թ. 1:

⁶ **Shane L.**, Mark Sykes: His Life and Letters, London, 1923, p. 248-249.

⁷ Տե՛ս **Fitzgerald E. P.**, France's Middle Eastern Ambitions, Sykes-Picot Negotiations and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918, "The Journal of Modern History", vol. 66, 1994, p. 709.

նացի ֆելդմարշալ Պատու ֆոն Հինդենբուրգի տեսակետին, որն իր զարմանքն էր հայտնում առ այն, թե ինչու Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան չօգտվեցին այդ անպաշտպան օղակից և շարքից չհանեցին Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիային: «Այդպես վարվելու դեպքում,– նշել է նա,– նրանք կկարողանային կտրել Թուրքիայի տրանստավրոսյան երակը, որի վրայով թուրքական ուժերը, հանդերձանքն ու սպառազինությունները ուղարկվում էին Սիրիա, Միջագետք և մասամբ Կովկասյան բանակներին»¹: Ֆելդմարշալը նշում էր, որ Ալեքսանդրետի ծովածոցը պաշտպանված չէր, քանի որ թուրքերը գործերը ուղարկել էին Սիրիա և Միջագետք: Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվերը ևս վախենում էր, որ հակառակորդները կարող էին բացահայտել թուրքերի «թուլությունը հենց այդ կրիտիկական կետում»²:

Ամերիկյան կոնգրեսական, նախկինում Եգիպտոսում ԱՄՆ ներկայացուցիչ, գնդապետ Էդուարդ Լիթլը 1918 թ. փետրվարի 7-ին Կոնգրեսում ելույթի ժամանակ սխալ է համարել Ուինստոն Չերչիլի՝ Դարդանելի, այլ ոչ թե Ալեքսանդրետի վրա հարձակվելու նախաձեռնությունը: Նա վստահ էր, որ Կիլիկիայում ավիանման դեպքում, որը երկաթուղային կարևոր հանգույց էր, բրիտանական զորքերը այնտեղից կարող էին առաջ ընթանալ դեպի Կ. Պոլիս, Երուսաղեմ կամ Արաբիա: Նա զարմանք է հայտնել, որ բրիտանացիները չեն դիմել այդ քայլին, որի շնորհիվ Սիրիայի թուրքական բանակը կոչնչացվեք³:

Ինչպես տեսնում ենք, Անտանտի երկրները բաց են թողել Կիլիկիայում ավիանում իրականացնելու և այնտեղ հաջող ռազմական գործողություններ ծավալելու հնարավորությունը: Դա պայմանավորված էր Մերձավոր Արևելքում բրիտանա-ֆրանսիական գաղտնի մրցակցությամբ: Ֆրանսիացի գործիչները ցանկանում էին պատերազմից հետո Կիլիկիան միացնել իրենց գաղութներին, սակայն այդ ժամանակ Արևելքում բավարար գործեր չունեին այդ երկրամասը գրավելու համար: Նրանք բացասաբար էին վերաբերվում Կիլիկիան բրիտանական և հայկական ուժերով ազատագրելու ծրագրերին՝ երկյուղելով այն կորցնելու հնարավորությունից:

Հարկ է անհրաժեշտ ուշադրություն դարձնել ևս մեկ հանգամանքի. Կիլիկիայում ավիանում կատարելու հարցում Անտանտի երկրների անվճարականությանը նպաստել են նաև Ջեմալ փաշայի առաջ քաշած նախագծի շուրջ բանակցությունները:

1915 թ. վերջին ռուսական դիվանագիտությունը օրակարգի խնդիր դարձրեց Օսմանյան կայսրությունը պատերազմից դուրս բերելու մի

---

¹ Հղումը ըստ՝ **Կիրակոսյան Ջ.**, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915 թ.-ից մինչև մեր օրերը), գիրք երկրորդ, Երևան, 1983, էջ 68:

² Նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 584, թ. 5, տես նաև՝ **Little E.**, Armenia and Turkey, “Congressional Record”, Washington, March 8, 1918, vol. 56, p. 7:

նախագիծ: Ռուսներին հայտնի էր դարձել, թե իբր երիտթուրքական եռյակի անդամների միջև առաջացել էին տարաձայնություններ: Այդ տեղեկությունը Բուխարեստում ռուսական դեսպան Ս. Պոկլևսկուն տրամադրել էր ՀՅԳ գործիչ Հակոբ Չավրիկը: Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական երկրորդ բաժնի խորհրդական Ն. Գուլկևիչին դեկտեմբերի 11-ին հղած հեռագրում դեսպանը տեղեկացնում էր, որ Չավրիկին հայտնի է դարձել, թե օսմանյան կառավարությունից դժգոհ Ջեմալը պատրաստ է ապստամբելու, եթե նրան խոստանան իր իշխանությունը հաստատել Փոքր Ասիայում: Չավրիկը նաև նշել էր, որ եթե ռուսական կառավարությունը դեմ չէ, ապա հայերը հնարավորություն ունեն բանակցություններ սկսելու Ջեմալի հետ: Հաջորդ օրը Գուլկևիչը պատասխանել է, որ օսմանյան կառավարությունում առկա տարաձայնությունները ձեռնադրել են իրենց, և կարելի է Ջեմալին ամենալայն խոստումները տալ¹:

ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուն վկայում է, որ Ջեմալ փաշան ոչ միայն դժգոհ էր Էնվերից ու Թալեաթից, այլև չափազանց փառասեր էր, բացահայտորեն ցույց էր տալիս իր հակակրանքը գերմանացիների նկատմամբ, իսկ Միրիայում իրեն պահում էր ինչպես սուլթան. ուներ սեփական արքունիք, կատարում էր ուրբաթօրյա աղոթքի արարողություն, անկաշկանդ հրապարակում սեփական կարգադրությունները, հաճախ արհամարհում Կ. Պոլսից ստացվող հրահանգները, միաժամանակ ատելություն էր տածում բոլոր հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ: Մորգենթաուն նրան համեմատում էր Մարկոս Անտոնիոսի հետ և նշում, որ Ջեմալը նպատակ ուներ կայսրության մի հատվածում հիմնել իր սեփական պետությունը և հաստատել իր ժառանգական հարստությունը²:

Դեկտեմբերի 25-ին Պոկլևսկին Գուլկևիչին տեղեկացրել է, որ հայկական կողմը ճիշտ է համարում Ջեմալի հետ ռուսական գործակալների անմիջականորեն բանակցությունների մեջ ընդգրկումը, իսկ եթե ռուսները ցանկանային գործել հայերի միջոցով, ապա այդ պարագայում Չավրիկն առաջարկել էր աջակցել երկու հայ գործիչների (ռուսահպատակ և բրիտանահպատակ) մեկնումը Եգիպտոս՝ այնտեղից Ջեմալի հետ կապ հաստատելու նպատակով³:

Դեկտեմբերի 25-ին Ալեքսանդր Իզվոլսկուն, Ալեքսանդր Բենկենդորֆին, Մաքսիմ Գիրսին՝ համապատասխանաբար Փարիզում, Լոնդոնում և Հռոմում ռուսական դեսպաններին հղած հեռագրերում Մագոնովը, ըստ Կ. Պոլսի հայկական շրջաններից ստացված հաղորդումների, տեղեկացնում էր, որ

---

¹ Տե՛ս ««Հայաստանի ավտոնոմիան» յեվ Անտանտան: Վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից», առաջաբանը՝ Աշոտ Հովհաննիսյանի, Յերեվան, 1926, էջ 14:

² Տե՛ս «Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և Հայկական եղեռնի գաղտնիքները», Երևան, 1990, էջ 143-147:

³ «Հայաստանի ավտոնոմիան»..., էջ 16-17:

իբր հույս կա Ջեմալին դրդելու երիտթուրքական կառավարության ու գերմանացիների դեմ բացահայտ ապստամբության, եթե Անտանտի պետությունները նրան առաջարկեն հետևյալ պայմանները.

1. Երաշխավորել Ասիական Թուրքիայի անկախությունն ու անձեռնմխելիությունը՝ բաղկացած սուլթանի գերիշխանության ներքո գտնվող հետևյալ ինքնավար նահանգներից՝ Սիրիա, Պաղեստին, Միջագետք, Արաբիա, Քրդստան և Հայաստան՝ ներառյալ Կիլիկիան:

2. Սուլթան է հռչակվելու Ջեմալը՝ գահը ժառանգաբար փոխանցելու իրավունքով:

3. Ջեմալը պարտավորվելու է թուրքական կառավարությանն ու սուլթանին, որպես գերմանացիների ձեռքում հայտնված գերիների, հայտարարել գահընկեց արված և արշավել նրանց դեմ:

4. Կ. Պոլսի վրա արշավելու ժամանակ Անտանտի տերությունները Ջեմալին մատակարարելու են պարեն, զենք և հրետանի:

5. Պատերազմի ավարտից հետո տերությունները Ջեմալին ֆինանսական օժանդակություն են տրամադրելու:

6. Ջեմալը հրաժարվելու է Կ. Պոլսից և նեղուցներից:

7. Ջեմալը պարտավորվելու է անմիջապես քայլեր ձեռնարկել՝ հայերին փրկելու և մինչև պատերազմի ավարտը կերակրելու համար:

Սազոնովը կարծում էր, որ հավատարիմ հայերի միջոցով անհրաժեշտ է Ջեմալի հետ բանակցություններ սկսել, քանի որ ցանկացած ներքին խնդիրներ կարող էին թուլացնել Թուրքիայի ուժերը և ծառայել իրենց շահերին: Եթե նույնիսկ Ջեմալին չհաջողվեր կառավարությունը տապալել և գերմանացիներին վտարել, այնուամենայնիվ Օսմանյան կայսրությունում խռովությունը օգտակար կլիներ: Նա դեսպաններին առաջարկում էր համապատասխան երկրների արտաքին գործերի նախարարների հետ խորհրդակցել և պատասխաններն անմիջապես հաղորդել իրեն¹:

Հաջորդ օրը Գիրսը Սազոնովին հեռագրեց, որ Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սիդնի Սոննինտն լիովին համաձայն էր Ջեմալի հետ բանակցելու պայմաններին, եթե հաջողության որևէ հույս կար, քանի որ դրանով բրիտանացիներին կազատեին Եգիպտոսի վրա թուրքական հարձակման վտանգից, իսկ գերմանացիներին կզրկեին Փոքր Ասիայի մարդկային ներուժից, որի հետ նրանք հույսեր էին կապում²:

Դեկտեմբերի 27-ին Իզվոլսկին հաղորդել է, որ Բրիանը հետաքրքրությամբ է վերաբերվել Ջեմալի հետ բանակցելու հնարավորությանը, խոստացել այն քննարկել կառավարության նիստում և կարծիք է հայտնել, որ Ջեմալի հետ համաձայնություն կայացնելու պայմանները կարող են շոշափել Բրի-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 450, ց. 1, գ. 37, թ. 1-2:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2:

տանիայի շահերը¹: Սակայն հաջորդ օրերին ակնհայտ է դարձել, որ ֆրանսիական կողմին այնքան էլ դուր չեն եկել այդ պայմանները: Ուստի երկու օր անց նա Սազոնովին տեղեկացրել է կառավարության նիստից հետո Բրիանի հայտնած դժգոհության մասին այն պատճառով, որ Ռուսաստանը ստանալու էր Կ. Պոլիսն ու նեղուցները, իսկ Ֆրանսիան գրկվելու էր Սիրիայից, Պաղեստինից ու Կիլիկիայից²:

Դեկտեմբերի 28-ին Բենկենդորֆը տեղեկացրել է Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Գրեյի տեսակետի մասին: Վերջինս գտնում էր, որ արաբների հետ հարկ է՝ բանակցեն բրիտանացիները, իսկ հայերի ու Ջեմալի հետ՝ Ֆրանսիան: Գրեյն առաջարկել էր կազմակերպել Ջավրիսի մեկնումը Կահիրե, որտեղ նա պետք է տեղի ֆրանսիական դեսպանի հետ ճշգրտեր անելիքը: Իսկ անգլիացի դիվանագետ, լորդ Արթուր Նիքոլսոնը Բենկենդորֆին հայտնել էր, որ Ջեմալը արաբների հակառակորդն է, ինչը դժվարություններ է հարուցում նրա հետ բանակցելու հարցում³:

Դեկտեմբերի 30-ին Բենկենդորֆը տեղեկացրել է, որ բրիտանական կողմը որոշ կասկածներ է տածում Ջեմալի հնարավորությունների հանդեպ: Բրիտանացիները միաժամանակ բանակցում էին արաբների հետ և չէին ցանկանում հիասթափեցնել վերջիններիս, որոնք լուրջ ուժ էին ներկայացնում: Մեծ Բրիտանիան պատրաստվում էր ստեղծել արաբական պետություն, իսկ դաշնակիցները Սիրիան նախապես խոստացել էին Ֆրանսիային: Հետևաբար, բրիտանացիները վստահ էին, որ Ջեմալը ոչ մի բանի չի հասնի, եթե փորձի արաբներին դեմ գնալ, ուստի և նրա միակ հնարավորությունը արաբների հետ համաձայնության եզրեր գտնելն է⁴:

Դեկտեմբերի 30-ին Իզվոլսկուն ուղարկած հեռագրում Սազոնովը պարզաբանել է, որ Ջեմալի հետ բանակցությունները համարում է միջոց, որով հնարավոր է Թուրքիայում խռովություն առաջ բերել և դեպի Եգիպտոս թուրքական արշավանքը ձախողել, այդ իսկ պատճառով հայերի ներկայացրած վերոհիշյալ ծրագիրը բառացիորեն ներկայացրել է դաշնակիցների քննարկմանը՝ չթափանցելով մանրամասների մեջ և ամբողջությամբ չսատարելով Ջեմալի ցանկությունները: Նա նաև նշում էր, որ ինքը ենթադրում էր հարցը քննարկել, երբ դաշնակիցներն ընդունեին բանակցելու գաղափարը, քանի որ հայերի միջոցով ներկայացրած բոլոր կետերը չէ, որ պետք է ընդունեն, այլ կարող են Ջեմալի պատվասիրությունն օգտագործել նաև այլ պայմաններով: Նախարարն առաջարկում էր վստահեցնել Բրիանին, որ ռուսական կողմը ցանկություն չունի վնասելու Ֆրանսիայի շահերը, միաժամանակ ցանկանում

¹ Նույն տեղում, թ. 3:

² Տե՛ս «Հայաստանի ավտոնոմիան»... էջ 18:

³ Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», էջ 380:

⁴ Նույն տեղում, էջ 20-21:

եր պարզաբանել, թե ինչպիսիք են նրա ցանկություններն ու պայմանները¹:

1916 թ. հունվարի 1-ին Իզվոլսկին պատասխանել է, որ Սազոնովի հեռագրի բովանդակության մասին տեղեկացրել է Բրիանին, որը լավ տպավորություն է թողել նրա վրա: Վերջինս կրկին հայտնել էր, որ ֆրանսիական կառավարությունը թեև հավատ չի տածում Ջեմալի ընդունակությունների հանդեպ՝ նշված դերն ի կատար ածելու խնդրում, և նույնիսկ որոշակի մտավախություն ունի, որ դա նրա կողմից լարված թակարդ է, այնուամենայնիվ պատրաստ է նրա հետ բանակցություններ սկսել, սակայն պայմանով, որ չխախտվեն Ֆրանսիայի իրավունքները Պաղեստինում և Սիրիայում՝ Կիլիկիայով հանդերձ, որոնք ճանաչված են Ռուսաստանի կողմից Կ. Պոլսի ու նեղուցների մասին Ֆրանսիայի հետ կնքված՝ 1915 թ. մայիսի 9-ի Լոնդոնի համաձայնագրով: Իզվոլսկին փորձել էր նաև ճշտել, թե արդյոք ֆրանսիացիները ցանկանում են, որ նշված վայրերն անպայման Ֆրանսիային կցվեն, թե հնարավոր է այլ տարբերակ, օրինակ՝ պրոտեկտորատի հաստատում սուլթանի անվանական գերիշխանության ներքո, որը կարող էր ավելի նպաստավոր ու գործնական լինել Ֆրանսիայի համար և դյուրին դարձնել բանակցությունները Ջեմալի հետ: Բրիանը նշել էր, որ չի կարող անմիջապես պատասխանել այդ հարցադրմանը, սակայն եթե բանակցությունները հանգեցնեն դրան, ապա դաշնակիցները պետք է հատուկ քննարկեն այդ խնդիրը²:

Հունվարի 2-ին Սազոնովը Իզվոլսկուն և Բենկեդորֆին տեղեկացրել է, որ միջնորդներն առաջարկում են Ջեմալի հետ բանակցությունները վարել Եգիպտոսում, հետևաբար ֆրանսիացիներն ու բրիտանացիները կարող էին այնտեղ բանակցությունները սկսել, իսկ եթե կամենում էին, ապա կարող էին նախապես խորհրդակցել Բուխարեստում գտնվող Ջավրիևի հետ³:

Ռուսական և ֆրանսիական կողմերը միաժամանակ դիմել են Մեծ Բրիտանիային, որպեսզի վերջինիս ներկայացուցիչները Եգիպտոսից բանակցություններ սկսեն Ջեմալի հետ՝ Մեքքայի շերիֆի հետ բանակցությունների գուզընթաց: Սակայն հունվարի 10-ին Բենկեդորֆը Սազոնովին տեղեկացրել է, որ Գրեյը հրաժարվել է Ջեմալի հետ բանակցությունները բրիտանական կողմի վրա վերցնելու պարտականությունից և առաջարկել, որ դրանք վարի Ֆրանսիան⁴:

Ի վերջո, հունվարի 12-ին Սազոնովը Իզվոլսկուն տեղեկացրել է, որ Ջեմալի հետ բանակցությունները ճիշտ կլինի կենտրոնացնել ֆրանսիացիների ձեռքում, ինչպես առաջարկել էր Գրեյը: Սազոնովն առաջարկում էր Բրիանին տեղեկացնել, որ իրենք պատրաստ են ֆրանսիացիներին թողնել ղեկավար դերը Ջեմալի հետ բանակցություններում, քանի որ Սիրիայի հետ կապ-

¹ ՀԱՄ, ֆ. 450, ց. 1, գ. 37, թ. 4:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 5:

³ Տե՛ս «Հայաստանի ավտոնոմիան»..., էջ 22-23:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23-24:

ված հարցը շոշափում էր նրանց շահերը: Նա ցանկալի էր համարում, որ իրենց տեղյակ պահեն բանակցությունների ընթացքի մասին, և խոստանում էր ռուսական ներկայացուցիչների միջոցով ամեն կերպ աջակցել դաշնակից ֆրանսիացիներին¹:

Հունվարի 23-ին Բենկենդորֆը տեղեկացրել է Սազոնովին, որ բրիտանական կողմը վերջնականապես հրաժարվել է Ջեմալի հետ բանակցություններին միջամտելուց, քանի որ դա կվնասեր արաբների հետ տարվող բանակցություններին, սակայն դեմ չէր լինի, եթե Ռուսաստանը կամ Ֆրանսիան փորձեն գործարք կայացնել Ջեմալի հետ²:

Ինչպես տեսնում ենք, առաջարկվող պայմաններով Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան բաժին չէին ստանալու «օսմանյան ժառանգությունից», հետևաբար նրանք ի վերջո մերժեցին այդ նախագիծը³:

Մարտի 22-ին Իզվոլսկու միջնորդությամբ Բրիանի հետ հանդիպեց Ջավրիևը և ներկայացրեց Ջեմալի հետ բանակցությունների խնդրի շուրջ իր առաջարկները: Սակայն Բրիանը նրան խուսափողական պատասխան տվեց, իսկ Իզվոլսկուն տեղեկացրեց, որ Ասիական Թուրքիայի բաժանման մասին եղած ֆրանս-բրիտանական Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը, որի շուրջ տվյալ պահին բանակցություններ էին ընթանում Պետերբուրգում, անհարիր է Ջեմալի հետ համաձայնության գալու պայմաններին: Իզվոլսկին այդ բացասական վճռի մասին հայտնեց նաև Ջավրիևին⁴:

Փաստորեն դրանով ավարտվեցին Ջեմալի հետ բանակցություններ վարելու շուրջ քննարկումները: Այս առնչությամբ Հայկ Ղազարյանը գրում է. «Ֆրանսիան դժգոհեց, որովհետև նրանից **«վերցվում էին» Գիլիկիան, Սիրիան և Պաղեստինի** մի մասը (որոնք մինչ այդ խոստացվել էին Պուանկարեին): Բրիտանական կողմները գաղտնի բանակցություններ էին վարում **Մեքքայի շերիֆի հետ**, խոստանալով ստեղծել արաբական ընդարձակ խալիֆաթ՝ Լոնդոնի հովանու ներքո: Այժմ Ջեմալի գործարքը փաստորեն խառնում էր բոլոր խաղաքարտերը: Մեկ խոսքով, դեռևս բանակցությունները չսկսված, Անտանտի շրթայում բացահայտ ճեղքեր էին երևում»⁵ (ընդգծումները հեղինակինն են – Ս. Պ.):

Հետաքրքիր է նշել, որ Ջեմալի հետ բանակցությունների գաղափարը առաջ քաշվեց անմիջապես այն բանից հետո, երբ 1915 թ. նոյեմբերին վեր-

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 450, ց. 1, գ. 37, թ. 6:

² Տե՛ս «Հայաստանի ավտոնոմիան»..., էջ 25:

³ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Լ.**, Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914-1917 թթ., Երևան, 2002, էջ 91-92:

⁴ Տե՛ս «Հայաստանի ավտոնոմիան»..., էջ 34:

⁵ **Ղազարյան Հ.**, Սևրի պայմանագիրը և Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ: Գիրք առաջին: 1920 թվականի պայմանագիրը և միացյալ անկախ Հայաստանի հռչակումը, Երևան, 2012, էջ 176:

ջինս մեկնեց Կ. Պոլիս, ուր մնաց երկու շաբաթ և Էնվերի հետ քննարկեց տիրող իրավիճակը¹: Մեր կարծիքով, այդ բանակցությունների գաղափարը նրանց միջև քննարկված և Անտանտի համար նախատեսված ծուղակ էր, որով կանխվեց Ալեքսանդրետի շրջանում դաշնակիցների ավիանման նախագիծը: Այդ ժամանակ թուրքական հիմնական գորքերը Սիրիայից ուղարկվել էին Դարդանեյ, և բավարար ուժեր չունեին դիմակայելու հակառակորդին: Հնարավոր է նաև այն տարբերակը, որ Ջեմալն ու Էնվերը չէին կարողացել ընդհանուր հայտարարի հանգել, ինչը, սակայն, մեզ նվազ հավանական է թվում:

Այնուամենայնիվ, Ջեմալի հետ բանակցությունները չկայացան, սակայն դրանց շուրջ ծավալված քննարկումները որոշ չափով կանխեցին Անտանտի երկրների կողմից Կիլիկիայի ու Սիրիայի ուղղությամբ վճռական գործողությունների դիմելու նախագծերի իրականացումը: Հավանաբար նրանց ավիանման սպառնալիքն էր այն պատճառներից մեկը, որ Ջեմալն իր ենթակայության տակ գտնվող շրջաններում ապաստանած տարագիր հայ գաղթականների համար ստեղծեց ապրելու փոքրիշատե տանելի պայմաններ: Սիրիայի թուրքական իշխանությունները ֆրանս-բրիտանական գորքերի ավիանման անմիջական սպառնալիքի պայմաններում վախենում էին կոտորածների հետագա պատասխանատվությունից: Միաժամանակ, Ջեմալի համար հայերի նկատմամբ սկզբնական շրջանում ցուցաբերած մարդասիրական վերաբերմունքը կարող էր բարձրացնել նրա հեղինակությունը Անտանտի երկրների և հպատակների աչքերում, դառնալ խայծ բանակցությունների համար: Սակայն ավիանման վտանգի վերացումից անմիջապես հետո՝ 1916 թ. սկզբներին, Դեր Ջորում, Ռաս ու Այնում և այլուր կազմակերպվեցին մի քանի հարյուր հազար հայերի նոր կոտորածներ: Դա վկայում է, որ Ջեմալի «մարդասիրությունը» պայմանավորված էր սուկ հակառակորդի ներխուժման վտանգով:

Հետաքրքիր է նշել, որ իր հուշերում Ջեմալն անդրադառնում է Մորզենթաուի հուշերում իր մասին հնչած գրեթե բոլոր մեղադրանքներին, փորձում արդարանալ, սակայն չի մեկնաբանում կամ ժխտում ռուսների հետ բանակցելու իր նախաձեռնության մասին ամերիկյան դիվանագետի վկայությունը:

Այսպիսով, Ջեմալի հետ բանակցելու գաղափարը որոշ չափով նպաստել է Կիլիկիայում կամ Սիրիայում ավիանում կատարելու Անտանտի նախագծերի ձախողմանը, որի արդյունքում թուրքերը հնարավորություն ունեցան շարունակելու հայ ժողովրդի հանդեպ իրականացվող ցեղասպան քաղաքականությունը՝ Սիրիայի համակենտրոնացման ճամբարներում ոչնչացնելով հարյուր հազարավոր հայ գաղթականների:

---

¹ Տե՛ս **Djemeal Pasha**, նշվ. աշխ., էջ 168:

Погосян Самвел – Проблема оккупации Киликии и переговоров с Джемаль-Пашой в проектах Антанты (вторая половина 1915)

Во время Первой мировой войны, государства Антанты обсудили проблему высадки в Киликии. Обсуждения начались с новой силой, когда стало ясно, что операция Дарданеллы не удастся. Но во время этих обсуждений осенью 1915 была выдвинута идея переговоров с Джемаль пашой. Российские власти узнали, что Джемаль был готов к сотрудничеству с союзниками; в обмен он надеялся захватить власть в Турции и был провозглашен султаном. Однако в этом случае Англия и Франция теряли возможность приобрести территорий Османской империи. Именно по этой причине переговоры не состоялись. Однако эта идея стала одной из причин, которые предотвратили проекты высадки в Киликии. С одной стороны, предотвращение переговоров, с другой стороны, отказ высадки в конечном итоге привело к уничтожению нескольких сотен тысяч армянских беженцев, сосредоточенных в пустынях Сирии.

Poghosyan Samvel – *The Problem of Occupation of Cilicia and Negotiations with Djemal Pasha in Projects of Entente (Second Half of 1915)*

During the First World War, Entente states discussed the problem of landing in Cilicia. The discussions started with new strength, when it became clear that the Dardanelles operation failed. But during these discussions in autumn 1915, the idea of negotiations with Djemal Pasha was put forward. Russian authorities knew that Djemal was willing to cooperate with the Allies; in return for this he hoped to seize power in Turkey and to be proclaimed Sultan. However, in that case Britain and France would lose the opportunity to gain the territories of the Ottoman Empire. That was the reason why the negotiations with Djemal did not take place. However, this idea became one of the reasons, which prevented the projects of landing in Cilicia. Preventing the negotiations on the one hand and landing failure on the other, eventually led to annihilation of a few hundred thousand Armenian refugees concentrated in the deserts of Syria.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՄԵՅՄԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՄԱՆ
ՓՈՓՈԽՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ԵՎ ԵՐԿՐԱՄԱՍԻ
ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

Բանալի բառեր – Խատիայան, Վրացյան, Քաջագունի, Թումանյան, Գեգեչկորի, Չխենկելի, Ժորդանիա, Կոմիսարիատ, Սեյմ, անկախություն, Թուրքիա, բոլշևիկյան Ռուսաստան

1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին՝ Երզնկայի զինադադարի ստորագրումից հետո, իշխանական ճգնաժամն Անդրկովկասում թևակոխեց հերթական փուլ, որը բոլշևիկյան հեղաշրջմանը հաջորդած բուռն իրադարձությունների հետևանքն էր: Նոր իրավիճակի յուրահատկությունը պայմանավորված էր մի կողմից՝ երկրամասային իշխանության և բոլշևիկյան կենտրոնական ու տեղական ուժերի առձակատմամբ, իսկ մյուս կողմից՝ առավել կայուն իշխանության հաստատման հրամայականով: Սահմանադիր ժողովի ցրումը 1918 թ. հունվարին ավելի սրեց այդ գործընթացը, և Անդրկովկասում իշխանության խնդիրն ուղղակիորեն և բացահայտորեն առնչվեց երկրամասը Խորհրդային Ռուսաստանից վերջնականապես անջատելու, ինչպես նաև անդրկովկասյան ժողովուրդների անկախության հիմնահարցերին:

Այդ հետևողական քաղաքականությունն իրականացնողը սկզբնական շրջանում Անդրկովկասի կոմիսարիատն էր, այնուհետև՝ Սեյմը: Հարկ է վերջինիս գործունեության մեջ առանձին անցումային փուլ համարել նոր կառավարության ստեղծման հիմնահարցը, որին լուծում տրվեց 1918 թ. մարտի 13 (26)-ի Սեյմի 17-րդ նիստում:

Առաջնորդվելով Սեյմի ընդունած «Ծրագիր-Հռչակագրի» դրույթներով՝ մենշևիկ Ե. Գեգեչկորիի գլխավորած նորընտիր կառավարությունը ներկայացրեց իր առջև ծառայած առաջնահերթ խնդիրները, որոնցից առաջինը «կայուն հաշտության և Թուրքիայի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների» վերականգնում էր¹:

Առանձնացնենք երկու հանգամանք. նախ՝ պարտադրվում էր այն հետևողական մոտեցումը, որ Խորհրդային Ռուսաստանը չճանաչող «միասնական» Անդրկովկասն Առաջին աշխարհամարտի նախօրերին «բարիդրացիական» հարաբերություններ ուներ Օսմանյան կայսրության հետ: Այս հարցում

¹ Տե՛ս Закавказский Сейм, Стенографический отчет, Тифлис, 1918, Зас. 17-ое, с. 28.

կրկին առաջ էին մղվում բացառապես վրացական շահը և մոտեցումը: Չանտեսենք 1914 թ. վրաց-թուրքական հակառուսական գաղտնի պայմանագիրը, ինչը հակասում էր միասնական Անդրկովկասի իրական կարգավիճակին:

Հաջորդ մեծ հակասությունն այն էր, թե Ե. Գեգեչկորին ինչպես էր պատկերացնում այդ «պատվաբեր հաշտության» կնքումը Թուրքիայի հետ, որը, վերագրավելով Արևմտյան Հայաստանը, մոտենում էր Անդրկովկասին: Երգրումի անկումը, իսկ ավելի ուշ՝ Կարսի խայտառակ հանձնումը թուրքերին լիովին բացահայտում էին վրացական քաղաքականության միտումներն ու հեռանկարները և մասնավորապես այն ռազմավարությունը, որն ի վերջո հանգեցնելու էր Անդրկովկասում հայկական շահերի դեմ և հայկական տարածքների հաշվին կնքվելիք «պատվաբեր հաշտությանը»: Ե. Գեգեչկորիի ելույթի հիմքում խարսխված էր հենց այդ հակասական և զարմանալի հարցադրումը, ըստ որի՝ «պատվաբեր ու կայուն հաշտությունը տրվում է այն ժողովուրդներին, որոնք պատրաստ են զինված բազկով դիմագրավել իրենց տարածքի և կենսական շահի դեմ ուղղված թշնամու ոտնձգությունները»¹: Նա հավանաբար նկատի ուներ հայերին:

Ուշագրավ է նաև այն, որ մարտի 13-ին՝ նախքան Անդրկովկասի անկախության հռչակումը, կառավարության նախագահը վստահեցնում էր, «որ մինչև արյան վերջին կաթին **իրենց անկախությունն ու ազատությունը** (ընդգծումը մերն է – Վ.Մ.) պաշտպանելու ելած Անդրկովկասի ժողովուրդների ամուր վճռականության վրա հենվելով՝ կառավարությունը ամեն ինչ կանի բոլորին հզոր հակահարված տալու համար»²:

Խոսելով թուրքական ներխուժման և դրա հնարավոր հետևանքների մասին՝ Ի. Ծերեթելին թե՛ հայերի և թե՛ վրացիների համար կանխատեսում էր միևնույն վտանգը: Պարզվում է նաև, որ 1918 թ. մայիսին Ժողովարանի և Խատիսյանի «միասին չխորտակվելու» մասին հայտնի երկխոսությունից առաջ՝ դեռևս մարտին, Ի. Ծերեթելին առաջ էր քաշում այն որոշիչ թեզը, թե «ծայրահեղ ճակատագրական պահերին չպետք է մոռանանք, որ Անդրկովկասի թվաքանակով մեծ երեք գլխավոր ազգերից յուրաքանչյուրը կարող է կործանել մյուսներին ու իրեն, և նրանցից ոչ մեկը չի կարող իրեն փրկել, եթե իր ամբողջ ուժերը չտրամադրի մյուսներին փրկելու համար»³: Նման անսքող ամբոխավարությանն ու ազգամիջյան հակասությունների պոռթկմանը մնում էր մեկ ամիս, երբ Ա. Չխենկելին Կարսը կհանձներ թուրքերին:

1917 թ. նոյեմբերից, երբ վրացական մենշևիզմի նախաձեռնությամբ ու գլխավորությամբ ձևավորվեցին Անդրկովկասի հակախորհրդային իշխանությունները՝ Կոմիսարիատը, ապա և Սեյմը, վրացական քաղաքական վերնախավը վրացական ազգային համագումարի ընդունած որոշումների

¹ Նույն տեղում, էջ 30:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 39:

հիման վրա մի քանի փուլով հետևողականորեն ընթանում էր երկրամասը բոլշևիկյան Ռուսաստանից անջատելու և անկախ Վրաստան ձևավորելու ճանապարհով¹:

Անդրկովկասն անկախ հռչակելու վերաբերյալ մարտի 13-ի նիստում ելույթ ունեցան՝ վրացիներից Դ. Օնիաշվիլին, Գ. Գեորգաձեն, Գ. Գվազավան, Իվ. Լորդ-Կիպանիձեն, Գ. Լասխիշվիլին, Ռ. Արսենիձեն, Գոբեչիան, Ա. Չխենկելին, հայերից՝ Հ. Քաջազունին, Մ. Թումանյանը, Ալ. Խատիսյանը, թաթար-մուսուլմաններից Գ. Ռասուլ-Չադեն, Մուհամեդբեկովը, Ա. Շեյխ-Ուլ-Իսլամովը, ռուսներից՝ Յու. Սեմյոնովը, Ա. Կանտեմիրովը: Հատկապես այս նիստում կուսակցականության ու առավել ևս Մեյմի խմբակցությունների սկզբունքը հիմնականում ետին պլան էր մղվել՝ ի հաշիվ ազգային շահերի:

Անդրկովկասյան Մեյմի 1918 թ. ապրիլի 9 (22)-ի 22-րդ նիստը դարձավ բեկումնային. բոլշևիկյան հեղաշրջումից ի վեր այն դարձավ Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու և երկրամասն անկախացնելու գլխավոր ջրբաժանը: Վերլուծելով սույն նիստի ելույթների մոտեցումներն ու հիմնավորումները՝ մենք մեր առջև դնում ենք երեք գլխավոր նպատակներ. նախ՝ առաջին անգամ հայ, ինչպես նաև անդրկովկասյան պատմագրության մեջ համակողմանիորեն լուսաբանել հնչած ելույթների ուղղվածությունը, դրանց միջոցով պարզաբանել վրացական քաղաքական դաշտում շրջանառվող տարբեր հոսանքների գոյության փաստը, վեր հանել Անդրկովկասն անկախ հռչակելու անհրաժեշտության հիմնահարցը թուրքական արշավանքի, Տրապիզոնի, Բրեստ-Լիտովսկի ու Բաթումի բանակցությունների համատեքստում:

Նիստի բանախոս Դ. Օնիաշվիլիի գլխավոր հիմնավորումներից մեկն այն էր, որ «Անդրկովկասի խայտաբղետ էթնիկ պատկերն Անդրկովկասյան հանրապետության ստեղծումով կկարգավորի ժողովուրդների փոխհարաբերությունները», ինչը զուրկ էր որևէ հիմքից: Ելույթից բացահայտ զգացվում էր, որ նրա նպատակը Ռուսաստանից ցանկացած գնով անջատվելն էր և Տրապիզոնի ու Բրեստ-Լիտովսկի քաղաքական-դիվանագիտական գծի հաղթանակը:

Համոզված, որ իր հիմնավորումներն անհերքելի են, մենշևիկ Դ. Օնիաշվիլին հանձնաժողովի անունից Մեյմին առաջարկում է Անդրկովկասի դաշնային հանրապետությունը հռչակել անկախ:

«Անդրկովկասի ժողովուրդների միասնություն» կարգախոսը Գ. Գեորգաձեն, ինչպես և իր նախորդ մենշևիկ գործընկերն ուղղում էին բոլշևիզմի և հատկապես Ստ. Շահումյանի ու հայկական գործոնի դեմ: Անհնար է համաձայնվել Գ. Գեորգաձեի այն տեսակետի հետ, որ երկրամասի միասնությունը

---

¹ Մանրամասն տե՛ս **Մելիքյան Վ.**, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը (1917 թ. նոյեմբեր-1918 թ. մարտ), Երևան, 2010:

նրա տարածքային անվտանգության երաշխիքն է, առավել ևս՝ երբ դա հայտարարվում էր Կարսի հանձնումից հետո:

Վրաց ազգային-դեմոկրատ Գ. Գվազավան, համեմատելով 1801 և 1918 թթ. իրողությունները, նշում էր, որ եթե 1801 թ. դեպի «լուսի, իրավունքի և ազատության իդեալ Եվրոպան» տանող միակ ճանապարհն անցնում էր Ռուսաստանով, ապա այժմ այդ ճանապարհը Մոսկվայի վրայով չի անցնում¹: Թուրքիայի հետ ամենալայն ու բացահայտ փոխգործակցությանը նախապատվություն տալը պատգամավորն այսպես էր հիմնավորում. «Ներկա կոնյուկտուրայից ելնելով՝ մենք փոխում ենք մեր կողմնորոշումը ոչ թե Թուրքիային և կամ թուրք զինվորներին սիրելու պատճառով, այլ որովհետև սիրում ենք մեզ, մեր ժողովրդին, մեր դեմոկրատիան, որը հիմա պետք է ստեղծի մարդկային կոլտուրական կյանք, ինչը մենք չենք կարող սպասել բոլշևիկյան Ռուսաստանից»²: Ռուսաստանից «արյունաքամ Վրաստանի» փրկության միակ ուղին նա համարում էր Անդրկովկասի անկախության հռչակումը և բացահայտելով վրացական ազգայնականության իրական դեմքը՝ հայտարարում էր, որ «ցարիզմի անկման պահից ինքնին վերածնվեց ազատ Վրաստանը»³:

Տվյալ դեպքում պարզ է դառնում այն կարևոր հանգամանքը, որ ինչպես Տրապիզոնի, այնպես և Բաթումի բանակցություններում ոչ միայն հայկական կողմը, այլ առավելապես վրացիներն էին հայտնվել քաղաքական անորոշության մեջ, որոնք, դեպի Բաթում և Թիֆլիս շարժվող թուրքերի հետ բանակցելով, փորձում էին լուծել իրենց «հակառուսական խնդիրները»:

Մենշևիկ Իվ. Լորդ-Կիպանիձեն, հակադարձելով ձախ էսեռ Լ. Թումանյանին և կադետ Յու. Մեմլոնովին, իր ելույթը կառուցել էր հիմնականում հակաբոլշևիզմի, ժողովրդաբի հակառուսական արտաքին քաղաքականության վրա: Նա անգամ գտնում էր, որ Բրեստի հաշտությամբ բոլշևիկների՝ Կարսը, Արդահանը և Բաթումը Թուրքիային հանձնումով՝ Ռուսաստանը անուղղակիորեն ճանաչում էր Անդրկովկասի անկախությունը⁴:

Այս համատեքստում չափազանց ուշագրավ է Լորդ-Կիպանիձեի դիտարկումը թուրք-բոլշևիկյան համաձայնեցված գործողությունների վերաբերյալ: «Գոյություն ունի ինչ-որ տարօրինակ, համաձայնեցված, դավաճանական քաղաքականություն,– նշում էր էսեռ բանախոսը,– տարօրինակ կերպով ներդաշնակվում է թուրքերի ու բոլշևիկների հարձակումը. գրավում են Բաքուն, մի քանի օրից՝ Բաթումը, բոլշևիկները հարձակվում են Սուխումի վրա, թուրքերը գրավում են այլ շրջաններ: Այսօր ստացանք լուր, որ թուրքական բանակները գրավել են Գուրիայի մայրաքաղաք Օզուրգեթը, իսկ մյուս

¹ Տե՛ս Զակ. Сейм, зас. 22-ое, 9-ое апреля, с. 25:

² Նույն տեղում, էջ 26:

³ Նույն տեղում, էջ 29:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34:

կողմից՝ բոլշևիկները մտել են Քյուրդամիր»¹: Ուստի Լորդ-Կիպանիձեն եզրակացնում էր, որ եթե չհռչակվի անկախությունը, ապա այդ երկու ուժերը շուտով կհայտնվեն Թիֆլիսում: Նրա կարծիքով, եթե «Քառյակ դաշինքին անհրաժեշտ է տիրել Բաքու-Բաթում գիծը, ապա ավելի լավ է հնազանդվել որպես անկախ երկիր. ապագա միջազգային խորհրդածողովին Անդրկովկասը կներկայանա որպես զինված ագրեսիայի հետևանքով հնազանդեցված երկիր»²:

Մի կողմից դժվար է թերագնահատել Լորդ-Կիպանիձեի հեռատես, բավականին սթափ վերլուծությունը, անգամ իր ժամանակի գործչի համար գրեթե անհնար կանխատեսումները ապագա բոլշևիկյան-քեմալական համագործակցության վերաբերյալ: Նա իրավացի էր փաստելով, որ Անդրկովկասը, հեռանալով բոլշևիզմից, իսկ վրացիների պարագայում՝ Ռուսաստանից, փաստորեն ենթարկվում էր Թուրքիային: Իրականությունն այն էր, որ այդ ուղղորդիչ հարցում գերակշռում էր վրացական ազգային շարժման ազդեցությունը, որը Թուրքիայի հետ ամեն գնով հարաբերություններ հաստատելը, վերջինիս կողմից նվաճվելը գերադասում էր բոլշևիզմից և ռուսական կողմնորոշումից: Տվյալ դեպքում վրաց գործիչներին ամենևին չէր հետաքրքրում հայության ճակատագիրը. դրանով է հիմնականում բացատրվում նաև Կարսի հանձնումը: Մեկ ազգի շահի տեսանկյունից դա ինչ-որ չափով կարելի է ընդունելի համարել, սակայն եթե խոսքը վերաբերում է հատկապես հոկտեմբերյան հեղաշրջմանը հաջորդած փուլում միասնական Անդրկովկասի՝ Կոմիսարիատի, Մեյմի, այնուհետև դաշնային հանրապետություն ստեղծելու գաղափարին, ապա ծառանում է գլխավոր հարցը՝ առանց հարևանների շահերը և հատկապես նրանց միջազգային կարգավիճակը հաշվի առնելու ինչպե՞ս էր լուծվելու Վրաստանի խնդիրը մանավանդ թուրքական արշավանքի պայմաններում:

Գ. Լասխիշվիլին հպարտորեն արձանագրում էր, որ Անդրկովկասում ստեղծվել են ոչ միայն անկախ կառավարություն և անկախ օրենսդիր հաստատություն, այլև հիմք է դրվել Թուրքիայի և Գերմանիայի հետ միջազգային հարաբերություններ հաստատելու գործընթացին: Այդ ամենը, նրա կարծիքով, անկախ պետության բաղկացուցիչներ են: Նա նույնպես ոգևորված նշում էր. «Մենք փաստորեն իրականացրել ենք մեր անկախությունը, և մեզ միայն մնում է պաշտպանել այդ անկախությունը մեծ վտանգից անարխիստական հյուսիսից ու մեզ վրա արշավող հարավից»³: Կեղծիքն ու հակասությունը միափոխվում էին հարցադրման մեջ. «միջազգային հարաբերություններ» հորջորջվող հասկացությունը ինչպե՞ս կարող էր տեղավորվել հարավից, այսինքն՝ Թուրքիայից եկող «մեծ վտանգի» սահմաններում, և որ առա-

¹ Նույն տեղում, էջ 35:

² Նույն տեղում, էջ 36:

³ Նույն տեղում:

վել կարևոր էր՝ ո՞ր ժողովուրդն ու ուժերն էին պաշտպանելու այդ «միասնական», ժողովրդավարական երկրամասը:

Սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկ պատգամավոր Ռ. Արսենիձեն իր հերթին ցավ էր հայտնում, որ «շատ դժվար է մեկ հարվածով կտրել իրենց կուսակցության անվան մեկ հատվածը», այսինքն՝ Ռուսաստան բառը: Նա իր կուսակցության խմբակցության համար կատարված փաստ էր համարում Ռուսաստանից անջատվելը¹: Հարց է առաջանում՝ ո՞ր մնաց կուսակցական կարգապահությունը, ինչպե՞ս կարող էին վրաց մենչևիկներն առանց իրենց կուսակցության ղեկավար մարմնի որոշման միակողմանիորեն դուրս գալ, անջատվել այն երկրից, որտեղ գտնվում էին այդ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն, առաջատար գործիչները, որոնք, ի դեպ, անմնացորդ պայքարում էին այդ նույն ատելի բոլշևիզմի դեմ: Ընդգծենք, որ այս նիստում լռում էին Ն. Ժորդանիան, Ե. Գեգեչկորին ու վրացական մենչևիզմի հայր Ի. Օերեթելին: Չէ՛ որ հենց նրանք պետք է աջակցեին համառուսաստանյան մենչևիզմին և միասնական պայքարով հաղթահարեին ընդհանուր վտանգը և ոչ թե Թուրքիայի հետ մերձենալով՝ լքեին իրենց «դաշնակցին»: Մեր կարծիքով, կարելի է փաստել, որ այս նիստում վրաց մենչևիկներն անուղղակիորեն կասեցնում էին իրենց գործունեությունը, չնայած «ռուսական դեմոկրատիա» բառակապակցությունը դեռևս միառժամանակ կօգտագործվեր նրանց կողմից, և ինչպես Ռ. Արսենիձեն էր հույս հայտնում՝ «ռուսական դեմոկրատիան կհասկանա անջատվելու մեր քայլը»²:

Անդրադառնանք մուսուլման պատգամավորների կարծիքներին. Գ. Ռասուլ-Չադեի մոտեցման կենտրոնում ևս «հյուսիսային իմպերալիզմի» և թուրքական արշավանքի միջև անօգնական Անդրկովկասի անելանելի կացությունն էր, և փրկության միակ ելքը նա համարում էր անկախության հայտարարումը:

«Իթթիհադի»-ի ներկայացուցիչ Մուհամեդբեկովը, որը, հավանություն տալով անկախության գաղափարին, այդ պահին արդեն փորձում էր պանթուրքիստական հեռահար խնդիրներ լուծել, հիմնավորում էր Դադստանի պարտադիր ընդգրկումը անկախ Անդրկովկասի կազմում³:

Ա.-ա. Շեյխ-Ուլ-Իսլամովը ընդգծում էր, որ պատմական ակտի հռչակումը իրականացվում է օրյեկտիվ նախադրյալների բերումով: Դրանց թվում նա առանձնացնում էր ուժգնացող կենտրոնախույս ուժերի ակտիվացումը և որպես լավագույն օրինակ վկայակոչելով Մալոռոսիայի (Ուկրաինա) անջատումը Ռուսաստանից՝ գտնում էր նույնիսկ, որ անկախացման հարցում Անդրկովկասն ուշացել է⁴:

---

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:

² Նույն տեղում, էջ 44:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 41:

Հայազգի պատգամավորներից ելույթներով հանդես եկան երեքը, որոնցից Հ. Քաջագունին և Ալ. Խատիսյանը կողմ արտահայտվեցին անկախությանը, իսկ Էսեռ Լ. Թումանյանը դարձավ այս նիստի առանցքային ընդդիմախոսը՝ առաջ անցնելով կադետ Յու. Մեմյոնովից:

Քաջագունին մենշևիկ Լորդ-Կիպանիձեի՝ բուն ծափերով ընդունված ելույթից հետո հայտարարեց. «Քաղաքացիներ, Մեյմի անդամներ: Դաշնակցություն խմբակցությունը, լիարժեք հստակությամբ գիտակցելով այն մեծ պատասխանատվությունը, որն իր վրա է վերցնում այս պատմական պահին, միանում է անդրկովկասյան պետության ինքնուրույնության հռչակմանը»¹: Կարող ենք նկատել, որ նա «անկախություն» բառի փոխարեն օգտագործում է «ինքնուրույնություն»՝ ավելի ցածր կարգավիճակի եզրույթը:

Ապրիլի 11 (24)-ի «Հորիզոնի» խմբագրականում այդ պատմական նիստը որակվում էր որպես «հուղարկավորություն, թաղում» և «ծննդաբերության երկունք», նշվում էր, որ «դեմոկրատիան փորում է իր գերեզմանը», իսկ «երբ մեզ ուժով անջատեն Ռուսաստանից, մեր վերքից դուրս կծորա մեր ամբողջ արյունը»: Ցավալիին այն էր, որ, մեջ բերելով Քաջագունու վերը նշված խոսքերը, «Հորիզոնը» ևս փաստում էր. «Մենք էլ այսօր ուրիշ խօսք չունենք ասելու»²:

Մի քանի օր անց անկախության հռչակման ակտին իր խմբագրականը նվիրեց Ս. Վրացյանը: Նա այդ որոշումը որակում էր որպես «պատմական անհրաժեշտություն» և այն հիմնավորում հետևյալ կերպ. «Մենք ոչ միայն պաշտպանութիւն չգտանք կենտրոնի կողմից այն անհաւասար պայքարի մէջ, որ մղում է մինչեւ այսօր արտաքին թշնամու դէմ, այլեւ ստացանք Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, դուրելով կատարված փաստի առաջ: Մենք կորցրինք մեծ պետութեան բոլոր առաւելութիւնները և, մյուս կողմից՝ ձեռք չբերինք և փոքր պետութեան համեստ միջոցները և ապահովութիւնը: Ստեղծվեց մի անտերութիւն, այսպէս ասած, անպետութիւն ... անհրաժեշտ է ստեղծել իրաւական կացութիւն»³:

Նա ինչ-որ տեղ արդարանում էր նաև, որ «ռուսական մեծ դեմոկրատիան ոչ մի հիմք չունի մեզ դատապարտելու: Մենք վատութիւն չարինք. չդաւաճանեցինք հեղափոխութեան սկզբունքներին: Մօտիկ ապագան ցոյց կտայ, թե որքան հիմնաւոր են եղել Անդրկովկասեան դեմոկրատիայի ենթադրութիւնները: Մի բան սակայն պարզ է. հեռանկարները չեն կարող լինել աւելի վատ, քան պէտք է լինէին ներկա անորոշ, անհոյս կացութեան հարատեւելու դեպքում»⁴:

Վրացյանն ու Խատիսյանը բարձր են գնահատել Քաջագունու հակիրճ,

---

¹ Նույն տեղում:

² «Հորիզոն», 1918, 11 (24) ապրիլ, թիվ 76:

³ Նույն տեղում, 14 (27) ապրիլ, թիվ 79:

⁴ Նույն տեղում:

գուսպ և, իրենց կարծիքով, տարողունակ ելույթը: Այդ կապակցությամբ փորձենք վեր հանել հենց իր՝ Քաջագունու մտորումները, Անդրկովկասի անկախության հռչակման պատճառներին առնչվող նրա պատկերացումները:

Ինչպես և Խատիսյանը, նա ևս կարծում էր, որ Մեյմի վրաց մենշևիկների շրջանում կար երկու հոսանք, որոնք ունեին երկու տարբեր կողմնորոշումներ՝ ռուսական ու գերմանա-թուրքական: Առաջինները չէին ցանկանում կտրվել թե անջատվել Ռուսաստանից, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը համարում էին անընդունելի և կարծում, որ ծանր հաշտության համեմատությամբ այն չարյաց փոքրագույնն է: Երկրորդ հոսանքը դեմ էր Ռուսաստանին, ռուսական վտանգը Վրաստանի անկախության համար համարում էր ավելի մեծ, քան թուրքականը և պատրաստ էր դիմելու ամենամեծ զիջումների՝ հանուն Թուրքիայի հետ փոխըմբռնում հաստատելու: Այլ կերպ ասած՝ հույս ուներ, թե Հայաստանի հաշվին կհաջողվի Վրաստանի համար փրկել եթե ոչ ամբողջ Աջարիան, ապա գեթ Բաթումը:

Մեյմի դաշնակցական խմբակցությունը ո՛չ ուզում էր անջատվել Ռուսաստանից, ո՛չ էլ բարեկամության նվազագույն ակնկալիքներ ուներ թուրքերից: Քաջագունին վկայում է, որ հակառակ իր գեկուցման՝ Ալեքսանդրապոլի ապրիլյան հայտնի խորհրդակցությունը վճռեց մերժել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը և շարունակել պատերազմը: «Բայց իրականացնել այդ որոշումը, – նշում էր նա, – չէր տրած մեզ, որովհետև մենք չէինք դրությեան տերը, ոչ իսկ մեր սեփական բախտի տերը»¹: Հետևում է նրա գլխավոր եզրահանգումը. «Հեշտ սրտով չէր, որ մենք արինք այդ. բայց չանել չէինք կարող: Եթե հակառակ արտայայտեինք, Անդրկովկասեան դաշնակցական (դաշնային – Վ.Մ.) Հանրապետութիւնը իսկոյն պիտի քանդուէր, վրացիներն ու ադրբեյջանցիներն իսկոյն պիտի հաշուէին թուրքերի հետ ու թողնէին մեզ մենակ երես առ երես Վէհիպ փաշայի բանակի դէմ – մենակ, որովհետև Ռուսաստանը (ոչ բոլշեւիկեանը, ոչ հակաբոլշեւիկեանը) այն ժամին չէր կարող հասնել օգնության, եթե նոյնիսկ կամենար: Ոչ միայն մենակ, այլ նաեւ թիկունքից մեծապէս վտանգւած, որովհետև պարզ էր, որ թուրքերի հետ միասին մեզ պիտի զարնէին նաեւ ազրբեյջանցիները (ո՞վ գիտէ, գուցէ եւ վրացիները՝ Ախալքալաքը, Լօռին ու Փամբակը ամբողջովին գրաւելու համար):

Մենք ամենքից աւելի կարիք ունէինք Անդրկովկասեան դաշնակցության, չէինք ուզում որ նա քանդուի, իսկ եթէ քանդուելու է որքան կարելի է ուշ քանդուի: Ահա թէ ինչու հարկադրուած էինք հետեւելու մեր դաշնակից-դրացիների քայլերին»²:

Հիմնականում բաժանում ենք նրա մտտեցումը, սակայն երկու վերապահումով.

---

¹ Քաջագունի Յուլի., շ.3. Դաշնակցութիւնն անելիք չունի այլ եւս, Վիեննա, 1923, էջ 27-28:

² Եւսկն տեղում:

ա) իրադարձությունները շատ արագ ապացուցեցին, որ հայությունը և Դաշնակցությունը բոլոր դեպքերում մենակ մնացին Վեհիբ փաշայի բանակի դեմ, այնպես որ դաշնային հանրապետությանը չմիանալու փաստը ոչինչ չէր փոխի: Տարբերությունը կլիներ այն, որ հայկական զինուժը ստիպված կլիներ իր «մայիսյան հերոսամարտը» մղել ոչ թե Արարատյան դաշտում, այլ Կարսի և Ալեքսանդրապոլի մատույցներում, մանավանդ որ Քաջազունին ևս կարծում էր, որ «հայերը ամենից աւելի շահագրգռւած էին զենքով կանգնեցնելու թուրքերի արշաւանքը, որովհետեւ գիտէին, որ ամենից աւելի տուժողը (թերեւս միակ տուժողը) իրանք են լինելու եւ որովհետեւ դեռ յոյս ունէին ռազմական յաջողութեան վրայ»¹:

բ) Ակնհայտ է, որ Քաջազունին ևս իր աղմկահարույց աշխատության մեջ չի փորձել քաղաքական այդ հորձանուտում գոնե այլընտրանք տեսնել կամ առնվազն հպանցիկ անդրադառնալ դրան: Ինչպես մեզ է թվում, այլընտրանքն ու օգնությունը, ի դեմս Ստ. Շահումյան – Դաշնակցություն կարճատև համագործակցության, 1918 թ. ապրիլին կարող էին կանխել հետագա բոլոր արհավիրքները: Հասկանալի է, որ անկախություն հռչակելու հնարավորությունը բացառված կլիներ, սակայն կպահպանվեր հայկական գործոնի դերը, և չէր հնչի Քաջազունու հուսահատ եզրահանգումը՝ «մենք չէինք դրութեան տէրը»:

Ավելին, այս տեսակետի օգտին է վկայում այն փաստը, որ նույն նիստում տեղի ունեցան սպասված բախումն ու առճակատումը վրաց-թաթարական դաշինքի հետ, երբ պարզվեց, որ Կարսը խայտառակ դավաճանությամբ հանձնվել է թուրքերին, ինչպես նաև այն, որ 1918 թ. հուլիսից դաշնակցությունը Բաքվի հայանպաստ իշխանությունը փրկելու վերջին ճիգն էր գործադրել:

«Հորիզոնը», մեջբերելով Թիֆլիսի «Единение» անկուսակցական թերթի հաղորդումը, թե «արդեօք Լենինը մտադիր չէ օգնելու Անդրկովկասին թուրքերի դեմ վարած պատերազմում», հրամցնում էր խորհրդային պատվիրականության ղեկավար Իոֆֆեի առաջարկը՝ օգնության դիմաց Բրեստ-Լիտովսկի պայմաններն ընդունելու վերաբերյալ: Ավելին, դաշնակցության գլխավոր լրագիրը հայտնում էր, որ Բաքվի բոլշևիկները խոստացել են օգնել Անդրկովկասին, եթե վերջինս ընդունի ժողկոմխորհի իշխանությունը: Նույն համարը հայտնում էր նաև, որ «Մոսկվայից եկողները պատմում են, որ այժմ Մոսկվայում բոլշևիկների վերաբերմունքը դեպի հայերը լավ է»²:

Այժմ քննարկենք Լ. Թումանյանի և Յու. Մեմյոնովի հակադիր կարծիքները: Թումանյանը նախ նշում է, որ ինքն արտահայտում է սոցիալիստ-հեղափոխականների խմբակցության այն հատվածի դիրքորոշումը, որը այս պա-

¹ Նույն տեղում, էջ 27:

² «Հորիզոն», 1918, 24 (11) ապրիլի, թիվ 76:

հին դեմ է անկախացմանը: Նրա հարցադրումները վերաբերում էին հիմնականում երկու խնդրի. Առաջինը՝ անկախության նկատմամբ Անդրկովկասի ժողովուրդների կամքի արտահայտմանը, իսկ երկրորդը՝ թուրքական կողմնորոշմանը կամ ավելի ստույգ՝ թուրքական հպատակության հիմնահարցերին:

Թումանյանը չէր ընդունում, որ Անդրկովկասի անկախության հռչակումը երկրամասի ժողովուրդների կամքի դրսևորում է, և հարցնում էր ներկաներին, թե ինչու իշխանությունը այդ ժողովուրդներին չի դիմում հարցով, թե արդյոք ք նրանք ցանկանում են այդ անկախությունը, ինչո՞ւ այդ ժողովուրդները չարտահայտվեցին Մահմանադիր ժողովի ընտրությունների պահին, ինչո՞ւ չի կարելի հանրաքվե անցկացնել¹:

Քաղաքական կողմնորոշման հարցում Թումանյանը գտնում էր, որ եթե «այժմ առաջ է եկել անջատման, անկախության, ինքնուրույնության մասին այդ գաղափարը, ապա պետք է ազնվորեն ընդունել, որ այն բխում է թուրքական իմպերալիստներից. եթե դա այդպես չէ, ապա ես ձեզ հարցնում եմ, թե Մահմանադիր ժողովի ընտրությունների ժամանակ քաղաքական կուսակցություններից ո՞րն էր իր կարգախոսն ընտրել Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից: Այդպիսի կուսակցություն չի եղել, քաղաքացիներ, Սեյմի անդամներ»²: Իսկապես, «Հորիզոնը» ապրիլի 12-ին խոստովանում էր, որ հասարակությունը բավականաչափ նախապատրաստված չէր քաղաքական այդ մեծ քայլն ըմբռնելու և դրան ընդառաջելու, որովհետև անդրկովկասյան ժողովուրդների ժողովրդավարությունը, երկար տարիներ պայքարելով ռուսական միապետության դեմ, «այնուամենայնիվ իր դրոշակի վրա երբեք չի գրել պետական անկախության նշանաբանը: Նա ձգտել է մերթ տեղական լայն ինքնավարության, մերթ քաղաքական ավտոնոմիայի և վերջապես ժողովրդականացրել է ռամկավար ֆեդերացիայի գաղափարը Ռուսաստանի պետական պայմաններում»:

Քաղաքական կողմնորոշման փոփոխման կապակցությամբ «Հորիզոնը» իր համերաշխությունն էր հայտնում վրացական ս. -դ. օրգան «Էրթոբայի» այն եզրահանգմանը, թե «ընդհանրապես բոլոր փոքր ազգերը այժմյան համաշխարհային փոթորիկի մեջ ստիպված են իրենց օրիենտացիան փոխել և այն ուժն ընդունել, որն իրեն մոտ է գալիս»³: Միաժամանակ թերթը գովելի, բայց ոչ հեռատես վերապահում էր անում, թե «մենք նոր օրիենտացիան առանց կովի չենք ընդունի, կկովենք մինչև այն ժամանակ, երբ մի գորեղ ու կուլտուրական պետություն պաշտպան կհանդիսանա մեր օրիենտացիայի ու նրա ապահովության երաշխավորությունը կտա մեզ»⁴: Այս դեպքում «կուլտուրա-

¹ Տե՛ս Յակ. Շեյմ, Յակ. 22-օր, շ. 14:

² Նույն տեղում:

³ «Հորիզոն», 1918, 24 (11) ապրիլի, թիվ 76:

⁴ Նույն տեղում:

կան» պետությունը, իհարկե, բոլշևիկյան Ռուսաստանը չէր, այլ Գերմանիան:

Վրացական ազգայնականների «Սաքարթվելոն» փորձում էր այդ որոշման սթափ գնահատականը տալ և հիմնավորել Թուրքիայի դիրքորոշումը. «Ինչպես Կ. Պոլսի կառավարության ապրիլի 10-ի (նոր տոմար) գրությունից երևում է, ինքը՝ Թուրքիան է պահանջում Անդրկովկասի անկախությունը, որպես հաշտության բանակցությունները վարելու անխուսափելի պայման: Անկախ Անդրկովկասը ամենալավ պատնեշը կլինի Թուրքիայի կայսրության համար՝ ռուսական իմպերալիզմից պաշտպանվելու համար: Իր կողմից էլ Անդրկովկասում հիմնվող նոր պետությունը երկյուղալի չի լինի Թուրքիայի ամբողջության համար, թե ցեղային ու կրոնական և թե զինվորական տեսակետից»¹:

Սեյմի անդամ կադետ Յու. Սեմյոնովի հարցադրումները հիմնականում դատապարտող, մերկացնող բնույթի էին: Նրա կարծիքով, չառաջադրվեցին անկախության օգտին արված լուրջ կովաններ: Նա հիշում էր, թե 1916 թ. Մոսկվայում կայացած Համառուսաստանյան քաղաքների միության համագումարում Կովկասյան բաժանմունքն առաջին անգամ ներկայացնող լիագոր Խատիայանն ինչպես է ասել, որ «եթե մեզ, Անդրկովկասն ուժով պոկեն Ռուսաստանից, ապա բացված վերքից կհորդա մեր ամբողջ արյունը»²: Յու. Սեմյոնովը նշում էր, որ այդ նույն տրամադրությունն ինքը զգացել է նաև Սեյմի փետրվարի 21-ի նիստում, երբ առաջին անգամ քննարկվում էր Անդրկովկասի անկախության հարցը:

Ուշագրավ է, որ խոսելով այն մասին, թե հնչած բոլոր պատճառաբանություններին ներկաներից և ոչ մեկը հավատ չի ընծայում, Յու. Սեմյոնովը ինչոր առումով միամտորեն հավաստիացնում էր, որ բոլորին դա ստիպում է անել Մուսավաթի խմբակցությունը, և ավելացնում. «Մեկ շաբաթ առաջ, երբ այստեղ լուծվում էին պատերազմի ու խաղաղության, Տրապիզոնի պատվիրակությունը ետ կանչելու հարցերը, կար մի հատված, որն ասաց, թե «մենք այդ Անդրկովկասը չենք պաշտպանի», «մենք թուրքերի դեմ չենք կռվի»: Եվ դուք, որ մեկ շաբաթ առաջ խոսում էիք ռուսական կողմնորոշումից, հիմա ընտրում եք թուրքականը: Եվ երբ ասում եք, թե Անդրկովկասի անկախությունն անդրկովկասյան կողմնորոշումն է, կողմնորոշում է իր համար, դա ճիշտ չէ, դա թուրքական կողմնորոշում է: Եթե դա իրոք լիներ ներսից բխող ինքնորոշման ակտ, դուք վաղուց կանկախանայիք»³:

Մեր կարծիքով, անվիճելի էր նաև Յու. Սեմյոնովի փաստարկն առ այն, որ «այդ մեծ ակտից հետո, ինչպիսին է անկախության հռչակումը, բոլոր մյուս ակտերը փոքր կլինեին, և դուք համաձայն կլինեք դրանց հետ և կդառ-

¹ Նույն տեղում, 25 (12) ապրիլի, թիվ 77:

² Зап. Сейм, за с. 22-ое, с. 16:

³ Նույն տեղում, էջ 18:

նաք կենտրոնական տերությունների դաշնակիցները»¹: Նա հեռատեսորեն ակնարկում էր, որ երկրորդ կարևոր ակտը կհանգեր Թուրքիայի հետ բանակցություններում ընդգրկվելուն ու դրանց արդյունքում կնքված ստորագուցիչ պայմանագրին: Ապա հետևում է նրա գլխավոր հարց-կշտամբանքը. «Եթե հիմա չէք կարողանում հաղթահարել ձեր տարանջատվածությունը, հետո ի՞նչ եք անելու»²: Յու. Մեյրնոփը իրավացի էր, որ Քառյակ դաշինքին անդամակցելով՝ անկախ Անդրկովկասը փաստորեն շարունակելու էր ընթացք տալ վերջինիս գերմանա-թուրքական նկրտումներին երկրամասում: Ավելին, նա կարծում էր, որ անկախանալով և ինքնորոշման սկզբունքից ելնելով, երկրամասի կառավարությունը պետք է ճանաչի նաև Բաքվի ինքնորոշումը: Մա, իհարկե, ծայրահեղական հայտարարություն էր, քանի որ Բաքուն չէր ինքնորոշվել, այլ ապրիլից այստեղ հաստատվել էր խորհրդային իշխանություն:

Այնուհետև, ըստ ծրագրված սցենարի, նախագահ Չխենկելին հայտարարում է, որ ելույթները սպառվել են, և առաջարկության համար ձայնը տալիս է նիստը բացող Դ. Օնիաշվիլին:

Վերջինս պարզապես հայտարարում է նախապես մշակված բանաձևը. «Անդրկովկասյան Մեյրնոփը որոշեց. Անդրկովկասը հռչակել անկախ ժողովրդավարական, դաշնային հանրապետություն»: Քվեարկությամբ բանաձևը ձայների մեծամասնությամբ ընդունվում է³: Կողմ են քվեարկում ա.-դ. մենշևիկների, վրացական էսեռների, դաշնակցության և մուսավաթի խմբակցությունները: Մինչև քվեարկությունը դահլիճը լքել էին մի քանի ռուս, հայ և 2-3 վրացի ա.-դ. մենշևիկներ⁴:

Ապրիլի 9 (22)-ի նիստի վերջում անդրկովկասյան հաշտության պատվիրակության հաշվետվությամբ հանդես եկավ նաև վերջինիս նախագահ Չխենկելին: Մանրամասների մեջ չխորանալով՝ մենք կներկայացնենք նրա մտորումներն ու կարծիքները անկախության հիմնահարցի համատեքստում:

Չխենկելին իր խոսքը սկսում է գլխավորից. «Երբ մենք ժամանեցինք Տրապիզոն և հարաբերության մեջ մտանք օսմանյան պատվիրակության հետ, առաջին հարցը, որ մեզ տրվեց, այն էր, թե «դուք ո՞վ եք, ի՞նչ պետություն եք դուք ձեզնից ներկայացնում, ինչպիսի՞ն է ձեր պետության կառավարման ձևը»: Մեր պատասխանը նրանց չբավարարեց: Հիմա ձևավորված Մեյմի վստահության քվեն արդեն կտա որոշակի պատասխան՝ մենք անկախ անդրկովկասյան դաշնային, ժողովրդավարական հանրապետության

---

¹ Նույն տեղում, էջ 20:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 56:

⁴ Տե՛ս **Аркомед С. Т.**, Материалы по истории отпадения Закавказья от России, Тифлис, 1923, с. 67:

քաղաքացիներ ենք: Չնայած մենք ասում էինք, որ բոլշևիկյան հեղաշրջումից ի վեր մեր պետությունը փաստորեն արդեն գոյություն ուներ»¹: Հենց սա էին պնդում Լ. Թումանյանն ու Յու. Սեմյոնովը՝ ընդգծելով անդրկովկասյան իշխանության ոչ իրավասու և ոչ իրավատեր լինելու հանգամանքը: Իսկապես, Կոմիսարիատը կարող էր հավակնել միայն ժամանակավոր իշխանության կարգավիճակին, ինչպիսին որ ուներ: Չխենկելին միայն հաստատում էր քննադատությունների գլխավոր բովանդակությունը, այն է՝ հարկ է հեռանալ, անջատվել Ռուսաստանից, որից հետո թուրքերի հետ հնարավոր կլինի երկխոսության մեջ մտնել:

Երկրորդ հարցադրումը վերաբերում էր Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրին. Չխենկելին հայտնում էր, որ եթե, ըստ թուրքերի, Անդրկովկասն անկախ պետություն է, ապա ինչու պաշտոնապես դա հայտնի չէ, չի եղել տերություններին ուղղված հայտարարություն, ուստի և այդ անկախությունը չի ճանաչվել: Ստացվում է, որ Անդրկովկասը Քառյակ միության ու Թուրքիայի համար Ռուսաստանի մասն է, ուստի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը պարտադրվում է: Նույնիսկ այս տրամաբանության սահմաններում Չխենկելի նրբանկատ դիվանագիտությունը ծանրակշիռ դեր չէր կարող խաղալ: Նա պատասխանում էր, որ եթե դա այդպես է, ապա ինչու է պարտադրվում Անդրկովկասյան Սեյմին ճանաչելու Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը? «Եթե մենք Ռուսաստանի մասն ենք, եթե մենք փաստացի ոչ անկախ պետություն ենք, ապա ինչու են նրանք պարտադրում մեզ ճանաչել այդ պայմանագիրը, – եզրակացնում էր Չխենկելին: – Տրապիզոնում երկու պատվիրակության գտնվելու փաստը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը երկուսի կողմից անտեսելու ապացույց է, և Թուրքիայի հետ պայմանագիրը Անդրկովկասի անկախ պետության կողմից վավերացնելուց հետո, իհարկե, կիրականացվեն միջազգային իրավունքի բոլոր ձևականությունները»³:

Այնուհետև հետևում է թուրքական հայտնի շանտաժ-պահանջը, ըստ որի՝ բանակցությունները կարող են շարունակվել միայն այն դեպքում, եթե Սեյմը հրաժարվի այսպես կոչված սանջակների՝ Բաթումի, Կարսի, Արդահանի նկատմամբ պահանջներից, իսկ Թուրքիան պատրաստ կլինի ճանաչելու Անդրկովկասի անկախությունը⁴:

Որպես զիջում Չխենկելին այդ «վիճելի շրջաններից» առաջարկել էր Օլթիի ամբողջ շրջանը, Արդահանի օկրուգի, ինչպես նաև Կարսի մարզի կեսը և Կաղզվանի օկրուգը: Դժվար չէ նկատել, որ դրանք հայկական տարածքներն էին: Նրա արդարացումները, թե իբր ինքը պահանջել է այդ քաղաքները կապող ռազմավարական ճանապարհներից օգտվելու իրավունքը,

¹ Зак. Сейм, зас. 22-ое, с. 57:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57-58:

³ Նույն տեղում, էջ 58:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

կոպտորեն մերժվում է օսմանյան կայսերական կառավարության վերջնագրով, որը, հենվելով իր պատվիրակության հռչակագրի վրա, պնդում էր, որ Անդրկովկասի պատվիրակությունը «ընդհանրապես պետք է հրաժարվի այդ սանջակներից և ընդունի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը»¹:

Թուրքիայի դեմ Անդրկովկասի մուսուլմանների չկովելու հարցում Չխենկելիի ամբոխավարությունը հասնում էր լկտիության: Նա դա համարում էր միանգամայն օրինաչափ և նույն հարթության վրա զուգահեռներ անցկացնում Ռուսաստանի հանդեպ քրիստոնյա ժողովուրդների վերաբերմունքի միջև, որոնք «նման պայմաններում չէին գնա Ռուսաստանի դեմ պատերազմի»²: Հայերը՝ միգրացե, բայց հայտնի է նաև 1914 թ. թուրք-վրացական պայմանագիրը, ըստ որի՝ Վրաստանը հակառուսական ռազմական դաշինք էր կնքել: Եթե, ըստ Չխենկելիի, մուսուլմաններն այլ ելք չունեին և անդրկովկասյան պետության մեկ հիմնարար կողմն էին, ավելին՝ անհնար էին համարում Անդրկովկասի՝ ռուսական պետության մաս կազմելը, ինչպես քրիստոնյաների համար հնարավոր չէր ընդունել Թուրքիայի մասը կազմելու հնարավորության տարբերակը, այլևս ինչո՞ւ էր սկիզբ առել ընդհանրապես միասնական պետությամբ հանդես գալու գաղափարը: 1917 թ. նոյեմբերից մինչև 1918 թ. փետրվարի սկիզբը հակաբոլշևիկյան ալիքի վրա դա դեռ ընդունելի ու հասկանալի էր, սակայն 1918 թ. ապրիլին թուրքական նպատակալաց ու անզիջում առաջխաղացման պայմաններում, երբ դրվում էր հատկապես Հայաստանի վերացման ու հայ ժողովրդի բնաջնջման խնդիրը, ինչպե՞ս էր պատկերացնում մենշևիկ Չխենկելին ճակատի միասնական պաշտպանության հարցը: Այդպես էլ եղավ. մասնավորապես Ղարաքիլիսայի հերոսամարտով հայերը փրկեցին Թիֆլիսը ու վրացիներին, որոնք, ինչպես հայտնի է, խուճապահար փախչում էին Հյուսիսային Կովկաս:

Այս նիստում ևս մեկ անգամ հիմա արդեն բախտորոշ պահի դրսևորվեց վրաց-թաթարական-թուրքական դաշինքը: Փաստն այն էր, որ Չխենկելին բացահայտորեն պաշտպանում էր հենց մուսուլման եղբայրներին և ոչ թե քրիստոնյա դարավոր բարեկամներին: Չէ՞ որ հայերի պատմական տարածքների հաշվին էր իրականանալու վրացական ենթադրյալ «մեծ հաշտությունը» Թուրքիայի հետ, հարևանի տարածքների հաշվին էր նա անկախություն քարոզում և միասնություն գովերգում: Գիտակցելով այդ ամենը՝ Ս. Վրացյանը այդ «խուժանավարությունը» բացատրում էր Կովկասի մուսուլմանների տեսակարար կշռի բարձրացումով, որոնց «չխենկելիները քծնում ու սիրաշահում էին»³:

Այսպիսով, ամփոփելով անկախության վերաբերյալ արտահայտված կողմ և դեմ ելույթները, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների.

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1995, էջ 109:

ա) վերջնականապես բացահայտվում էր հոկտեմբերյան հեղաշրջմանը հաջորդած վեց ամիսների գլխավոր քաղաքական հակասությունը. մի կողմից՝ լիովին պարզ էր, որ այդ հեղաշրջման պատճառով հակահեղափոխական, հակաժողովրդավարական, ինչպես նաև ռուսական պետության համատեքստում և ռուսական հակապետական քաղաքականության կիրառումը երկրամասն իրականում հեռացնում էր խորհրդայնացված Ռուսաստանից, անջատողականության և անկախության ձեռքբերման քաղաքական պարարտ դաշտ ստեղծում: Այս հարցում Անդրկովկասը ռուսական նախկին բազմազգ կայսրության՝ բացառություն կազմող միակ տարածաշրջանը չէր: Սակայն մյուս կողմից էական հակասություն կար վրացական-մուսուլմանական թևի այն հարցադրման մեջ, թե Անդրկովկասը այժմ գործ ուներ «ռեակցիոն Ռուսաստանի» հետ: Հասկանալի է, որ նրանք նկատի ունեին բոլշևիկյան վարչակարգը, բայց դրանով իսկ նրանք միաժամանակ հմտորեն խուսափում էին պետականամետ Ռուսաստանի, ասենք՝ գեներալ Ա. Դենիկինի և այլոց ծավալած շարժումից, ինչն անուղղակիորեն և հասկանալի կերպով պաշտպանում էր կադետ Յու. Մեմյոնովը և անուղղակի կերպով՝ անգամ էսէռ Թումանյանը: Հայտնի է, որ «Միացյալ, անբաժան Ռուսաստան» կարգախոսի պայմաններում Անդրկովկասի ժողովուրդները առանձին-առանձին և առավելապես միասնական երկրամասային պետության կազմում երբեք ձեռք չէին բերի իրենց երազած անկախությունը, տվյալ դեպքում՝ Ռուսաստանից անջատումը: Միաժամանակ ի տարբերություն ապագա Վրաստանի ու Ադրբեջանի հանրապետությունների, որոնց Ա. Դենիկինը մութ ու անորոշ ճակատագիր էր խոստանում, ինքնավար և Մեծ Հայաստանը ռուսական պետության մեջ գտնելու էր իր պատվավոր և պաշտպանված տեղը:

Ի. Շախդինը վկայում է, որ Դաշնակցության և Կամավորական բանակի հրամանատարության միջև գոյություն ուներ ռազմական գաղտնի համաձայնություն, և որ եվրոպական պատվիրակության ռուսական առաքելության կազմում Դաշնակցություն կուսակցությունը 1918 թ. հունվարի 30-ին Ա. Դենիկինի մոտ էր գործուղել Մ. Արզումանյանին: Ավելի ուշ Լ. Կոլչակի դիրեկտորիան Հայաստանի Հանրապետության կողմից ճանաչվել էր որպես «Համառուսաստանյան իշխանություն», որտեղ Հայաստանը պաշտոնապես ներկայացնում էր Տ. Չամոյանը¹:

բ) Չնայած Քաջագունիի կարճ, զուսպ հայտարարությանը, միննույնն է, Դաշնակցության Մեմի խմբակցությունը ոգևորությամբ չէր դիմում այդ քայլին, ինչի մասին իրենց հուշերում վկայում են նաև Վրացյանը և Խատիայանը:

---

¹ St' u **Шахдин И.**, Дашнакцүтюн на службе Русской белогвардейщины и Английского командования на Кавказе, Тифлис, 1931, с. 6.

«Ուրիշ ճանապարհ չկար. իսկական սգի մեջ էին հայերը: Միրտ չկար խոսելու»¹, – նշում էր Վրացյանը:

Խատիսյանը «թուրքերուն դիմաց մինակ չմնալու» հանգամանքով էր բացատրում վրացիների հետ համերաշխության պահպանումը՝ անտեսելով ներքին գլխավոր հակառակորդներին՝ թաթար-մուսուլմաններին: Ոչ միայն վիճելի, այլ պարզապես անընդունելի էր Արևմտյան Հայաստանը կորցնելուց, Չխենկելիի կողմից Կարսի բացահայտ «դավաճանական հանձնումից» հետո Խատիսյանի մեկնաբանությունը, թե «պատերազմի ամբողջ պատասխանատու թուրքերուն հետ Հ.Յ. Դաշնակցությունը իր վրայ չէր կրնար վերցնել իսկ այդպես պիտի ըլլար, եթէ ան գործէր հակառակ վրացիներու»²: Թերևս դա նկատի ուներ նաև Վրացյանը, երբ նշում էր, թե «ուրիշ ճանապարհ չկար»: Վիճելի է այն, որ խնայելով վրացիներին՝ Վրացյանը հարվածի թիրախ էր ընտրում մուսավաթական խմբակցությանը՝ այս հարցում կրկնելով և հետևելով կադետ Սեմյոնովին: «Չէ՞ որ իրականանում էր իրենց նվիրական տենչը, – գրում էր Վրացյանը, – մի քայլ դեպի Ռուսաստանի քայքայումը, մի քայլ դեպի «թուրք ազգերի դաշնակցությունը»՝ Ղրիմից Վոլգա, Վոլգայից Թուրքեստան և Թուրքեստանից Անատոլիա»³: Մեր կարծիքով, կարիք չկա նորից կրկնելու, որ այս բեմականացման վարագույրի ետևում կանգնած էին հենց վրաց մենջևիկ առաջնորդները, որոնք գիտակցաբար չբարձրացան ամբիոն, քանի որ «Մավրը իր գործն արդեն արել էր»:

Անհասկանալի է նաև Քաջագունու մեկնաբանությունը. «Մա անջատում չէր Ռուսաստանից, այլ մի փաստային դրու թիւն, որ՝ ենթադրում էր՝ պիտի ունենար ժամանակաւոր բնույթ միայն: Միջազգային տեսակետից, Անդրկովկասը շարունակում էր մնալ Ռուսաստանի անբաժան մաս»⁴: Հարց է առաջանում, թե ո՞ր Ռուսաստանի և կամ ինչո՞ւմ էր անջատման ժամանակավոր բնույթը. Ռուսաստանում իբր կվերականգնվեր օրինական իշխանությունը, ինչն այդ պահին գոնե ժամանակավրեպ կանխատեսում կարող էր լինել, և կամ՝ նկատի ուներ Թուրքիայի հետ բանակցությունների գործընթացը, որը բոլոր դեպքերում Ռուսաստանին չէր վերադարձնելու Անդրկովկասը մանավանդ Բրեստի հաշտությունից հետո:

գ) Անկախացման գործընթացի արագացմանը նպաստում էին հիմնականում երկու գործոն, որոնք միաժամանակ հոկտեմբերյան հեղաշրջման արդյունքն են: Առաջինը՝ Բրեստ-Լիտովսկի համատեքստում ընթացող Կոմիսարիատի, իսկ այնուհետև Սեյմի ու թուրքական պատվիրակության միջև ընթացող Տրապիզոնի բանակցություններն էին, որոնց նպատակը Անդրկով-

¹ Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 109:

² Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պեյրութ, 1968, էջ 54-55:

³ Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 109:

⁴ Քաջագունի Յովհ., նշվ. աշխ., էջ 23:

կասը Ռուսաստանից անջատելն էր և տարածքային նվաճումները: Փոխարենը Թուրքիան Սեյմի պատվիրակությանը խոստանում էր անկախություն: Կարևոր է այն հանգամանքը, որ անգամ Տրապիզոնի բանակցությունների ձախողումից հետո վրացական ազգայնականության «Չխենկելիի թևը» Թուրքիայի հետ բանակցային գործընթացի հաջողության գրավականը ի դեմս Անդրկովկասի տեսնում էր անկախության հռչակումը, այլ խոսքերով՝ պետականության ինստիտուտի կայացումը: Ինչպես պարզվում է նրա ելույթից, Թուրքիան Անդրկովկասից հենց դա էր պահանջում:

Երկրորդը՝ Անդրկովկասը խորհրդայնացումից զերծ պահելու խնդիրն էր: Հարկ է նշել, որ Մո. Շահումյանի ծրագրի ձախողումից հետո այս հարցն այլևս օրակարգային չէր կարելի համարել, չնայած Բաքվի կոմունան շարունակում էր սարսափեցնել վրացական-թաթարական դաշինքին: Այս առումով միանգամայն տեղին ու հիմնավոր էին կադետ Յու. Սեմյոնովի կանխատեսումները թուրքերի հետ միասին Բաքուն գրավելու վերաբերյալ: Այս պարագայում «խորհրդայնացման վտանգը» առավելապես առիթ էր Թուրքիայի աջակցությամբ «ռեակցիոն Ռուսաստանից» ազատագրվելու հարցում:

Այսպիսով, 1918 թ. ապրիլի 9 (22)-ին Անդրկովկասյան Սեյմը հռչակեց Անդրկովկասի անկախ պետությունը: Ե. Գեգեչկորիի կաբինետը փաստորեն հրաժարական տվեց*: Հարկ է նաև նշել, որ այդ վճռական քայլն ուղեկցվում էր տագնապալի լուրերով, ինչը վկայում էր, որ գոնե երկրամասի քաղաքական կենտրոնում՝ Թիֆլիսում, սպասվում էին հակակառավարական ելույթներ:

Ըստ հայ մենշևիկ Գ. Ղարաջյանի (Արկումեդ)՝ իշխանության ղեկավարության խնդիրը քննարկվել էր ավելի վաղ՝ ապրիլի 7-ի երեկոյան, ՌՄԴԲԿ մարզային ու Թիֆլիսի միացյալ նիստում: «Դուք յանձնեցիք և ոչ այլ ոք՝ Բաթումը տաճիկներին», – բացականչել է Ն. Ժորդանիան, դիմելով Չխենկելիին¹: Ժողովը ձայների մեծամասնությամբ ձախողել էր վարչապետի պաշտոնում Չխենկելիի թեկնածությունը: Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 8-ին, վրաց մենշևիկներից Չխենկելին, Ն. Ռամիշվիլին, Գվարչելաձեն ազգային գործիչների հետ հարցն անօրինաբար տեղափոխում են վրացական ազգային խորհուրդ, որն ընդունում է Անդրկովկասի անկախության և իշխանությունը Չխենկելիին փոխանցելու մասին որոշումը:

Ապրիլի 9-ին՝ ժամը 10-ին, Ն. Ռամիշվիլին հրավիրում է երկրամասային կոմիտեի արտակարգ նիստ՝ ապրիլի 7-ի միացյալ նիստի մերժված օրակարգը քննարկելու նպատակով²: Գ. Ղարաջյանին զարմացրել էր այն հան-

---

* Մարտի 17 (29)-ին կաբինետը մեկնել էր Քուբայիս՝ նախագահական պարտականությունները հանձնելով Ն. Ռամիշվիլիին, իսկ զինվորականը՝ գեներալ Օդիշելիձեին: Տե՛ս «Հորիզոն», 1918, 20 մարտի (2 ապրիլի), թիվ 59:

¹ **Ղարաջյան Գ.**, Անդրկովկասի քաղաքական կյանքը, Թիֆլիս, 1918, էջ 39:

² Տե՛ս **Аркомед С. Т.**, նշվ. աշխ., էջ 66:

զամանքը, որ նախորդ նիստում Չիսենկելիի թեկնածությունը վճռականորեն մերժող Ն. Ժորդանիան այժմ պաշտպանում էր նրան: Ի՞նչ էր փոխվել երկու օրում*։ Գ. Ղարաջյանը դա բացատրում էր այն բանով, որ Ն. Ժորդանիան՝ որպես ազգային խորհրդի նախագահ, «կուլ գնաց ազնվական-բուրժուական այդ հավաքության անդրկուլիսյան խաղերին»: Որպես կուսակից-մենչնիկ՝ Գ. Ղարաջյանն ամեն կերպ փորձում էր պաշտպանել Ն. Ժորդանիային. կարծում էր, թե այդ «ազնվականները» «գրավել, մոլորեցրել են նրան»¹: Կարող ենք ենթադրել, որ այդ երկու օրվա ընթացքում Չիսենկելին պայմանավորվածություններ ձեռք բերեց Վեհիբ փաշայի հետ մասնավորապես Կարսը հանձնելու վերաբերյալ: Այդ էր վկայում նաև իրադարձությունների անմիջական մասնակից Ալ. Խատիսյանը, որը միայն օրերի հարցում էր թերևս սխալվում. ամեն ինչ սկսվել էր ավելի վաղ՝ ոչ թե ապրիլի 10-ից, այլ 7-ից:

Ալ. Խատիսյանի մեկնաբանությամբ՝ «երբ Սեյմը որոշեց յայտարարել Անդրկուլկասեան հանրապետութեան անկախութիւնը եւ վերսկսիլ հաշտութեան բանակցութիւնները թուրքերու հետ, Գեգեչկորիի դաւիժը նկատեց այդ որոշումը իբր անվստահութեան արտայայտութիւն իր քաղաքականութեան եւ հեռացաւ քաղաքական բեմէն»²: Ապրիլի 10-ին նրա այն հարցին, թե նոր կառավարության բացակայության պայմաններում ինչու է վերջինս հրաժարական տալիս, Գեգեչկորիին պատասխանում է, որ Սեյմի որոշումից հետո այլև չկա հին կառավարություն³:

Ալ. Խատիսյանի կարծիքով ապրիլի 7-13-ի ընթացքում տեղի ունեցան չորս կարևոր իրադարձություններ. ապրիլի 9-ին Կարսը հանձնվեց թուրքերին, նույն օրը Սեյմը հռչակեց իր անկախությունը Ռուսաստանից, ապրիլի 13-ին Սեյմին ներկայացավ Չիսենկելիի նոր կառավարությունը, և վերջապես Չիսենկելին ու Վեհիբ փաշան փոխանակեցին նոտաներ հաշտության բանակցությունները վերսկսելու մասին: Խատիսյանն այս բոլոր բախտորոշ ու բեկումնային իրադարձությունները բացատրում է նրանով, որ «վրացիները այլևս կռուիլ չէին ուզեր», ավելին՝ հաշտության թնի կողմից Չիսենկելին, դառնալով կառավարության ղեկավար, կարողացավ, ըստ նրա, վերջապես ետ մղել կառավարության պատերազմական թևը՝ Ե. Գեգեչկորիին ու Խ. Կարճիկյանին: Որպես Չիսենկելիի «հաղթանակի» հիմնավորում՝ Խատիսյանը բերում էր այն փաստարկը, որ վերջինս Կարսի հանձնման հրամանը սովել էր առանց Սեյմի վստահությունն ստանալու⁴:

Հետհոկտեմբերյան քաղաքական գործընթացների ամբողջությունը մեզ

---

* «Անդրկուլկասի քաղաքական կյանքը» գրքում հեղինակը նշում է «24 ժամվայ ընթացքում»: Տե՛ս **Ղարաջեան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 39:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² **Խատիսեան Ալ.**, նշվ. աշխ., էջ 55:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54:

հանգեցնում է այն համոզման, որ, ըստ Խատիսյանի, «վրացիներու մէջ երկու հոսանքի» առկայությունը իրականում դիվանագիտական շինծու մարտավարություն էր: Այն պատմական ու քաղաքական աղերսներ կարող է ունենալ Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններում Լենին-Տրոցկի «հակամարտության» հետ, երբ միանգամայն տարբեր, անգամ բնեռային տարաձայնություններ հրամցնելու մեթոդով իրականացվում էր գլխավոր նպատակը: Ինչևէ, Խատիսյանը համոզված էր, որ վրաց քաղաքական գործիչների միջավայրում երկու գերիշխող հոսանք կար. առաջինը Ն. Ժորդանիայի ու Ե. Գեգեչկորիի գլխավորությամբ ձգտում էր շարունակել պատերազմը և դեմ էր Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելուն, իսկ երկրորդը Չխենկելիի ու Ն. Ռամիշվիլիի ղեկավարությամբ անկախության և հաշտության կողմնակից էր¹: Ցավալի է, որ դաշնակցության ղեկավար գործիչներից Ալ. Խատիսյանը Ն. Ժորդանիայի «սոցիալիստական-մենշևիկյան» արտահայտության ենթատեքստում չէր նկատել հակառուսական և հակախորհրդային հետևողական ռազմավարությունը, երբ վերջինս, սկսած 1917 թ. նոյեմբերից, ճառում էր մի բան, բայց իրականացնում միանգամայն այլ բան: Վերջապես այդ մասին էր վկայում այս նիստում վրացի մենշևիկների, էսեռների, սոցիալիստ-ֆեդերալիստների ելույթների բովանդակությունը:

Ալ. Խատիսյանը կարծում էր, որ Գեգեչկորի-Կարճիկյան-Ռամիշվիլի երրորդությունը ժամանակից շուտ էր լքել իշխանությունը, և ապրիլի 9-ի գիշերվանից մինչև ապրիլի 13-ը երկիրը մնացել էր առանց օրինական իշխանության²:

Մեր կարծիքով, Ալ. Խատիսյանի հարցադրումն անտեղի էր և ժամանակավրեպ, քանի որ գլխավոր հարցի՝ անկախության հռչակման լուծումը կորզելուց հետո այլևս էական չէր, որ երեք-չորս օր երկիրը մնացել էր առանց վարչակարգի: Մենք հիմնավորել ենք նաև, որ Մեյմի ձևավորումը ևս օրինական գործընթաց չէր: Բայց դա չէ էականը. այդ երեք-չորս օրերը, պարզվում է, Չխենկելիին անհրաժեշտ էին թուրքերի հետ իր գործարքի գլխավոր մասը սկսելու համար. Կարսը հանձնվեց թուրքերին: Դա գիտեր նաև Խատիսյանը, երբ ինքն իրեն հարց էր տալիս, թե «հետաքրքիր է իմանալ, թե ի՞նչ ըրաւ Չխենկելին իր միահեծան իշխանութեան երեք օրերու (Ապրիլի 10, 11, 12) ընթացքին: Ան յարաբերութեան մէջ մտաւ Վեհիպ փաշայի հետ, վերսկսելով հաշտութեան բանակցութիւնները անոր հետ, հրաման արձակեց գոր. Նազարբեկեանին յանձնել Կարսը թուրքերուն եւ զբաղեցաւ իր դահլիճի կազմութեան գործով»³: Այդ գործի իրականացումն ավելի վաղ էր սկսվել մարտի 16 (28)-ից: Այդ օրը Թիֆլիսից Չխենկելիին ուղարկվեց հեռագիր՝ Ն. Ժորդանիայի, Ի. Ծերեթելիի, Ե. Գեգեչկորիի և Ն. Ռամիշվիլիի ստորագրություններ:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 56:

³ Նույն տեղում:

րով, որը դատապարտում էր Չիենկեյի կողմից Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը ճանաչելու որոշումը: Վրացական գործիչները դա համարում էին Վրաստանի և իրենց կուսակցության ազգային ու քաղաքական ինքնասպանություն և «գերադատում» էին նվաճվածի կարգավիճակը: Այդ խմբակային դատապարտումից հետո Ե. Գեգեչկորին և Ն. Ռամիշվիլին նույն օրը Տրապիզոն ուղարկեցին նոր հեռագրեր, որոնք ապշեցնում էին նախորդի համեմատ իրենց անհամապատասխանությամբ. «Քո հարցին, կարո՞ղ ենք պաշտպանել Կարս-Բաթումը, պատասխանում եմ – երկար չենք կարող: Բաթումի ճակատագիրը կլուծվի երկու-երեք շաբաթում: Մենք որոշել ենք զիջել Կարսը, Արդահանը, բայց պահել Բաթումը. տեղի թաթարներն առաջարկում են Ճորոխ-Աջարիա-Օդալի սահմանը. պայմանն ընդունելի է, **թիֆլիսցիները կհամաձայնվեն** (նկատի ունեն Սեյմի անդամներին – Վ.Մ.): **Վերջացրեք մի շաբաթվա ընթացքում, քանի Բաթումը մեր ձեռքերում է: Մեր ժողովուրդը չի կարող վարել լուրջ, երկար պատերազմ, դա պարզվեց վերջնականապես**»¹ (ընդգծումը մերն է – Վ.Մ.):

Այդ մասին, ըստ Ալ. Խատիսյանի, կառավարության արդեն նոր անդամներն ու Սեյմի պատգամավորներն իրազեկվեցին միայն ապրիլի 13-ին՝ Սեյմի նիստում Չիենկեյի ելույթի ժամանակ: Մինչ այդ Վորոնցովյան պալատի ետնամասերում կայացան մի քանի ոչ էական հանդիպումներ:

Նոր կառավարության կազմում ընդգրկվեցին. 1. նախարար-նախագահ և արտաքին գործերի նախարար՝ Ա. Ի. Չիենկեյի, 2. ներքին գործերի նախարար՝ Ն. Վ. Ռամիշվիլի, 3. ֆինանսների նախարար՝ Ա. Ի. Խատիսյան, 4. հաղորդակցության ուղիների նախարար՝ Խ.-բ. Մելիք-Ասլանով, 5. արդարադատության նախարար՝ Ֆ.-խ. Խոյսկի, 6. զինվորական նախարար՝ Գ. Տ. Գեորգաձե, 7. հողագործության նախարար Ն. Գ. Խոմերիկի, 8. ժողովրդական լուսավորության նախարար՝ Ն. Բ. Ուսուբբեկով, 9. առևտրի և արդյունաբերության նախարար՝ Մ. Գ. Հաջինսկի, 10. պարենավորման նախարար՝ Ա. Ի. Սահակյան, 11. պետական խնամատարության նախարար՝ Ռ. Ի. Քաջազնունի*, 12. աշխատանքի նախարար՝ Ա. Ա. Երզնկյան, 13. պետական վերստուգիչ (վերահսկիչ)՝ Ի.-բ. Հայդարով²:

Նոր կառավարության ծրագրի և մարտավարության ներկայացմամբ հանդես է գալիս Չիենկեյին: Որպես առաջին ու կանխորոշիչ դրույթ նա առանձնացնում էր Անդրկովկասյան դաշնային ժողովրդավարական հանրապետության ինքնիշխանությունն ու անկախությունը, ինչի մասին բոլոր տերությունների կառավարություններին տեղյակ էր պահել հենց ապրիլի 9-ին հաջորդած գիշերը: Իրոք, անգամ այս նրբությունը վկայում է այն մասին,

¹ Տե՛ս **Аркомед С. Т.**, նշվ. աշխ., էջ 53:

* Անունները ներկայացված են ըստ սկզբնաղբյուրների:

² Տե՛ս **Зак. Сейм**, с. 1:

որ գոնե այդ օրվանից Չխենկելին իրեն էր վերապահել կառավարության ղեկավարի դերը:

Չխենկելին առաջադրում էր առաջնահերթ խնդիրներ ու նպատակներ. ա) նորաթուխ հանրապետության սահմանադրության հիման վրա Անդրկովկասի պետական կարգի ամրապնդման անհապաղ իրականացում, բ) Անդրկովկասի ժողովուրդների տարածքային տարանջատում: Իր իսկ ձևակերպմամբ՝ խոսքը վերաբերում էր **Անդրկովկասյան դաշնության ազատ ժողովուրդների առանձին միավորների ճշգրիտ սահմանների հաստատման հարցին**¹:

Վստահաբար կարող ենք եզրակացնել, որ 1918 թ. ապրիլի 13-ին, վերջապես, ի դեմս Չխենկելիի, վրացական մենշևիզմը ազդարարում էր ազգային անկախ պետությունների ստեղծման հրամայականը, թեև այդ գործընթացին ձեռնամուխ էր եղել դեռևս 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերից:

Ваган Меликян – Проблема политической переориентации Закавказского Сейма и провозглашение независимости региона

С января 1918 г. проблема власти в Закавказье стала непосредственно связываться с вопросом об окончательном отделении региона от Советской России и провозглашением независимости. Идеологом этой последовательной политики был сперва Закавказский комиссариат, а затем и Сейм, в котором преобладала грузинская социал-демократическая меньшевистская фракция. В этом контексте изменились и политические устремления властей Закавказья, выразившиеся в принятии германско-турецкой ориентации. В статье утверждается, что идея независимости Закавказья и вытекающая из нее идея создания национальных государств зарождается не в апреле 1918г. (после сдачи Карса), а в ноябре-декабре 1917 г. Она проходит несколько этапов, одному из которых и посвящено данное исследование.

Vahan Melikyan – The Issue of Changing the Political Orientation of Transcaucasian Seimas and Proclamation of Independence in the Region

Since January 1918 the issue of the power in Transcaucasia had directly and openly been connected with definitely separating the region from Soviet Russia and declaring independence. At first, the direct bearer of that consistent policy was the Transcaucasian Commissariat, then the Sejm, which was represented by the activity of dominating Georgian Menshevik s.-d. Fraction. In this context, the political orientation of Transcaucasian authorities also changed. The Sejm adopted the German-Turkish orientation.

The article substantiates that the independence of Transcaucasia and the idea of creating national states proceeding from this goes back to 1917 November-December and not to 1918 April (after the surrender of Kars). It goes through several stages and the present study is devoted to the elucidation of one of them.

---

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 3:

К ВОПРОСУ ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ “ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ШКОЛЫ” В КУЛЬТУРЕ ХАЧКАРОВ

Ключевые слова – хачкар, археология, художественный стиль, композиция, средневековая культура, художественная школа, направление в искусстве, Котайк, Арагацотн, Армения

В условиях феодальной раздробленности средневековой Армении, когда страна разделена на ряд небольших княжеств, явление художественных школ закономерно и наблюдается в архитектуре и книжной миниатюре. В культуре хачкаров этот аспект пока еще мало изучен, хотя видимое многообразие хачкарных форм со схожими мотивами позволяет говорить о существовании хачкарных школ. Для освещения этого вопроса в культуре хачкаров в первую очередь следует найти те параметры, на основе которых возможно определение этих художественных школ.

«Школа» в значении направления или течения в науке, литературе и искусстве обозначает единство основных взглядов, общность и преемственность основных принципов и методов¹. Рассмотрим некоторые признаки, которые, на наш взгляд, помогут обосновать наличие «школы» в культуре хачкаров. Для их выявления мы обратились к таким областям армянской средневековой культуры, как архитектура и книжная миниатюра, где этот вопрос неоднократно изучался. К примеру, С. Мнацаканян на основе своих исследований выделяет четыре творческих очага – это архитектурные школы Сюника, Васпуракана, Арагат-Ширака с центром в Ани и Ташир-Дзорагета или Лори². Кроме этих школ М. Асратян и З. Саргсян³ в IX-XI вв. выделили и архитектурную школу княжества Тайк. Школе Арцаха посвящена одна из монографий М. Асратяна⁴. В. Арутюнян, исследуя процесс развития архитектуры, описывает школы в Сюнике, Васпуракане, Арцахе, Шираке и Гугарке⁵. Целый ряд монографий⁶ посвящен и вопросам определения школ в армянской миниатюре.

Из названия вышеотмеченных архитектурных школ становится ясно, что большинство из них выделяются на основе историко-географического деления

---

¹ Ожегов С.И., Словарь русского языка, М., 1953.

² Մնացականյան Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960:

³ Հաւրաթյան Ս., Մարգարյան Զ., Հայաստան: Քրիստոնէական ճարտարապետության 1700 տարին, Երևան, 2001:

⁴ Հաւրաթյան Ս., Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Երևան, 1992:

⁵ Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992:

⁶ Измайлова Т. А., Армянская миниатюра XI века, М., 1979, Акопян Г., Миниатюра Васпуракана 13-15 вв., Ереван, 1989, Свириц А. Н., Миниатюра древней Армении, М., 1939.

территории. Однако при определении школ существует и другой подход. Так, А. Свирин, выделяя региональные особенности армянской миниатюры, кроме школ Центральной Армении и Киликии, называет и камсараканскую школу VI-VIII вв., от которой не сохранилось ни одной рукописи, но на которую указывают некоторые источники X в.¹ Эта школа определяется по имени княжеского рода, которым принадлежали рукописи или на кого работали мастера. Некоторые рукописи атрибутируются по названию монастырей, где они были написаны и где работали художники. К примеру, С. Мнацаканян отмечает, что «в Татеве в IX-X вв. была создана школа изобразительного искусства, связанная с монументальной скульптурой и архитектурой. Достаточно отметить, что росписи Татевского монастыря и Гндеванка, а также рукопись «Эчмиадзинского евангелия 989 г.» выполнены этими мастерами»².

Что же касается школ в культуре хачкаров, то вопрос определения их творческих очагов часто не столь очевиден, как в случае с миниатюрой. Хачкары установлены не только вблизи монастырей и на кладбищах, но и в самых отдаленных и укромных местах, а ареал распространения их школ, по мнению Г. Петросяна, может быть уже или шире историко-географических границ территории³. В некоторых случаях очень похожие между собой хачкары встречаются достаточно далеко друг от друга, как хачкары XI в. в Бджни (рис. 1), Ваанаванке и Цахац-Каре, которые, по нашему предположению, были сделаны иранскими мастерами.

Рис. 1

Рис. 2

Еще один пример схожих между собой хачкаров XIII в. – это в Бджни, Агарцинеи хачкар 1233 г. из Имерзека (рис. 2), который сейчас установлен в

¹ Свирин А. Н., указ. соч., с. 6.

² Մնացականյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 255-256:

³ Պետրոսյան Հ., Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008, էջ 147:

Эчмиадзине. Хачкары имеют идентичную структуру и орнаментальные мотивы в композициях. В подобных случаях порой достаточно сложно определить границы влияния стиля конкретной школы.

Важным показателем наличия «школы» в архитектуре и миниатюре, на который указывают вышеперечисленные авторы, является приверженность традиции, из чего вытекает принцип устойчивости стиля, где новые элементы конструкции или декора возникают и разрабатываются уже на основе существующих форм. Устойчивость стиля обуславливается не только средневековым мировоззрением, но и спецификой обучения средневековых мастеров-каменщиков, на которую указывал С. Бархударян¹. Он отмечает, что подросток, поступая на обучение в подмастерья, в процессе работы у мастера получал все необходимые навыки, поэтапно осваивая то одну, то другую специальность каменщика. Благодаря такой системе обучения практическим приемам, опыт работы, накопленный веками, передавался из поколения в поколение. Секреты мастерства, как правило, старались сохранить в роду или среди братии одной общины, где ремесло переходило от старшего к младшему. Подтверждением этому служит надпись 1221 г., расположенная на наружной стене церкви св. Карапета в монастыре Ованаванк: «...вардапет Аствацатур, при содействии (духовного) брата и (духовного) сына моего Акопа, вардапета, построили эту дивно украшенную патриаршую церковь...»². Скорее всего это были монахи одной общины, но разного возраста т.к. один назван братом, второй сыном. Такая система обучения мастеров-резчиков обеспечивала на протяжении нескольких поколений общность взглядов и преемственность методов работы с камнем, что поддерживало устойчивость стиля и, в конечном счете, приводило к формированию школы.

При определении территории, где зарождалась и формировалась та или иная «школа», понятие «стиль» является основным, т.к. можно сказать, что это своего рода «почерк» этой школы. Понятие «стиля» принадлежит к числу наиболее сложных и недостаточно разработанных категорий³. Кроме этого, общие процессы развития культуры, архитектуры и искусства сложно разделить на отдельные стилистические фрагменты. Следует учитывать и то, что при определении «стиля» в архитектуре и прикладном искусстве существуют два подхода: первый подход основан на том, что процесс развития «стиля» имеет общие закономерности, которые носят всеобщий и циклический характер, а второй подход обращается к «частному», индивидуальному стилю конкретного объекта.

---

¹ **Բարխուդարյան Ս.**, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963:

² **Ղաֆարյան Շ.**, Հովհաննավանքը և դրա արձանագրությունները, Երևան, 1948, էջ 94:

³ **Бартенев И. А., Батажкова В. Н.**, Очерки истории архитектурных стилей, М., 1983, с. 4.

Рис. 3

Рис. 4

Для первого, общего, подхода определению «стиля» характерны следующие категории, которые были определены Кон-Винером¹. Обобщив историческую - последовательность развития стилей в архитектуре и прикладном искусстве, автор выделил три основных стиля: 1. конструктивный (тектонический), 2. декоративный (композиционный) и 3. орнаментальный, которые на протяжении веков последовательно сменяют друг друга. Аналогичного мнения придерживается и М. Гинзбург, выделивший три стилистических типа: 1. конструктивный, 2. органический и 3. декоративный², которые можно сопоставить с тремя предыдущими³.

Таким образом, вышеуказанные стилистические типы выделяются, исходя из того, что любой стиль в истории архитектуры и прикладном искусстве проходит три этапа развития. Все новое рождается большей частью как утилитарная необходимость в виде конструкции, лишенной декоративных прикрас – конструктивный стиль. Затем эта конструкция украшается декоративными элементами, которые, не нарушая ее, соединяют разрозненные части этой конструкции в единую композицию – композиционный стиль и, наконец, насыщенность декором переходит все границы, превращаясь в единственную доминанту – орнаментальный стиль. В. Фриче выделяет только два стиля - конструктивный и декоративный стиль⁴. Ни один из этих стилей не появляется «катастрофично», а развивается из предыдущего, поэтому, границы стилистических типов провести достаточно сложно.

Культура хачкаров с точки зрения общих закономерностей развития проходит те же этапы развития стилей. Так, конструктивный стиль, который характерен для ранних хачкаров IX-X вв., характеризуется принципом целесообразности изображения, который требует ясности и простоты в построении форм. Здесь каждый элемент хачкарной композиции функционален, имеет назначение

---

¹ **Кон-Винер**, История стилей изобразительных искусств, М., 1936, с. 211- 217.

² **Фриче В.**, Социология искусства, М., 1930, с. 82-83.

³ Для того, чтобы избежать путаницы в названиях стилей, мы оставили только те термины, которыми пользуемся и в дальнейшем – конструктивный, декоративный и орнаментальный.

⁴ **Фриче В.**, указ. соч., с. 79-86.

и графически не смешивается с остальными элементами. На гладкой поверхности глубокого фона хачкара расположено изображение креста или креста с элементами композиции, которые отличаются простотой и лаконичностью форм (**рис. 3**). Для изображения ранних хачкаров, как отмечает Г. Петросян, не свойственно сплетение отдельных частей композиции в единое целое, а изображение представляет собой скорее набор отдельных элементов, примыкающих друг к другу¹.

К началу XI в. конструктивный стиль хачкаров постепенно сменяется композиционным, где между отдельными частями композиции появляется вязь, которая осуществляется при помощи орнамента, выполненного линией рельефного полувалика. Простота и грубость форм основных элементов хачкарной композиции предыдущего периода, сменяются более утонченными формами основных элементов композиции, которые теперь обильно украшены орнаментом. На втором этапе развития культуры хачкаров, в период с конца XII – начала XIII вв. и до середины XIV в., наблюдается повсеместное развитие композиционного стиля (**рис. 1, 4**). Именно в этот период в хачкарных композициях наиболее явно прослеживаются стилистические особенности, обусловленные элементами локального, регионального влияния. И именно в этот период наблюдается активное формирование хачкарных школ в изучаемом регионе Арагацотна и Котайка.

Для последнего периода развития хачкаров (XV-XVII вв.) наиболее типичен орнаментальный стиль, признаки которого появляются уже к концу XIII – первой половине XIV вв. (к примеру, хачкар из Имерзека (**рис. 2**) или хачкары мастера Погоса из Гошеванка или мастера Момика). Здесь доминирует мелкий декоративный орнамент. Все задачи изображения здесь сводятся к тому, чтобы создать впечатление возможно большей декоративности².

При анализе общих принципов развития хачкарных композиций в зависимости от времени возведения хачкара следует учитывать и факт того, что целостный процесс развития культуры хачкаров дважды резко и насильственно прерывался иноземным вторжением в страну. Этот фактор сильно повлиял и на поступательное развитие хачкарных композиций. Именно по этой причине в начале каждого нового этапа, почти после векового перерыва, развитие хачкаров начинается с частичного возврата к достижениям предыдущих веков. Период формирования отдельных «школ» в культуре хачкаров непосредственно связан с развитием композиционного стиля, который всегда соотносится с периодом наивысшего расцвета культуры и искусства³.

Второй подход в определении стиля в конкретном, «частном» его проявлении, основан на принципе того, что при всей изменчивости форм в пределах определенного временного периода всегда есть относительно устойчивые композиционные, ритмические, пластические, колористические и др. художественные признаки, которые, в конечном счете, и определяют «стиль» при «частном», индивидуальном анализе конкретного объекта. Эти проявления стиля конкрет-

---

¹ Պետրոսյան Հ., Էնժ. աշխ., էջ 110:

² Кон-Винер, указ. соч., с. 212- 213.

³ Там же, с. 214.

ного объекта сложно назвать каким-либо термином, поэтому обычно прибегают к методу его описания и к условному названию самого стиля. Таким образом, появление отдельных, региональных творческих очагов в культуре хачкаров связано с периодом развития композиционного стиля, а для определения «частного, индивидуального стиля» конкретной школы необходимо выяснить, на какие характерные признаки хачкара следует обратить особое внимание, чтобы выделить хачкарную школу и определить ее своеобразие.

Учитывая, что хачкары являются архитектурным сооружением, обратимся к анализу школ в архитектуре, где описание конкретного стиля не сводится только к набору его декоративно-орнаментальных средств, т.к. понятие «стиль» шире и в него входят характерные для данного времени приемы построения, а также объемные архитектурные композиции и типичные формы и мотивы художественного декора¹. Стиль в «частном» своем проявлении определяется совокупностью основных черт и признаков данного времени и данного региона, которые проявляются в особенностях его функционального, конструктивного и художественного аспектов. Раскрывая это определение «стиля» на примере архитектурных памятников, можно сказать, что функциональная сторона архитектурного стиля выражается утилитарным, культурным и культовым назначением сооружения. Конструктивный аспект стиля отображает архитектурную композицию сооружения, имеющую пространственное т.е. объемное решение. Здесь появляется такое понятие как «тип». К примеру при описании архитектурной школы Сюника IX-XI вв., С. Мнацаканян² сгруппировал все архитектурные памятники типологически (триконхи, тетраконхи, купольная зала и т.д.), по возможности соблюдая хронологическую последовательность каждой группы. Вместе с тем конструкции связаны и со строительным материалом, так как для конструкции важно, из какого материала (камня или дерева) строится сооружение. И, наконец, художественная ценность архитектурных сооружений определяется внешним и внутренним обликом здания, его декором³. При определении своеобразия стиля хачкарной школы учитывались все указанные аспекты хачкара, а особое внимание уделялось его конструктивной и художественной стороне. Конструктивная сторона хачкара определяется тем, что хачкар имеет только внешне объемное решение. Хачкар может представлять собой отдельно установленную на земле стелу и стелу вставленную в стену храма. Он также может быть вертикальной составляющей одиночного надгробного комплекса или составлять часть крупного комплекса родовых захоронений, который включает в себя несколько хачкарных плит, установленных на постаменте (или нескольких постаментах) с рядом надгробий перед ними. Подобный тип «семейного кладбища» получил наибольшее распространение с конца XII – начала XIII вв. В этом случае хачкары и установленные перед ними надгробия являются одинаково значимыми, но разнофункциональными элементами⁴ единого архитектурного комплекса. К анализу таких хачкаров мы обратимся ниже на

---

¹ Баргенов И. А., Батажкова В. Н., указ. соч., с. 8.

² Մնացականյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 248:

³ Баргенов И. А., Батажкова В. Н., указ. соч., с. 5-11.

⁴ Պետրոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 141:

примере хачкаров Егварда (рис. 5), Аштарака, Аринджа и некоторых других. Хачкар также может быть выражен одной хачкарной композицией, нанесенной на вертикальную поверхность скалы, как, к примеру, часть хачкаров в монастыре Гегард. Художественная сторона хачкара, в основном, выражена его рельефной композицией, которая является идейным центром всего монумента.

При определении творческих очагов хачкарных школ в изучаемом регионе Арагацотна и Котайка и принимая во внимание специфику культуры хачкара, в первую очередь следует учитывать такие признаки школы, как преемственность традиции и категорию «стиля». Преемственность традиции заметна при сопоставительном анализе группы хачкаров, где

Рис. 5

определяется специфика их конструктивной и художественной стороны. В процессе этого анализа, особый акцент делался на композицию, т.к. будучи наиболее выразительным элементом хачкаров, она ярко представляет «стиль» местной камнерезной школы.

Функциональный аспект хачкара как архитектурного сооружения выражается в том, что хачкары подразделяются на votive и надгробные. Однако это разделение не отображает всего разнообразия хачкарных функций. К примеру, С. Бархударян¹ и А. Шагинян² в своих исследованиях на основе многочисленных эпиграфических текстов выделили более полусотни причин возведения хачкаров. По мнению Г. Петросяна, который также подробно исследовал эту тему³, при изучении хачкаров следует различать такие понятия как повод для возведения хачкара и цель его возведения, т.к. они различны. Поводом для возведения хачкара могло служить любое значимое для средневекового общества событие, но цель возведения всегда относится к сфере средневекового мистико-религиозного мировосприятия.

Все вышеперечисленные теоретически разработанные критерии определения хачкарных школ на практике применялись для определения хачкарной школы Арагацотна и Котайка. Хачкары этого региона были изучены и классифицированы, в результате чего определились два отличных друг от друга стиля – стиль Арагацотна и стиль Котайка, - в основе формирования которых лежат разные традиции. Однако общность территории привела к взаимопроникновению этих стилей, а также некоторой преемственности основных принципов и методов работы, что, в конечном счете, и предопределило наличие единой хачкарной школы Арагацотна и Котайка. Наличие традиций местной хачкарной школы в изучаемом регионе отмечается с конца XI до XV вв., где с конца XII-XIV вв. идут процессы формирования и развития этих традиций в культуре

Рис. 5

¹ Բարխուդարյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 129-132:

² Շահինյան Ա., Հայաստանի միջնադարյան կոթողապի նուշարձանները. 9-13-րդ դարերի խաչքարերը, Երևան, 1984, էջ 51-60.

³ Պետրոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 234-265:

хачкаров, которые были обусловлены периодом феодальной раздробленности территории, а с XV в., после почти векового перерыва, наблюдается возврат к традициям предшествующих эпох и постепенное угасание хачкарной школы Арагацотн-Котайка.

Վարդանեսովա Տատյանա – Խաչքարային մշակույթի մեջ «գեղարվեստական դպրոցների» սահմանման հարցի շուրջ

Հոդվածում քննարկված հարցերը վերաբերում են խաչքարային մշակույթի քիչ ուսումնասիրված այնպիսի թեմայի, ինչպիսին է խաչքարային դպրոցի գաղափարը, որը գիտական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այս մշակույթի ընդհանուր հարցերի շրջանակներում: Հայաստանի ֆեոդալական մասնատվածության պայմաններում, երբ երկիրը բաժանված էր մի շարք ոչ մեծ իշխանությունների, գեղարվեստական դպրոցների երևույթը օրինաչափ է և նկատելի ճարտարապետության և մանրանկարչության մեջ: Սակայն խաչքարային մշակույթում այս հարցը դեռևս հետազոտված չէ: Հեղինակը վերլուծում է և հիմնավորում այն սկզբունքները և չափանիշները, որոնց հիման վրա կարելի է խոսել խաչքարային մշակույթի մեջ «գեղարվեստական դպրոցի» գոյության մասին: Այդ սկզբունքների որոշման համար նա դիմել է հայկական միջնադարյան մշակույթի այն ոլորտներին, ինչպիսիք են ճարտարապետությունը և մանրանկարչությունը, որոնցում դպրոցների առանձնացման հարցն արդեն ուսումնասիրվել է: «Դպրոց» որպես գիտության, գրականության կամ մշակույթի մեջ ուղղվածություն, նշանակում է հիմնական հայացքների ամբողջություն, սկզբունքների և մեթոդների ժառանգում: Դրանք հաշվի են առնվել Արագածոտնի և Կոտայքի ուսումնասիրվող խաչքարերի տարածաշրջանային ոճի առանձնահատկությունների հստակեցման հարցում:

Tatyana Vardanesova – On the Issue of the Definition of “Art Schools” in Khachkar Culture

The issues discussed in the article relate to such insufficiently studied topic of khachkar (cross-stone) culture as the idea of Khachkar School. In conditions of feudal segmentation of Armenia, when the country was divided into a number of small authorities, the existence of art schools was natural which was evident in architecture and miniature painting. But in khachkar art this question hasn't been examined yet.

The author analyzes and substantiates the principles and criteria according to which the existence of the “art school” in the khachkar culture can be testified. For a more accurate definition the author has turned to such spheres of Armenian medieval culture as architecture and miniature painting where the issue of the separation of schools has already been studied. A “school” as a direction in science, literature and culture, is the totality of basic views, inheritance of principles and methods. All these characteristic features have been taken into account while determining the peculiarities of Aragatsotn and Kotayk khachkar regions.

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՂԿՈՒՐԱՆՑՈՒ «ՎԱՄՆ ՍՈՒՐԲ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ
ԳԼԽԱՏՄԱՆ» ԵՎ «ԱՐԱՐԱԾՈՑ ՄԵՎԵՆՈՒԹԻՒՆ» ՎԻՊԱԿԱՆ ՏԱՂԵՐԸ**

Բանայի բառեր - Հովհաննես Թլկուրանցի, Հովհաննես Մկրտիչ, Արշակ Չոպանյան, միջնադար, վիպական տաղ, աստվածաշնչյան թեմաներ, քնարականություն, գեղարվեստական պատկեր, գրական աղբյուր, չափածո քերթված

Հովհաննես Թլկուրանցին, որն ապրել և ստեղծագործել է XIV դարի երկրորդ և XV դարի առաջին կեսերին, միշտ եղել է հայ միջնադարյան բանաստեղծությունը հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում, սակայն նրա վիպական տաղերը, ի տարբերություն սիրո տաղերգության, անբավարար են ուսումնասիրվել ու գնահատվել, այնինչ դրանք առանձնապես կարևոր են բանաստեղծի չափածոյի ընդհանուր համակարգում և ինչ-որ չափով լրացնում են հայ միջնադարյան պոեզիայում համեմատաբար թույլ արտահայտված էպիկականության հատկանիշը: Նա միջնադարյան առաջին բանաստեղծն է, որը ստեղծել է վիպական տաղեր՝ դրանք մշակելով ժողովրդական բանահյուսության պոեմների հիման վրա, որոնք առ այսօր միջնադարյան քնարերգության առավել արժեքավոր էջերից են: Մեզ են հասել նրա «Աշայի և Յովհաննեսի», «Գեղ մի կայր Նարեկ ասեն», «Տաղ սրբոյն Ալեքսիանոսի», «Տաղ վասն Սուրբ Յովհաննու գլխատման», «Մեկնութիւն Արարածոց» տաղերը, որոնցում հառնում է զգայուն, աշխույժ, ինքնատիպ քնարերգակը՝ իրեն հատուկ գունագեղ ու թրթռուն ոճով:

Միջնադարյան նուրբ ու պայծառ բանաստեղծի՝ Թլկուրանցու վիպական ստեղծագործություններում կան նաև աստվածաշնչյան մոտիվներով մշակումներ: Ահա այդպիսի գեղարվեստական արժեքավոր երկերից է «Վասն սուրբ Յովհաննու գլխատման»¹ վիպական տաղը: Մատթեոսի ավետարանում սուրբ Հովհաննես Մկրտչի գլխատման մասին պատմող դրվագի հիման վրա ստեղծված այս գեղեցիկ տաղը միջնադարյան գրականության յուրօրինակ քերթվածներից է:

Ուշ միջնադարում ստեղծված այս պատկերավոր ու հետաքրքիր տաղի աղբյուրը մասամբ Եփրեմ Ասորու «Ի Յովհաննես Մկրտիչն և իր կաքաւումն

1 Տե՛ս **Չոպանեան Ա.**, Յովհաննես Թլկուրանցի, «Անահիտ» 1931, թիվ 5-6: Այս տաղը հրատարակված է 1513 թ. Վենետիկում տպագրված «Տաղարանում»: Տաղի իր օրինակը Չոպանյանը գտել է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի թիվ 615 ձեռագրում (Էրզրում, 1592): Ուրիշ օրինակ նրան հայտնի չի եղել:

Հերոդիդայ» հայտնի ճառն է¹, մասամբ նաև հիշողություններով փոխանցված, իրականությունից ստացած՝ հեղինակի կենդանի տպավորությունները, ինչպես նաև նրա վառ երևակայությունը: Այս տաղը հրատարակող մեծանուն գրականագետ Արշակ Չոպանյանը ենթադրում է, որ որոշ մանրամասնություններ բանաստեղծը «թերեւս ինք երեւակայած է, կամ հայ ժողովրդական ավանդութիւններէ քաղած է, կամ թերեւս անվաւեր Աւետարաններու կամ Յայսմաւորքներու մէջ գտած է»²:

Այս թեմայով մեզ են հասել նաև երկու այլ տաղեր, որոնցից մեկը վերագրված է Գրիգոր Նարեկացուն, իսկ մյուսն անանուն է³: Ըստ Չոպանյանի՝ «Թլկուրանցիի քերթվածը, աւելի ժողովրդական ոճով, երբորդ գեղեցիկ արտադրութիւնն է՝ նուիրուած Աւետարանի այդ խորախորհուրդ դրուագին, որ ԺԹ դարուն ֆլուպերներու եւ Օսքար Ուայլսներու պիտի թելադրէր իրենց գրական հրաշակերտներէն երկուքը, եւ Կիւսթավ Մորօրին՝ իր նկարներուն ամենէն մոգիչներէն մէկ քնիւնի»⁴:

Բացառիկ նրբությամբ ու քնարականությամբ մեծատաղանդ Թլկուրանցին նկարագրում է թե՛ Հովհաննես Մկրտչի ծնունդը (ըստ Ղուկասու)⁵ և՛ թե՛ նրա գլխատման տեսարանները (ըստ Մատթեոսի)⁶: Հրեաստանի թագավոր Հերովդեսի ժամանակներում ապրող Չաքարիա քահանան և նրա կինը՝ Եղիսաբեթը, զավակ չունենին, քանի որ վերջինս ամուլ էր: Ինչպես Ալեքսիանոս ճգնավորի ծնողները, նրանք ևս տաճարներում խունկ էին ծխում, անվերջ աղոթում, կատարում Տիրոջ բոլոր պատվիրանները՝ զավակ ունենալու ցանկությամբ: Որքան նուրբ է բանաստեղծը պատկերում նրանց որդու՝ Հովհաննեսի ծնունդը.

*Յորժամ ծընաւ զՏէրն եւ զծառան,
Երկինք եւ երկիր շնորհօք լըցան
Հովիւքն եւ մոզքըն շարժեցան՝
Երկրրպագեն սուրբ ծընընդեան՝:*

Մեծանում է սուրբը, քարքարոտ լեռները վերածում իր համար բնակարանի, ճաշակում «մարախ եւ մեղր», քարոզում մկրտություն և Հորդանանի ջրերում մկրտում Աստծո Որդուն՝ սուրբ Քրիստոսին, որ «բառնայ ըզմեղրս զամենայն»: Հովհաննես Մկրտիչը հանդիմանում է Հերովդեսին, որը կնության էր առել իր եղբայր Փիլիպպոսի կնոջը՝ Հերովդիային.

¹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Հ.**, Թատրոնը միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1978, էջ 222:

² **Չոպանեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 5:

³ Տե՛ս **Չոպանեան Ա.**, Հայ էջեր, Փարիզ, 1912, էջ 60-61 և 71-72:

⁴ **Չոպանեան Ա.**, Յովհաննես Թլկուրանցի, էջ 5:

⁵ Ղուկաս, գլ. Ա:

⁶ Մատթեոս, գլ. ԺԴ:

⁷ **Չոպանեան Ա.**, Յովհաննես Թլկուրանցի, էջ 6: Տաղից հետագա մեջբերումները ևս այստեղից են:

*Ասաց՝ «Օրէնք չէ քեզ առնուլ
Զեղբորդդ կինն իժ ու գազան»:*

Հերովդէսը բարկանում է նրա այս խոսքերից և նրան բանտարկում: «Բայց ժողովրդիցը վախենում էր, որովհետև նորան ընդունում էին ինչպես մարգարէ»¹: Իսկ Հերովդիան, որ անպատասխան սիրել էր Հովհաննէսին, վճռում է իր վրեժը լուծել բանտարկված սրբից: Ուստի թագավորի ծննդյան օրը նա զարդարում է իր դստերն ու պատվիրում.

*«Գընա՛ եւ անդ խաղա՛,
Հանց որ ժողովքն հիանան.
Ինդրէ՛ գգըլուխըն ԶՅովհաննու
Յորժամ պարգէւք քեզ խոստանան»:*

Չքնաղ աղջիկը պարում է այնպես գեղեցիկ, որ «յիմարեցոյց զթագաւորն», ու այնքան հաճելի է թվում նրան, որ Հերովդէսը խոստանում է տալ այն ամենը, ինչ որ նա ցանկանա: Իսկ աղջիկն արդէն գիտեր իր խնդրանքը՝ Հովհաննէս Մկրտչի գլուխը: Դժվարանում է մի պահ Հերովդէսը գոհացնել նրան, սակայն չէր կարող դրժել իր արքայական խոստումը և «առաքեաց դահիճ»՝ կատարելու հրամանը: Ահա և բերում են սրբի գլուխն ու տալիս աղջկան, որն այն հանձնում է «ի մայրն ամբարտաւան»:

Գլխատված Հովհաննէս Մկրտչի մարմինն իր աշակերտները դնում են գերեզման, իսկ

*Հոգին գընաց առ մարգարէքն,
Ասաց՝ «Կուգայ անման արքայն.
Գայ եւ ամէնքս ազատ առնէ
Ի դրժոխոցն անդնդական.
Տանի ի դասն ի հրեշտակաց,
Ուրախութիւն եւ անվախճան»:*

Իսկ Հերովդիայի դուստրը՝

*Զհւր գործ չարիք ի պաղն եհան.
Պաղըն եբաց ըզհւր բերանն,
Մէկ շուն մարմին երկու եղան,
Լաշըն գընաց ի կեր ձրկանցն,
Գըլուխըն մընաց սառցին բերանն:*

Աղջկա վիճակը տեսնելով՝ մայրը սարսափում է, զայրացած բողոքում Աստծու դէմ, անիծում Հովհաննէս Մկրտչին, բարկությունից խելքը կորցնում է, իսկ դեմքը՝ կպատում.

---

¹ Մատթեոս, գլ. ԺԴ:

*Ձեռքըն եւ ոտքըն կապւեցաւ,
Ի յառիքէն քար մի անկաւ,
Ի վերայ գլխոյն անկեալ ջարդաւ,
Որպէս պիղծ շուն սատակեցաւ:*

Տունը փլվում է չար կնոջ վրա, և նա չի արժանանում անգամ գերեզման ունենալուն:

Իսկ սրբի գլուխը ծառաները դնում են մի պատուհանի առջև՝ խորհելով, թե նրա աշակերտները թերևս «գին եւ կաշառ» տալով առնեն այն: Շատ ժամանակ անց գալիս են երկու արեղա, որոնք, Հովհաննես Մկրտչի գլուխն այնտեղ տեսնելով, վերցնում են ու տանում: Ճանապարհին

*Ի բրտին հանդիպեցան,
Վաճառեցին գուհարըն այն.
Բըրուտն առեալ տարաւ իւր տունն,
Նըշան արար իսաչանըման:*

Չափազանց հուզական ու գմայելի այս տաղն ավարտվում է Թլկուրանցուն բնորոշ բարեմաղթանքներով.

*Ես՝ Յովհաննէս Թլկուրանցի,
Կարճ, համառօտ ասցի զայս բան.
Տէրն տայ ձեզ խաղաղութիւն,
Պահէ անփորձ եւ անսասան:*

«Վասն սուրբ Յովհաննու գլխատման» վիպական տաղը, ըստ Չոպանյանի բնորոշման, «այդ գմայելի երգչին ամենէն նուրբ էջերէն մին է, ուր իւրաքանչիւր տողը թարմ ու լուսերանգ է գարնան ծաղկի պէս»¹: Այս տաղը կարծես պատկերների մի հրավառություն է՝ ապշեցնող գեղեցկություններով համակված ու զարդարված: Մի սքանչելի պատկեր է Հերովդիայի դստեր պարի նկարագրությունը.

*Գընաց մըտաւ պիղծն ի ժողովն,
Հոն, որ իշխանքըն կուտեցան,
Զվիզըն կեռեց քան զքարբի օձ,
Զմէջքն ոլորեց քան զաղեղան:
Աչօք՝ ունօք ինձով նայէր,
Բագուկ ձրգէր քան զուռ ճօճան,
Զոտքըն առեալ մանիւ ճեմէր՝
Ի լեզէհոն զօրքն ի նման:
Յիմարեցոյց ըզթագաւորն,
Շարժեաց ի ախտ պոռնըկութեան...:*

---

¹ Չոպանեան Ա., Հայ էջեր, էջ ԺԹ:

Այս տեսարանը հիշեցնում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հիշատակվող Նազենիկ վարձակի պարը, որի հոյակապ և անգերազանցելի նկարագիրը վերստեղծել է հանճարեղ Դանիել Վարուժանն իր «Հարճը» պոեմում: Այդպես մենապարողները հիմնականում եղել են կանայք, իսկ պարը կոչվել է «կաքա»¹, որը շատ դեպքերում ունեցել է զգայական բովանդակություն և իմաստ: Քանի որ եթե Տրդատը Նազենիկին նայելով «շամշելով վաւաշեր» (Խորենացի), կամ Հերովդեսը հիացած ու ինքնամոռաց խոստանում է տալ այն ամենը, ինչ կհինը ցանկանար, ապա պետք է ենթադրել, որ նկարագրված այս պարը նման է եղել Հռոմի անկումից հետո Առաջավոր Ասիայում, հատկապես Ասորիքում և Բյուզանդիայում շատ տարածված կանացի հրայրքոտ ու պագշոտ մենապարերին²:

Իսկապես, Թլկուրանցին վրիժառու աղջկա պարը պատկերել է մեծ վարպետությամբ՝ արտակարգ տպավորիչ դարձնելով ոչ միայն պարի տեսարանը, այլև տաղն ամբողջությամբ: Հատկապես հետաքրքիր և ուշագրավ է Հերովդիայի դստեր զգեստավորման ու զարդարվելու տեսարանը, որը նույնպես թերևս սկիզբ է առնում ոչ թե գրական սկզբնաղբյուրներից, այլ կենդանի տպավորության արդյունք է.

*Ձաչքն եւ գուներըն թրխացոյց,
Ձերեսն օծեց դեղ դիւական:*

Իսկ աղջկա սպանվելու տեսարանը բանաստեղծը նկարագրում է այդ ոճրագործության ու մեղկ պարի արժանի վախճանը ցույց տալու համար: Ե՛վ այս վերջին նկարագրությունները, և՛ Հերովդիայի մահվան, և՛ Հովհաննես Մկրտչի գլխի և մարմնի ամփոփման տեսարաններն այնպիսի գեղարվեստական պատկերներ են, որոնք բացակայում են աստվածաշնչյան դրվագում և ստեղծված են Թլկուրանցու բանաստեղծական վառ երևակայության ու տաղանդի ուժով: Այս տաղը հիշեցնում է Օսկար Ուայլդի «Մալումեն», որն ի վերջո հասնում է իր ցանկությանը՝ համբուրում է գլխատված Յոքանասանին և սպանվում:

Աստվածաշնչյան թեմաներ մշակելով՝ Թլկուրանցին թերևս նպատակ ուներ կապ ստեղծել եկեղեցու և ժողովրդի միջև, քանի որ այդ շրջանում եկեղեցուց խորթանալու միտում էր զգացվում: Սուրբ Գրքի բովանդակությունն ավելի մատչելի ու հետաքրքիր դարձնելու համար Մագիստրոսը, Շնորհալին և նրանց հետքերով՝ Թլկուրանցին մշակում են նրա առանձին դրվագներ, որպեսզի հասարակ մարդը հետաքրքրություն հանդես բերի և ընտանենա Աստվածաշնչին: Դրա լավագույն ապացույցը նաև Թլկուրանցու «Տաղ Արա-

¹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 221:

² Հայտնի է, որ արևմտաեվրոպական հիստորիոսների և աճպարարների թափառական խմբերում եղել են այդ պարը ներկայացնող պարուհիներ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 222):

րածոցն» է¹, ուր նա չափածո վերաշարադրել է Աստվածաշնչի «Ծննդոց գիրքը», բանաստեղծական գեղեցիկ տողերով նկարագրել մովսիսական այդ մատյանի դեպքերը և իրադարձությունները: Բայց վիպական այս տաղը ոչ թե անմիջապես «Ծննդոց գրքի», այլ Վարդան Արևելցու «Արարածոց մեկնութիւնն» է՝ տողատված, վերածված չափածոյի, և կազմում է շուրջ 1600 տող: Թլկուրանցին իր տաղը բաժանել է հատվածների և կոչել շաբաթվա օրերի անուններով, որոնցից յուրաքանչյուրը պատմում է ըստ աստվածաշնչյան համապատասխան մասի նկարագրության:

«Մեկնութիւն Արարածոցը»² սկսվում է, այսպես կոչված, նախերգանքով, ուր բանաստեղծն իրազեկ է դարձնում իր ստեղծագործության նյութին և ընդգրկման սահմաններին.

*Ես Յովհաննէս նուաստ ոգի,
որ մականունս Թուլգուրանցի,
Կամաւ իմով ի հոգ մտի
բանս ժողովել ինձ յիշելի.
Աստ կարճաբան հաւաքեցի,
յԱրարածոցըն Մովսեսի,
Մեկնեալ Վարդան Վարդապետի,
քաղեալ ի հարցն հոգելի»³ :*

Բանաստեղծը քնարական գեղեցիկ ու նուրբ պատկերներով նկարագրում է աշխարհի, մարդկանց ու կենդանիների ստեղծումը.

*Երկիր էր աներեւոյթ, չէր էր լոյս, չէր էր տեսական,
Եւ ջուրըն ծածկէր զաշխարհըս, չէր էր մարդ ստեղծեալ յերեւան:
Եւ որ անպատրաստ ասէ՝ չէր էր զարդ, չէր էր բուսական,
Ո՛չ ծառք, ո՛չ լէրինք, ո՛չ դաշտք, ո՛չ զեռունք եւ ո՛չ լողական:*

Մական ամենագոր և ամենակարող Աստծո սուրբ հոգին շրջում է՝ ամենուր կենդանություն ու լույս շնորհելով.

*Եւ աստ ասաց Աստուած՝ եղիցի լոյս, եւ սփռեցան,
Եւ եւս զերագոյն բարին վըկայեաց բարին բնութեամբ:*

Գթառատ Աստծո ամենակարող հրամանով ու ցանկությամբ ստեղծվում են երկիր ու երկինք, արև, լուսին ու աստղեր, գիշեր ու ցերեկ: Չափազանց

---

¹ «Արարածոց Տաղաչափեալ Մեկնութեան» մեզի ծանօթ հնագոյն օրինակն գրուած է 1485-ին և կը գտնուի Ս. Յակոբեանց թիւ 1647 բոլորգիր ժողովածոյին մէջ: Տե՛ս **Ն. Էպ. Մովսէական**, Տաղգիրք, Երուսաղեմ, 1958, էջ Զ:

² Բանասիրոյթյան մեջ կա նաև այն կարծիքը, որ Թլկուրանցին «Արարածոց մեկնութիւն» տաղի ոճով ու հանգով գրել է նաև Նոր Կտակարանի պատմությունը, որը սխալ է: Տե՛ս **Պետրոսյան Հ. Մ.**, Միջին դարերու հայ բանաստեղծութիւնը, «Բազմավեպ», 1905, էջ 455:

³ «Տաղգիրք», էջ 75: Որոշ ձեռագրերում այս հատվածը բացակայում է, և տաղն սկսվում է հաջորդ տողով՝ «Սկըսաւրն է սկիզբն սկըզբան, արարիւր Աստուածն յալիտեան» (նույն տեղում): Հետագա մեջբերումները ևս այս տպագրից են:

գեղեցիկ ու պատկերավոր է արևի և լուսնի նկարագրությունը.

*Արեւն ի հողով զընաց, եւ լուսինն ի սահ սողըման,
Անմոլար մոլորականք՝ աստեղունք ոստոստ ընթանան:
Արեգակն է լուսոյ ակն, եւ լուսինն է երկու բերան,
Զլոյսն յարեգակնէն առնու, կամ ծածկոյթ է բացխրփական:*

Հատկապէս հետաքրքիր են տաղում գրեթէ միշտ առկա հեղինակի բանաստեղծական մեկնաբանությունները, ինչպէս՝

*Խաւարըն չէ գոյութիւն, լոյսն է գոյ եւ յոյժ պիտեւան,
Իւ պակասութիւն լուսոյ՝ տարերացն ըստուերք զօրանան:*

Կամ՝

*Մինչ չէր մեղանչել Ադամ, չունէին ոյս թըշնամական,
Ինձ, առեւծն եւ գայլն եւ արջն ընդ ոչխարսն էին միաբան:*

Այսպէս, Աստված հինգ օրում արարում է երկինք ու երկիր, կենդանիներն ու բույսերը, և արևի պայծառ լույսով ողողված երկիրը լցվում է դյուրիչ գեղեցկությամբ և աշխույժով: Իսկ

*Ի վեցերորդումն աւուր՝ մարդասէր Հայրըն զըթական,
Ասաց ընդ բնութեան Որդին, արասցուք զԱդամ մեզ նման:
Արար Աստուած զմարդն Ադամ, ի պատկերն իւր սուրբ տիրական,
Զոր ի վեց դարուն զգեցաւ ի Կուսէն Որդին Հօր եւ Բան:*

Այստեղ դարձյալ նկատելի է Թլկուրանցու անհատական մոտեցումը, որ այնքա՛ն նրբորեն է արտահայտվում նրա ստեղծագործության մեջ առհասարակ.

*Եւ ըստ պատկերի հոգոյն, մարդ հոգի է անմահական,
Հոգին Սուրբ անքրննելի, նոյնպէս եւ հոգիքն մարդկան:*

Իսկ որքա՛ն ցավով և ամսոսանքով է բանաստեղծը պատկերում Ադամի ու Եվայի անզգույշ, մարդկության համար ճակատագրական դարձած քայլը.

*Գիտութեան պրտոտըն իսակ՝ ձեզ լինի պատճառ մահրւան,
Մերկ էին Ադամ եւ Եւայ՝ անպատկառ եւ անզգուշական:
Յետ մեղանչելոյն ապա զմերկութիւն իւրեանց գիտացան,
Զի մեղքըն զըղջալ բերէ թէ խոստովանել գիտենան:
Դրրախտն անժառանգ մընաց, զի չունէր գայլ ոք մնացական,
Ո՛հ թէ զինչ պատահեցաւ, վա՛յ մարդկան մեծի կորըստեան:*

Այսպէս «անպատկառ եւ անզգուշական» Ադամից ու Եվայից ծնվում ու սկիզբ է առնում մարդկային ամբողջ աշխարհը: Գեղեցիկ ու մեղմ նկարագրություններով բանաստեղծը շարադրում է նրանց սերունդների պատմությունը և տալիս քնարական ինքնատիպ ու յուրօրինակ մեկնաբանություններ: Ինչպէս տաղերում, այստեղ ևս Թլկուրանցին իր պատմությունն ավարտում է բոլորին ուղղված բարեմաղթանքով.

*Յաւարտման այսրմ բանիս շարադրական,
Որ յոլովից եւ ի բազմաց կարճ գրեցան,
Վայելէ շօրն անեղին եւ անըսկըզբան,
Անեղ Որդոյն, որ է ծընունդ շօր բընութեան.
Նոյնպէս եւ Հոգւոյն Սրբոյ անճառական,
Երգեսցուք փառք եւ պատիւ այժմ յափտեան:
Եւ զանարժան եւ զեղկելիս թափառական
ԶԹուլգուրանցիս միշտ յիշեցէք հարք պատուական:*

Այս մեկնողական բնույթի վիպական տաղը, թեմայի առումով լինելով աստվածաշնչյան, կատարման առումով միանգամայն ինքնատիպ բանաստեղծական հորինվածք է: Ընդ որում, գրեթե ամենուրեք դրսևորվում է Թլկուրանցու հուզական վերաբերմունքը, ինչը քնարական որոշակի երանգ է հաղորդում նյութին: Ի դեպ, այդպիսի մոտեցում բանաստեղծն ունի իր գրեթե բոլոր վիպական տաղերում, որոնցում թվում է, թե սյուժեների հանրահայտ բնույթը թույլ չպիտի տար երևան հանելու սեփական վերաբերմունքը: Դա նշանակում է, որ տաղերգուն իրեն կաշկանդված չի զգում ստեղծագործելիս և ունի թեթև ոճ ու դյուրաշարժ գրիչ:

Вардан Егиазарян – Эпические песни Ованеса Тлкуранци «Об усекновении головы святого Иоанна» и «Толкование созданий»

Среди эпических произведений Ованеса Тлкуранци есть поэтические обработки библейских мотивов. К таковым относятся эпические песни «Об усекновении головы святого Иоанна» и «Толкование созданий», обладающие высокими художественными достоинствами. Первая из этих песней представляет собой нетрадиционную для средневековой литературы обработку сюжета из Евангелия от Матфея об усекновении головы Иоанна Крестителя. Экзегетическое произведение «Толкование созданий» является поэтическим переложением Книги Бытия. Здесь Тлкуранци с большим поэтическим мастерством описывает события, представленные в этой моисеевой книге.

Vardan Yeghiazaryan – The Epic Poems “On Beheading of St. John” and “Interpretation of Creatures” by Hovhannes Tlkurantsi

In the epic works of Hovhannes Tlkurantsi there are developments in biblical motifs. Such valuable literary works are the epic verses “On Beheading of St. John” and “Interpretation of Creatures”. The mentioned first epic poem is an original verse created in medieval literature based on the episode of beheading John the Baptist in the Gospel of St. Matthew. And in “Interpretation of Creatures” – an epic poem of interpreting type, Tlkurantsi had recomposed the Book of “Genesis” in verse and in beautiful poetic lines had described the events of that Mosaic book.

ՀԱՅՐԵՆՆԵՐԻ ՎՐԱՑԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ

Բանայի բառեր – Քուչակ, Շահնագար, հայրեն, հնդեվրոպական լեզվաընտանիք, քարթվելական լեզուներ, վրացերեն, զուգադրական քերականություն, թարգմանություն

Թարգմանության համար սահմանումներ և կանոններ չեն ստեղծվել և երբեք չեն ստեղծվի, առավել ևս եթե խոսքը վերաբերում է գեղարվեստական թարգմանությանը: Գեղարվեստական թարգմանությունը արվեստ է, մինչդեռ սահմանումները կաշկանդում են ստեղծագործողին, սահմանափակում ինքնաբացահայտվելու հնարավորությունները: Ժամանակները փոխվում են և առաջադրում իրենց պահանջները: Այդուհանդերձ, գեղարվեստական թարգմանության մասին կան հակամերժ կարծիքներ ու տեսակետներ: Այսպես, տեսաբաններից ոմանք պնդում են, թե պոեզիան երկրորդ լեզվի վերածելիս բնագիրը պետք է պահպանի իր նախնական լեզվի զգացողությունը, ընթերցողը պետք է «տեսնի» այդ լեզուն, պետք է զգա, որ հեղինակը թարգմանվող լեզվով չի մտածում ու գրում: Ըստ երկրորդ տեսակետի կողմնակիցների՝ ընթերցողը պետք է զգա, որ հեղինակը գրել է թարգմանվող լեզվով, իսկ թարգմանությունը պետք է ոչ միայն արտացոլի այն դարաշրջանի առանձնահատկությունները, երբ ստեղծվել է բնագիրը, այլև միաժամանակ մոտ լինի այն դարաշրջանին, երբ իրականացվել է թարգմանությունը:

Ընդունենք թե չընդունենք նման կարծիքները, և անկախ այն հանգամանքից, թե ինչպիսի տեսություններ կմշակվեն գեղարվեստական երկերի թարգմանության համար, այդ յուրահատուկ աշխատանքի ծանրությունը կմնա թարգմանչի ուսերին:

Քանի որ հոդվածը գրելու բուն նպատակը հայերենից վրացերեն թարգմանության մասին է, ներածական հակիրճ խոսքից հետո հարկ է թեկուզ համառոտակի անդրադառնալ, թե թարգմանիչը որքանով է թափանցել հեղինակի աշխարհընկալման, յուրաձևության (մաներա), ոճական խառնվածքի, լեզվական այն երևույթների մեջ, որոնք իշխող-տիրական են թարգմանության գործընթացում:

Հայերենը և վրացերենը, պատկանելով տարբեր լեզվաընտանիքների (հնդեվրոպական և իբերական), առանձնահատկությունների հետ ունեն նաև բազմաթիվ ընդհանրություններ: Ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառը իր աշխատությունների մեջ բազմիցս նշել է, որ հայերենն ու վրացերենը «ազգակցական ամենասերտ կապակցության մեջ են»¹:

¹ Տե՛ս **Март Н. Я.**, Грамматика чанского (лазского) языка, 1910, с. 10-11. Տե՛ս նաև Նիկողայոս Յակովլևիչ Մառ (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), Երևան, 1965, էջ 52:

«Ազգակցությունն» սկիզբ է առնում հայոց և վրաց լեզուների հնչյունական համակարգերից, որոնք ունեն միասնություն կազմող, գրեթե ամբողջությամբ համընկնող կառուցվածք:

Չայնավորները, օրինակ, չեն տարբերվում, եթե հաշվի չառնենք, որ հայերենում 6 ձայնավոր գրվում է 8 տառով, և ք-ի գաղտնավանքը, որը բացակայում է վրացերենում: Բաղաձայնների միջև ևս կատարյալ ներդաշնակություն է. գործում է հնչյունների եռաշարք, երկշարք և միաշարք համակարգ, բարդ բաղաձայնների (աֆրիկատների) հինգ եռյակ:

Ընդհանրություններից են բառակազմական միջոցները, գոյականական և դերանվանական սեռերի բացակայությունը:

Նմանությունների շերտերն զգալի են օրինանքների, անեծքների, հանելուկների, ծիսակատարությունների, երգերի, հեքիաթների ու լեզենդների, առածների ու ասացվածքների մեջ: Հայոց և վրաց լեզուների ուղղագրության հիմքերում հիմնականում ընկած է գրության միևնույն՝ հնչյունական սկզբունքը:

Տարբերություններից է վրացերենի բայերի բազմադիմությունը. բազմադիմային խոնարհում, ձևախմբաստային շերտավորումներ, արտասովոր արտահայտչականություն և հագեցվածություն:

Թե՛ չափածոյի, թե՛ արձակի թարգմանության ժամանակ դժվարություն կարող է հարուցել շեշտադրության հետևողական պահպանումը: Եթե հայերենը միատեսակ և կայուն շեշտադրություն ունի, ապա վրացերենում շեշտը շարժական է. այդ պատճառով վրացերենում տողերն ունեն միայն իգական (բառի վերջից երկրորդ շեշտված վանկով) կամ դակտիլային (բառի վերջից երրորդ շեշտված վանկով) վերջավորություն (քառավանկ և ավելի բառերում հիմնական, ուժեղ շեշտից բացի, ի հայտ է գալիս նաև երկրորդական՝ թույլ շեշտ):

Բացի դրանցից, վրացերենում կան բազմաթիվ բառեր, որոնց հայերեն թարգմանությունը պահանջում է չորս-հինգ, նույնիսկ ավելի բառ, որոնք «խոչընդոտներ» են ստեղծում, ուստի իմաստաբովանդակային վթարներից, ոճական անհարթություններից և լեզվական այլ կարգի սխալներից զերծ մնալու համար անպայման պետք է հաշվի առնել վերոհիշյալ կարգերն ու նրբերանգները:

Շարահյուսության ոլորտում ևս տիրում է կատարյալ համերաշխություն: Դա, անշուշտ, բովանդակության միասնության փոխարկումը դարձնում է դյուրին: Ի դեպ, այս մասին նշել են հայոց և վրաց լեզուների մասնագետները և թարգմանիչներից ոմանք: Նիկողայոս Մառը «Իմ ուսանող Վահան Տերյանի հիշատակին» հուշերում «Ընձենավորի» նախաբանի թարգմանության նախապատմության առնչությամբ գրում է. «Հայոց լեզվի կառուցվածքին թե՛ ի բնե, թե՛ կուլտուր-պատմականորեն հատուկ է լավագույն կերպով արտահայտել վրաց լեզվի բնույթն ու առանձնահատկությունները... Բանաստեղծությունների ներքին ռիթմը, պատկերավորումներն ու ոճերը,

հայ և վրաց ժողովուրդների բուն հոգեբանությունն ամբողջապես ոչ միայն հարազատ են իրար, այլև նույնն են ըստ էության...»¹: Նույն միտքն է հայտնում Վրաստանի ժողովրդական բանաստեղծ, պոետ, ակադեմիկոս Իոսեփ Գրիշաշվիլին. «Առհասարակ պետք է ասել, որ հայերեն երկերը վրաց լեզվով ավելի ինքնատիպ ու հարազատ են հնչում, քան այլ լեզուներով: Թումանյանի երկերը վրացերենի վերածելիս բազում տողեր առանց միջամտության շարվում էին թարգմանության մեջ...»²:

Լսենք նաև վրացական պոեզիայի անգուգական թարգմանիչ, բանաստեղծ Հովհաննես Կարայանին (Կարապետյան), որի հարցազրույցներից մեկում կարդում ենք. «...Մորիսի (խոսքը վրացի բանաստեղծ, հայ պոեզիայի թարգմանիչ Մորիս Փոցխիշվիլու մասին է - Ն. Բ.) բանաստեղծություններից ոչ մեկի թարգմանության ժամանակ ոչ մի ջանք չեմ թափել, դրանք «իրենք են» վերածվել հայերենի...»³:

Ընթերցողը անհամեստություն թող չհամարի, եթե ասենք, որ տասնամյակների թարգմանչական մեր փորձը ևս հիմք է տալիս հավաստելու, որ հատկապես վրացերենից հայերենի փոխադրելու դեպքում գերազանց թարգմանության լայն հնարավորություններ է ընձեռվում:

Այլ հարց է, որ բառաքանակի նույն չափանիշներով թարգմանված տեքստերում ստացվում է ծավալների անհամապատասխանություն. վրացերենից թարգմանվող տեքստերի ծավալները հայերենում մեծանում են, իսկ հայերենից վրացերենի դեպքում՝ սեղմվում: Երևույթը բացատրվում է ոչ թե քերականական առանձին կարգերի գործոնով, այլ հայերեն բառերի բազմավանկ լինելու իրողությամբ:

Չուգադիպությունները, նմանությունները պատահական չեն անշուշտ. դրանք արդյունք են հայկական և վրացական ցեղերի՝ վաղ շրջանի լեզվամտածելակերպի դրսևորումների, զարգացման նույն աստիճանին գտնվող երկու լեզուների խաչավորման, ներթափանցումների, փոխառությունների, տնտեսական և քաղաքական շփումների, ընդհանուր գոյավիճակի ու տևական համակեցության, թերևս հետևանք են նաև ծագումնաբանական (նոստրատիկ) ընդհանրությունների:

Հայերենի և վրացերենի քերականական «օրենքներում» դեռևս կարելի է բազում ակնհայտ ընդհանրություններ, համապատասխանող կարգեր ու երևույթներ վկայել, որոնք պահանջում են գիտահետազոտական ծավալուն աշխատանք, ուստի սահմանափակվենք այսքանով և անցնենք բուն նյութին:

---

¹ **Շոթա Ռուսթավելի**, Ընձենավորը, Երևան, 1966, էջ 261:

² Ուղեցույց աստղը (Վրաց մտավորականները Հովհաննես Թումանյանի մասին), Երևան, 1999, էջ 88:

³ «Կամուրջ», Վրաստանի գրողների միության հայկական մասնաճյուղի օրգան, Թբիլիսի, 1985, էջ 299:

Նահապետ Քուչակը XV դարի վերջի և XVI դարի սկզբի հայ առաջին տաղերգուներից է, որի անունով գրավոր և բանավոր պահպանվել են սիրային, խրատական, պանդխտության և կրոնական թեմաներով քառատող քերթվածքներ: 1880-ական թվականներից հանիրավի նրան են վերագրվել միջնադարից իբրև ժառանգություն մեզ հասած հարյուրավոր հայրեններ: Հայրենը, որ նշանակում է հայերեն ասել, զուտ հայոց միջավայրի ծնունդ է, հայ միջնադարյան քառատող բանաստեղծություն: Քնարերգության այս տեսակով ստեղծագործել են դեռևս Գրիգոր Նարեկացին, Ներսես Շնորհալին, Ֆրիկը, Մկրտիչ Նաղաշը, Գրիգոր Աղթամարցին և այլ տաղերգուներ: Չնայած 1922 թ. Մանուկ Աբեղյանը բացահայտեց այս թյուրիմացությունը և ապացուցեց, որ հայրենները Նահապետ Քուչակի գրչին չեն պատկանում¹, բայց և այնպես բանասերները մեծարժեք այդ երգերի հեղինակ ավանդաբար շարունակում են համարել մեկ անհատի՝ «հայ քնարերգության լուսապսակ ճակատին»: Մինչև հիմա նրա անունով են հրատարակվում հայրեններ բովանդակող ժողովածուները, որոնք և թարգմանվում ու լույս են տեսնում օտար լեզուներով թե՛ Հայաստանում և թե՛ արտերկրում²: Ինչևէ, հայրենները հայ բանաստեղծական մտքի բարձրագույն արտահայտություններից են, անթառամ են, իրապես անսահման հուզմունք, գեղագիտական հաճույք են պատճառում, և կարևոր չէ՝ դրանք անհատակա՞ն, ժողովրդակա՞ն, թե՞ տարբեր գուսանների հորինվածքներ են: Մեր խնդիրը հայրենների հեղինակի կամ հեղինակների առեղծվածը պարզելը չէ, մանավանդ որ այդ առթիվ գրվել են բազմաթիվ հողվածներ ու գիտահետազոտական աշխատանքներ³:

Հայրենների թարգմանությունները վրաց իրականության մեջ ի հայտ եկան 1960-ական թվականներին: Թբիլիսիի պետական համալսարանի արևելագիտության և վրաց բանասիրության ֆակուլտետների ուսանողների համար վրացերեն լույս ընծայված քրեստոմատիայում զետեղված են Նահապետ Քուչակի հայրեններից ութը⁴: Այս թարգմանությունը իր ժամանակի համար, անշուշտ, շնորհակալ աշխատանք էր, բայց կան աչքի զարնող թերություններ, շեղումներ: Շեղումներ են նշմարվում նաև հանգավորման սկզբունքից. բնագրում տողերը սահմանակից են (aaaa), մինչդեռ թարգմանության մեջ երբեմն կից են (aabb), երբեմն՝ խաչաձև (abab), երբեմն էլ՝

¹ Տե՛ս **Աբեղյան Մ.**, Երկեր, Երևան, 1967, հ. 2, էջ 11-23:

² Տե՛ս **Напет Кучак**, Сто и один айрен, Ереван, 1975, **նույնի՝** Лирика, Айрены, М., 1972, հավանաբար լիակատար, ձեռագրի հիմամբ, տեղում, 2011: **Նահապետ Քուչակ**, Հարյուր ու մեկ հայրեն, Երևան, 2012:

³ Տե՛ս **Չոպանյան Ա.**, Նահապետ Քուչակի դիվանը, Փարիզ, 1902, **նույնի՝** Հայրեններու բուրաստանը, Փարիզ, 1940, **Աբեղյան Մ.**, նշվ. աշխ., **Գրիգորյան Շ.**, Ո՞վ է ի վերջո Նահապետ Քուչակը, Երևան, 1984: **Թամրազյան Հ.**, Նահապետ Քուչակի բանաստեղծական աշխարհը, Երևան, 2001, **Մնացականյան Ա.**, Հայրենների և Նահապետ Քուչակի մասին, ՊԲՀ, 1958, թիվ 2:

⁴ **Սոմսյուրի և Բաբայանյանի** լուծարողական լեզվաբանական լեզվաբանական լեզվաբանական լեզվաբանական, 1968, թ. 65-66.

ოჲსკადს (abba): *Որոշ առումով թարգմանչին հաջողվել է հատկապես «Երբ սերն ի յաշխարհս եկաւ» բանատողով սկսվող հայրենը.*

*Երբ սերն ի յաշխարհս եկաւ,
եկաւ իմ սիրտոս բնակեցաւ,
Ապա յիմ սրտես ի դուրս՝
յերկրրէ յերկիր թափեցաւ.
Եկաւ ի գլուխս ելաւ,
ի ըղեղս ելաւ թառեցաւ,
Աչիցս արտասուք ուզեց,
նա արին ի վար վաթեցաւ:*

*სიყვარული როცა გაჩნდა,
ჯერ ჩემს გულზე შემოჯდა,
შემდეგ მისწვდა კიბით-კიდვე
ქვეყნის გარეშეშობსა,
თავს დამეხსნა, ტვინს ჩამეჭდო,
სული არ მოასვენა
და თვალები სისხლიანნი
ცრემლით ჩამოასველა¹.*

Եթե այս օրինակում, պատկերային համակարգը տեղայնացնելով, դույզն-ինչ փոխանցել է հայրենի իմաստը, ապա մյուս հայրեններում, այդուհանդերձ, զգալիորեն խաթարվել են գունային ելևէջները և գեղարվեստականությունը: Դժվար չէ նկատել, որ դա պայմանավորված է թարգմանությունը վրացերեն կամ ռուսերեն տողացիներից իրականացնելու իրողությամբ, որը և առաջ է բերել նման պարագաներին բնորոշ հետևանքներ, թերևս հենց դա է պատճառը, որ խնդրահարույց հայրենները ավելի հանգավորված բառացի թարգմանության տպավորություն են թողնում, նկատելիորեն մեծ է թարգմանչի ստեղծագործական «ես»-ը:

Մեր նպատակը, սակայն, 2011 թ. առանձին գրքով² լույս տեսած հայրենների քննությունն է: Հիշենք միայն, որ վերլուծության և գնահատման հիմնական չափանիշը բնագրի ձևի և բովանդակության միասնությունն է, քանզի թեկուզ աննշան շեղվելու դեպքում այն չի կարող համարվել լիարժեք, առավել ևս՝ համարժեք:

Հայրենները 15-վանկանի 7/8 բաժանումով քառատող բանաստեղծություններ են. թարգմանիչը ճիշտ ընտրություն է կատարել՝ նախապատվությունը տալով գրեթե համարժեք, հավասար կիսատողերի՝ 8/8 վանկաչափին՝ բնորոշ միջնադարյան բանաստեղծական ոճին. XII դարից մինչև XIX դարը վրացական չափածոյում գլխավորապես իշխել է 16-վանկանի տողը համահավասար բաժանումով, որ կոչվում է *շաիրի*:

*მიჯნურსა თვალად სიტურფე // ჰმართებს, მართ ვითა მწეობა,
სიბრძნე, სიმდიდრე, სიუხვე, // სიყმე და მოცაღლეობა,
ენა, გონება, დათმობა, // მძლეუთა მებრძოლთა მძლეობა,
ვისცა ეს სრულად არა სჭირს, // აკლია მიჯნურთ წნეობა.*

¹ *სომხური და აზერბაიჯანული ლიტერატურის ქრესტომათია, თბილისი, 1968, გვ. 66.*
² *ნაჰაპეტ ქუჩაკი, ახ. ერთი ჰაირენი, თბილისი, 2011 (թარგმანությունը՝ Գիվի Ծահնագարի):*

Ահա բերված քառատողը Վահան Տերյանի թարգմանությամբ.

Սիրահարը/ պետք է լինի // արևի պես /չքնաղ և վառ,
 Առատաձեռն/ և ունևոր, // ազատ, դյուցազն/ ու զորավար,
 Կռվում հաղթող./ համբերատար, // մտքով հարուստ./ լեզվով ճարտար,
 Ում լիովին/ չի տված այս // - նա չի կարող/ լինել սիրահար¹:

Օգտվելով նշված կադապարներից՝ թարգմանիչը բանաստեղծական արվեստի պահանջները անխաթար իրականացնելու առումով, ինչպես Վահան Տերյանը, բարձր արդյունքի է հասել. վանկաշեշտային՝ ութ-յոթ համաչափությունը, որ համապատասխանում է բնագրի ռիթմայնությանը, պահպանել է մինչև վերջ, կարողացել է հնարավորինս հավատարիմ մնալ բնագրի հյուսվածքին, բառանյութին. գրեթե չի անտեսել և ոչ մի էական խոսք, մակդիր կամ համեմատություն, իսկ եթե որոշ տողեր, այնուամենայնիվ, իրենց տեղը զիջել են այլ տողերի, ապա դրանք չեն խանգարում տվյալ բանաստեղծության նրբերանգներն ընկալելուն:

Բնագիր՝

Ես աչք ու դու լոյս, հոգի՛,
 առանց լոյս՝ աչքն խաւարի.
 Ես ձուկ ու դու ջուր, հոգի՛,
 առանց ջուր՝ ձուկըն մեռանի.
 Երբ զձուկն ի ջրըէն հանեն
 ի այլ ջուր ձրգեն, նայ ապրի,
 Երբ զիս ի քենէ գատեն,
 քան զմեռնէլն այլ ճար չի լինի:

Գիվի Շահնագարի թարգմանությամբ.

Ձե-տցաձու, Ձեռ-տցաձուս հոնս,
 տցաձու շինոձոձ ձո՞Մրցոձոս,
 Ձե-տցե՞Յո, Ձեռ-Մցաձու, հե՞Մո,
 հցե՞ն Մոձոս յեռոս-ցո՞Մհե՞նս;
 Մեցո Մցաձոս տու Մերտոց, ոցոցեցոցո
 տցե՞Յոս, ցեցո յուցե՞Յու ցո՞հեցե՞նս,
 Ձոցոձոձ հե՞Մոս սո՞Մցե՞նս ցո՞ն ոցցե՞նս,
 տու ցո շե՞Մեռոձ ձոցոհե՞նս!²

Վրացերեն գեղարվեստական թարգմանության տողացի թարգմանությունը՝

Ես՝ աչք, դու՝ աչքի լոյս,
 առանց լոյս աչքը կչորանա,
 Ես՝ ձուկ, դու՝ ջուր, հոգի,
 մեր միջև ստեղծողը միայն,
 Այլ ջրի թե միացնես, կապրի
 ձուկը՝ տաք ափ նետված,
 Բայց... իմ կյանքը ո՞ւմ է պետք,
 Թե պիտի մնամ քեզինց գատված:

¹ Շոթա Ռուսթավելի, Ընձենավորը, Երևան, 1966, էջ 254:

² Նաժապե՛տ Խո՞նձո, Ես յեռոս Յո՞ւրցե՞նս, տձոլլոսն, 2011, ցց. 15.

Ընդգծված արտահայտությունը, թերևս, ավելորդ չէ, ավելին՝ տեղին է, որովհետև միջնադարում խավարամիտ հոգևորականները, «վկայելով» Աստծուն, կնոջ հանդեպ սերը համարում էին մեղսագործություն: Այս պարագայում թարգմանիչը հենց հայրենի հեղինակի միտքն է փոխանցում, սիրահարի ու սիրած էակի արանքում հենց Արարիչն ինքն է, որ գատում, բաժանում է գույզին:

Թարգմանչի վարպետության շնորհիվ վրացի ընթերցողին թվում է՝ քերթվածքները գրված են վրացերեն: Դրա առաջին նախապայմանը բնագրի ոճական առանձնահատկություններին հավատարիմ մնալն է, որ նա վերարտադրել է՝ ժողովրդական պոեզիայի և միջնադարի ու ժամանակակից գրական վրացերենից լիարժեք օգտվելով: Մա բոլորովին չի նշանակում, որ հայոց քնարական հերոսին վերագրել է վրացուն բնորոշ մտածելակերպ, հագցրել ազգային տարագ, գունավորել վրացական վարք ու բարքով:

Բանաստեղծություն կարդալը ենթադրում է ձայն, տեմբր, մոտենում է մեղեդայնությանը, որը կարող է գերակայություն առաջ բերել իմաստի հանդեպ: Ներքոբերյալ հայրենում գերիշխում են **ր-լ** և **գ-ս** (թարգմանության մեջ՝ **շ-ս** և **ր-լ**) հնչյունները, որոնք առաջացնում են երաժշտականության զգացում: Դրանք, անշուշտ, տարբեր ընթերցողների մեջ կարող են տարբեր զգացողություններ արթնացնել, որովհետև տվյալ հնչյունը կարող է ունենալ այլ գուգորդումներ:

Սիրեմ գայդ սիրուն երեսըդ,
որ լուսին ի մոտն է գերի.
Պագնեմ գայդ բարկուկ պըռկունքդ,
որ շաքարն ի մոտն է լեղի.
Թուխ աչք ու կամար ունքերդ
քան ըզծով կու գարնե ալի.
Բերնիկդ է ի շիջ նըման,
որ վարդին ջըրովն է ի լի:

მიყვარს შენი ტურფა სახე-
მთოვარეც კი მასთან მკრთალო!
საამბორლოდ ბაგე შენი,-
შაქარიც კი მასთან მწარი!
ეგ თვალ-წარბი, გიჰანს ასლოდ
მღელეგებულ ზღვაბთან,- მწყრალი
მაგ ტუჩებთი მიწვივ მოჩქებს
სურნელოვან ვარდის წყალო!

Գեղարվեստական թարգմանությունը՝ տատաղարձված.

Միղվարս շենի տուրփա սախե,-
Մթովարեց կի մասթան մկրթալի!
Սաամբորլադ բագե շենի,-
Շաքարից կի մասթան մծարի!
Էգ թվալ-ծարբի, գիչանս ասլադ
Մղելվեբել գղվասթան,- մծղրալի
Մագ տուչեբիթ միծղիվ մոչքեբս
Մուրնեղվան վարդիս ծղալի:

¹ Նաճաճեց Ժլեճայո, ձև յրտո Յօորցեո, տձոցոսո, 2011, էջ 64:

Գեղարվեստական թարգմանությունը ներկայացնելով տառադարձված՝ ընթերցողը հնարավորություն է ստանում պատկերացում կազմելու ձևի և բովանդակության մասին, այս պարագայում նաև այն մասին, որ թարգմանիչը ապահովել է և՛ ընկալելին, և՛ ըմբռնելին, այսինքն՝ հնչյունային կողմը համերաշխ է իմաստային կողմի հետ:

Թարգմանչին հաջողվել է վրաց ընթերցողի առաջ բացել քուչակյան հրաշալի և խորախորհուրդ աշխարհի դռները, քանզի պատկերավորման և արտահայտչական միջոցները, հաճախ էլ ինքնատիպ հնչեղությունը, ինչպես բերված օրինակում է, կարողացել է պահպանել և հավասարապես լսելի դարձնել: Հեղինակն ու թարգմանիչը, «մեկ սիրտ, մեկ հոգի դարձած» ներկայացել են ընթերցողին:

Քո ծոցդ է ճերմակ տաճար,
քո ծըծերդ են կանթեղ ի վառ.
Երթամ ես, ժամկոչ ըլլամ,
գամ, լինիմ տաճրիդ լուսարար:
-Գընա, ծօ տըղայ՝ տըղմար,
չի վայլես տաճրիս լուսարար.
Երթաս դուն խաղով լինաս,
ու թողուս տաճարս ի խաւար:

ვგ მკერდი თეთრი ტაძარი,
ძუძუნე-წყვილი კანდელო,
მნათოდ მოგივალ, რომ ტაძარს
მოვმადლო უფლის ნათელი...
-განვედ, ყრმავე, უცადს რა გეხმობ
ტაძრის ან საკმელ-სანთელის,
წახვალ, თავს სხვაგან გაირობდ,
მე კი ბნელს მიმცემ-გათელილს!..¹

Ընդունված է ասել, որ դասական բնագրի կյանքը մշտատև է, իսկ թարգմանության կյանքը՝ սովորաբար կարճատև: Ելնելով թարգմանություններից՝ դժվար է համաձայնել նման կարծիքին: Ելնելով ժամանակի ու տարածության պահանջներից ու չափանիշներից՝ այս թարգմանությունները կարող են քննել, վերլուծել նաև ապագայում. սրանք բանաստեղծական թարգմանության գոհարներ են, քուչակյան բառ ու բանի վերակենդանացում, եթե ոչ գրեթե լիովին բնագրային, ապա անպայման շատ մոտ ու հարագատ բնագրին:

Միջնադարի կրոնական հալածանքների ու նեղմտության պայմաններում հայրենների հեղինակը համարձակ, անթաքույց երգել է կնոջ մարմնական գեղեցկություն, զգայական սեր ու կիրք: Դա սիրտ հոգեկան ապրումների ընդհանրացում է: Բանաստեղծն այնքան անկեղծ, այնքան համոզիչ և այնպիսի հաճույքով է նկարագրում իրեն համակած զգացմունքը, որ ընթերցողն էլ հակվում է հավատալու, որ այդ «քաղցր բարը» առաջինը համտես է արել տվյալ տողերի հեղինակը: Խոսքը, անշուշտ, «Մէրն երբ ի յաշխարհս եկա» բանատողով սկսվող հայրենի մասին է: Բայց իսկական, խորունկ սերը զուտ հաճույք ու վայելք չէ պոետի համար, այն նաև վիշտ, դառնություն ու տառապանք է պատճառում: Ճիշտ է ռուս քննադատ Գ. Միտինը,

¹ Նաճաճեց Քյոնեյո, ձև յրտօ Յօօրցեօ, տձօցօօօ, 2011, էջ 56:

որը Քուչակի «հայրեններին համահեղինակ համարում է բոլոր այն գեղեցկուհիներին, ում սիրել է բանաստեղծը, հատկապես նրանց, ովքեր սիրել են բանաստեղծին, քանզի քերթվածքների գլխավոր երանգը սիրո բերկրանքն է, կրթի պոեզիան...»¹: Այդ պոեզիան կենսուրախ է, հուզառատ ու զգայական, իր հրաշագեղ մերկությամբ ելևէջում է երկրի ու երկնքի միջև:

Միտո անկասելի պոռթկումներից հետո գրել վրդովմունք ու զայրույթ արտահայտող, բռնի կամ շահախնդիր ամուսնությունները պախարակող, առավել ևս պանդխտություն երևույթի դեմ կամ մասին, հեշտ չէ, իհարկե: Մանավանդ որ օտար երկրներ մեկնողը բաժանվում է սիրած էակից և սրտի կսկիծով սիրեցյալին որպես «ամանաթ» պահ տալիս այլոց.

*Կելնեմ, կերթամ, մանկտիք բարով մնացեք,
Զիմ եարն ամանաթ կուտամ, ի վարդին մէջն պահեցեք.
Թէ երթամ ու շուտով դառնամ, զամանաթս ի տէր հասուցեք.
Թէ երթամ խարիպուկ մեռնիմ, վարդն ձեզ՝ գտերն յիշեցեք:*

Ցավոք, հոգեկան ծանր դրամա պարունակող այս հայրենը տեղ չի գտել ժողովածուի մեջ, ինչպես նաև «Երբ սերն ի յաշխարհս եկավ» բանատողով հանրահայտ հայրենը:

Ամփոփենք. լեզվի տարբեր մակարդակներում քննության նյութ դարձնելով հայերենի և վրացերենի առանձնահատկություններն ու ընդհանրությունները, թարգմանական արվեստի սկզբունքներն ու մեթոդները՝ հանգում ենք հետևյալին՝ ա) թարգմանիչն ի հայտ է բերել հայոց և վրաց լեզուների բացառիկ զգացողություն, բ) հայրենների վրացերենը տաղաչափական համակարգերի և գեղարվեստականության առումով ներկայանում է որպես թարգմանության բանաստեղծական պահանջների իրականացման բարձրագույն աստիճան, գ) թարգմանչին հաջողվել է վերակենդանացնել քուչակյան հայրենների բառ ու բանը և վրաց ընթերցողի առաջ բացել յուրօրինակ և խորախորհուրդ աշխարհի դռները:

* * *

Հաջողության գրավականը պետք է փնտրել նաև նրանում, որ թարգմանիչը Գիվի Շահնագարը, ծնված ու մեծացած լինելով հայ հոր և վրացի մոր ընտանեկան հարկի տակ, կարողացել է միահյուսել լեզուների՝ հայերենի և վրացերենի կատարյալ իմացությունը, քաջատեղյակ է երկու ժողովուրդների գրականությանը, պատմությանն ու մշակույթին, բարքերին ու սովորույթներին, ազգագրությանը՝ ամենալայն իմաստով, որ թարգմանությանը վերաբերող կարևորագույն բնագավառներից է, ամբարել է տեսական գերազանց պաշար, արարելու ավելի քան կեսդարյա հարուստ փորձ, ի վերջո՝ նրան վերուստ տրված է բանաստեղծելու և թարգմանելու ձիրք ու շնորհք:

¹ Мастерство перевода (Сборник двенадцатый, 1979), М., 1981, с. 193.

Թարգմանչի վաստակը աննկատ չի մնացել. Պարույր Սևակի «Եղիցի լույս» ժողովածուի առաջին հրատարակությունը ընթերցողների հիացմունքին արժանանալուն պես Հայաստանի և Վրաստանի գրողների միությունները գրեթե միաժամանակ համապատասխանաբար շնորհեցին Եղիշե Չարենցի և Իվանե Մաչաբեևու անվան մրցանակներ: Դրան հաջորդեցին Գալակտիոն Տաբիձեի, Իլիա Ճավճավաձեի, Ֆրիտյոֆ Նանսենի և նույնքան նշանակալից այլ մրցանակներ: Պարգևատրվել է Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության պատվոգրով: Վրաստանի «Պատվո նշան» շքանշանի ասպետ է, իսկ Հայաստանի Հանրապետության անկախության 20-րդ տարելիցի առիթով նրան շնորհվել է Մովսես Խորենացի մեդալ:

Վերջերս հայ և վրաց գրական հասարակայնությունները նշեցին վաստակաշատ գործչի ծննդյան 80-ամյակը: Մաղթենք նրան կայուն առողջություն, ստեղծագործական բեղուն գործունեություն, հաջողություններ ու հաղթանակներ՝ ի փառս հայ և վրաց գրական-մշակութային առնչությունների հարստացման ու մերձեցման:

Грачи́к Байрамя́н – По вопросам перевода айренос на грузинский язык

На разных уровнях языка автор статьи исследовал отличия и общие особенности армянского и грузинского языков, принципы и методы искусства перевода и пришёл к следующему выводу: а) автор перевода выявил необычайное восприятие армянского и грузинского языков, б) оригинал и перевод адекватны по художественности и стихосложению, в. переведенное произведение на высокой степени отвечает требованиям по стихотворному переводу, г) Гиви Шахназару удалось открыть перед грузинским читателем двери необыкновенного и таинственного мира Армянских айрен.

Hrachik Bayramyan – On the Translation of Hayrens into Georgian

By studying varieties and common features of the Armenian and Georgian languages, the principles and methods of the art of translation at various language levels, the author of the article has come to the following conclusion: a. the translator has manifested an exceptional insight of the Armenian and Georgian languages; b. the original text and the translation are almost adequate concerning their versification and artistic merit; c. the literary work, to the utmost level, meets the requirements of verse translation; d. Givi Shahnazar has managed to provide the Georgian reader with the unique and mysterious world of Armenian Hayrens.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

*Բանայի բառեր – բնականուն, բնականունների դասակարգում, հայկական երկրա-
ծին բնականուններ, հայկական մարդածին բնականուններ*

Տեղանվանագիտության մեջ բնականունների քննությունն առավել քան կարևոր է և հրատապ, որովհետև բնակավայրերի անվանակոչման սկզբունքները, դրանց տարածված կաղապարները բացահայտում են լեզուների և դրանք կրող հանրությունների աշխարհընկալման և մտածողության ընդհանրություններն ու տարբերությունները տարբեր ժամանակներում և աշխարհագրական տարածքներում: Բացի այդ՝ տեղանունների բառագանձի հարստացման և տեղաշարժերի հիմնական ուղղությունը նոր բնականունների առաջացումն է, կամ նախկինում եղածների փոխարինումը նոր անվանումներով: Արդեն առկա բնականունները տարբեր արտալեզվական և լեզվական պատճառներով կարող են դուրս մղվել գործուն բառապաշարից, դառնալ յուրօրինակ հնաբառեր: Նման երևույթ լեռնանունների և ջրանունների դեպքում գրեթե չի կատարվում: Ֆիզիկաաշխարհագրական միավորների անունները հաստատունության մեծ ներուժ ունեն, ուստի մի անգամ ստեղծվելով՝ դրանք շարունակում են իրենց գոյությունը հազարամյակներ շարունակ: Պետք է ընդունել նաև այն իրողությունը, որ աշխարհում վաղուց արդեն նոր լեռներ, ջրային միավորներ չեն առաջանում, և դրա հավանականությունը չափազանց փոքր է, ստեղծվածներն էլ վաղուց ի վեր անվանակոչվել են: Իսկ բնականունները պարբերաբար թարմացվում են, որովհետև մարդն ընդլայնում է իր գոյության կենսական տարածքները, դրանք անվանելու անհրաժեշտությունը մշտական է, համենայն դեպս այնքան ժամանակ, որքան սահմանված է մարդկության համար: Անշուշտ բնականունների և մնացյալ տեղանունների միջև անխախտ պարհասներ չկան. դրանք փոխներթափանցման մեջ են: Հովհ. Կարազյոզյանն իր «Մեպագիր տեղանուններ» աշխատության մեջ բերում է բազմաթիվ օրինակներ հնարավոր տարբեր անցումների՝ ցեղանունից քաղաքանուն, գործրինակ՝ *Լոռի, Շաքի, Վեդի*, երկրանունից քաղաքանուն՝ *Բջնի, Գառնի, Գորիս, Ջերմուկ, Միսիսան*, դիցանուններից քաղաքանուն՝ *Հաղորթ, Մաղարթ, Մղարթ* և այլն: Այս առումով ուշագրավ է *Գորիս* անվան կապը Ռուսա Ա-ի (735-713) Շովինարի ժայռափոր արձանագրության մեջ թվարկված 19 երկրներից 4-րդ շարքի 2-րդ տեղում հիշատակված *Գուրիս* անվան հետ. ուրարտերենում *n*-ի փոխարեն

ու սեպագիրը հաճախ է կիրառվում, ուստի եղել է *Գորիս*, իսկ իս>ի անցումով՝ *Գորի* ձևը, որի հոգնակի ուղղականը կլինի՝ *Գորիք*, հայցականը՝ *Գորիս*: *Միսիան*-ը բխեցվում է Արգիշտի Բ թագավորի Խորխոռոյան արձանագրության մեջ առկա *Օիծիանի* երկրանունից, *Ջերմուկ*-ը կապում է Ռուսա Ա-ի նույն Ծովինարի արձանագրության մեջ թվարկված 6-րդ շարքի 2-րդ երկրի անվան հետ՝ *Երիա>Եռիա*, որտեղից *են* արմատն է երևում, ժամանակի ընթացքում փոխարինված *ջերմ* արմատով¹:

Բնականունների մեջ առավել հաճախ են հանդիպում ժողովրդանունները, այսինքն՝ դրանք էթնոտեղանուն դառնալու ավելի մեծ հավանականություն ունեն, քան ֆիզիկական աշխարհի միավորների անվանումները, որովհետև բնակիչների էթնիկական պատկանելությունը բնակավայրի հիմնադրման դեպքում հաճախ վճռորոշ նշանակություն է ձեռք բերում և անգամ տարբերակման հիմք է դառնում: Ընդունված է այն տեսակետը, ըստ որի՝ նման տեղանուններ ծագում են տարբեր էթնիկական խմբերի բնակության հատման վայրերում, այսինքն՝ պետական կազմավորումների սահմաններում կամ խառը բնակության շրջաններում, որտեղ խիստ կարևոր է շեշտել որևէ ազգային խմբին տվյալ բնակատեղի պատկանելությունը: Այս երևույթն այսօր էլ առկա է տարբեր ժողովուրդների արդի տեղանվանացանկերում, օրինակ՝ *Հայաստանի Հանրապետությունում* ունենք *Դվին Ասորական, Լեզգու Ճոճկան, Քրդեր, Թուրքի տափեր, Հայի տափեր, Մեծ Հայաբերդ, Փոքր Հայաբերդ, Հոռոմաբերդ, Գնչուի գյուղ, Ռուսի շեն* և համանման այլ գյուղանուններ ու մանրատեղանուններ:

Այս կապակցությամբ անդրադառնանք մի հետաքրքիր երևույթի ևս. բացի իրական էթնոտեղանուններից, որոնք այսպես թե այնպես առնչվում են տվյալ տարածքի ժողովրդագրական պատկերի հետ, պետք է տարբերել թվացյալ կամ կեղծ էթնոտեղանունները, որոնք առաջացել են ազգանուններից, անուններից և մականուններից: Որոշ տեղանվանագետներ առաջարկում են անգամ տարբերակել մետաէթնոտեղանունները, որոնք ոչ թե տվյալ տարածքում անվանվող ժողովրդի բնակության արտահայտությունն են, այլ պայմանականորեն ասած՝ տեղանվանական փոխաբերության արգասիք են²:

Մետաէթնոտեղանունները ծագում են ժողովրդանունների վերաիմաստավորման հետևանքով՝ վերածելով դրանք հասարակ անունների, որոնք արտացոլում են որոշակի ազգային հանրույթի՝ անվանողի կողմից ամենաբնութագրական համարվող հատկանիշները: Օրինակ՝ Բելառուսում կան

¹ Տե՛ս **Յ. Կարազեռզեան**, Սեպագիր տեղանուններ, Երևան, 1998, էջ 135-152:

² Տե՛ս **А. Ф. Роголев**, К вопросу о методике историко-лингвистического анализа этнотопонимов, Этническая топонимика, Сборник статей, М., 1987, с. 29-30, **Կուլ Լ. Լ. Трубе, Н. Я. Макарычева**, Этноним корел в топонимии Горьковской области, сборник «Ономастика Поволжья», I, Ульяновск, 1969, с. 277:

մագուր հիմքով տեղանուններ, իսկ *մագուր* անվամբ 19-րդ դարում այստեղ հայտնի էին լեհերը, բայց այդ բառը հետագայում ձեռք է բերել ոչ էթնիկական այլ իմաստ՝ «մարդ, որը շրջում է չլվացված, կեղտոտ դեմքով, ի բնե թուխ է»: Նման օրինակներ մենք ունենք նաև հայ իրականության մեջ, այսպես՝ *թուրք* ժողովրդանունը մեզանում նշանակում է նաև «վայրի, դաժան», ուստի *Թուրքի գյուղ* տեղանվան մեջ այն նշանակում է ոչ թե գյուղ, որտեղ ապրել են թուրքերը, այլ դաժան, վտանգավոր բնակիչներով հայտնի գյուղ, *Քրդի գյուղը* անվանումը կարող է ոչ մի կապ չունենալ քուրդ բնակչության հետ, այլ նշանակել բռի, կոպիտ, անկիրթ մարդկանց բնակավայր, որովհետև *քուրդ* բառն ունի նաև այդ իմաստները: Կամ Երևանում հայտնի ոչ պաշտոնական *Բանգլադեշ* մանրատեղանունը ոչ մի կապ չունի իրական Բանգլադեշի հետ, այլ նշանակում է հեռավոր, կորած-մոլորած, ինչպիսին է այդ երկիրը մեր անվանադիրների ընկալմամբ: Նույն սկզբունքով՝ Կոտայքի մարզում առկա *Հնդուձորը* հնդիկ ժողովրդի հետ առնչություն չունի, այլ դարձյալ հեռավոր, կենտրոնից կտրված իմաստն ամրագրող մանրատեղանուն է:

Կարծում ենք, սակայն, այս ոճական-իմաստային տարբերակումն այնքան էլ էական չէ տեղանունների հիմնական դասակարգման ընթացքում, ուստի մետատեղանուններն առաջին մակարդակում հանգիստ միավորվում են կեղծ կամ թվացյալ էթնոտեղանունների հետ, որոնք նշանակում են անձնանունների կամ դրանց հարաբերակից, երբեմն նաև պարզապես համահունչ կամ վերաիմաստավորված հիմքերից առաջացած բոլոր տեղանունները: Այս խմբի տեղանունները չեն կարող աղբյուր ծառայել պատմական կամ էթնոլեզվաբանական հետազոտությունների դեպքում:

Տեղանունների դասակարգման մեջ բնականուն էգրույթն այսպիսով տարողունակ է, ունի ենթատեսակներ: Այն միավորում է մարդկային բնակչության ցանկացած վայրի անվանումները՝ երկիր, գյուղ, շեն, ավան, քաղաք, մարզ կամ վարչատարածքային այլ միավորի անվանում: Թեև երկրանունները կամ պետությունների անվանումները որպես կանոն առանձնանում են բուն բնականուններից, որովհետև դրանք հիմնականում ծագում են ժողովրդանուններից (էթնոնիմ), որոնց գումարվում է հավաքականակերտ կամ հոգնակերտ որևէ ածանց: Երկրանունները, ինչպես և լեռնանուններն ու ջրանունները կայունացել են: Աշխարհի ազգային-պետական քարտեզն արդեն գծված է, սահմանված, և հնարավոր փոփոխությունների հավանականությունը չնչին է: Նոր ազգերի ստեղծման ժամանակը կարծես անդարձ անցել է, իսկ ստեղծվող նոր պետական միավորումները սովորաբար ստանում են արդեն շրջանառության մեջ գտնվող հին անուններ, ինչպես եղավ, օրինակ, Հարավսլավիայի տրոհման դեպքում, երբ այս համադաշնության միավորները պարզապես անջատվեցին՝ դառնալով ինքնանկախ պետություններ՝ *Սերբիա, Բոսնիա, Չեռնոգորիա, Խորվաթիա, Մակեդոնիա, Սլովենիա*: Այս երկրանուններն արդեն մի քանի դար վկայված էին: Այսպիսով, տեղանունների համակարգում նորակազմություններ և նորաբանություններ կա-

րող են առաջանալ միայն բնականու՛նների և, իհարկե, մանրատեղանու՛նների դեպքում:

Մանրատեղանու՛նները՝ քաղաքային, գյուղական համայնքների, փողոցների, հրապարակների, նրբանցքների և նմանատիպ այլ միավորների անվանումները, իրենց կառուցվածքով և բնույթով շատ չեն տարբերվում խոշոր բնականու՛ններից: Ի վերջո, քաղաքները ծագում են գյուղերից և ավաններից: Խոշոր քաղաքների մերձակա շեներն ու բնակավայրերն աստիճանաբար միաձուլվում են և մտնում ավելի մեծ վարչատարածքային միավորի կազմի մեջ, իսկ դրանց անունները դառնում են քաղաքային թաղամասերի անուններ, գորօրինակ՝ Երևանի դեպքում *Առինջը, Քանաքեռը, Շենգավիթը, Վարդաշենը*: Ազգային իղձերը և չլուծված տարածքային խնդիրները ևս կարող են քաղաքանուններից մանրատեղանունների առաջացման պատճառ դառնալ: Այս երևույթը հատկապես նկատելի է հայ տեղանվանացանկում: Թուրքիայի կողմից բռնազավթված Արևմտյան և Կիլիկյան Հայաստանի մեզ համար կորուսյալ բնակավայրերի անունները դեռ խորհրդային ժամանակներում դարձան հախուռն կառուցվող Երևանի, Գյումրիի, Վանաձորի թաղամասերի անուններ՝ *Մալաթիա, Սեբաստիա, Կիլիկիա, Զեյթուն, Մարաշ, Տարոն, Մուշ, Ադանա*: Ակնհայտ է, որ թե՛ խոշոր, թե՛ փոքր բնականու՛ններն ինքնին ավելի փոփոխական են, քան մնացյալ տեղանունները, որովհետև առավել կախված են մարդկային գործունից, մարդաստեղծ են՝ ի տարբերություն աշխարհագրական միավորների, որոնք մարդային կենսագործունեության արդյունք չեն: Աստուծո կամ բնության կամքի դրսևորումներ են, որն էլ մոտ է հավերժին, իսկ մարդկային կենսագործունեությունը միշտ էլ սահմանափակված է ժամանակի գործոնով: Բայց եթե որևէ ազգային հանրույթ ստեղծում է բնականուն կամ այն ժառանգություն է ստանում իր տարածքի հնաբնակներից, որոնք ձուլվել են իր զարմի մեջ, ապա ամեն կերպ փորձում է այդ լեզվական կառույցը կիրառության մեջ պահել, չկորցնել, որովհետև դիտում է այն որպես իր ազգային ժառանգություն, հոգևոր, անգամ նյութական մշակույթի բաղադրիչ: Այստեղից էլ բխում է ազգային կնիք կրող բնականու՛նների երկակի բնույթը. դրանք մասամբ փոփոխական են, որովհետև այդպես անվանվող բնակավայրերը կարող են անհետանալ, կործանվել, վերանվանվել, բայց մասամբ նաև կայուն են, քանի որ շարունակում են նշանակել նորաստեղծ այլ բնակավայրեր:

Բնականու՛նները փաստորեն ինչ-որ առումով նման են անձնանուններին, որոնք միշտ շրջանառության մեջ են, ունեն անվանողական գործառույթ և կազմում են տեղանվանական յուրօրինակ հիմնական բառֆոնդը:

Բնակավայրերի անվանադրման սկզբունքները բազմազան են. դրանց կազմում որպես հնարավոր բաղադրիչ կարող են ներառվել ինչպես ժողովրդանունները կամ դյուցազնանունները, անձնանունները, այնպես էլ լեզվի ընդհանուր բառապաշարի բազմաթիվ այլ միավորներ, ինչպես՝ շրջապատող աշխարհի և բնության միավորների անվանումները, կենդանանուն-

ները, բուսանունները, գունանունները, մարդկային կենսագործունեության արդյունք երևույթների անվանումները և այլք: Այսինքն՝ բուն բնականությունների քննությունն առնչվում է լեզվի բառապաշարի տարբեր շերտերի հետ: Ընդ որում, բնականվան բաղադրիչ դառնալու ընթացքում սովորական բառն անցնում է իմաստափոխության յուրօրինակ ճանապարհ՝ վերածվելով տեղանվանական ավանդույթի բաղադրիչի: Ա. Մուպերանսկայան, անդրադառնալով տեղանվանական ավանդույթ հասկացությանը, գրում է. «Բնակավայրերի անունները գրեթե երբեք անմիջաբար չեն կազմվում հասարակ անուններից..., նրանց և ելակետային հասարակ անունների միջև երկարատև տեղանվանական ավանդույթն է: Այս ավանդույթի համաձայն՝ բնական ճանապարհով տեղանվանական համակարգերի կայացման ընթացքում հասարակ անվան և բնակավայրի անվանման միջև կա՛մ ֆիզիկաաշխարհագրական միավորի անունն է, որի մերձակայքում ձևավորվել է ավանը, կա՛մ անունը, հայրանունն այն մարդու, որն ամենասերտն է կապված այդ օբյեկտի հետ (տերը, հիմնադիր առաջին բնակիչը)»¹: Այս հիմնավորմամբ տեղանվանագիտության մեջ ընդունված է տարբերակել երկու տիպի բնականություններ՝ 1. բնական-աշխարհագրական բնույթի՝ գեոգեն կամ երկրածին և 2. պատմամշակութային բնույթի՝ անտրոպոգեն կամ մարդածին բնականություններ: Յուրաքանչյուր ժողովուրդ պատմության ընթացքում ձևավորում է բնականությունների անվանակոչման իր ավանդույթները, որոնք սերտորեն առնչվում են տվյալ ժողովրդի աշխարհընկալման հետ. անվանակոչումն ազգային ինքնության դրսևորումներից մեկն է: Այս տեսանկյունից, մեր համոզմամբ, պետք է տարբերակում կատարել նաև խոշոր և փոքր բնականությունների պարագայում, պայմանականորեն ասած՝ քաղաքանունների և գյուղանունների միջև հստակ սահմանագիծ է անցնում: Փոքր բնակավայրերի անվանակոչման դեպքում որոշիչ գործոն է տեղանքն իր աշխարհագրական բնութագրիչներով, այսինքն՝ գյուղանունները երկրածին են, փոքր բնակավայրերի անվանումներում աստվածների կամ արքաների և իշխանների գործոնն այդքան վճռորոշ չէր: Փոքր բնականություններն անվանակոչվում էին հիմնականում ըստ իրենց աշխարհագրական տեղադրության և վերջինիս շրջակա բուսական և կենդանական աշխարհի բնութագրերի՝ **Աղնջաձոր, Գետափ, Եղեգիս, Քարագլուխ, Մեծամոր, Խնածախ, Գլաձոր, Ագարակաձոր** և այլն: Այս տեսանկյունից **Կիրովականի** անվանափոխությունը **Վանաձորի** հաջող տարբերակ չէր. **ձոր** բաղադրիչով հայերենում կան հազարավոր գյուղանուններ, ուստի որպես քաղաքանուն **Վանաձոր**-ը կարծես համակարգից դուրս է, թեև մեր հետինդուստրիալ իրականության մեջ շատ գյուղական բնակավայրեր խոշորանալով վերածվում են քաղաքների, ուստի անունների նման միա-

¹ А. В. Суперанская, Что такое топонимика? Из истории географических названий, М., 2011, с. 65.

խառնումը հնարավոր է դառնում, այս սկզբունքով **Եղեգնաձոր**-ը ևս քաղաքանուն է, և արդեն ունենք *Եղեգնաձոր* և *Վանաձոր* համաբանությունների շարքը:

Բնական-աշխարհագրական բնույթի բնակավայրերի անվանումներն առաջանում են ֆիզիկական աշխարհի իմաստային դաշտի տարբեր հասկացությունների բառային անուններից, դրանք որպես կանոն արտացոլում են տեղանքի ֆիզիկաաշխարհագրական հատկանիշները, բնական պայմանները, բուսական և կենդանական աշխարհը, ուղղակի բնութագրում են բնակավայրի ֆիզիկական հատկանիշները: Այդպիսի տեղանունների նշանային գործառույթն ուղղակի բխում է այն լեռից, ձորից, ծովից, լճից կամ գետից, որին կից նրանք հիմնվել են: Կախված տվյալ ազգի զբաղեցրած աշխարհագրական տարածքից՝ նրա բնականունների մեջ որպես տեղանվանակազմիչ կզերիշխեն լեռնային կամ ջրային տեղանքին բնորոշ միավորների անվանումները՝ լեռ, սար, քար, ձոր, այր, հովիտ կամ ջուր, ծով, խորշ, ծոց, ափ: Հայկական բնականուններում, հատկապես գյուղական, լեռնային տարածքը բնութագրող բառարմատներն ամենահաճախադեպն են՝ **Միլքար, Քարակերտ, Քարանիստ, Սևքար, Քարահունջ, Լեռնապար, Լեռնակերտ, Լեռնահովիտ, Սարիգյուղ, Սարակապ, Սարանիստ, Բարձրաշեն, Եղեգնաձոր, Վանաձոր, Վարդաձոր, Վարդաբլուր, Արջաձոր, Ծաղկահովիտ** և այլն:

Նման կաղապարով տեղանունները սփռված են Հայաստանի ողջ տարածքում: Այս առումով հետաքրքիր է Հ. Կարապետյանի կողմից *Կումայրի/Գյումրի* և *Մեղրի* բնականունների ստուգաբանությունը, որը կապվում է այր բառի հետ. «*Կումայրի* (հմմտ. *Բզրայրի*)՝ գիւղ Տուրուբերանի Ասպակունիք գավառում)» *Կումերի (այ>ե անցումով)» *Կումիրի (միջնադարյան ե>ի անցումով)» *Կումրի (ենթադրեալ վերջնական ձև, հմմտ. *Մեղայրի>*Մեղերի>*Մեղիրի>*Մեղրի)»¹:

Հայերենում առատ են նաև **ջուր** իմաստային դաշտի բառերից կազմված բնականունները՝ **Թթուջուր, Աչաջուր, Ջրաձոր, Ջրաբերդ, Ջրառատ, Կաթնաղբյուր**:

Վայրի կամ ընտանի կենդանանուններից բաղադրված բնականունները ևս կազմվում են, բայց, որպես կանոն, միայն փոքր գյուղական շեների համար՝ **Աղավնաձոր, Աղավնատուն, Արծվաշեն, Արջուտ, Երնջատափ, Եղնիկ, Խոզնավար, Խաշթառակ, Լորուտ, Սարալիկ**: Ընդգծենք, որ ներկա ժամանակներում կենդանանուններից բնականուններ այլևս չեն կազմվում, միայն մանրատեղանուններ:

Ուսումնաշակութային բնույթի են այն բնականունները, որոնք կապված են տվյալ բնակավայրի տերերի կամ բնակիչների անունների և նրանց վարած գործունեության հետ: Դրանք կարող են ծագել. ա) անձնանուններից,

---

¹ Յ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 84:

տոհմանուններից կամ ժողովրդանուններից, բ) դիցանուններից կամ կրոնապաշտամունքային բառապաշարի այլ հասկացությունների անվանումներից, գ) մարդու տնտեսական, մշակութային և սոցիալական գործունեությունը բնութագրող իմաստային դաշտերի բառային միավորներից: Օրինակ՝ **Այբում, Հերիեր, Բայանդուր, Շիրակավան, Արտաշատ, Հայկաշեն, Գեղամավան, Վաղարշապատ, Վահագնի, Չարենցավան, Աբովյան, Հաղթանակ, Շինուհայր, Հայրենյաց, Նոր կյանք, Բուժական** և այլն:

Որպես կանոն՝ խոշոր բնակավայրերի՝ բերդերի և քաղաքների անվանումները մարդածին են, որովհետև դրանց հիմնադրման գործընթացը սերտորեն առնչվում է անձերի հետ, անձնակենտրոն է, հետևապես դրանց անուններն ուղղակի արտահայտում են հիմնադիր այրերի նպատակները, կրոնական դավանանքը, որովհետև կրոնն իբրև աշխարհում մարդու անվտանգ գոյության կռվան վճռորոշ է անգամ XXI դարում և իր ուղղակի արտահայտությունն է գտնում անվանադրման ընթացքում, ինչպես անձերի, այնպես էլ բնակավայրերի: Այսպես՝ Արևմտյան Եվրոպայի շատ քաղաքներ կրում են տարբեր սրբերի և սրբուհիների անուններ, հատկապես կաթոլիկ երկրներում, և գաղութատիրական շարժման հետևանքով քաղաքների անվանադրման այս սկզբունքը լայնորեն տարածվեց Աֆրիկայում, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայի պետություններում՝ *Սան Պաուլո, Սանթեռո, Սեն ժեռմեն, Սեն Գոտիե, Սեն Վալերի, Սանտա Մոնիկա, Սանտո Դոմինգո, Սան Մարինո, Սեն Դենի, Սենտ Լուիս, Սեն Ֆլորան* և այլն: Անվանադրման այս սկզբունքը, կարծում ենք, հազարամյակների խորքերից է գալիս, դեռ հեթանոսությունից, և ամրակայվում է այն ժողովուրդների մտածողության հենքում, ովքեր դավանանքի հարցում նախանձախնդիր են:

Վաղնջական ժամանակներում, երբ հնդեվրոպական ցեղերը սփռվում էին Եվրոպայի և Ասիայի տարածքներում, մշակվել էր քաղաքանուններ կերտելու հատուկ ավանդույթ, որի վերաբերյալ պատմաբան Մարինա Սկրիժինսկայան ուշագրավ հետազոտություններ է կատարել, ըստ այդմ՝ հունական համայնքները մ. թ. ա. 8-7 դարերից սկսյալ նոր բնակավայր հիմնելուց առաջ դիմում էին Դելֆիքի Ապոլոն աստծուն նրա հավանություն-օրհնությունը ստանալու համար: Հին հնդեվրոպացիների պատկերացմամբ, բնակավայր ստեղծելու համար աստվածների բարեհաճությունը պարտադիր պայման էր. նման երևույթ առկա էր ոչ միայն հին հույների, այլև ուրարտացիների մոտ, որոնց արքաների արձանագրություններում վկայված է, որ քաղաքի հիմնադրումից առաջ արքաները դիմել են բիսյանական դիցարանի աստվածներին, հատկապես Խալդ աստուծուն, որոնց զորությամբ հաջողվել է ոչ միայն ռազմական հաղթանակներ տանել, այլև բնակավայրեր ստեղծել: Հին հույների հիշյալ ավանդույթով աստծո գուշակին դիմում էր նոր բնակավայր գաղթողների համայնքի առաջնորդը: Տաճարի քուրմը, որը քաջագիտակ էր այն ժամանակի բնակելի տարածքների աշխարհագրական, կլիմայական, տնտեսական և քաղաքական պայմանների մասին, երջանիկ

կյանք և ապագա էր կանխագուշակում տվյալ բնակավայրը հիմնադրողների և նրանց հետագա սերունդների համար: Այս ավանդույթի համաձայն՝ բազմաթիվ քաղաքներ ստանում էին *Օլբիա պոլիս* անունը, որը թարգմանաբար նշանակում է Երջանիկ քաղաք: Ժամանակի ընթացքում *պոլիս* բաղադրիչն ընկնում էր, տեղանունը դառնում էր միաբաղադրիչ. մնում էր *Օլբիա/Օլվիա* հատվածը՝ Երջանիկ¹: Այս խորհրդանշական ավանդույթով էլ Հովհաննես Կարապետյանը փորձում է ստուգաբանել Երևան քաղաքանունը՝ գրելով. «Դժվար չէ նկատել, որ **Երեբուն>Երեւան** քաղաքը եւս հիմնադրուել է հնդեւրոպական յիշեալ սովորոյթի համաձայն եւ այդպէս էլ ստացել է իր անունը **Երեբուն** («երջանիկ քաղաք»): Եւ եթէ Երեւանը երջանիկ քաղաքների մեջ առաջինը չէ (թեւեւ կարող է եւ առաջինը լինել), ապա այնուամենայնիւ, առաջիններից մէկն է, անկասկած: Եւ նրա հիմնադրման սեպագիր-վիմագիր գրութեամբ վկայուած ժամանակը՝ մ. թ. ա. 782 թ., 28 տարով աւելի հին է, քան «հավերժական քաղաք» Հռոմի հիմնադրման՝ առասպելների վրայ հիմնուած ենթադրեալ տարին՝ մ. թ. ա. 754 թ.»²: Ըստ Հ. Կարապետյանի՝ Երեբունի>Երևան անցումը կարող է օրինաչափ լինել միայն այն դեպքում, երբ ընդունենք Երեբուն>Երևան տարբերակը, որովհետև հայերենում **ու-**ն **ա** չի դառնում, այլ միայն **ո>ա** անցումն ունենք: Այս կարծիքին էր ժամանակին նաև Գ. Ղափանցյանը, որը նշում էր, որ սեպագրերում «**ո**» հնչյունն արտահայտող վանկագիր չկա, այն փոխարինվում էր «**ու**» սեպախմբով կամ այդ հնչյունը պարունակող որևէ այլ վանկագրով, ուստի Արգիշտի Ա-ի հիմնադրած բերդաքաղաքի անվանումը պետք է կարդալ **Երեբուն: Եր-**ը «երջանիկ» բառի արմատն է, որը վկայված է «երանի, երանելի» բառերում նաև, իսկ **բուն**ը հնդեվրոպական բառ է, որը նշանակել է «խրճիթ», նաև «շենք, տուն, քաղաք»: Բուն տեղանվանակազմիչով հայտնի են բազմաթիվ հունական բնակավայրեր, օրինակ՝ *Ալգուստոբուն, Հուլիոբուն, Կասիբուն, Կենարուն: Բ>վ* հնչյունական անցումը հայերենում հայտնի երևույթ է: Մեր քաղաքամայր Երևանի անվան այս մեկնաբանությունն անշուշտ խանդավառող է, բայց նշենք, որ Երևան-Էրեբունի տեղանունն ունի նաև այլ բացատրություններ. Գ. Ղափանցյանը և Մ. Նիկոլսկին **Երևան** անվանումը բխեցնում էին **Երիաինի** երկրանունից, որը, ըստ Ղափանցյանի, ծագում էր **Երիա-Էրիա** ցեղանունից³, իսկ ուրարտագետ Մ. Իսրայելյանի կարծիքով այն նշանակում էր «**հաղթանակ**», **irbu** արմատը ուրարտերենում նշանակել է «հափշտակել, գողանալ» նաև «**գրավել, նվաճել, հաղթել**»⁴: Վ. Խաչատրյանը **Երևան** բնականունը

¹ Տե՛ս **М. В. Скрижинская**, О происхождении названия города Ольвия, Вестник древней истории, 1981, N 3, с. 146:

² Տե՛ս **Յ. Կարապետյան**, նշվ. աշխ., էջ 80-82:

³ Տե՛ս **Гр. Капанцян**, Историко-лингвистическое значение топонимики Древней Армении, Ер., 1940, էջ 7-8:

⁴ Տե՛ս **Մ. Իսրայելյան**, Էրեբունի-բերդ քաղաքի պատմությունը, Երևան, 1971, էջ 11-13:

ստուգաբանում է հայերենի հնդեվրոպական «երև» արմատի միջոցով, որն առկա է *երևիլ*՝ «երևնալ» բայի մեջ, որին ավելացել է *ան* ածանցը, ուստի *Երևան* նշանակում է «երևացող տեղում գտնվող բնակավայր»¹:

Եթե ելնենք զուտ հայկական իրականության փաստերից, ապա անվանադրման վերոհիշյալ սկզբունքը մեզանում ամրակայված չի եղել: Մենք չունենք սրբերի դասին պատկանող անգամ ամենապաշտելի անձերի անուններից ծագած քաղաքանուններ՝ Վարդան Մամիկոնյան, Մեսրոպ Մաշտոց, Մահակ Պարթև, Գրիգոր Նարեկացի: Այս և նման հոգևոր գործիչների անունները տեղանվանակազմիչ են դարձել միայն փոքր բնակավայրերի և հատկապես մանրատեղանունների կազմության դեպքում՝ պողոտաներ, փողոցներ, հրապարակներ, պուրակներ և այլն: Եվս մեկ բնութագրիչ առանձնահատկություն. կանանց անունները հայկական տեղանուններում որպես բաղադրող հիմք գրեթե չեն հանդիպում. մենք ունեցել ենք ազդեցիկ թագուհիներ, բանահյուսական, պատմական կին հերոսներ, քրիստոնեական նահատակներ, բայց նրանց անունները բնակավայրերի հիմքում չեն դրվել: Կարող ենք ամրագրել, որ մեր անվանադրման բանաձևն այրակենտրոն է և բավական աշխարհիկ: Գնահատելով աստծուն և կանանց՝ մեր անվանդիրներն անմահացնում են տղամարդկանց և աշխարհիկ հերոսներին ու գործիչներին՝ Աստծունը աստծուն տալով, իսկ մարդկանցը՝ այրերին: Այսպիսով, խոր անցյալում անվանադրման գործընթացը ոչ միայն ճանաչելի և տարբերակիչ նշան ստեղծելու նպատակ էր հետապնդում, այլև ծիսական երևույթ էր, որը պետք է կանխորոշեր և ապահովեր անվանվող միավորի հավերժությունը և բարեբախտ ապագան:

Ժամանակի ընթացքում հնդեվրոպական աշխարհընկալման առաջնահերթությունները փոխվել են, և հայոց մեջ ամրագրվել է բնակավայրը հիմնադրող արքայի կամ ավատատիրոջ անունից տեղ ցույց տվող բաղադրիչներով բնականուններ ստեղծելու ավանդույթը: Աստվածներն իրենց տեղն արագ զիջում են հզոր և սեփականատեր մահկանացուներին: Այսպես՝ Տիգրան Մեծի կողմից Մեծ Հայքում շուրջ մեկ տասնյակ **Տիգրանակերտ**-ներ են հիմնվել, թագավորների և իշխանների անուններն ամրագրվել են նաև հետագա դարերում՝ **Արշակավան, Վաղարշապատ, Գագկաշեն, Բակուրակերտ** և այլ բնականուններում: Ավելի ուշ՝ թագավորական և նախարարական գործոնի անհետացմանը զուգընթաց՝ բնակավայրերի անվանադրումը սկսում է կատարվել քաղաքական, ապա մշակութային հերոսների անունների հիման վրա: Քաղաքական-ռազմական նշանավոր գործիչների անունները հատկապես խորհրդային ժամանակներում էին տեղանվանահիմք դառնում՝ *Լենինական, Կիրովական, Ազիզբեկով, Ստեփանավան, Ղարիբջան*-

---

¹ Հմմտ. Վ. Խաչատրյան, Հայկական տեղանունները սեպագիր աղբյուրներում. Տեղագրական և ստուգաբանական քննություն, Երևան, 2012, էջ 116-117:

յան, Մուսայեյյան, Բաղդասյան, Շահինյան, Կալինինո, Ղուկասյան, Մխչյան, Ենոքավան, Սուրենավան և այլն: Ամբողջատիրությունից ազատականությանն անցումը տեղանվանաստեղծման մեջ նշանավորվեց մշակութային գործիչների անունների վերաժողովում: Բնակավայրերը սկսեցին անվանվել խոշոր գրողների, բնաստեղծների անուններով, երբեմն տեղանվանակերտ բաղադրիչով, երբեմն առանց որևէ բաղադրիչի, մաքուր հիմքով՝ *Չարենցավան, Ստեփանակերտ, Աբովյան, Թումանյան*:

Բնականունների շարքում յուրօրինակ դիրք են գրավում խորհրդանունները՝ խորհրդային ժամանակներում ծնունդ առած տեղանունները: Հետհեղափոխական տարիներին աշխարհագրական անունների վերաբերմամբ գերակայում է գուտ գաղափարական մոտեցումը, այսինքն՝ անվանադրում կատարվում է հանուն համայնավարական-ընկերվարական արժեքների, հեղափոխության հերոսների, ապա քաղաքական-կուսակցական, ռազմական առաջնորդների, ավելի ուշ խորհրդային մշակույթի և գիտության գործիչների անունների անմահացման՝ **Սովետաշեն, Լենինական, Կիրովական, Կալինինո, Կարմիր, Հոկտեմբերյան, Նոյեմբերյան, Մայիսյան, Գագարին, Կամո, Մայակովսկի, Բաղդասյան, Ստեփանակերտ**: Նախահեղափոխական պատմական իրողություններն արտացոլող անվանումները համարվում էին գաղափարապես վտանգավոր և փոխարինվում նոր, քաղաքականացված անուններով, օրինակ՝ **Ալեքսանդրոպոլը** դարձավ **Լենինական, Ղարափլիսան՝ Կիրովական**: Հայկական բնականուններն այս հայեցակետերից բազմաթիվ հարձակում-սրբագրումների են ենթարկվել:

Հայկական բնականունները ըստ կազմության լինում են պարզ, ածանցավոր, բարդ բաղադրյալ-բառակապակցական: Պարզ-արմատական բնականունները փոքր թիվ են կազմում, և հիմնականում պարզ են գյուղանունները, ընդ որում՝ բնականուն դառնում են հիմնականում բնակավայր նշանակող հասարակ անունները, ինչպես՝ *քաղաք, ավան, շեն, գյուղ, բերդ, աշտարակ, ագարակ*: Մա անվանադրման ամենապարզունակ հնագույն ձևն է, որը վկայված է բոլոր ժողովուրդների մոտ, ներկայումս անվանադրման այս եղանակն այլևս չի գործում, կարող է հանդիպել միայն մանրատեղանունների կազմության ժամանակ, երբ կամուրջը կոչվում է հենց **Կամուրջ**, արտը՝ **Արտ**: Նման անվանումները պարունակում են նվազագույն տեղեկատվություն անվանվող օբյեկտի մասին, այսինքն՝ գուրկ են նկարագրականությունից, միայն մատնանշում են բնակավայրի առկայությունը: Ուստի նոր ժամանակներում նման անվանումները արագ փոխվում են. ժամանակակից նշանները պետք է հնարավորինս ավելի շատ տեղեկատվություն հաղորդեն նշանակվողի մասին: Բերենք Հայաստանում առկա պարզ արմատական բնականունների օրինակներ՝ **Բերդ, Գավառ, Ավան, Ագարակ (Գյուղ և Շեն տեղանունն Արևմտյան Հայաստանում և ցարական Հայաստանում բավական տարածված էր, բայց ներկայումս նման անվամբ բնակավայրեր ՀՀ-ում այլևս չկան)**: Ավելի հաճախ այս արմատական անվանումներին ավելանում

էին ածանցներ՝ ստեղծելով նոր բնականուններ՝ **Ավանիկ, Ավանս, Ավանց, Գյուղիկ, Գյուղիս, Բերդակ, Բերդիկ, Գավառակ**: Հայերենի բնականունների ն առավել բնորոշ է ածանցավոր կառուցվածքը: Իբրև բնականվանակերտ տարածված ածանցներ կարող ենք առանձնացնել հետևյալները՝

- **ի** – Առափի, Աքորի, Գեղի, Ծավի, Կարբի, Մեղրի, Ջրափի, Կոթի, Վեղի, Փարպի

- **նի/անի/ունի/ենի** տարբերակները՝ Արգնի, Բջնի, Պտղնի, Պարնի, Վահագնի, Մարտունի, Վարդենի, Արտենի, Ճակատենի

- **իկ** – Արթիկ, Արնիկ, Գետիկ, Դալարիկ, Եղնիկ, Լանջիկ, Շղարշիկ, Հացիկ, Մասունիկ, Փանիկ, Խաչիկ, Լանջիկ

- **ին** – Աղին, Դվին, Արդվին, Թալին, Շատին

- **իս** – Բաղանիս, Բնունիս, Գորիս, Մասիս, Արդենիս

- **ան** – Ազատան, Բլդան, Գորովան, Ոստան, Որոտան, Կապան, Սևան, Սիփան

- **ակ** – Ազատակ, Բերդակ, Գավառակ, Խաշթառակ, Ծովակ, Հաղթանակ, Փամբակ, Քուչակ

- **յան** – Աբովյան, Ախուրյան, Բաղրամյան, Թումանյան, Նալբանդյան, Մխչյան, Նոյեմբերյան, Մայիսյան

- **ուտ** – Լորուտ, Թավշուտ, Կեչուտ, Կաղնուտ, Մեղրուտ, Վարդենուտ, Տանձուտ, Ուռուտ, Հոնուտ

- **պատ/ապատ** – Հաղպատ, Վաղարշապատ, Սարդարապատ

- **ական** – Ազատական, Արզական, Բուժական, Բյուրական, Օշական:

Որքան էլ բազմազան լինեն ածանցները բնականունների կազմում, այդուհանդերձ հայկական բնականունները բառակազմական տեսանկյունից հիմնականում հողակապով բարդություններ են, ընդ որում՝ բարդության առաջին բաղադրիչը բնակավայրի որակական հատկանիշներն արտահայտող մասն է կամ այն անհատի անունը, ի պատիվ որի անվանակոչվել է քաղաքը կամ գյուղը, իսկ երկրորդը բնակավայր նշանակող կամ ֆիզիկական աշխարհի իմաստային դաշտի միավորներ են, այսինքն՝ բնականվան ցուցիչը բարդության երկրորդ հաստատուն բաղադրիչն է՝ *Վանաձոր=վանքերի+ձոր*, *Եղեգնաձոր=եղեգն/ա+ձոր*, *Իջևան=իջ/ի+ավան*, *Արծվաշեն=արծիվ/ա+շեն*, *Բերդաշեն=բերդ/ա+շեն*, *Պեմզաշեն=պեմզա/ա+շեն*, *Նորաշեն=նոր/ա+շեն*, *Հարթագյուղ=հարթ/ա+գյուղ*, *Բազմաբերդ=բազում/ա+բերդ*, *Մերձավան=մերձ+ավան*, *Ստեփանավան=Ստեփան+ավան*, *Չարենցավան=Չարենց+ավան*, *Սևակավան=Սևակ+ավան*, *Ստեփանակերտ=Ստեփան/ա+ կերտ* և այլն:

Բաղադրյալ բառակապակցական բնականունները հույժ սակավադեպ են հայերենում. որպես կանոն այդպիսի կառույցներ կազմվում են, երբ կան նույն անունը կրող մի քանի բնակավայրեր, որոնք տարբերակվում են *ներքին*, *արտաքին*, *մեծ*, *փոքր* և նման հականշային ածականների միջոցով՝ **Ներքին Բազմաբերդ, Վերին Բազմաբերդ, Ներքին Մասնաշեն, Վերին Մասնաշեն**: Կրոնական բովանդակությամբ և նախադասության արժեք ունեցող եզակի բնա-

կանուն է **Էջմիածին** քաղաքանունը, որտեղ ունենք ենթակայի և ստորոգյալի միավորում՝ **Էջ** (գրաբարյան **իջանել** բայի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի եզակի թիվ երրորդ դեմքի բայաձև) + **միածին** = **իջավ միածինը**:

Եթե փորձենք վիճակագրական տվյալների հիման վրա ընդհանրացնել հայկական բնականությունների կազմության հիմնական սկզբունքը, ապա պետք է նշել, որը առավել հնագույն շրջանից եկած բնականություններում ամրագրվել են ժողովրդանունները կամ ցեղանունները՝ **Լոռի, Շաքի, Վեդի, Արարատ**:

Բնապաշտության ժամանակաշրջանում տարածում են գտնում աստվածություններ դարձած երկնային մարմինների անուններից կազմված բնականությունները: Այդ տեսանկյունից քննելով հայկական բնականությունները՝ նշենք, որ հայերի մեջ ամենաամուրն արեգակի և ջրի պաշտամունքն ու սրբացումն են եղել: Այս երկու հասկացույթների տարբեր անվանումներից բազմաթիվ պարզ, ածանցավոր և բարդ բնականություններ են կազմվել, որոնց զգալի մասը պահպանվել է և հասել 21-րդ դար: **Օրինակ՝ Արեգ, Արեգի, Արև, Արևիք, Արևիս, Արևիկ, Արևշատ, Արևանիստ, Արփի, Օովակ, Օովագյուղ, Օովինար, Ջրարփի, Ջրաբեր, Ջրաձոր, Աղբյուր, Աղբյուրակ** և այլն:

Բնականությունների կազմության դեպքում վճռական գործոն է նաև տեղաբնակների ազգությունը. այսպես՝ Հայաստանի այն գյուղերը, որտեղ բնակվել են հավատքի համար արտաքսված ռուսները՝ մոլոկաններ, հնադավաններ. ռուսական տեղանվանակազմիչներ և արմատներ ունեն՝ **Ֆիոլետովո, Լերմոնտովո, Մեյյոնովկա, Կալինինո/Վորոնցովկա, Մեդովկա, Միխայլովկա, Նովոսելցևո, Կրիվոյ մոստ, Պետրովկա, Պրիվոլնոյե, Սուխոյ Ֆոնտան/Ֆոնտան** և այլն:

Գունանունները հայկական բնականություններում բավական հազվադեպ են հանդիպում, դրանց առաջացումը երկու հիմք ունի. առաջին մակարդակում գունանունը նշան-բնութագրիչ է, այսինքն՝ տեղանքին հատուկ որակական ածական է. կապույտ լճի կամ ծովակի ափին հիմնադրվող բնակավայրը կոչվում է **Կապույտ, Կապույտք, Կապուտակ**, կամ հրաբխային ծագման ապարների, հանքաքարերի հարևանությամբ ստեղծվող բնակավայրը կոչվում էր՝ **Կարմիր, Կարմիրք, Կարմիրշեն, Կարմիրաղբյուր**, իսկ կրաքարային տարածքների բնակավայրերը՝ **Սպիտակ, Սպիտակաղբյուր, Սպիտակաշեն, Սպիտակաջուր, Սպիտակաբերդ**, սևահողով կամ սև տուֆով հարուստ բնակատեղիները՝ **Սևահող, Սևաբերդ, Սևակն**: Երկրորդ հիմքը գույների դիցաբանական և փոխաբերական ընկալմամբ է պայմանավորված, հայտնի է, որ չարի և բարու, կյանքի և մահվան հակադրությունը բազմաթիվ ազգերի հավատալիքներում կապվում է *սև, սպիտակ և կարմիր* գույների հակադրության հետ: Աստվածներին, սրբությունները, կյանքը և մահը մարդն ընկալում և պատկերում է որոշակի գույների միջոցով: Ուստի բնակավայրերի անվանումները ևս, անկախ իրենց տեղանքի գունային հատկանիշներից, կազմվում էին **սև, սպիտակ, կարմիր, կապույտ, շեկ, կանաչ** բառարմատներից՝ յուրաքանչյուր դեպքում ունենալով ուղղակի կամ խորհրդանշական իմաստը: Այս

առումով իմաստային ամենամեծ բեռնվածությունն ունեն վերոնշյալ վեց գույները, որոնք հայոց բնականուններում ամրակայված են՝ անցյալում ավելի մեծ հաճախականությամբ, ներկայումս՝ սակավ: Գունանունների առկայությունը վկայված է դեռևս հնդեվրոպական տեղանուններում, այս տեսանկյունից ուշագրավ է Ա. Պետրոսյանի տեսակետը. նա փորձում է առանձնացնել հե *arg «սպիտակ» արմատից կազմված տեղանունները և առասպելական տարբեր կերպարների անվանումները՝ դրանցից բխեցնելով *Արամ/Արիմ, Արմ, Արածանի* անունները¹: Այսինքն՝ գունանունը հանդես է գալիս որպես աստվածությունների և դրանց պաշտող ժողովուրդների խորհրդանիշ:

Հավարտ նշենք, որ արդի անվանադրումն ունի զուտ գործնական նպատակ՝ ստեղծել համընդհանուր հասկանալի և տարածության ու ժամանակի մեջ կողմնորոշող նշաններ, ուստի բնականունների կազմության կադապարները կրճատվում են և զրկվում զգայական-փիլիսոփայական խորքականակությունից՝ աստվածայինից դառնալով մարդկային:

Наринэ Дилбарян – Армянские ойконимы

В топонимике принято классифицировать названия населенных пунктов (ойконимы) по характеру основного топоформанта: а) названия населённых пунктов, образованные от слов, обозначающих естественно-географические объекты (геогенные ойконимы) и б) от слов, обозначающих культурно-исторические явления (антропогенные ойконимы). К ойконимам естественно-географического характера относятся названия населённых пунктов, образованные от названий водных источников, обозначений особенностей ландшафта, природных условий, животного и растительного мира. Такие топоформанты отражают физико-географические особенности самого населённого пункта. Например, *Каракерт, Саранист, Ланджакан, Геташен, Цовагюх, Ахтюрак, Арджут* и т.д. К ойконимам культурно-исторического характера относят названия, связанные с личными именами (имя, фамилия или прозвище) жителей и владельцев селений, а также членов их семей, с социальным составом населения, с религиозно-культурной лексикой, с хозяйственной и социальной жизнью человека. Например, *Арташат, Айкашен, Чаренцаван, Баграмян, Шинуйайр, Бужакан, Нор кянк, Ахтанак*. Цель данного исследования – охарактеризовать семантическую и словообразовательную структуру армянских ойконов.

Narine Dilbaryan – Armenian oikonyms

In toponymy it is accepted to classify the names of settlements according to the nature of the main topofomants: a) the names of settlements derived from words denoting natural geographic features (geogenic oikonyms) and b) from words denoting cultural-historical events (anthropogenic oikonoms). To the oikonoms of natural geographic character belong the names of settlements derived from the names of water sources, landscape features, natural environment, flora and fauna. Such topofomants reflect the physiographic features of the most populated locality, for example *Carakert, Saranist, Getashen, Tzovagyugh, Ardgeut* etc. To the oikonoms of cultural and historical character belong the names associated with proper names (name, surname or nickname) of residents and owners of the villages, as well as their family members, and those associated with the social composition of the population, religious-cult vocabulary, household and social life of a man, for example *Artashat, Haykashen, Bagramyan, Vanadzor, Buzhakan, Haghtanak*.

The purpose of this report is to describe the semantic and word formational structure of Armenian oikonyms.

---

¹ Տե՛ս Ա. Պետրոսյան, Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգաձագման խնդիրը, Երևան, 1997, էջ 120-122:

ՅՈՂԱՆՆԵՍ ԼԵՓՄԻՈՒՄԻ ՆԱՄԱԿԸ ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻՆ

Բանայի բաներ – Յոհաննես Լեփսիուս, Արշակ Չոպանյան, Էրիխ Մարիա Ռեմարկ, «Վարդենիք Հայաստանյաց», նամակ, գործիչներ, բարեկամական կապեր, հայանպաստ գործունեություն

Հարկ չկա վերստին հայացք նետելու հայ ժողովրդի անմնացորդ նվիրյալ Արշակ Չոպանյանի (1872-1954) անհամար կապերի և սերտ համագործակցության վրա եվրոպացի, մասնավորապես ֆրանսիացի քաղաքական գործիչների, գրողների, պատմաբանների և մտավորականների հետ, քանզի այդ հարցին անդրադարձել են շատերը¹: Այդուհանդերձ, Չոպանյանի՝ ավելի քան կեսդարյա առնչություններն աշխարհահռչակ տարբեր գործիչների հետ եղել են այնքան բազմազան, որ դրանց որոշ դրվագներ դուրս են մնացել նրա կենսագիրների և պատմաբանների ուշադրությունից:

Առիթից օգտվելով՝ տեղեկացնենք (որևէ մեկն, ի դեպ, այդ մասին չի հիշատակել), որ 1945 թ. ապրիլին Չոպանյանը ֆրանսիացի ականավոր քաղաքական գործիչ, Ֆրանսիայի ժամանակավոր կառավարության նախագահ Շառլ դը Գոլին պաշտոնապես հրավիրել է մասնակցելու ապրիլի 15-ին Սորբոնում կայանալիք՝ հայ քնարերգությանը և երաժշտությանը նվիրված միջոցառմանը: Այդ մասին է վկայում նրա գրասենյակի ղեկավարի՝ Չոպանյանին հղած պատասխան նամակը, որով նա հայ գործչին խոստանում է դր Գոլին փոխանցել նրա հրավերը²: Այդ միջոցառմանը վերջինիս մասնակից լինելու մասին, սակայն, մեզ ոչինչ հայտնի չէ:

Յավոք, Յոհաննես Լեփսիուսի (1858-1926) և Չոպանյանի բարեկամական առնչությունների մասին հիշատակել են գերմանացի գործչի հայանպաստ գործունեությանն անդրադարձած ոչ բոլոր պատմաբանները³: Դրանք ամբողջությամբ շրջանցել են նաև Չոպանյանի կենսագիրները⁴: Մեր տեղեկու-

¹ Տե՛ս, օրինակ, **Դալլաքյան Կ.**, Արշակ Չոպանյան: Կյանքը և գործը, Երևան, 1987, **Khayadjian E.**, Archag Tchobanian et le mouvement arménophile en France, 2ème éd., 2001.

² Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Արշակ Չոպանյանի արխիվ, III բաժին, վավ. 4299:

³ Տե՛ս, օրինակ, **Հայրունի Ա.**, Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Երևան, 2001, *նույնի՝* Յոհաննես Լեփսիուսը և հայ գործիչները, Էջմիածին, 2013, թիվ Դ, էջ 60-86:

⁴ Տե՛ս **Հապեշեան Հ.**, Արշակ Չոպանեան, Փարիզ, 1924, **Ֆեներճեան Գ.**, Արշակ Չոպանեան: Կենսագրական և մատենագիտական նօթեր, Փարիզ, 1938, **Ալեքսանեան Տ. Ե.**, Արշակ Չոպանեան, Աթենք, 1939, **Դալլաքյան Կ.**, նշվ. աշխ.:

թյուններն այս առնչությամբ խիստ սուղ են: Այնուամենայնիվ, այդ հարցի վրա հավելյալ լույս է սփռում Չոպանյանի արխիվում պահպանված Լեփսիուսի՝ նրան հղած նամակը, որը փաստում է նրանց միջև առկա սերտ կապերի գոյությունը և դրանով իսկ պայմանավորում այս անտիպ վավերագրի պատմական նշանակությունը:

Թեև Լեփսիուսը բավարարվել է սույն նամակի ամսաթիվը նշելով, այդուհանդերձ կարելի է ըստ դրա բովանդակության անվարան հավաստել, որ այն գրվել է 1923 թ., քանի որ նա հիշատակում է Չոպանյանի կազմած՝ հայ քնարերգության անթոլոգիայի «նոր», այն է՝ երկրորդ հատորը նվեր ստանալու մասին¹: Նշենք, ի դեպ, որ սույն հրատարակությունն արժանացել է թե՛ հայ և թե՛ եվրոպացի մտավորականների բարձր գնահատականներին²:

Բացի դրանից, Լեփսիուսն իր նամակում բացահայտորեն ակնարկում է իր հայրենիքի վատթար վիճակը: Անտարակուսելի է, որ նման պայմաններում Գերմանիան կարող էր գտնվել միայն Առաջին համաշխարհային պատերազմում կրած ծանր պարտությունից հետո՝ Վեյմարյան հանրապետության տարիներին, ինչն արտացոլվել է նաև Էրիխ Մարիա Ռեմարկի տարբեր վեպերում («Վերադարձ», «Սև կոթող»):

Պահպանվել է Լեփսիուսի ֆրանսերեն նամակի մեքենագիր բնօրինակը, որը գերադասում ենք ներկայացնել հայերեն թարգմանությամբ (Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Արշակ Չոպանյանի արխիվ, III բաժին, վավ. 5510):

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Պոտսդամ, 16-ը հոկտեմբերի 19[23 թ.]

Թանկագի՛ն և մեծարգո՛ պարոն,

Ես օգտվում եմ ամենաբարեհաճ առիթից՝ իմ գերազանց բարեկամ պրոֆ. Հապեշյանի միջոցով Ձեզ հաղորդելու իմ ողջույնները և ջերմագին շնորհակալանքները՝ ի նշան Ձեր «Վարդենիք Հայաստանյաց» նոր հատորի նվիրատվության, որը ես ուսումնասիրեցի ամենամեծ հրճվանքով: Ես միայն այսօր եմ գրում այս տողերը, թեպետ Ձեր գիրքն արդեն վաղուց ի վեր իմ բնակարանում զարդարում է իմ սեղանը, սակայն իմ երկարատև հիվանդությունն ինձ խանգարեց վերսկսելու իմ թղթակցությունը:

Իմ բարեկամ Հապեշյանը ձեզ կպատմի իմ կյանքի և ձեր ազգի դատի նկատմամբ մեր նախանձախնդրության մասին: Իմ համակրանքի հավելումը

---

¹ La Roseaie d'Arménie, t. second, Paris, 1923. Հարկ է մեկնաբանել, որ այս հրատարակության առաջին և երրորդ հատորները լույս են ընծայվել համապատասխանաբար՝ 1918 և 1929 թվականներին:

² Տե՛ս **Դալլաքյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 359-361, **Khayadjian E.**, նշվ. աշխ., էջ 308-311:

ձեր դժբախտ ժողովրդի հանդեպ հնարավոր էր, որովհետև Գերմանիան և Հայաստանն այժմ դարձել են տառապանքների և դժբախտության բախտակիցներ, բայց ես համոզված եմ, որ կամոքն Աստծո մենք երկուսս կվերածնվենք:

Հաճեցեք ընդունել, պարո՛ն, հարգանքներիս ամենամեծ հավաստիքը:

Ձեր նվիրյալ՝ [ստորագրություն]

Варужан Погосян – Письмо Иоганнеса Лепсиуса Аршаку Чопаняну

Иоганнес Лепсиус, один из преданных армянскому народу европейских общественных и религиозных деятелей, обличавший османские власти за совершенные ими преступления в годы геноцида армян, имел обширные связи со многими армянскими деятелями, на что не раз обратили внимание исследователи, изучавшие его арменофильскую деятельность. Однако в исторических трудах, посвященных этому периоду, даже не упоминается о взаимоотношениях Лепсиуса с видным армянским общественным деятелем Аршаком Чопаняном. В его личном архиве мы обнаружили адресованное Чопаняну письмо Лепсиуса, в котором он выражает признательность за присланную ему в дар книгу, опубликованную армянским автором. Этот документ является ярким свидетельством тесной дружбы двух выдающихся деятелей. Письмо И.Лепсиуса, написанное в 1923 г. по-французски, публикуется в переводе на армянский язык.

Varoujean Poghosyan – The Letter of Johannes Lepsius to Arshak Chopanyan

Johannes Lepsius, one of the devotees of the Armenians among the European public and religious figures in the years of the Armenian Genocide and one of the whistleblowers of the crimes of the Ottoman authorities, had extensive contacts with many Armenian figures, about which has time and again been written by many researchers studying his Armenophile's activities. However, the vast majority of historians of the Armenian Genocide, as well as biographers of prominent Armenian public figure Arshak Chopanyan, did not even mention their relationships. The letter of Lepsius to Arshak Copanyan revealed by us in his personal archive, written in 1923 in French, in which he expresses his gratitude for sending him one of the books published by Chopanyan in 1923, is a striking proof of their close friendship. The letter is published in translation into Armenian.

БАТУМСКАЯ ОБЛАСТЬ. ЕЩЕ ОДНА ТРАГЕДИЯ АРМЯН

Ключевые слова - Первая мировая война, Батум, резня, очевидцы.

В октябре 1914г. Турция вступила в Первую мировую войну и первый удар нанесла наиболее незащищенной Батумской области. К середине ноября 1914г. русские войска оставили Артвин и отступили в сторону Батума. При содействии местного мусульманского населения, туркам удалось к концу 1914г. захватить почти всю Батумскую область (за исключением Михайловской крепости и Верхне-Аджарского участка), а также города Ардагана Карсской области и значит части Ардаганского округа. На оккупированной территории турки и местные мусульмане осуществили массовые убийства христианского населения, в том числе и армян-католиков. В результате Сарыкамышской операции территория Батумской области была очищена от турок, и открылась вся трагедия оккупированной территории.

В историографии Первой мировой войны трагедия батумских армян в ноябре 1914г. – малоизученная тема. К ней обратились Иван Ратцигер и Давид Мартиросян*, статьи которых вызвали большой шум в интернет-порталах со стороны некоторых “историков”, которые “бурно выступили”, поставив под сомнение, как сам факт истребления армян, так и участников вандализма.

Нижепубликуемые документы выявлены в Национальном архиве Армении в двух фондах: Управляющего армяно-католическими приходами Российской империи и Бюро по установлению потерь армян во Всемирной войне, возглавляемого поэтом, писателем и общественным деятелем Ованесом Туманяном и публикуются впервые.

Документы относятся к непосредственным событиям – начиная с января 1915г. Выжившие в результате резни в Батумской области приходские священники представляют в Закавказские высшие исполнительные органы и общественные организации рапорты и прошения о положении их паствы, потерях и состоянии выжившего населения.

Документы являются не только фактографическим материалом по трагедии батумских армян, но и в них приведены имена организаторов и исполнителей резни, непосредственных участников погромов. Таким образом, публикуемые документы опровергают циничный и преступный тезис турок об истреблении армян в Западной Армении, как, якобы, участников военных действий на стороне русских. Мирные армяне-католики были более чем уверены, что турецкие власти будут по отношению к ним более лояльны и терпимы. Но, к сожалению, этого не произошло.

СОНЯ МИРЗОЯН

---

* **И. Ратцигер**, Адвокатам каннибализма: факты о резне армян и айсор в Турции и Иране. Режим доступа: <http://uekramas.do.am/rubl/3-1-0-181>. Дата обращения: 27.11.2014. **Д. Мартиросян**, Трагедия батумских армян: просто “резня” или предвестник армянского геноцида? Режим доступа: <http://karabakh.new.com>. Дата обращения: 19.11.2014.

№ 1

ОТНОШЕНИЕ АПОСТОЛЬСКОГО АДМИНИСТРАТОРА АРХИМАНДРИТА С. ТЕР-АБРААМЯНА НАЧАЛЬНИКУ КАВКАЗСКОГО ВОЕННОГО ШТАБА

8 января 1915 г.

Узнав из официальных сообщений подведомственного Вам Военного штаба об обратном взятии м. Ардануч (Артвинский округ, Батумская область), где проживают 1329 душ (обоего пола) армян-католиков, вверенной мне паствы, во главе с приходским настоятелем, свящ. Тер-Мануилом Джухуняном¹; покорнейше прошу Ваше превосходительство благоволить дать мне возможность сообщения с названным священником по телеграфу для выяснения состояния его и прихожан и размера постигнутого им бедствия.

Если что-нибудь известно Вашему превосходительству относительно того жив ли названный выше священник Мануил Джухунян и священники-артвинцы: Диргулян, Альбертян, Есяян, Акинян, Тер-Погосян, Бояджян и Ростомян².

Покорнейшей просьбой об отсылке полевым телеграфом³, при сем прилагаю текст моей телеграммы к арданучскому настоятелю Джухуняну.

Апостольский администратор архимандрит С. Тер-Абраамян⁴

Ф. 316, оп. 1, д. 21, лл. 1об.- 2. Рукопись Отпуск.

№ 2

ОТНОШЕНИЕ АПОСТОЛЬСКОГО АДМИНИСТРАТОРА АРХИМАНДРИТА С. ТЕР-АБРААМЯНА НАМЕСТНИКУ ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА НА КАВКАЗЕ.

22 января 1915 г.

По имеющимся у меня сведениям, во время нашествия турецких войск в Артвинском округе армяне-католики моей паствы – жители местечка Ардануч, Сатлел, Танзот, Маматлис, Пхичур и др. сильно пострадали от погромов, многие из мужчин убиты, оставшиеся же в живых женщины и дети, совершенно разоренные турецкими войсками, остались без крова, без пищи и без всякой помощи.

Как нам передают, ощущается сильная нужда в пище и теплых одеждах.

---

¹ Настоятель арданучской церкви Эммануил Джухунян вместе со 136 мужчинами-прихожанами был убит турками в ноябре 1914 г.

² Священник Сатлелской церкви Симеон Ростомян был убит турками вместе с 200 армянами-католиками, из-за отказа принять мусульманство в ноябре 1914 г.

³ Текст телеграммы: “Немедленно телеграфируйте [о] состоянии Вашем, прихожан, также священников Сатлеля, Артвина, церковей. Архимандрит Тер-Абраамян” (Ф.316, оп.1, д.21, л.4. Рукопись. Отпуск.).

⁴ Саркис Тер-Абраамян – управляющий армяно-католическими приходами Российской империи.

В виду этого, что я лишен возможности получать от сих местностей точные сведения и обращение мое в Штаб Кавказской армии никаких результатов не дало, обращаюсь к Вашему сиятельству покорнейшею просьбою сделать распоряжение оказать немедленную помощь этим несчастным, быть может, погибающим от голода и холода.

Апостольский администратор
Архимандрит

С. Тер-Абраамян¹

Ф. 316, оп. 1, д. 21, л. 7. Рукопись Отпуск.

№ 3

ДОКЛАД ПРИХОДСКОГО СВЯЩЕННИКА СЕЛЕНИЯ ОКРОБАКЕРТ МКРТИЧА АЙВАЗЯНЦА НАЧАЛЬНИКУ ГРУЗИНО-ИМЕРЕТИНСКОЙ АРМЯНСКОЙ ЕПАРХИИ ЕПИСКОПУ МЕСРОПУ

3 марта 1915 г.
Окробакерт.

Приходский священник селения Окробакерт Артвинского округа о. Мкртич Айвазянец для сведения Вашего превосходительства осмеливается доложить о следующих горестных событиях.

Турецкие регулярные войска (низам аскеры) и разбойничьи четы, изучив с помощью местных и артвинских беков слабые со стратегической точки зрения места Ардагана и Артвина и узнав об удалении русских властей из Арданучского и Шавшетского районов, приготовились вторгнуться в эти районы и завладеть ими.

Эти же турки напали на население Артвина, Ардануча и селений Танзота и Норашена и, подвергнув тяжким мучениям, перебили всех мужчин, спаслись только те, кому удалось бежать.

В конце ноября месяца прошлого 1914 года они пришли в селение Сатлел, рассыпались по всему селу и, подвергнув мучениям всех армян, тем самым раскрыли свои жестокие планы.

Армянское население села из страха перед ними, угостило их в течение нескольких дней, а затем уплатило большую сумму денег, надеясь, что этим может спасти свою жизнь, но напрасно.

В течение недели перебили всех мужчин, подвергнув их неопишым мучениям, в том числе двух священников и 6-7 женщин, большая часть которых армяне-католики.

Всех женщин и детей моложе 14-ти лет они собрали в нескольких комнатах, облили керосином и подожгли. К счастью одна из женщин заметила огонь, выпрыгнула из окна, открыла двери комнат и тем спасла несчастных от гибели.

Большая часть женщин, взяв грудных недельных и месячных детей своих с воем, плачем и стенаниями бежали в лес. Голые, босые и голодные они провели несколько дней в лесу. А когда, затем, женщины вынуждены бывают вернуться в свои дома и обращаются к мудиру селения Вел Буад беку с просьбой отпустить немного продуктов из скопленных в этом селе складов, Буад бек

---

¹ Письмо с аналогичным содержанием было послано Тифлисскому городскому голове А. И. Хатисову.

расселяет этих женщин по различным деревням.

Ныне все эти женщины живут в нашем селе.

Трупы убитых до сих пор остаются непогребенными. Часть из них, говорят, сожжена.

Нашу церковь и церковь армян-католиков ограбили дочиста, унеся все священные книги, церковные одеяния и утварь.

Похитили нескольких армянских девушек, которых обратили в ислам. Где теперь эти девушки, нам неизвестно.

То же самое сделали в соседнем селе Окробакерт. Там также две церкви были лишены священных книг, священных одеяний и проч. Были сломаны шкафы, сундуки, исчезли метрические книги, церковная касса и другие бумаги, в том числе и мои официальные документы. Разбиты двери и ящики.

У меня осталась лишь рака со святыми дарами и посуда со святым муром. При мне также находятся небольшой крест и книга Маштоц.

В церкви изорваны также все образа.

Из крестьян нашего села убито 24 человека мужчин и 2 женщины умерли от страха. Трупы их я передал земле без церковных облачений и то не сейчас же, а спустя недели и месяцы. Так же священника села Сатлел о. Татевоса Марукяна, убитого в пяти верстах от села, мы предали земле два месяца спустя.

Убит, между прочим, также новоизбранный ктитор церкви нашего села Ованес Тер-Мануелян, а также ктитор селения Сатлел Арутюн Бандурян. Случаи увода женщин были и у нас. Из нашего села похитили двух девушек. Кроме того, аджарцы-мусульмане, выбрали себе в невесты двух девушек и сами представили прошение губернатору с ходатайством разрешить им перейти в лоно армяно-григорианской церкви. Мы постепенно оставались довольными этими аджарцами, так как они в достаточной мере защитили нас.

Пришедшие разбойники были одеты в пестрые костюмы и были вооружены германским оружием.

К ним присоединилось турецкое население Артвинского, Арданучского и наших районов, начиная с детей 15-летнего возраста. Большинство из них также были вооружены таким же оружием. Последние играли значительную роль в каждом случае и возбуждали пришельцев из Турции.

До прихода разбойничьей банды, наши соседи-турки устрашали нас угрозами и давали мне понять, что для нас готовится достигшее до нас ныне несчастье.

План их заключался в том, чтобы всеми средствами истребить все христианское население. Рассчитав, что нас должны вырезать, безоружные крестьяне соседних сел, опираясь на содействие разбойников, угнали наш скот – волов, коров, лошадей и даже лишили и без того несчастное население съестных продуктов. Помимо всего этого разграбили все лавки купцов и забрали все товары. Каждый из них заставил сшить без вознаграждения из этих товаров по 4-5 костюмов. Всю домашнюю утварь, начиная от деревянных ложек и кончая мебелью, разграбили. В течение двух месяцев мы вынуждены были кормить и содержать 300 разбойников.

Русская армия, разбив иррегулярные турецкие части, подошла к высотам против нашего села и заняла позиции. Турки занимали позиции под горой.

12 числа русские войска, воспользовавшись туманом, спустились с высот и, взяв лежащую в шести верстах от нашего села турецкую деревню Шавшет,

сожгли ее. За несколько дней до этого турецкое население этой деревни ушло и укрылось в лесах. Часть жителей этого села, а также жители окрестных селений пришли и просили нас защитить их, и мы вынуждены были исполнить их просьбу из боязни перед турками.

Занимавшие под горой позицию турки под градом пуль бросили свои позиции и бежали. Молодежь нашего села, услышав о приходе русских войск, отправилась в селение Шавшет и пригласила оттуда группу солдат в 35 человек. Когда солдаты эти подошли к нашему селу, все население высыпало к ним на встречу. Начали звонить в церковные колокола, чего не бывало уже целых четыре месяца. Слезы радости оросили наши улицы.

До того мы вынуждены были тайно собираться группами и в домах отправляли службу церковную.

Ныне все население села намерено выселиться. Куда пойдём и где устроимся ещё не решено. Члены Правления Благотворительного общества в Ардагане обещали нам содействие.

При сем прошу Ваше превосходительство разрешить вновь освятить наши церкви или же отслужить обедню на предстоящей Пасхе. Однако, в виду невозможности жить в эти годы войны в Окробакерте, освящение церковей остается невыполнимым. Убитых не удалось перевести на кладбище, а потому, мы вынуждены были из страха предать их земле в ограде церкви св. Иоанна. Убитых подобрали в лесу и ввиду близости церкви к лесу, доставили трупы в ограду церкви.

Сообщая обо всем этом, в нескладном письме своем, почтительнейше прошу Вашего содействия в деле помощи чудом спасшемуся населению, которое должно голым и босым пройти 8 часов путь через горы, чтобы добраться до Ардагана. Кроме того, Ваш покорный слуга, спасшийся от неслыханных насилий, от ножа и меча турок, просит Вас предоставить ему хоть на время изношенную рясу, которую передаст мне Городской голова г. Александрополя г. Камсаракан¹.

В ожидании скорой помощи несчастному населению, остаюсь подчиненный Вашему преосвященству служитель церкви священник Мкртич Айвазянц.

Ф. 221, оп. 1, д. 221, оп. 1, д. 8, л. 16-17 об. Подлинник. Машинопись.

№ 4

ДОКЛАД ПРИХОДСКОГО СВЯЩЕННИКА СЕЛЕНИЯ ОКРОБАКЕРТ МКРТИЧА АЙВАЗЬЯНА

31 марта 1915 г.
Тифлис

Шавшет-Имерхиев является одним из районов Артвинского округа и состоит из 55 турецких сел и армянских селений: Окробакерт, Сатсель, Маманелис, Пхикур.

Селение Окробакерт состоит из 135 домов – 1200 душ, все армяне-григоряне.

Едва 15% населения имеет необходимое количество земли, а остальная

---

¹ Камсаракан Герасим Петросович (1854-1919). Статский советник, избирался Александропольским городским головой с 1909 по 1913 гг. и с 1914 г.; освобожден от должности в 1917 г.

часть населения добывала средства к существованию, находя заработок на чужбине. Они переходили из села в село, добывали различными ремеслами едва достаточное количество хлеба, для прокормления своих семейств и носили его на своих плечах домой.

Занимавшиеся мелочной торговлей брали от турок под большие проценты деньги, и доставляли для участка необходимые товары и вещи из отдаленных мест. Вообще, жизнь сельского населения, несмотря на непрерывный труд, находилось в очень незавидных условиях, но были более или менее заметные богачи, которые тоже заработали на чужбине и вновь вернулись на родину.

В последние годы, благосостояние населения несколько поднялось благодаря тому обстоятельству, что наш трудовой народ шел в ближайшие турецкие селения и на половинных условиях обрабатывал их поля и вывозил табак (на половинных условиях означает, что половина выработанного продукта поступает землевладельцу, а другая половина – работнику; все расходы производятся за счет работника, а причитающиеся с земли государственные подати вычитывались из выработанного товара поровну).

В начале октября месяца, заметив среди турок глухое брожение, мы обратились к Артвинскому начальнику и Батумскому губернатору об обеспечении нас и просили или оружия для самозащиты, или солдат для той же цели.

В конце октября было послано 12 запасных солдат, для пребывания в нашем селе, которых за несколько дней до вторжения турок, правительство отозвало, не сообщив нам об этом. После их ухода и мы стали заботиться о побеге, однако татарские села немедленно закрыли все дороги, и мы остались окруженными со всех сторон.

Уже 12 ноября со стороны находящегося выше нашего селения Кучен (120 домов), играя в “тавуль-зурна” с криком “эрманляран солгидыр” (конец армянам), с пением и танцами, делая различные скачки и движения, в наше селение спустились около 80 четников, к которым присоединились сотни турок нашего района.

Их вели главным образом беки и старшины нашего района.

Наиболее заметными из них были жители селения Гурнатель (на расстоянии 2½ часов) Юзады-бек (старшина), Джемаль-бек, Иссабек оглы и сын последнего. Первый управлял все время ведущим против русских движением и в тоже время явился руководителем грабежей, убийств в нашем селе. Второй уже задержан и переведен, в качестве пленного, в Ардаган с одним из повстанцев – стражником, который был записан у турок жандармом; также жители селения Кучен (на расстоянии ½ в.) Аита оглы, сын Арифа Зиакр, с местными товарищами, житель населения Сатлел Эджив-бек Ханшиев, жители селения Вель Фуад и Шериф бек и Сафар бек оглы с сыновьями, Аслан бек и многие другие. Между прочим, житель того же села Шериф оглы Кагах Али.

Кроме упомянутых лиц, во всех действиях активное участие принимали жители следующих селений, коих поименно невозможно вспомнить. Жители селений Кучен, Вель, Маманелис, Шавкет, Сатлел, Балвана, Вартель, Тавзет, Схлобан, Мерия, Боек-Осман, Ахал даба, Контром, ближайшие кварталы Испир оглы Тыкет и Дабакетил¹.

---

¹ В документе названия селений были искажены, уточнены по справочной литературе.

Из жителей последнего села сыновья и внуки Сулеймана Мухель-оглы со своими товарищами-односельчанами, обыскивая леса, мученически убили попавших в их руки армян и, задержав другую часть, привели в селение и сдали бывшим там чужим четникам, которые вопреки воле первых, отпустили их невредимыми.

Пришедшие таким образом в первый раз в наше селение четники собрали все оружие, лошадей, одежду, 15000 рублей деньгами. Постепенно они и организованные в Артвинском и Артанучском районах четнические группы, одна за другой, приходили и забрали товары всех магазинов, угнали скот из конюшен, собрали белье и мебель домов и под угрозой заставляли в течение 4-х месяцев работать всех ремесленников нашего села для своих нужд и, разместив все четнические группы из 4-х сот человек по нашим домам, принудили кормить их наилучшими кушаньями.

В последние недели, когда они узнали о занятии Ардагана нашими победоносными русскими войсками и о приближении их к нашим границам, забрали оставшиеся в наших домах продукты, в особенности масло в большом количестве, что составляло единственный источник купцов для их существования и уплаты долгов, перевезли в соседнее турецкое селение и там питались.

Они большею частью жили в селениях Шавкет и Кучен и заняли позиции над этим селением, где и питались.

Большую часть награбленного в нашем селе помещали в ближайших турецких селах, а из забранных денег и золота уделяли также прибывшим из Турции.

Первоначально турки наших сел приходили вооруженными своими собственными ружьями систем “Мартина”, “Бардана” и “Капахли”, но с 20 ноября, когда получились посланные из Турции 10-ти зарядные германские ружья, все мужчины, начиная с 15 лет и выше, вооружились и стали нас мучить еще больше и большими силами пошли против русских воевать.

Кроме того, что нас сильно грабили, местные жители и прибывшие указывали, что у такого-то много денег, у другого – такое-то оружие, у того-то – золото, у того есть еще и другого товара и безжалостно заставляли мучить армян.

Эту роль большею частью исполняли жители сел Дарарклу и Кучен.

Как близкие соседи, они знали чья дочь или невеста красива, и приходили, как они, так и другие разбивали двери, выводили мужчин и начинали обыскивать женщин, под тем предлогом, будто они скрывают на себе оружие.

Оставляя на этот раз перечисление совершенного относительно отдельных личностей, скажу только о нескольких случаях бывших со мной.

12 ноября спустившись в Окробакерт и сейчас же прибыв ко мне, сказали: “Как посмел ты не встретить армию Аль-Осман”. Когда я ответил, как я мог вас встретить, когда мне не было известно, кто такие пребывают, так как вы спускались с соседнего села Кучен, вместе с местным населением с “дауль-зурною” и, прыгая; он, рассерженный моим ответом, вложил патрон в ружье, сказал: “Бери, эта пуля твоя”, – и хоть не выстрелил, но мой 10-ти летний сын, видя это, с криком: “Мама, папу убивают”, – бросился с испугом домой, а мать, услышав это, лишившись чувств, упала на землю, а меня же, замучив некоторое время, отпустили.

В полночь следующего дня некоторые из них вывели меня из дому и, отведя в дом соседа, вновь вывели и предложили вызвать жену такого-то и передать им. Тогда я сказал, отрежьте мне голову, только не делайте такого предложения.

Взбешенные таким ответом, они приказали мне лечь, чтобы зарезать меня. Чтобы не исполнить невыносимого предложения, я предпочел смерть и лег; однако, находя бесцельным немедленное убийство, они сильными ударами ног и ружейных прикладов так избили меня, что взяли меня домой показать моей семье с окровавленной головой, носом и ртом и разбитым телом и сказали: “Вот ведем по па убить”, – и предложили дать выкуп, чтобы освободить меня. Так как в это время мы жили в доме соседа (вообще несколько семейств жили, группируясь вместе) и там в то же время было несколько женщин, они тотчас же собрали головные шелковые шали, сняли головные золотые уборы и, передав четникам, освободили меня.

Через несколько дней пришли в полночь 15 человек-четников и сказали: “Папаз, мы сегодня ночью пришли охранять тебя”. Конечно, я ничего не мог сказать и принял их; поздно ночью часть их, выходя из соседней комнаты, стали тайком обходить все углы и брать, что могли.

Утром потребовали от меня большую сумму денег, под тем предлогом, что они меня эту ночь охраняли, и я обязан их вознаградить. Не будучи в состоянии удовлетворить их требования, я вновь подвергся неопишваемым мучениям. Еще раз отвели меня к дверям церкви, где было собрано более 200 местных турок и около 60 других четников, которые под безжалостными ударами ружей заставляли меня показать потайной ход в находящийся под церковью подвал, который будто бы ведет к училищу.

Как я не просил и не клялся, что ничего подобного нет, они не поверили и еще больше замучили меня, в конце концов принесли молоток и топор и пытались найти предположенный подвал, однако ничего не найдя, отпустили. Бывшие тут же местные жители непрестанно повторяли: “Бейте этого гяура, пока его хорошенько не прижечь, он такой упрямый, что ничего не скажет”.

Под разными предлогами приходили и под угрозой смерти требовали денег.

Показывали по-турецки написанные бумаги, что будто из Ардагана прислал паша и приказал дать или голову или столько-то денег.

Первый случай убийства был следующий. Житель селения Кучен старшина Мухамед Гафаз оглы дал какую-то ничтожную сумму нескольким четникам и просил отнять у нашего сельчанина Оганеса Эриванянца пару быков и передать ему.

21 ноября он, вместе с ними, придя в наше селение, издали показывает дом и сам удаляется. Четники идут и сильно стучат в дверь указанного дома. Так как испуганные домохозяева не сразу открывают дверь, то снаружи стреляют и убивают сына Арутюна. Чтобы прекратить жалобный крик и плач другого брата Вартана, они тут же расстреляли его.

Потом, убив на глазах несчастного Оганеса двух его молодых сыновей, уводят пару быков, составляющих единственное средство существования его семьи.

Вышеупомянутые убийства дабарцельских крестьян были совершены 21-го, когда население, узнав о резне в Сатлеле, в ужасе бежало в леса.

На другой день, когда несколько человек хотело убежать по проселочным дорогам к Ардагану, то только двое из татарской стражи, которые стояли на всех углах, заметив оставшихся позади нас женщин и девушек, пошли к нам на встречу. Последним обещали мы деньги и просили провести нас через ближайшую

гору, оттуда было бы легко добраться в Ардаган. Но, отклонивши нашу просьбу, они дали знать своим, т.е. жителям селения Дабацель¹, которые, окружив нас, повели в Окробакерт.

Этими сельчанами в лесах убиты: 1) Ованес и Авак (отец и сын) Тер-Мануелян, 2) Мартирос Леонтянц, 3) Погос Тер-Парсегянц, 4) Аветис Бандурянц, 5) Варган Ломоян, 6) Бардухемос Бандурян, 7) Арташес Бандурян, 8) Саак Маджихельян (его убили жители селения Мирия), 9) Петрос Кесян – убил его житель квартала Сахмар-оглы селения Балсана-Салая, 10) Петрос Бояджян (последний испугавший насилующих четников, бросился со скалы и умер).

В селе убиты: 1) Папик Гуюмчян, 2) Михаел Тороян, 3) Оганджан Марутян (который убит в Сатлеле), а на месте получили удары и умерли: 1) Мариам Катрджан, 2) Зартара Тороян и 3) Ашхен Гуюмчян (голову последней отрезали в Сатлеле).

Из убежавших убиты: в Ардаганском округе: 1) Аветис Бояджян, 2) Овна Тер-Габриелян, 3) Степан Тер-Мануэлян, 4) Петрос Оганян, 5) Мкртич Матхичельян, 6) Арутюн Матхичельян, 7) Семен Айвазян, 8) Аршак Айвазян, 9) жена его Манушак и 10) Мартирос Маджихельян. Последние трое проживали по торговым делам в селении Цурмоль того же округа.

В день убийства в нашем селе жил турецкоподданный Забит-бек, к которому непрестанно поступали письма от турок Ардвинского и Арданучского районов, чтобы он нас уничтожил, но упомянутый бек не соглашался.

В то же время, ввиду начавшегося беспорядочного бегства их из Ардагана, у нас не оказалось других жертв. Часть победоносных русских войск сожгла 8 марта селение Шавкет (находящееся у подножья горы), откуда испуганные турки, защищавшие позиции, бежали внутрь страны и леса.

11 марта, по приглашению нашей молодежи, войско прибыло в Окробакерт и, подняв дух нетерпеливо ожидавшего его населения и причинив безграничную радость, в тот же день возвратилось в это же село.

Вместе с ними я отправился в Ардаган. После того получил сведения, что наши войска постепенно прошли уже внутрь страны. Мои сведения относительно Сатлела: это село состояло из 30 домов армян-григориан и 80 домов армян-католиков.

И сверху и снизу к селению примыкают турецкие кварталы. Тамошних армян, всех мужчин старше 14-ти лет убили, подвергнувши их невероятным мучениям; в числе их убили двух священников и шесть женщин. Всех же остальных женщин бросили в один дом и, обложив его соломой, подожгли, однако, одна из заключенных заметив огонь снаружи, подняла шум и все испуганные выскочили.

После этого они все бежали голые и босые, с детьми на руках, в покрытые снегами леса, откуда, пробыв несколько дней, вынужденные холодом и голодом, вернулись в свои дома.

Однако, найдя дома совершенно пустыми от всего, даже лишённые куска хлеба, обратились к вновь назначенному мудиру (начальнику) Фуат-беку и просили, или их тоже перебить, или, по крайней мере, доставить их детям черствого

---

¹ Речь идет о селе Дабацврийль – село Шамшето-Имерхевского участка Артвинского округа.

хлеба. А бек, вопреки воле женщин, распределил их по соседним турецким деревням.

Часть этих женщин уже перебралась в Окробакерт, а остальные, вероятно, теперь вовсе избавились из турецких рук.

В числе убитых в Сатлеле – Рабат: армян григориан – 40 человек, а армян-католиков мне не известно.

Селение Мамакелис, состоявшее из 20 домов армян-католиков, постигла участь Сатлела. От избиений в Сатлеле и Мамакелисе избавилось около 17 человек.

Селение Пхитур, состоявшее из 35 домов армян-католиков, по дошедшим до нас сведениям, осталось невредимым, благодаря защите местных, т.е. имерхевских турок.

Приходской священник селения Окробакерт о. Мкртич Айвазян¹.

Ф. 221, оп. 1, д. 8, лл. 18-21 об. Копия. Машинопись.

№ 5

ДОКЛАД СВЯЩЕННИКА СЕЛА НОРАШЕН (ЕНИРАБАД) АРТВИНСКОГО ОКРУГА ПЕТРОСА ТЕР-АРУТЮНЯНА

1 апреля 1915 г.
Тифлис.

Деревня Норашен (Енирабад) Артвинского округа Батумской области, по дороге Ардануч-Ардаган, ведущей к горе Яланус-чам. Деревня эта насчитывает 32 дыма армянского населения, живущего арендой земли соседних татарских селений, так как стиснутая между двумя скалами деревня эта лишена своей собственной земли, которой хватит лишь на прокормление семи домов.

Как выше было сказано, население этой деревни, насчитывающей 260 душ, живет обработкой чужих земель, которые засевают табаком на половинных началах.

В Арданучском [округе] всего два села армянских – Танзот и Норашен или иначе Еринабад, а остальные 48 селений – мусульманские.

В конце октября прошлого 1914 года я ездил в селение Танзот, лежащее в 2¹/₂ часовом пути от Норашена.

В эту же ночь пришло известие, что начались военные действия в районе Ольты. Это известие произвело тяжкое впечатление на армянское население, которое как будто предчувствовало уже грядущие беды. В ту же ночь крестьяне собрались на сход, чтобы подумать о мерах предотвращения грядущей опасности, однако, не придя к определенному решению, постановили отправить вместе со мной нескольких делегатов в Ардануч, чтобы посоветоваться с начальником. На следующий день мы представились начальнику. Последний, увидя нас, рассердился и заявил нам: “Вы сами подаете мусульманам повод подозревать. Кого из вас убили, что явились просить помощи. Вернитесь на свои места и сидите себе спокойно. Никакой опасности вам не угрожает”.

---

¹ К документу приложены списки убитых жителей сел. Окробакерт (29 человек) и Сатлел (39 человек).

Придя еще в более отчаяние от слов начальника, танзотцы вернулись к себе, а я вместе с нашим ктитором отправился в Норашен. Не прошло и 5 дней после этого, как я получил письмо от Артвинского благочинного с. Григория Есяяна, который писал мне, что “составленная Аслан-беком чета в 3500 человек стоит на границе в Мело (в 3-4 часах пути от Артвина) и собирается напасть на армянские села округа. Мы в опасности”. Я прочел сельчанам письмо благочинного и старался убедить их заблаговременно выселиться из села.

Сельчане не поверили однако содержанию письма, на следующий день послали одного из крестьян в Ардануч за сведениями. Посланный вернулся и сообщил, что, по мнению некоторых сведущих лиц, никакой опасности не угрожает. На следующий день, после этого сообщения, мы увидели, что несколько семейств переселяется из Ардануча в Ардаган. Из расспросов я узнал, что положение тревожное и что официальные лица уже выехали, а в районе Борчха уже начались бои.

После проезда их приехал доктор Парухов, который сообщил, что “положение опасно, нужно бежать”. Он сказал, что мусульмане точат зубы против меня за то, что я ездил к начальнику, и хотят убить меня”. Поезжай со мной в Ардаган и думай о спасении этого населения”, – добавил он. В день моего приезда из Ардануча до меня дошли слухи об этих угрозах. По моему адресу грозился и старшина Ньюзи-бек, но я не подал всему этому значение, однако теперь, когда и доктор подтвердил наличие этих угроз, я нанял лошадь и выехал в Ардаган.

Спустя два дня после моего отъезда из деревни, а именно 8 ноября из нашего села прибыли Аристакес Абгарян и Гинеос Минасян, которые бежали окольными путями и сообщили, что наши соседи мусульмане, соединившись с четами, прибывшими с пограничных районов, ворвались в наше селение и сперва потребовали меня, сельского священника.

Под тем предлогом, что якобы крестьяне меня скрывают, мусульмане начали подвергать сельчан насилиям и лишь после того, как Фаик Эфенди заявил, что видел меня по дороге в Ардаган, поверили, что меня действительно нет в селе. После этого, эта огромная банда направилась к церкви, разбила двери церкви и разграбила все, начиная от аналоя алтаря и кончая подстилками пола, всю церковную утварь, серебряные кресты, все священнические одеяния, изорвала все серебряные книги, иконы и метрические книги, разбила церковную кассу и унесла все содержащиеся в ней суммы и наконец, разрушила алтарь и осквернила храм.

После этого банда преградила все дороги, чтобы не дать населению бежать в Ардаган. Все мужское население села бежало в леса, а женщины и дети бежали в ближайшее татарское селение Лонготхев. Покончив с церковью, вооруженная толпа мусульман начала грабить селение.

Все дома так были обобраны дочиста, что не было оставлено ни одной иголки, ни одного тряпья.

Затем толпа двинулась в селение Лонготхев, чтобы выпытать у приютившихся в этом селе женщин убежища их мужей, угрожая в противном случае всех перебить.

Женщинам дали трехдневный срок для указания места своих мужей.

Узнав обо всем этом, я обратился к ардаганскому окружному начальнику. Он посоветовал немедленно обратиться по телеграфу к карсскому губернатору

Я пошел на телеграф и отправил депешу губернатору, от которого на следующий день получил ответ, что он сам выезжает в Ардаган. К вечеру он приехал, я представился ему и рассказал о случившемся. Он обещал спасти население и отправил 25 всадников вместе с одним офицером в Норашен. Отряд этот должен был пройти через перевал Яланус-Чама, однако, не доезжая до этого места, сбились с пути. Навстречу отряду попадает группа, бежавших из Норашена через горы молодых людей.

Офицер просит, чтобы кто-нибудь из них указал дорогу отряду. Один из молодых людей, Арташес Симонянц, который отморозил себе ноги предыдущей ночью, возвращается с отрядом до Лонготхева, в котором укрылось население нашего села. Часть вооруженных мусульманских банд была занята перевозкой награбленного армянского имущества и потому отсутствовала из селения, а бывшая в селе часть, полагая, что к селу подходит большое войско, бросает селение и убегает.

Отряд собрал находящихся в Лонготхеве наших сельчан и в тот же день поздно вечером тронулся в обратный путь.

14 ноября население благополучно прибыло в Ардаган, где оставалось до 13 декабря, а этого числа вместе с населением Ардагана перешло в Александропольский уезд и расселилось по деревням Ширака.

По рассказам наших крестьян, к прибывшим из Турции четникам присоединились все наши соседние мусульмане Арданучского округа, которыми предводительствовали хорошо нам известные мусульмане: Мулла Мустафа и Иззет – из Мецашла, Алеп-бек – из Ардануча и старшина Немзи бек.

Словом, все видные люди из мусульман предводительствовали бандами и принимали участие в резне и разгроме.

Священник – Петрос Тер-Арутюнян.

Перевел с армянского: В. Агаронян

Поняты: 1. Ал. Макарян; 2. С. Тер-Аствацатурян.

Осмотр производил: А. Логинов.

Ф. 221, оп. 1, д. 8, лл. 22-23. Подлинник. Машинопись.

№ 6

ОТНОШЕНИЕ АПОСТОЛЬСКОГО АДМИНИСТРАТОРА АРХИМАНДРИТА С. ТЕР-АБРААМЯНА НАМЕСТНИКУ ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА НА КАВКАЗЕ.

20 июля 1915 г.

Г. Декан армяно-католических церквей артвинского деканата священник Тер-Карапет Диргулян, рапортом своим, от 14 июля с.г. за N 166, описывает весьма плачевное и совершенное разорение армян-католиков, жителей сел. Сатлел и Пхикур Артвинского округа Батумской области в следующем¹:

1. Сатлелцы и пхикурцы, будучи окружены кругом турецким населением, находятся в ужасном страхе и опасности, ибо от турок ежеминутно ожидается

---

¹ Аналогичное письмо было послано в Комитет по оказанию помощи беженцам, с просьбой отправить хлеб жителям селений. (См. НАА, ф. 316, оп. 1, д. 21, лл. 130-131).

всякое варварство и изнасилование, почему горячо умоляют переселить их в какое-либо местечко.

2. Лица, кои по назначению Комитета Тифлисского благотворительного общества, посетили сатлелцев и пхикурцев, найдя весьма необходимым переселение их, предложили переселиться в Ардаган, а народ стал затрудняться, мотивируя, что там можно наживать пропитание лишь одним хлебопашеством, какое производится лишь рабочими руками – мужчинами, коих они лишены резней турками, при нашествии их, при том лишены всяких утварей и приспособлений к производству земледелия и тем более, что при таком голом виде не смогут переносить тамошний мороз и холод.

Более целесообразно и удобно их некоторое число переселить в мест. Ардануч, а большее число переселить в г. Артвин, где в настоящее время много пустых жилищ, оставленных не вернувшимися обратно хозяевами и убежавшими в Турцию турками, а после войны в мирное время дать им постоянное местожительство среди христианских населений.

Все вышеприведенные точные сведения с заключением декана Диргуляна, находя необходимым к принятию во внимание, честь имею всепокорнейше просить Ваше сиятельство соизволить сделать все милостивейшее распоряжение о переселении сказанных выше несчастных сатлелцев и пхикурцев.

Апостольский администратор
Архимандрит

С. Тер-Абраамян

Ф. 316, оп. 1, д. 21, лл. 127-129. Рукопись Отпуск.

№ 7

ОТНОШЕНИЕ АПОСТОЛЬСКОГО АДМИНИСТРАТОРА АРХИМАНДРИТА С. ТЕР-АБРААМЯНА ГЛАВНОУПРАВЛЯЮЩЕМУ ПО УСТРОЙСТВУ БЕЖЕНЦЕВ КАВКАЗСКОГО ФРОНТА

10 ноября 1915 г.

Ввиду того, что мною получались и получаются все еще обращенные письменно и по телеграфу из Батумской области от встревоженных прихожан и настоятелей приходских церквей Артвинского округа, мною был вызван для личного доклада господин декан армяно-католических церквей Артвинского района Тер-Карапет Диргулян.

Из подробного доклада г-на Декана Диргуляна усматривается, что жители селений Маманелис, Сатлел, Пхикур, Танзот и даже Ардануча Артвинского округа встревожены перед перспективой грядущей зимы под впечатлением ужасного прецедента недавнего происшествия, когда сотни мирных мужчин были вырезаны, молодые женщины похищены или оскорблены и два приходских священников (Сатлеля или Ардануча) Тер Симеон Ростомян и Тер Мануил Джухунян мучениями умерщвлены.

Кроме опасности за свою жизнь, и это не удивительно, так как мужчин осталось очень мало, большинство же женщин и дети опасаются и за невозможность гарантировать себя предметами первой необходимости для жизни, так как зимой снег загромождает дороги и они останутся отрезанными от Артвина без защиты и без необходимых средств и предметов для существования.

Под влиянием этого кошмара жители села Танзота, наши прихожане, уже переселились в местечко Ардануч, жители же сел. Маманелис переселились в сел. Сатлел. Теперь из сел. Сатлел и Пхикур хотят переселиться в м. Ардануч, а сами же жители м. Ардануч, считая себя в опасности, тоже хотят переселиться в Артвин или в Батум.

Положение весьма плачевное и требующее особого внимания, дабы своевременно принять меры успокоения и обеспечения от дальнейших затруднений в зимнюю пору, население слишком в две тысячи человек преимущественно женщин и детей.

Вполне разделяя мнение подведомственного мне декана Диргуляна и от всего сердца желая спасти свою раз уже истерзанную измученную паству прихожан армян-католиков Артвинского округа, обездоленных вдов и сирот, лишенных всяких средств к существованию, кроме помощи из вне, всепокорнейше имею честь довести обо всем вышесказанном до сведения Вашего превосходительства, почтительнейше прося Ваше заступничество, не найдете ли возможным благосклонно разрешить им переселиться временно, впредь до окончания военных действий в Ардануче и Артвине и даже в Батуме и имеющим родственников дальше в Россию.

Не лишним считаю добавить, что в настоящем, ввиду выезда части населения к родственникам в Батум или в Россию, много места (домов) переселились в гор. Артвин, в каких можно было бы расселить просителей из вышесказанных местностей.

Подобною же просьбой означенные жители обратились к господину генерал-губернатору Ляхову, а декан лично – к господину губернатору Батумской области, сей последний лично ничего не намекал известий [о] переселении в Ардануч и ничего не сказал словесно.

Число жителей названных местностей следующее:

1. Ардануч -	1329 обоого пола (душ)
2. Танзот -	40 обоого пола (душ) ¹
3. Сатлел -	383 обоого пола (душ)
4. Маманелис -	137 обоого пола (душ)
5. Пхикур -	<u>119 обоого пола (душ)</u>
	2008 обоого пола (душ)

Это по прошлогоднему отчету, ныне же есть некоторое колебание цифр, возможно проверенные цифры будут представлены впоследствии, на представление ходатайства и снабжений их продовольствием и одеждой.

Настоящим главнейшим образом я честь имею всепокорнейше просить Вашего превосходительства распоряжение об их своевременном переселении и успокоении, пока не наступила суровая зима и не стало поздно.

Апостольский администратор

Архимандрит

С. Тер-Абраамян

Ф. 316, оп. 1, д. 21, лл. 154 об.-157 об. Рукопись. Отпуск.

---

¹ Наиболее пострадало селение Танзот. В селе по сведениям на 1914 г. проживало 2561 армянин (Кавказский календарь на 1915 г., Тифлис, 1915, с. 186).

Материальные потери причиненные

Ерванду Семеновичу Мурадову – учитель-мастер Мургульского училища

22 января 1919 г.

Тифлис

Местонахождение имущества: Батумская область

Мургульское ущелье

Когда причинен ущерб? 4 ноября 1914 года

Кем причинен ущерб? Турками

В чем заключалось действие, причинившее ущерб?

По прибытии турок было сожжено здание училища, в том числе и имущество.

Какими данными подтверждается это действие?

После отступления турок, был обнаружен пожар здания училища, где я имел квартиру в натуре.

Наименование имущества	Уничтожено и разграблено		
	Количество	Стоимость в рублях	
		цена	сумма
Общая потеря имущества (цены на 1914 г.)			2900 руб.

Особые замечания и факты (убийства, поранения и пр.). За неделю до появления турок, все жители и рабочие Дзанзульских рудников и медно-промышленного общества хотели уходить, минуя опасность, в том числе и я, но были запрещены губернатором г. Романовским. Романовский лично агитировал о том, что выслано на фронт много сил и что нам не грозит опасность, и если кто осмелится уйти с места, будет наказан и оштрафован. Надеясь на слова губернатора страны, мы успокоились и были на местах, пока из-за гор появились турецкие войска, тогда 4 ноября 1914 года бросились с детьми пешком по шоссе к Батуму, через 3 месяца, т.е. в феврале 28-го, турки отступили, и когда вошли в ущелье наши, то нашли все разгромленным и сожженным, в том числе и наше училищное здание, о чем мне сообщили местные.

Подпись составителя: Е. Мурадов.

Тифлис, Вознесенская ул., дом Динибеговой N 11.

Ф. 221, оп. 1, д.121, л. 21 и 21об. Подлинник. Рукопись.

Материальные потери причиненные

Карапету Габриеловичу Сакоянцу

7 февраля 1919 г.

Тифлис

Местонахождение имущества: губерния Батумская область

селение Танзот

Когда причинен ущерб? В 1914 году 17 декабря

Кем причинен ущерб? Турецкими войсками запасными войсками, т.е. четниками.

В чем заключалось действие, причинившее ущерб? В ограблении и резне.

Какими данными подтверждается это действие? Известно местному населению Танзота и вокруг всей окрестности.

Наименование имущества	Уничтожено и разграблено		
	Колич.	Стоимость в рублях	
		цена	сумма
Общая потеря имущества (цены на 1914-1918 гг.)			39300 руб.

Особые замечания и факты (убийства, поранения и пр.).

В 1914 году убит брат Каспар – 16 лет.

В 1918 году убиты отец Карабет – 50 лет, мать Манишак – 48 лет, сестра Мелания – 30 лет, дочь Сабет – 9 лет, дочь Анушик – 6 лет, дочь сына Ангин – 1 год.

Оставшиеся в настоящее время в живых: дочь Нонопар – 14 лет и Аида – 11 лет, за несовершеннолетием моих сестер¹, я, урожденная Мария Карапетовна Сакоянц².

За неграмотностью Марии Карапетовны Яриной расписался муж ее Борис Ленариевич Ярин.

Адрес: г. Тифлис, по Черкезсовской улице 87, Лазурный переулок 2.

¹ Так в документе.

² Карапет Сакоянц – был убит, анкета составлена со слов его дочери Марии.

Мария Карапетовна Ярина

Подпись составителя: Б. Ярин.

Ф. 221, оп. 1, д. 121, л. 8-8об. Подлинник. Рукопись.

№ 10

Материальные потери причиненные

Оски Микиртичевне Микиртичянц

14 февраля 1919 г.

Тифлис

Местонахождение имущества: губерния Батумская область
селение Танзот

Когда причинен ущерб? В 1914 году.

Кем причинен ущерб? Турками

В чем заключалось действие, причинившее ущерб? При русско-турецкой войне.

Какими данными подтверждается это действие? Свидетелями:
Вардан Мазманын, Айкануш Ованесовна Тер-Мануэлянец и много др. Абас-Абадская № 7.

имущества	Наименование	Уничтожено и разграблено	
		Количество	Стоимость в рублях
			цена
Общая потеря имущества (цены на 1914 г.)			20135 руб. золотом.

Особые замечания и факты (убийства, поранения и пр.).

Убитых: отец мужа Карabet – 70 лет, муж Мовсес – 45 лет, сыновья: Егиазар – 21 год, Арутюн – 19 лет, Авак – 17 лет и Арсен – 15 лет.

Подпись составителя: Օսկի Միկրտիչյան Միկրտիչյանց

Адрес: Абас-Абадская площадь №7,
дом Армянского благотворительного общества.

Ф. 221, оп. 1, д. 121, л. 9 и 9об. Подлинник. Рукопись.

N 11
ПРОТОКОЛ ДОПРОСА ЖИТЕЛЯ МЕСТЕЧКА АРДАНУЧ А.З.
САРУХАНИЯНА¹

27 февраля 1919 г.
Тифлис

Акоп Затикович Саруханиянц, 54 лет, армяно-католик, занимаюсь торговлей, житель местечка Ардануч, проживаю в г. Тифлисе по Александровской улице, в доме 134, грамотен.

Местечко Ардануч, Батумской области состоит из 214 дымов, с жителями около 6100 человек. В Ардануче проживают преимущественно армяне-католики и среди них попадаются татары, которых будто человек двенадцать. Ардануч окружено 46 татарскими селениями, в которых проживают татары, в количестве около 20000 человек. Из проживающих в местечке Ардануч татар я знаю Кады Эфенды, по отчеству мне неизвестный, Мезим Эфенди, Мами-бей, Халат-бей, Молли-бей, Юсуф Эфенди и Афас-Эфенди из селения Анч; все эти татары являются влиятельными лицами в Ардануче и даже во всем округе. Названные лица эти два месяца до вступления турок в Ардануч вместе со старшинами окрестных татарских селений собирались по пятницам в Ардануче и ночью имели совещание в доме Кады Эфенды. Названным лицам доставлялись пакеты за печатями от турецких властей контрабандистами, от которых мне и стало известным об этом. В числе контрабандистов было два моих знакомых, которые говорили мне, что они также доставляют из Турции оружие для местных татар. Сведения, полученные мною от контрабандистов, нашли себе подтверждение в сделанном мне заявлении жителем селения Гумишхани Кая Гусейновым. Последний обратился ко мне с просьбой составить на имя начальника Арданучского участка прошение, в котором он намеривался поставить в известность названного начальника участка о том, что указанные мною выше пять влиятельных татар из местечка Ардануч получают от турок пакеты за печатями, что по получении этих пакетов через контрабандистов, они, совместно со старшинами татарских селений, устраивают совещания и, что через тех же контрабандистов из Турции вводятся в татарские селения, как огнестрельное оружие, так и холодное. В этом духе было составлено прошение, которое и было подано названному начальнику участка Иванову, но последний никакого внимания на это прошение не обратил. Я не сомневаюсь, что Иванов поддерживал сторону татар и даже получал через указанных контрабандистов разные подарки в виде Аграничного коньяка и других спиртных напитков, которые я лично видел у него в доме. Так как прошение Кая бека Гусейн оглы не достигало желаемого результата, то я посоветовал ему подать прошение такого же содержания на имя губернатора с указанием в этом прошении, что ими подавалось прошение на имя начальника Арданучского участка Иванова и что помянутый никакого распоряжения по содержанию прошения не сделал. Пршение на имя губернатора

---

¹ Бюро по установлению потерь армян во Всемирной войне, не только собирало фактографический материал в виде ведомостей, но и записывало показания выживших. Допросы производились при членах комиссии и свидетелях-понятых.

также, по видимому, было оставлено без последствий, так как никакого распоряжения по прошению сделано не было. Таким образом, заявления, сделанные мне контрабандистами, нашли себе подтверждение в объяснениях Кая-бека, изложенных им в указанных выше двух прошениях на имя начальника участка и губернатора. От того же Кая-бека я узнал, что на совещаниях старшины татарских селений и названных мною пяти почетных татар из селения Ардануч обсуждались вопросы о том, каким способом оказать туркам помощь в завладении Батумским округом. По занятии турками Артвина, армянское население Ардануча обратилось к начальнику участка с просьбой дать им возможность эвакуироваться в Ардаган, так как Арданучский гарнизон, состоящий из ста казаков, разбежался, но Иванов, отказав ему в этом, хотя сам он накануне прихода турок в Ардаган скрылся из местечка; он бежал тогда в Ардаган. После бегства Иванова я обратился к татарским главарям по Арданучу с просьбой защитить армян и названные главари дали мне клятву, что они будут защищать армян, причем просили нас никуда не уходить из Ардануча. Кроме того, Арданучские татарские главари заявили армянам, что они будут защищать их только при условии, если они выйдут вместе с ними навстречу туркам с хлебом солью, изъявлять свою полную покорность турецкой власти и дадут согласие принять турецкое подданство. Армяне согласились на это и при первом известии (6 ноября 1914 г.) о приближении турок к Ардагану вышли вместе с татарами на встречу туркам с хлебом-солью. За селением, приблизительно в одной версте от последнего, мы встретили двенадцать оборванных четников, из коих один был в форме офицера пограничной стражи. Этому четнику в офицерской форме мы поднесли хлеб-соль, и он принял ее. При поднесении хлеба-соли, мы стали просить четников, чтобы они не трогали нас, обещая со своей стороны выполнять все их требования. После этого четник, принявший от нас хлеб-соль, потребовал от армян, чтобы они в течение двух дней выдали им свое оружие. Мы, армяне, согласились выполнить это требование и тогда два четника направились вместе с нами в Ардануч, а остальные десять четников остались там же, где мы их встретили. В течение двух дней, мы, арданучские армяне, собрали все бывшее у нас оружие и передали его местному кадию. После этого в местечко Ардануч постепенно стали приходить турки, и местные татары стали вооружаться; у них я видел турецкие винтовки. Это последнее обстоятельство еще более убедило меня в правдивости указанного выше мне заявления контрабандистов. По требованию прибывших в Ардануч турок, мы, армяне, в течение первых трех дней доставляли им съестные продукты, посуду и даже спальные принадлежности: как-то подушки, одеяло и т.п. Кроме того, они реквизировали у нас скот и лошадей. Грабеж мирных жителей из армян продолжался до конца ноября. За это время турки разграбили 35 мануфактурных магазинов, 30 мелочных и галантерейных и тридцать тысяч пудов листового табаку. В то время, когда турки грабили Арданучское армянское население, они также арестовывали сначала более состоятельных, а потом даже бедных армян с тем, чтобы, по получении с них выкупа, освободить их из-под ареста. Сколько турки получили с арестованных армян в виде выкупа я не знаю, но думаю, что не менее ста тысяч рублей. Кроме денег, турки брали с армян в виде выкупа также и разные драгоценные вещи, как-то: золотые головные уборы и грудные украшения. В то время, когда турки грабили армян, в Ардануче турецким комендантом был Халил-бей. На смену Халил-бея в

Ардануч прибыл новый комендант, по имени мне неизвестный. Этот последний собрал все армянское население Ардануча в церковь. Созывались армяне в церковь колокольным звоном. Так как не все армяне явились в церковь, то по распоряжению коменданта, стали разыскивать неявившихся и когда последних находили, то их уже гнали в церковь плетями. Как явившиеся в церковь добровольно, так и доставленные туда силой армяне, были заперты там и к ним были представлены турецкие стражи. Из церкви армян не выпускали в течение трех дней, в виду чего заключенным приходилось отправлять все естественные надобности в самой церкви. Через три дня, по посредстве армянского священника Чухуньяна¹, все заключенные в церкви были освобождены, уплатив туркам, или вернее коменданту 1500 руб. наличными деньгами и выдав тому же коменданту векселя на сумму 3500 руб. Последние были выданы коменданту армянами, потому что у них не оказалось наличных денег. После освобождения армян из церкви их небольшими партиями заставляли носить на позиции боевые патроны. Я не был в числе заключенных в церковь, так как сумел скрыться на чердаке своего дома, где я просидел 45 дней. Я забыл Вам сказать, что комендант, получив от армян деньги и векселя, согласился выпустить их из церкви только при условии, если они по выходе из церкви пойдут под турецкими знаменами к дому коменданта, будут кричать: “да здравствует наш султан” (яшагут падишах), будут молиться за здоровье падишаха и останутся впредь подданными султана. Армяне согласились выполнить все эти требования коменданта, и я лично видел с чердака, как они проделывали все, что от них требовал комендант. Я должен сказать Вам, что мы, армяне, которые по принуждению турок, носили на позиции патроны, по дороге сперва подверглись истязаниям, а затем все были перебиты турками. Всех их было убито около тридцати человек, когда армяне, носившие патроны, не возвращались в Ардануч, священник Чухуньян спрашивал коменданта, почему его прихожане не явились в селение, и комендант заявил ему, “что через несколько дней вас всех (армян) не будет”. Находясь на чердаке, я иногда по ночам спускался в свой дом, чтобы подкрепить себя пищей. 17 ноября, ночью, я спустился в комнату и стал пить чай. Спустя некоторое время, ко мне постучался кто-то в дверь. Тесть мой подошел тогда к дверям и впустил в дом оказавшегося мне известным местного татарина Аслана Пехлевана. Последний обнял меня и заявил, что он очень рад, что я остался в живых. Просидев у меня минут десять Аслан Пехлеван ушел от меня, а через четверть часа после ухода его, я снова услышал стук в двери и затем голос Аслана Пехлевана, который просил впустить его в дом. Тесть мой открыл двери, и в комнату вошли названный Аслан Пехлеван, комендант местечка Ардануч и за ним человек десять турок. Комендант спросил меня, почему я, по его распоряжению не приходил в церковь. Я заявил ему, что был болен. Тогда комендант сказал мне, что на меня имеются жалобы местных татар, и что я должен отправиться в комендантское управление. Я пошел тогда в комендантское управление, и там комендант заявил мне, что, по словам местных татар, состою лидером партии Дашнакцутюн и что у меня имеется 100 маузеров с патронами для раздачи армянам и после этого потребовал от меня указать, где находятся означенное

---

¹ Речь идет о священнике Эммануиле Джухуняне.

оружие и патроны, на это я возразил коменданту, что вышеозначенное заявление татар ложное, что я торговец и что у меня никакого оружия нет. Тогда комендант приказал бывшим при мне туркам обыскать меня. По производстве обыска, у меня оказался только перочинный нож, который они взяли у меня, вместе с означенным ножом турки отняли у меня 1450 руб. деньгами, золотые часы, с такой же цепочкой, золотое обручальное кольцо, а также золотые серьги моей жены. После этого турки стали избивать меня прикладами ружей, причинив мне три раны в голову, выбив два зуба в верхней челюсти (действительно, у допрашиваемого в верхней челюсти спереди не достает двух зубов). От нанесенных мне побоев, я впал в обморочное состояние, но меня вскоре привели в чувство. Тогда комендант, обращаясь ко мне, сказал, что я не почитаю падишаха так, как русского царя, и что об этом его поставили в известность почетные лица по местечку Ардануч. На это я заявил, что заявление почетных ложно. Тогда турки, по приказанию коменданта, стали избивать меня. Я снова впал в обморочное состояние, и когда очнулся, комендант обратился ко мне с укором за то, что моя дочь состоит учительницей в русской школе, что если за это можно обвинять меня, то эту вину я принимаю на себя. В это время меня опять подвергли сильным побоям, сопровождавшимся удушением меня за горло. Я снова впал в обморочное состояние и очнулся только на рассвете в каземате, в котором окна в противоположных стенах были разбиты, вследствие чего, там было холодно и сильно сквозило. Я испытывал тогда сильные мучения, будучи связан по рукам. На второй день меня опять повели в комендантское управление, где от меня снова потребовали указать местонахождение оружия. Я вновь заявил, что у меня никакого оружия нет. Турки, по-видимому, не доверяя мне, опять подвергли меня жестоким побоям и снова запрятали меня в каземате. На третий день ночью я был освобожден из каземата и узнал, что за мое освобождение тесть мой уплатил коменданту 1000 руб., полученные им от турок, которым он заложил свой дом. По совету двух турок, освободивших меня из-под ареста, я уже в своем доме не оставался, а скрывался в продолжение пятнадцати суток в домах своих знакомых. В течение этих 15 дней я был свидетелем цинизма татар. Так, когда я был в одном доме, где жила одна красивая барышня, лет двенадцати, и где имел стол один молодой татарин, этот последний, обращаясь к матери названной девушки, стал просить ее, чтобы она отпустила на ночь к нему свою дочь, заявляя в то же время, что когда придут турки, они все равно изнасилуют ее. Мать, конечно, не согласилась исполнить просьбу того татарина, и барышня после того была скрыта. 17 декабря я пришел в свой дом. В тот же день в местечко Ардануч прибыли двести турок из числа освобожденных из тюрем преступников. Эти турки сперва окружили местечко Ардануч, и разделившись на четыре партии, вошли в местечко Ардануч с четырех сторон. Они стали силой врываться в дома армян, взламывая двери, и убивать бывших дома мирных жителей. Я в то время с семейством своим поднялся на чердак и оттуда стал наблюдать, что творится в Ардануче. Я видел, как турки выстрелами из ружей убивали пытавшихся спастись бегством армян. Когда наступила ночь, турки стали вытаскивать из домов, а также тащить с улицы за селение, как трупы убитых армян, так и тех которые были только ранены, привязав предварительно их веревкой за ноги. Я слышал, как некоторые из раненых, когда их вытаскивали, просили турок оставить их в покое, так как

они только ранены, но турки на такое заявление раненых армян не обращали внимания и продолжали тащить их за селение. На следующий день утром, ни одного трупа в местечке Ардануч не оказалось. Турки, при помощи почетных по мес. Ардануч татар, привели в известность, кто именно был убит из арданучцев, и составили списки оставшимся в живых армянам м. Адануч. Этим поступком было объявлено, что турки убивать их не будут, и что они приглашаются в комендантское управление. Около семидесяти армян поверили означенному заявлению турок и явились в комендантское управление. Там все они были арестованы и заключены в тюрьму. Впоследствии, я от жителя селения Ахази Махмуда Неджиб оглы, имевшего потом чин офицера турецкой кавалерии, слышал, что некоторым из заключенных в тюрьму армянам почетный по м. Ардануч Халит бек вырезал ножом глаза. Как я вспоминаю, по словам Махмуд Неджиб оглы, названный Халит бек выколол оба глаза у Геворка Чавушчяна, а Аракелу Никогосяну разбил топором голову. С наступлением ночи турки всех заключенных в тюрьму армян вывели за местечко Ардануч к обрыву Дженели-дерси, где их расстреляли и трупы сбросили с обрыва. Я сам с чердака видел, как названных армян вели из тюрьмы к указанному обрыву, а Махмуд Неджиб оглы говорил мне, что он был свидетелем того, как турки по дороге к обрыву штыками кололи отстававших армян и как они, потом, расстреляли их и трупы сбросили с обрыва. По заявлению того же Махмуд Неджиб оглы, в первую ночь турками было убито в м. Ардануч 90 армян в возрасте от 15 до 80 лет, а около обрыва Дженели-дерси было расстреляно семьдесят человек.

Допрос свидетеля ввиду позднего времени прерван. Допрос продолжался 7 марта 1919 года. Продолжаю свои показания:

В самом местечке Ардануч было убито турками также десять женщин, которые предварительно были изнасилованы ими, трупы убитых женщин были найдены совершенно голыми. Никто из детей турками убит не был. 18-19 декабря названные выше турки оставили Ардануч и отправились в селение Танзот. На следующий день, после ухода турок, в м. Ардануч явились жители окрестных татарских селений и стали веселиться, ходя по улицам Ардануч зурной и восхваляя в то же время турок за их расправу с армянами. Татары заходили тогда также в дома и если замечали, что в домах осталось что-либо уносили это с собой. По словам упомянутого выше Махмуда Неджиба оглы, татары ходили также на местонахождение трупов арданучских армян и снимали с последних решительно всю одежду. Тот же Махмуд Неджиб оглы говорил мне, что татары составили в м. Ардануч список всех оставшихся в живых арданучских женщин-армянок в возрасте от 15 до 40 лет и распределили их между собой, решив перебить всех остальных. Но привести в исполнение это свое решение им не удалось, так как вскоре в Ардануч явились русские войска. 21 декабря комендант сделал распоряжение, чтобы все аскеры и вооруженные татары отправились на фронт к г. Ардаган. Это распоряжение было объявлено через глашатаев и немедленно было выполнено указанными выше лицами. В то время в Ардануче была оставлена только турецкая команда человек в пятнадцать. Эти команды производили насилия над армянскими женщинами вплоть до прихода в Ардануч вновь назначенного турецкой властью начальника участка Неджиб бея, который отчасти прекратил эти насилия. Последние были прекращены совершенно только по вступлении в Ардануч русского войска. Часть турецкого войска, отступив от

Ардагана, пришли в Ардануч. В то время в моем трехэтажном доме расположились комендант и другие начальствующие турецкие лица. Находясь на чердаке своего дома, я, благодаря имеющимся в потолке щелям, слышал разговор турок с приглашенными пятью почетными татарами из м. Ардануч, там был также и названный Махмуд Неджиб оглы. Из разговора турок с татарами я узнал, что татары дали 20% добровольцев, но что многие из них не дойдя до позиций распустились. Комендант высказал свое недовольство татарами за то, что многие из них оказались трусами и разбежались, не доходя до турецких позиций, но в то же время благодарил татар за то, что они выполнили свое обещание относительно избиения армян. 31 декабря в Ардануче были получены сведения, что русские воинские части приближаются к местечку. Тогда все бывшие в Ардануче турецкие войска, а также местные татары окрестных селений бежали. Как в Ардануче, так и в прилегающих к нему татарских селений не осталось ни одного человека. В Ардануче остались только женщины-армянки и некоторые из местных армян. Женщины пошли тогда навстречу русским войскам, находящимся в то время в деревне Хеви, одного армянина, который и известил русских, что Ардануч и прилегающие к нему селения свободны от турецких войск и что все татары распустились. После этого, а именно 4 января 1915 года, в Ардануч прибыл русский отряд, человек в сто. Этот отряд был встречен армянами с особенной радостью. Я и женщины вышли на встречу русским войскам и на коленях встретили их, причем женщины целовали не только руки и ноги казаков, но даже их лошадей. Названный русский отряд состоял из казаков 16-го Екатеринодарского батальона. Казаки воочию убедились, какие зверства учиняли над армянами турки и татары и ввиду этого так были возмущены последними, что когда они за Арданучем увидели одного старика татарина, то немедленно отрубили ему голову. Действительно, казаки не могли не возмущаться мусульманами. При осмотре ими церкви, они нашли ее страшно загрязненной турками, все бывшее в церкви оказалось изломанным: так, кресты и иконы были разломаны и в самой церкви были человеческие испражнения. Все это, конечно, возмущало религиозные чувства казаков. В день прихода казаков в м. Ардануч ими были обнаружены там четыре татарина, в числе коих и упомянутый выше Махмуд Неджиб оглы. Из этих татар, благодаря только моей просьбе был оставлен в живых один Махмуд Неджиб оглы, а остальные были перебиты теми же казаками. Спасшийся от смерти Махмуд Неджиб оглы заявил тогда, что все имущество армян, похищенное у них татарами, находится в м. Ардануч, в домах татарских главарей, а именно Искандара Сулейман оглы, по прозвищу Мулезим, Мехты Депр оглы, Суло Депр оглы, Юсуфи Эфенди Курбан оглы, Имам Асрия Исмаил оглы и другие. Произведенным по приказанию казачьего коменданта обыском, действительно было установлено, что дома названных главарей буквально были полны награбленным у армян имуществом. Это имущество, по распоряжению коменданта, было возвращено, тем армянам, у коих оно было похищено. От Махмуд Неджиб оглы я узнал, что нашего священника Чухуньяна убили турецкие добровольцы, что после смерти его, они убили двух собак, которых они положили ему на грудь, наложили на них руки священника. По указанию Махмуд Неджиб оглы, я вместе двумя другими армянами и казачьим комендантом обнаружили труп названного священника под обрывом Дженелидерси, и он лежал в таком именно положении, как нам ранее описал Махмуд

Неджиб оглы. Последний, как я узнал от своей сестры и других армянок, принимал деятельное участие в ограблении армян и убил трех армян в числе коих два моих племянника. Впрочем, оговариваюсь, что Махмуд Неджиб оглы сим получил от армян только деньги за спасение их, убивали же армян по его распоряжению, его люди. Кроме того, Махмуд Неджиб оглы, во время пребывания турок в Ардануче, изнасиловал двух красивых армянских женщин, которых он держал при себе до прибытия казаков.

Протокол мне прочитан: Акоп Саруханян.

Член комиссии Гаврилов.

Ф. 221, оп. 1, д. 8, лл. 6-15. Подлинник. Рукопись.

Սոնյա Միրզոյան - Բաթումի մարզ: Հայերի ևս մեկ ողբերգություն

Թուրքիան, 1914 թ. հոկտեմբերին մտնելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ, առաջին հարվածը հասցրեց Բաթումի մարզին: 1914 թ. վերջերին թուրքերին հաջողվեց գրավել գրեթե ողջ Բաթումի մարզը, ինչպես նաև Կարսի մարզի Արդահան քաղաքն ու շրջակա բնակավայրերը: Զավթած տարածքներում թուրքերը, տեղի մահմեդականների հետ միացած, իրականացրին քրիստոնյա բնակչության զանգվածային կոտորածներ: Հրատարակվող փաստաթղթերը տեղեկություններ են հաղորդում Բաթումի մարզի հայ կաթոլիկ ազգաբնակչության նկատմամբ իրականացված բռնությունների, կոտորածների և մազապուրծ եղածների վիճակի մասին:

Sonya Mirzoyan – Batumi Region. Another Tragedy of Armenians.

Turkey, entering the First World War in October 1914, dealt the first blow to Batumi region. Late in 1914 the Turks managed to capture almost the entire region of Batumi, as well as the province of Kars, Ardahan city and surrounding settlement. In the occupied territories, the Turks together with Muslims, carried out mass killings of the Christians. The published document give information about the violence, massacres against the Armenian Catholic population of Batumi and the condition of the survivors.

**ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՍԵՐԿՈՄԻ
ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ**

Բանալի բառեր – Ե. Յարրո, Ք. Աշըր, Հ. Բարթոն, Բ. Աջիսոն, Ալեքսանդրասյու, Ամերկոմ, Հայոց ցեղասպանություն, գաղթականներ, որբեր, որբանոցներ, կրթություն

Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեն (Ամերկոմ) ձևավորվել է 1918 թ. այդ տարածաշրջանում 1915 թվականից արդեն գործող ամերիկյան բարեգործական հաստատությունների՝ հայկական և սիրիական նպաստամատույց կոմիտեների միավորմամբ: Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված տասնյակհազարավոր հայ որբերի խնամքն ապահովելու համար այդ կոմիտեները բազում որբանոցներ էին պահում Սիրիայում, Հունաստանում, Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Կոստանդնուպոլսում և այլուր: Կոմիտեների միավորումը Ամերկոմին ավելի արդյունավետ և նպատակաուղղված գործունեություն ծավալելու հնարավորություններ ընձեռեց: Անդրկովկասում և հատկապես Հայաստանում այդ աշխատանքը լայնածավալ բնույթ կրեց 1919 թ. գարնանից:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության խնամատարության և աշխատանքի նախարարության՝ 1919 թ. հունվարի 15-ի տեղեկագիրը արձանագրել է, որ Հայաստանի տարածքում կային 45 որբանոց և այլ տեսակի որբախնամ հաստատություններ՝ 6123 որբերով, որոնց խնամքն իրականացվում էր մասամբ կառավարության, մասամբ բարեգործական մի շարք հաստատությունների՝ Եղբայրական օգնության կոմիտեի¹, Մոսկվայի հայկական կոմիտեի², Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության³, Անգլիական

---

¹ Եղբայրական օգնության կոմիտեն ստեղծվել է ըստ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Բ-ի 1914 թ. դեկտեմբերի 28-ի կոնդակի: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ գաղթականներին օգնելու նպատակով ստեղծված այս կազմակերպությունը միայն 1914 թ. դեկտեմբեր-1915 թ. հունվար ամիսներին էջմիածնի վանքի բակում և Վաղարշապատում կերակրել է շուրջ 150.000 գաղթականների, հիմնադրել է որբանոցներ:

² Մոսկվայի հայկական կոմիտեն, որը ստեղծվել է 1914 թ. հոկտեմբերի 26-ին, հիմնականում օգնել է Առաջին համաշխարհային պատերազմից տուժած հայ կամավորներին և գաղթականներին, հիմնադրել է որբանոցներ: 1915 թ. այն ընդգրկվել է Ռուսաստանի Կարմիր խաչի ընկերության կազմում, գործունեությունը դադարեցրել 1918 թ. մարտին:

³ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը հիմնվել է 1881 թ. նոյեմբերի 15-ին Թիֆլիսում: Նյութապես օգնել է ոչ միայն հայ մտավորականներին, արվեստագետներին, այլև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական և Առաջին համաշխարհային պատերազմների, ինչպես նաև 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության հետևանքով Անդրկովկասում՝ հատկապես Թիֆլիսում, ապաստանած գաղթականներին, բացել է ծերանոցներ, անվճար սննդակայաններ, որբանոցներ: Գործել է մինչև 1921 թ.:

կումիտեի¹ կողմից: Դրանց թվում հիշատակվում էր նաև Ամերկումը, որն ուներ յոթ որբանոց՝ 640 որբերով², որոնք, լավ թե վատ, այդուհանդերձ ինչ-որ չափով խնամակալության տակ գտնվողներ էին, մինչդեռ անապաստան ու փողոցներում գիշերող որբերի թիվը Հայաստանում արդեն հաստում էր 20.000-ի սահմանագիծը: Մովի ու համաճարակների ճիւղաններում գտնվող Առաջին հանրապետության համար ուղղակի փրկություն էր այս կումիտեի՝ Հայաստանի տարածքում ևս գործելու պատրաստակամությունը, որն իր պաշտոնական ձևակերպումն ստացավ 1919 թ. ապրիլի 12-ին Հայաստանի Հանրապետության և Ամերկումի ներկայացուցիչների միջև կնքված համաձայնագրով³: Արխիվային վավերագրերը, սակայն, հավաստում են, որ այս համաձայնագիրը վերջնական չի եղել, և երկու կողմերի քննարկումների շնորհիվ պարբերաբար շտկվել կամ փոխվել են դրա որոշ դրույթներ՝ պայմանավորված Հայաստանի նորաստեղծ Հանրապետության այն շատ լուրջ մտահոգությամբ, որ որբերի խնամքին զուգահեռ՝ օտար ափերից ժամանած մարդկանց էր վերապահվում նաև փոքրիկների կրթության, նրանց հոգևոր դաստիարակության ոլորտը, որը հղի էր ապագայում հայրենիքի, սեփական ժողովրդի պատմության ու մշակույթի նկատմամբ ոչ լիարժեք պատկերացումներ ունեցող քաղաքացիներ կրթելու և դաստիարակելու վտանգով:

Նույն մտահոգությունը պահպանվել է նաև հետագայում՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո: 1919 թ. ապրիլի 12-ի պայմանագիրը վերահաստատելուց հետո՝ ընդամենը մեկ-երկու տարվա ընթացքում, այն պարբերաբար փոփոխությունների է ենթարկվել, քանի որ թե՛ Առաջին հանրապետության և թե՛ Խորհրդային Հայաստանի մտավորականներին հուզում էր հատկապես կրթական ոլորտը, որի շուրջն ավելի հաճախ են սրվել հայ-ամերիկյան տարաձայնությունները: Այս առումով հատկապես ուշագրավ են 1923 թ. հունվարի 24-ի⁴, փետրվարի 10-ի⁵, 1924 թ. մարտի 24-ի⁶ թվակիր պայմանագրերը:

Բանն այն է, որ, ընդունելով հանդերձ սովից ու հիվանդություններից, փողոցներում թափառելուց ու հակահասարակական արարքներ թույլ տալու վտանգից որբերին փրկելու գործում Ամերկումի ունեցած մեծ ու մարդասիրական դերակատարումը, հայկական կառավարող շրջանակները, արտասահմանում և երկրում՝ Ամերկումի գործունեությանը հետևող հայ մտավորա-

---

¹ Բրիտանիայում ձևավորված «Անգլիան հայ փախստականներին» կազմակերպությունը (Անգլկոմ) նպատակ ուներ օգնել կոտորածներից մազապուրծ հազարավոր հայ գաղթականներին: Այն միավորում էր մի շարք հայասիրական բարեգործական կազմակերպություններ և գործում էր բացառապես Հայաստանի տարածքում:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թթ. 20-21:

³ Տե՛ս ստորև թիվ 1 փաստաթուղթը:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թթ. 20-21:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 430, ց. 1, գ. 1280, թթ. 1-6:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 122, ց. 1, գ. 508, թթ. 13-15:

կանները զանազան գրագրություններով, մամուլում տպագրվող հոդվածներով ժամանակ առ ժամանակ հարց են բարձրացրել, թե ամերիկյան կրթական համակարգը արդյոք չի խաթարի անչափահաս հայի բարոյահոգեբանական կերտվածքը: Գաղտնիք չէր, որ բարեգործական գործունեությունից զատ ամերիկյան աշխատակազմը, ստանձնելով հայ որբերի կրթական գործը, որքան հետամուտ լիներ այս ոլորտի շուրջ պայմանագրերում ամրագրված դրույթներին, մասամբ իրականացնում էր նաև միսիոներական գործունեություն, որը Առաջին հանրապետությունում առաջացնում էր երեխաներին հայ եկեղեցուց օտարելու և նրանց մեջ կաթոլիկ կամ բողոքական դավանանք սերմանելու մտահոգություն, իսկ խորհրդային երկիրն ընդհանրապես դեմ էր կրոնի պատմությանն ու ուղղություններին նվիրված ուսումնական գործընթացին:

Ուշագրավ մի փաստ ևս: Ամերիկոմի լայնածավալ գործունեությանը զուգընթաց 1922-1924 թթ. Ալեքսանդրապոլում (Գյումրի) գործել են մասնավոր որբախնամ այլ կազմակերպություններ ևս: Դրանցից էին ամերիկյան «Բորգ»¹ ընկերությունը, նորվեգ միսիոներուհի Կատարինե Բողիլ Բյորնի² «Լուսաղբյուր» անունով 33 սաներից բաղկացած որբանոցը, որոնք շատ արագ փակվեցին վերոհիշյալ գործունեության մեղադրանքով:

Անընդհատ թարմացվող պայմանագրերը ևս չէին նպաստում դրանց այս կամ այն դրույթները երկուստեք չխախտելուն, երկկողմ բողոքներ ու մեղադրանքներ չհնչեցնելուն, սակայն փոխադարձ զիջումների, միմյանց օգնելու պատրաստակամության շնորհիվ տարաձայնությունները հարթվում էին: Այդ մասին վկայում են երկկողմ աջակցության առիթով միմյանց ուղղված շնորհակալական գրությունները:

Ամերիկոմին օգնելու, օտար երկրում նրա գործունեությունը դյուրացնելու նպատակով Հայաստանի կառավարությունն էր վճարում որբանոցներին կից ուսումնական հաստատություններում դասավանդող 130 հայ ուսուցիչների աշխատավարձը³: Գրենական պիտույքների, դասագրքերի, այլ մասնագետների պահանջի դեպքում անմիջապես հետևում էր արձագանքը. « Մեծապա-

---

¹ Ամերիկյան «Բորգ» ընկերությունը 1920-ական թթ. սկզբից Հայաստանում զբաղվել է որբախնամ աշխատանքով, սակայն միսիոներական լայն քարոզչությունը հասցրել է այնպիսի ծավալի, որ Հայաստանի կառավարության պահանջով 1923 թ. հունվարի 15-ից դադարեցրել է իր գործունեությունը և հեռացել Հայաստանից:

² Բողիլ Կատարինե Բյորն (հայտնի է որպես Մայր Կատարինե) (1871-1960) – նորվեգացի միսիոներուհի, Հայոց ցեղասպանության ակնատես: Միսիոներական կազմակերպության կողմից ուղարկվել է Արևելյան Անատոլիա, աշխատել Խարբերդում և Մուշում: Մեծ եղեռնի տարիներին խնամել և անխուսափելի մահից փրկել է հարյուրավոր անօթևան հայ կանանց և երեխաների, 1917 թ. որդեգրել է երկու տարեկան հայ որբուկ Ռաֆայելին: 1920-1930-ական թթ. Բողիլ Բյորնը հայ երեխաներ է խնամել Սիրիայի որբանոցներում, իսկ 1922-1924 թթ.՝ նաև Ալեքսանդրապոլում:

³ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 46, թթ. 27, 28, 31:

տիվ պարոն, շտապում եմ հաղորդել Ձեզ, որ նախարարությունս ամեն միջոց գործ է դնում գտնելու 2 հմուտ գիտատնտես ղեկավար եւ տեխնիքական գործում հմուտ մի դասատու, – գրում է հանրային կրթության և արվեստի նախարար Գ. Ղազարյանը¹ Ամերկումի կրթական բաժնի վարիչ Հ. Բարթոնին, – յուսով ենք շուտով հնարաւորութիւն կունենանք ուղարկելու Ձեզ 2000 օրինակ մայրենի լեզու առաջին մաս «Դասընկեր»², իսկ երկրորդ, երրորդ մասերը կկարողանանք ուղարկել, երբ տպագրութեան գործը վերջանայ...»³:

1920 թ. օգոստոսին կարճատև այցով Հայաստան ժամանած Ամերկումի գլխավոր քարտուղար Չարլզ Վիքրին մեկնելուց առաջ Գ. Ղազարյանին ուղղած նամակում գրում է. «...Չորս տարի շարունակ և նույնիսկ ավելի, ես անդադար, գիշեր թե ցերեկ աշխատել եմ հայ ժողովրդի բարօրության համար: Այժմ, երբ ինձ բախտ վիճակվեց տեսնել այդ ժողովրդին իր երկրում... ես կարող եմ վերադառնալ Ամերիկա ավելի մեծ ոգևորությամբ և Ձեր ժողովրդի և հողի հանդեպ սիրով լցված... Ես միշտ հավատով եմ վերաբերվել հայ ժողովրդի աշխատասիրությանը և բնավորությանը: Հիմա ես գիտեմ, որ հայերը ունեն երկիր և համապատասխան հնարավորություններ, որպեսզի կառուցեն կացարան և անկախ պետություն, եթե դաշնակից ուժերի կողմից ստանան պաշտպանություն և համագործակցություն»⁴:

1923 թվականից Ամերկումը ԱՄՆ–ում սկսված տնտեսական ճգնաժամի պատճառով աստիճանաբար կրճատել է իր գործունեության ոլորտը. փակվում էին գաղթականներին սնունդ մատակարարող կայանները, այլ բնակավայրերում գործող որբանոցները, փոքր տարիքի երեխաները կենտրոնացվում էին Ալեքսանդրապոլի մանկատներում, չափահասները՝ հանձնվում կառավարության հոգածությանը:

Այս միտումը նկատվում էր նաև եվրոպական երկրներում: Ամերկումի Եվրոպայի ներկայացուցիչ Գորդոն Պերրին բանակցում էր կոմիտեի կովկասյան ճյուղի տնօրեն Ե. Յարրոյի հետ, որպեսզի վերջինս աջակցի հայ որբերին՝ Հայաստան տեղափոխելու և նրանց տեղի որբանոցներում կենտրոնացնելու գործին: Պատասխան նամակներից մեկում Յարրոն ընդգծում է, որ Հայաստանի կառավարությունը պատրաստ է ընդունելու երեխաներին, մինչդեռ ինքը համոզված է, որ դրա համար խիստ կարևոր է երկրից դուրս ապրող հայերի աջակցությունը: Նա գրում է. «Այստեղ տեղեկություն կայ թե

---

¹ Գևորգ Ղազարյանը Առաջին հանրապետության հանրային կրթության և արվեստի նախարարի պաշտոնը զբաղեցրել է 1920 թ. մայիսի 5-ից մինչև 1920 թ. նոյեմբերի 23-ը:

² «Դասընկեր» այբբենարան-ընթերցարանը հրատարակվել է Թիֆլիսում 1909 թ.: Դասագրքի մանկավարժական նյութերը կազմել ու պատրաստել են Տիգրան Ռաշմաճյանը և Արշակ Չիլինկարյանը, իսկ գրական ողջ նյութը՝ Ավետիք Բսահակյանը: 1922 թ. այբբենարանի բարեփոխված տարբերակը արժանացել է ՀՄԽՀ լուսժողովմատի մրցանակին: Դասագիրքը գործածվել է մինչև 1927 թ.:

³ ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 46, թ. 135:

⁴ Թարգմանություն անգլերեն բնագրից (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 46, թթ. 159-160):

գոյութիւն ունեն զանազան կտակներ, որոնք թողնւած են ունեւոր հայերի կողմից հայ ազգի շահերը զարգացնելու նպատակով: Այս կտակները հովանաւորողների կողմից ոչ մի ջանք չի նկատուում այդ գումարները տրամադրելու այն միակ երկրի զարգացման համար, որտեղ հայկական կեանք կայ եւ ազգային գոյութիւն: Եթէ ներկայ Հայաստանը յառաջադիմելու է, նա պետք ունի, եւ ստիպողաբար պետք ունի բոլոր գումարներին, զորս հնարաւոր կը լինի տրամադրել իրեն.... Թոյլ տւեք աւելացնել թէ իմ անհատական հաստատ համոզումս է թէ Հայաստանի կառավարութեան ներկայ պաշտօնեաները գործունէայ են իրենց գործին մէջ, խելօք եւ արդիւնաւոր, եւ թէ այս երկրում ծախսուած որնէ դրամագումարս պիտի գործածուի այստեղ ապրող Հայ ժողովուրդի լաւագոյն շահերին համար»¹:

1923 թ. հունվարին Ամերկոմի խնամքի տակ գտնվող որբանոցներում ընդգրկված էին 21.635 որբեր, որոնցից 20.367-ը սովորում էին որբանոցներին կից մանկապարտեզներում, դպրոցներում, դպրոց-արհեստանոցներում, մանկավարժական տեխնիկումում, բուժքույրերի դասընթացներում: Միայն Ալեքսանդրապոլի Պոլիգոնի որբանոցներին կից գործել են 10 դպրոց՝ 104 ուսուցիչներով և բարձր դասարանն ավարտած 25 աշակերտ-ուսուցիչներով, 5305 աշակերտներով, որոնց՝ տարիքային առումով գերակշռող մասը՝ 3519, եղել են 10-ից 14 տարեկան երեխաները²:

1926 թ. հունվարին Ամերկոմի խնամքի տակ կային դեռևս 8234 որբեր³:

Ամերկոմը իր գործունէությունը Հայաստանում դադարեցրեց 1931 թ., և անկախ ամեն ինչից, բարի համբավ թողեց երկրում, քանի որ տնտեսական անմխիթար կացության մէջ գտնվող հայ ժողովուրդը միշտ անկեղծ շնորհակալությամբ է գնահատել ամերիկյան ժողովրդի մարդասիրական առաքելությունը:

Ստորև հրապարակվող փաստաթղթերը մասամբ լուսաբանում են 1919-1929 թթ. կրթական ոլորտում Ամերկոմի ծավալած գործունէությունը: Հայերեն և ռուսերեն փաստաթղթերում, բացի կետադրական մասնակի շտկումներից, ուղղագրական և լեզվաոճական միջամտություններ չեն կատարվել⁴:

ԷՄՄԱ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

1

Հայաստանի Հանրապետության խնամատարության և աշխատանքի նախարար Ս. Թորոպյանի զեկուցագիրը Նախարարների խորհրդին՝ Ամեր-

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 42, թթ. 320-324:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 489, թ. 44 :

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 39, ց. 1, գ. 2, թ. 17:

⁴ Հայերեն փաստաթղթերի մի մասը գրված է դասական ուղղագրությամբ, մի մասը՝ 1922 թ. ընդունված փոփոխություններով, սակայն միշտ չէ, որ պահպանվել են դրանց ուղղագրական կանոնները: Ուստի ձեռնպահ մնացինք դրանցում շտկումներ կատարելուց:

կոմի ներկայացուցչի հետ կազմած համաձայնագրի նախագծի մեջ փոփոխություն մտցնելու վերաբերյալ վճիռ ստանալու մասին

5 ապրիլի 1919 թ.

Երևան

Համաձայն Մինիստրների Խորհրդի 1919 թ. Մարտի Բ-ի նիստի¹ որոշման՝ բանակցելով Ամերիկական կոմիտեի Երևանի ներկայացուցիչ կապիտան Էլդերի հետ, եկանք որոշ համաձայնության ու կազմեցինք պայմանագրի նախագիծը: Ամերիկական կոմիտեի Երևան ժամանած անդամները, քննելով այդ նախագիծը, մի կէտի նկատմամբ իրենց անհամաձայնությունն են յայտնում: Այդ կէտը վերաբերում է Մոսկւայի կոմիտեի, Եղբայրական օգնության և Հայոց բարեգործական ընկերության որբանոցներին և խմբագրած է այն իմաստով, թէ յիշեալ որբանոցների ներքին կառավարութիւնը մնում է վերոյիշեալ ընկերութիւնների ձեռքին, իսկ Ամերիկական կոմիտեն նրանց ծախքերն է հոգում և դրամականի հաշիւը պահանջում: Այժմ Ամերիկական կոմիտեն պահանջում է այդ կէտը փոխել այն իմաստով, որ այդ որբանոցներն ևս տրուում են Ամերիկական կոմիտեին ի կատարեալ տնօրինումին: Գտնելով, որ խնդիրը ծանրակշիռ է, Մինիստրների Խորհրդի վճիռը անհրաժեշտ եմ գտնում²:

Խնամատարութեան և աշխատանքի մինիստր՝ Սահակ Թորոսեան³

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թ. 77 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

2

Հայաստանի Հանրապետության խնամատարության և աշխատանքի նախարար Ս. Թորոսյանի և Ամերկոմի հայկական բաժանմունքի լիազոր կապիտան Էլդերի միջև կնքված համաձայնագիրը Հայաստանի պետական և հասարակական հաստատությունների որբանոցներն ու հիվանդանոցներն Ամերկոմին հանձնելու մասին

12 ապրիլի 1919 թ.

Երևան

1919 թ. Ապրիլի 12-ին ներքոյ ստորագրեալներս՝ Հայաստանի Հանրապետութեան խնամատարութեան մինիստրը և Մերձաւոր Արևելքի Ամերիկեան նպաստամատոյց կոմիտեի հայկական բաժանմունքը՝ յանձին նոյն բա-

---

¹ Նիստը կայացել է մարտի 3-ին:

² Խնդիրը լուծվել է հոգուտ Ամերկոմի պահանջի: Տե՛ս թիվ 2 փաստաթուղթը:

³ Թորոսյան Սահակ Դավթի (1885-1940) – ՀՅԴ կուսակցության անդամ, մանկավարժ: 1919 թ. փետրվարի 7-ին նշանակվել է ՀՀ խնամատարության (հետագայում՝ խնամատարության և աշխատանքի) նախարար: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո երեք անգամ կալանավորվել է, արտրվել: 1938 թ. դատապարտվել է գնդակահարության, որը հետաձգվել է:

Ժանմունքի լիազոր կապիտան Էլդերի, բանաւոր և անձամբ բանակցութիւնների հիման վրայ կայացրինք հետևեալ համաձայնութիւնը.

1. ՀՀ խնամատարութեան և աշխատանքի մինիստր Սահակ Թորոսեանը Ամերիկեան կոմիտէի հայկական բաժանմունքին է յանձնում ինչպէս Հայաստանի, նոյնպէս և Վրաստանի սահմաններում գտնուող թէ՛ հայ պետական ու հասարակական կազմակերպութիւնների որբանոցներում, ապաստարաններում և մանկական հիւանդանոցներում պատսպարուած և թէ՛ դեռ անպատսպար մնացած որբերի ամբողջ խնամքը, պահպանութիւնն ու դաստիարակութիւնը, առանց որբերի թուի սահմանափակումի: Որբերի դաստիարակութեան ու կրթութեան գործը պետք է տարուի Հայաստանի կրթութեան մինիստրութեան մշակած ծրագրով:

2. Հայաստանում, ինչպէս նաև Վրաստանում գոյութիւն ունեցող որբանոցների թւում կան Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութեան, Եղբայրական օգնութեան, Մոսկուայի Հայկական կոմիտէի և այլ հասարակական կազմակերպութիւնների որբանոցներ, ապաստարաններ և մանկական հիւանդանոցներ, որոնք նոյնպէս յանձնում են Ամերիկեան նոյն կոմիտէին միևնոյն պայմաններով:

Օանոթութիւն. 2-րդ կետում յիշատակուած կազմակերպութիւնները հնարաւորութիւն ունեն վերստանալ իրենց որբանոցները, եթէ նրանք ցանկութիւն կյայտնեն պահպանելու այդ որբանոցները իրենց սեփական միջոցներով:

3. Գոյութիւն ունեցող որբանոցների, ապաստարանների և մանկական հիւանդանոցների ամբողջ գոյքը և կահաւորութիւնը յանձնուած է Ամերիկեան կոմիտէի հայկական բաժանմունքին:

4. Պետական կառավարական այն բոլոր շէնքերը, որոնց մէջ ներկայիս հաստատուած են որբանոցներ, ապաստարաններ կամ մանկական հիւանդանոցները, ձրիաբար դրում են Ամերիկեան կոմիտէի հայկական բաժանմունքի տրամադրութեան տակ:

5. Հայաստանի կառավարութիւնը պարտաւորուած է հնարաւորութեան սահմաններում Ամերիկեան կոմիտէի տրամադրութեան տակ դնել յարմարաւոր շէնքեր՝ որբերի պահպանութեան նպատակների համար:

6. Ամերիկեան կոմիտէի հայկական բաժանմունքը պարտաւորուած է պատսպարել, խնամել և դաստիարակել իր միջոցներով որբերը մինչև այն ժամանակ, երբ ունէ այլ կազմակերպութիւն կամ ապագայում Հայաստանի նկատմամբ իրաւասու կառավարութիւնը հնարաւոր կհամարի իր վրայ վերցնել որբերի խնամքի և դաստիարակութեան գործը:

7. Ամերիկեան կոմիտէի հայկական բաժանմունքի գործունէութեան դադարեցման կամ որբանոցները վերադարձնելու պարագային որբանոցների, ապաստարանների և մանկական հիւանդանոցների ամբողջ գոյքը, կահաւորութիւնը և ստացուածքը դրում է Հայաստանի Հանրապետութեան տրամադրութեան տակ:

8. Յանձին Հայաստանի խնամատարութեան և աշխատանքի մինիստրի՝ Հայաստանի կառավարութեանը վերապահում է բարոյական վերահսկողութիւնը Ամերիկեան կօմիտէի որբանոցներում, ապաստարաններում, մանկական հիւանդանոցներում և, առհասարակ, որբանոցային հաստատութիւններում որբերի խնամքի և դաստիարակութեան գործի կազմակերպութեան և ընթացքի նկատմամբ, առանց, սակայն, միջամուխ լինելու Ամերիկեան կօմիտէի ներքին խնդիրներին և կարգուկանոնին:

9. Որբանոցների, ապաստարանների և մանկական հիւանդանոցների Ամերիկեան կօմիտէի հայկական բաժանմունքին փոխանցելու ժամանակը նշանակուում է 1919 թ. Մայիսի 1-ը:

10. Ամերիկեան կօմիտէն իր վրայ վերցնում է որբերի խնամքի, պահպանութեան և դաստիարակութեան ամբողջ ծախքերը ստանձնումի օրից՝ 1919 թ. Մայիսի 1-ից:

11. Մինչև 1919 թ. Մայիսի 1-ը որբանոցների, ապաստարանների և մանկական հիւանդանոցների համար կատարուած բոլոր ծախքերը՝ կանխիկ թէ ապառիկ, վճարել պարտաւորուում է Հայաստանի Հանրապետութեան խնամատարութեան և աշխատանքի մինիստրութիւնը:

Հայաստանի Հանրապետութեան խնամատարութեան և աշխատանքի մինիստր՝ Ս. Թորոսեան

Մերձաւոր Արևելքի Ամերիկեան Նպաստամատոյց կօմիտէի հայկական բաժանմունքի գլխաւոր լիազօր՝ կապիտան Էլդեր

ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 94, թթ. 14-15, պատճեն, ձեռագիր:

3

Ամերկումի բժշկական գործերի վարիչ Բ. Աշըրի գրութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան ներքին գործերի, լուսավորութեան, խնամատարութեան նախարարներին՝ որբերին խնամելու համար հարմար շինութիւններ տրամադրելու խնդրանքով

16 ապրիլի 1919 թ.
Երևան

Պարոնայք,

Ի նկատի ունենալով Կառավարութեան յայտնի շահագրգռութիւնը փախստականների վիճակի մասին և այն խոստումը, որ արած է Հայկական Կառավարութեան և Մերձաւոր Արևելքի Ամերիկեան օգնութեան կոմիտէի միջեւ, թէ Կառավարութիւնը պիտի տրամադրի յիշեալ Կոմիտէին բոլոր անհրաժեշտ շինութիւնները նրա գործերի համար, միեւնոյն ժամանակ ի նկատի ունենալով այն մեծ վտանգը, որ սպառնում է քաղաքի առողջապահութեան խճողման առթիւ այն փախստականներին, որոնց մէջ այժմս վարակիչ

հիւանդութիւնները արագութեամբ տարածուում են, և նոյնպէս ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Հայկական Կառավարութիւնը խնդրել էր Ամերիկեան կոմիտէից իր վրայ վերցնել որբերի խնամատարութեան հոգսը և բժշկական օգնութիւնը, մենք խնդրում ենք շտապեցնել, որ քաղաքի մեջ գտնուող յարմար վայրերը իսկոյն և եթ տրամադրուեն երկու հազար անտեր փախստական երեխաների համար, որոնք սպառնում են մեծ վտանգ քաղաքի առողջապահութեանը:

Քննելով պայմանները և լիովին ըմբռնելով, թէ որքան կարեւոր է մատաղ սերնդի համար բարձր կրթութեան պահանջը, այնուամենայնիւ մենք եկել ենք այն եզրակացութեանը, որ վերոյիշեալ մանուկների կեանքի պահպանութիւնը կրթութիւնից առաջնակարգ տեղ պիտի բռնէ:

Այս բոլորը ի նկատի ունենալով, մենք յարգանօք խնդրում ենք հետեւեալ շինութիւնները անյապաղ մեր տրամադրութեան տակ դնել, որպէսզի մենք կարողանանք տեղաւորել որբերը. գիմնագիւղի մեծ և կիսակատար շինութիւնը Աստաֆեան¹ փողոցի վրայ, սրանից գատ կամ հին բերդի զօրանոցը և կամ Քանաքեռի:

Հարիւրաւոր հիւանդ փախստական երեխաների համար օրիորդաց մեծ սեմինարիան Աստաֆեան փողոցի վրայ, իր բակով և պարտեզով, որը սրանից առաջ գործածուած էր զինուորական հիւանդանոցի և տիֆով վարակուածների համար. այդ շէնքը այժմ դատարկ է:

Զբոսարանի և ապաստարանի համար՝ Անգլիական այգին² իր շինութիւններով միասին:

Ի նկատի ունենալով, որ իւրաքանչիւր օրւայ յապաղումն շատ կեանքեր պիտի խլէ, մենք խնդրում ենք որ կարգադրութիւնները լինեն անմիջապէս³:

Խորին յարգանօք Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան օգնութեան կոմիտէի բժշկական գործի վարիչ՝ Քլարենս Տ. Աշըր

ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թ. 85 և շրջ., վավերացված պատճեն, մեքենագիր:

---

¹ Ներկայիս Աբովյան փողոցը:

² Երևանում գտնվող Բուսլիայի ներկայիս դեսպանության հարևանությամբ այգին է (խորհրդային շրջանում կոչվում էր «Կոմայգի»):

³ Ամերկումի պահանջը կատարվել է: Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թ. 98:

Ամերկոմի ներկայացուցիչ Տ. Լոներգանի գրությունը հանրային կրթության և արվեստի նախարար Ն. Աղբալյանին՝ Ամերկոմի որբանոցներում աշխատելու համար հոգևորականներ տրամադրելու մասին

17 նոյեմբերի 1919 թ.

Թիֆլիս

Касаясь нашего сегодняшнего разговора о религиозных службах по Воскресеньям в приютах N[ear] E[ast] R[elief]-² (Помощь на Ближнем Востоке) не будете ли Вы так добры помочь нам, и через Католикоса³ снабдить нас священниками на известный период – пока только по Воскресеньям, для наших приютов.

Вопрос о вознаграждении, дело Армянского Правительства т. к. эти дети сделаются в будущем гражданами Армении, а религия эссенция гражданственности.

В дополнение, эти дети в громадном количестве без отцов и матерей и Армянское Правительство должно работать для их развития.

Не будете ли Вы так добры оказывать нам содействие и о своем ответе сообщить начальнику штаба N[ear] E[ast] R[elief] Тифлис.

С выражением моего уважения Вам за заместителя Верховного Комиссара полковника Рея полковник Генерального штаба Т. Лонерган

ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 46, թ. 19, պատճեն, ձեռագիր:

Երևանի փոխթեմակալի պաշտոնակատար Հակոբ ավագ քահանա Խաչվանքյանի գրությունը Հայաստանի Հանրապետության հանրային կրթության և արվեստի նախարարին Ամերկոմում աշխատանքի նշանակված քահանաների մասին

14 փետրվարի 1920 թ.

Երևան

¹ Աղբալյան Նիկոլ Պողոսի (1873-1947) – հասարակական-քաղաքական գործիչ, գրականագետ, մանկավարժ, ՀՅԴ կուսակցության անդամ: Սովորել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, Մոսկվայի, Լոզանի, Սորբոնի համալսարաններում: 1918-1920 թթ. եղել է Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի անդամ, 1919 թ. նշանակվել կրթության և արվեստի նախարար: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո տարագրվել է արտասահման, 1930 թ. բնակություն հաստատել Բեյրութում, եղել Նշան Փալանճյանի ճեմարանի տնօրեն:

² Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կոմիտե:

³ Գևորգ Ե Սուրենյանց (1847-1930) – Ամենայն հայոց կաթողիկոս (1911-1930): Նրա՝ 1914 թ. դեկտեմբերի 28-ի թվակիր կոնդակով է ստեղծվել Եղբայրական օգնության կոմիտեն: Նա 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի եռանդուն կազմակերպիչն էր, չի հեռացել Էջմիածնից, և նրա հովվապետական օրհնությամբ Մայր աթոռի միաբաններից շատերը Սարդարապատի ճակատամարտի բախտորոշ օրերին ռազմաճակատի առաջին գծում եղել են հայ մարտիկների կողքին: Մարմինն ամփոփված է Էջմիածնի Մայր տաճարի բակում:

Երևանի Փոխ-Թեմակալ Գերապատիվ Տ. Խորեն եպիսկոպոսը¹ Եւրոպա մեկնելուց առաջ յանձնարարեց ինձ հաղորդել Ձերդ Պայծառափայլութեանը, որ Ամերիկեան որբանոցների եկեղեցական, կրօնա-բարոյական պետքերի համար նշանակուած են քահանաները.

Երեւանում՝ Յակոբ աւ. քահ. Խաչվանքեան

Միմէօն քահ. Աբրահամեան

Դարաքիլիսայում՝ Խորեն քահ. Խանգաղեան

Դարսում՝ քահանաներից յարմարագոյնը, որի մասին արդէն գրած եմ տեղի Տեր Փոխանորդին տնօրէնութիւն անելու, իսկ Ալեքսանդրապօլում արդէն նշանակուած է:

Այդ մասին գրել եմ նաեւ Ամերիկեան որբանոցների վարչութեան ի գիտութիւն եւ ի տնօրէնութիւն²:

Երեւանի Փոխ Թեմակալի պաշտօնակատար Յակոբ աւ. քահ. Խաչվանքեան

ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 46, թ. 71, բնագիր, մեքենագիր:

6

Հայաստանի Հանրապետության հանրային կրթության և արվեստի նախարար Գ. Ղազարյանի գրությունը Կարսի բերդապետ զեներալ Դանիել բեկ Փիրումյանին՝ Ամերկումի որբանոցներին շենքեր տրամադրելու մասին

28 հուլիսի 1920 թ.

Երևան

Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ դժբախտ հայ որբերը Կարսում որբանոցների յարմարութեան բացակայութեան պատճառով ոչ նպաստաւոր պայմանների մէջ են գտնուում եւ նոցա դրութեան բարեփոխումն առաջնակարգ պահանջ է դարձել Հանրապետութեանս համար ու այցի առաջ ունենալով, որ հայ որբերի մեր ապագայ սերունդի վիճակի բարելաւումն անշուշտ Ձեր սրտին շատ մօտ կլինի, խնդրում եմ Ձեզ հաճիք կարգադրել, որ բերդի ձորի որբանոցների մօտ գտնուող սպաների բնակարանների

---

¹ Խորեն Ա Մուրադբեկյան (1873-1938) – Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1932-1938 թթ., հաջորդել է Գևորգ Ե Մուրեկյանցին: 1910-1923 թթ. եղել է Երևանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ: 1938 թ. Վեհարանի իր բնակարանում խեղդամահ է արվել, աճյունը ամփոփված է Էջմիածնի Մայր տաճարի բակում:

² Տե՛ս նույն գործում, թ. 72:

³ Դանիել բեկ Աբխաղումի Փիրումյան (Փիրումով) (1861-1921) – Հայաստանի առաջին Հանրապետության բանակի զեներալ-լեյտենանտ: Մասնակցել է 1918 թ. Սարդարապատի հերոսամարտին, եղել ռազմաճակատի հրամանատար, Կարսի բերդապահ, 1920 թ. սեպտեմբերին նշանակվել է Կարսի զեներալ-նահանգապետ: 1921 թ. բոլշևիկների կողմից գնդակահարվել է Դարաքիլիսայում:

երկու շինությունն ու նրանց կից հիւանդանոցի շէնքը տրամադրւի որբերին եւ յանձնի Ամերիկեան կոմիտէին:

Նոյնպէս նախարարութեանս յոյժ ցանկալի կլինէր բարեհաճ կարգադրութեամբ չզլանայիք 2-րդ գումարտակի քաղաքի շէնքը դատարկել տալ այնտեղ 4000 որբ երեխաների համար դպրոց բաց անելու:

Նախարարութիւնս լիայոյս է, որ Դուք, պ. գեներալ, ընդառաջ կգաք մեր այս դիմումին, որով հնարաւորութիւն տւած կլինէիք որբերի կրթական գործը կանոնաւոր հիմքերի վրայ դնելու:

Հանրային կրթութեան եւ արւեստի նախարար [Գ. Ղազարյան]

ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 46, թ. 104 և շրջ., պատճեն, մեքենագիր:

7

Ամերկոմի կրթական մասի ղեկավար Հ. Բարթոնի գրութիւնը Հայաստանի Հանրապետության հանրային կրթության և արվեստի նախարար Գ. Ղազարյանին որբանոցների դպրոցների ուսուցիչների կայանայիք համագումարին ներկայացուցիչ ուղարկելու մասին

Օգոստոս, 1920 թ.

Ալեքսանդրապոլ

Ներկայ ամսոյս Օգոստոս 21-ին տեղի է ունենալու Ամերիկեան որբանոցային դպրոցներու ուսուցչական համագումարը՝ խորհրդածելու յառաջիկայ ուսումնական տարւայ կրթական գործին:

Համագումարին պիտի մասնակցեն վճռական ձայնի իրաւունքով Ամերիկեան որբանոցային դպրոցներու վերատեսուչները, աւագ ուսուցիչները, ընտրւած և մասնաւոր ուսուցիչները, ընտրւած ուսուցչական խումբի կողմէ:

Ուստի կը խնդրուի դրկել և Ձեր ներկայացուցիչը՝ մասնակցելու կատարուելիք աշխատանքներուն:

Համագումարին աշխատանքները պիտի ըլլան.

1. Պետութեան դաստիարակութեան ուղղութիւնն ու ծրագիրը:
2. Ամերիկեան նպաստամատոյցի կրթութեան ուղղութիւնն ու ծրագիրը:
3. Կրթութեան նպատակն ու ձգտումը:
4. Տիպար դաստիարակութիւնը և ուսուցման եղանակը:
5. Արհեստագիտական և գյուղատնտեսական ուսուցումը:
6. Կրօնական դաստիարակութիւնը:
7. Դպրոցներու տիպերը (որբանոցային).
ա) մանկապարտէզ
բ) մի դասեան դպրոց 8-12 տարեկաններու.
գ) երեք դասեան դպրոց (վեցամեայ) 12-16 տարեկաններու:
8. Դպրոց և կարգերու կազմութիւն:
9. Դպրոցական առողջապահութիւն (ֆիզիքական և բարոյական):

10. Դպրոցական կարգապահություն:

Կը խնդրուի նախօրօք յայտնել Ձեր ներկայացուցչի անունը:

Յարգանք Ն. Բարթոն

ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թ. 120 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

8

Հայաստանի Հանրապետության հանրային կրթության և արվեստի նախարարության տարրական դպրոցների բաժնի վարիչ Գ. Էդիլյանի՝ գրությունը Թիֆլիսի Հովնանյան դպրոցի² տեսուչ՝ Դեմիրճյանին՝ կույր երեխաների հետ աշխատելու համար ուսուցիչ փնտրելու խնդրանքով

3 սեպտեմբերի 1920 թ.

Երևան

Մեծարգոյ Պարոն Դեմիրճեան,

Խնդրում եմ տեղեկացնել արդեօք Թիֆլիսում կը գտնուի մի հայ ուսուցիչ, որը ծանօթ լինի կույր երեխաներին ուսուցանելու եղանակներին: Ամերիկեան կոմիտեն Ղարաքիլիսայում այս տարի բանալու է կույր երեխաների յատուկ դպրոց և պատրաստ է տալ դասատուին լաւ վարձատրութիւն և յարմարութիւններ: Դիմումն անել Ղարաքիլիսէի Ամերիկեան կոմիտէի ճիւղին:

Հանրային կրթութեան մինիստրութեան տարրական դպրոցների բաժնի վարիչ Գ. Էդիլեան

ՀԱՍ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 46, թ. 122, ինքնագիր:

---

¹ Էդիլյան Գուրգեն Մեսրոպի (1885-1942) – մանկավարժ, հոգեբան, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, հասարակական գործիչ: 1916 թ. Անդրկովկասի գաղթականական որբանոցների տեսուչն էր, կազմակերպել է անապաստան երեխաների կրթության ու դաստիարակության գործը: Եղել է Առաջին հանրապետության հանրային կրթության և արվեստի նախարարության տարրական դպրոցների բաժնի վարիչը: 1921-1933 թթ. դասախոսել է ԵՊՀ-ում: Ստալինյան բռնադատության զոհերից է, հետազայում արդարացվել է:

² Հովնանյան կամ Մարիամյան-Հովնանյան օրիորդաց դպրոցը հիմնվել է Թիֆլիսում 1877 թ.: Գործել է մինչև 1920 թ.՝ պարբերաբար փակվելով և բացվելով: Տեսուչներից են եղել անվանի մանկավարժներ Տ. Ռաշմաճյանը, Ստ. Մալխասյանցը, Տ. Տեր-Միրաքյանը:

³ Նամակը հասցեագրվել է դպրոցի տեսուչ Դեմիրճյանին. ամենայն հավանականությամբ հեղինակը այն ուղղել է գրող Դերենիկ Դեմիրճյանին, որը 1910 թվականից դասավանդում էր դպրոցում: Հովնանյան դպրոցի տեսուչը 1914-1921 թթ. եղել է անվանի մանկավարժ Հովհաննես Տեր-Միրաքյանը:

9

ՀԱԽՆՉ լուսժողկոմատի գրությունը Ամերկոմի կրթական բաժնի վարիչին Ամերկոմի դպրոցներում բարոյագիտության դասավանդումը արգելելու մասին

5 հոկտեմբերի 1922 թ.
Երևան

Ձեր սեպտեմբերի 29-ի գրությանն ի պատասխան պարտք եմ համարում հայտնել, որ մեր վերջին անգամ ունեցած խոսակցության ժամանակ մենք համաձայնության եկանք, որ Ամերկոմի դպրոցները իր ամբողջությամբ պետք է կիրառեն խորհրդային դպրոցների ծրագիրը: Այդ ծրագրով բարոյախոսության դասավանդությունը խորհրդային դպրոցներում չի թույլատրվում, հետևապես և Ամերկոմի դպրոցներում էթիկայի դասընթացք չպիտի լինի: Ինչ վերաբերում է անգլիական լեզվին, Ամերկոմի կրթական բաժինը կարող է յուր դպրոցներում ավանդել այդ լեզուն, քանի որ և խորհրդային դպրոցներում ավանդվում են եվրոպական լեզուներ:

Լուսժողկոմի ժամանակավոր պաշտոնակատար¹

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 399, թ. 32, պատճեն, մեքենագիր:

10

ՀՄԽՉ լուսժողկոմ Ա. Մոսվյանի² գրությունը Ամերկոմի դպրոցների լիազոր էլիտերին կրթական գործի կազմակերպման մասին

3 ապրիլի 1923 թ.
Երևան

Համաձայն Անդրկովկասյան Ֆեդերատիվ Հանրապետության կառավարության և Ամերիկյան Նպաստամատույց կոմիտեի միջև կնքված համաձայնագրի՝ Ամերկոմի բոլոր որբանոցներում, մանկատներում ու դպրոցներում սաների դաստիարակությունը տարվելու է համապատասխան հանրապետությունների լուսավորության կոմիսարիատների հսկողության ներքո (տե՛ս համաձայնագրի § 5)³:

Կրթական-դաստիարակչական գործը նորմալ ընթացքի մեջ դնելու և հսկողությունը կանոնավորելու համար, և որպեսզի միաժամանակ կասեցրած լինենք ամեն մի թյուրիմացություն, որ կարող է տեղի ունենալ ապագա-

¹ Փաստաթուղթը ստորագրված չէ:

² Մոսվյան Ասքանազ Հարությունի (1885-1929) – պետական գործիչ, 1921-1923 թթ. Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի, 1923-1929 թթ.՝ լուսավորության ժողովրդական կոմիսար և Ժողկամխորհի նախագահի տեղակալ:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 1280, թթ. 1-6:

յում, անհրաժեշտ ենք համարում Ձեզ մոտավոր կերպով ծանոթացնել այն գործելակերպին, որ կիրառվելու է մեր կողմից:

1. Դպրոցներում, մանկապարտեզներում, արհեստանոցներում և սկաուտական կազմակերպություններում հսկողությունը տարվում է լուսավորության կոմիսարիատի սոցիալական դաստիարակության և պրոֆտեխնիկական կրթության վարչությունների կողմից՝ համապատասխան լուսաթիւնների միջոցով:

2. Հրահանգիչները պարտավոր են հսկել, որ դպրոցական ծրագրերն ու կանոնադրությունները ճշտությամբ իրականացվեն կյանքում, հարկ եղած դեպքում իրենց ցուցումներն ու դիտողություններն են անելու տեղում, եթե այդ վերաբերում է ծրագրին, կանոնադրությանը, մեթոդին, դպրոցական պիտույքներին և այլն: Բոլոր այն խնդիրներում, որ նախատեսված չեն և կարող են սկզբունքային տարաձայնությունների տեղիք տալ, հրահանգիչները դիմում են կենտրոնին՝ հատուկ ցուցումներ ստանալու:

3. Կրթական-դաստիարակչական գործը արժանավայել բարձրության վրա դնելու համար լուսաթիւնները հրահանգիչների միջոցով կազմակերպում են դասընթացներ (կուրսեր), համագումարներ, դասախոսություններ, փորձնական ցուցադրական դասեր, ցուցահանդեսներ և այլն՝ անհրաժեշտ ծախսերի վերաբերմամբ համաձայնության գալով Ամերկումի հետ:

1. Լուսաթիւնները ստանում են պարբերաբար գրավոր տեղեկագրեր Ամերկումի դպրոցների և դպրոց-արհեստանոցների վարչություններից:

Աչքի առաջ ունենալով այն հանգամանքը, որ որբանոցների սասները ավելի քան կարիք ունեն մոտ ապագայում ինքնուրույն պրոֆեսիոնալ տեխնիկական աշխատանքի անցնելու, անհրաժեշտ է պրոֆտեխնիկական կրթությանը զարկ տալու:

2. Այս իսկ տեսակետից անհրաժեշտ է ներկայումս գոյություն ունեցող Ա աստիճանի դպրոցներին կից բանալ տեխնիկումներ, գլխավորապես՝ գյուղատնտեսական:

3. Մանկատներին կից արհեստանոցներին տալ այնպիսի կազմակերպչական ձև, որ նրանք կարող լինեն ծառայել Ա և Բ աստիճանի դպրոցներին՝ աշխատանքային դպրոցի հիմնական պահանջները իրականացնելու:

4. Հասակավոր տղաների համար կազմակերպված արհեստանոցներում կիրառել աշխատանքի կոմիսարիատի աշխատանքին վերաբերող օրենքները:

5. Աղջիկների համար հիմնել պրոֆեսիոնալ դպրոցներ, դպրոց-արհեստանոցներ, որ առաջնորդվելու են պետական նման հիմնարկների կանոնադրության ծրագրով:

Լուսժողկոմ՝ Ա. Մռավյան

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 442, թ. 45, բնագիր, մեքենագիր:

Անդրֆեդերացիայի Ժողովուրդի նախագահ Շ. Էլիավայի¹ գրությունը Ամերկոմում ՀՄԽՀ Ժողովուրդի ներկայացուցիչ Ն. Տեր-Ղազարյանին՝ հետագա համագործակցության առաջարկի առիթով իր շնորհակալությունը անդրծովյան գործողությունների զլխավոր տնօրեն Բ. Աջիսունին հայտնելու խնդրանքով

6 օգոստոսի 1928 թ.
Թիֆլիս

Прошу сообщить Генеральному директору Заморских операций Амеркома гр. Ачесону, что его письменное предложение, адресованное мне 22 Июля т. г., по поводу окончательной ликвидации помощи сиротам, находящимся на иждивении Комитета, Закавказским Правительством одобрено и принято к сведению, на основании чего существующий договор между Закавказским Правительством и Амеркомом отсрачивается до 1-го Ноября 1929 года на старых началах.

Ходатайство Амеркома по поводу дальнейшего ввоза тюков старой одежды и продажи излишка товаров удовлетворено; детали поручаю Вам выработать с Амеркомом и оформить письменно.

Передача 350 до 400 детей СНК Армении одобрена также, а потому необходимо установить с Амеркомом количество передаваемых детей, сроки и размер субсидии.

В отношении же постоянной работы Амеркома, Закавказское Правительство, относясь доброжелательно к предложению Комитета об учреждении на его средства сельско-хозяйственной школы в Закавказском масштабе с программой государственных школ для сирот, находящихся на его попечении, находит необходимым подвергнуть это предложение детальному изучению, тем более, что окончательное решение его находится в связи с обсуждением вопроса Исполнительным Комитетом в Нью-Йорке.

Прошу передать гр. Ачесону и всем сотрудникам иностранного персонала Амеркома от имени Закавказского Правительства наши наилучшие пожелания за их плодотворную работу по оказанию помощи сиротам.

Председатель Совета Народных Комиссаров ЗСФСР Ш. Элиава
ՀԱՍ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 664, թ. 36, վավերացված պատճեն, մեքենագիր:

Ամերկոմի անդրծովյան գործողությունների զլխավոր տնօրեն Բ. Աջիսունի նամակը Ամերկոմում ՀՄԽՀ Ժողովուրդի ներկայացուցիչ Ն. Տեր-Ղազարյանին Հայաստանի հետ հետագա համագործակցությունը շարունակելու պատրաստակամության շուրջ

13 օգոստոսի 1928 թ.
Բաթումի

---

¹ Էլիավա Շավա Զուրաբի (1883-1937) – խորհրդային պետական և կուսակցական գործիչ, 1923-1927 թթ. եղել է Վրաստանի, իսկ 1927-1931 թթ. Անդրֆեդերացիայի Ժողովուրդի նախագահ: 1937 թ. բռնադատվել է և գնդակահարվել: Հետմահու արդարացվել է:

Многоуважаемый гр. Тер-Газарян,

Я хочу официально известить Вас о получении Вашего письма за N 870, к которому была приложена копия письма от Председателя Заксовнаркома гр. Элиава, адресованного Вам от 6-го Августа 1928 г. Это письмо было ответом на мое письмо от 22-го Июля, которое указывало предложения Амеркома для окончательной ликвидации его приютской программы и которое говорило о предложениях по поводу продления воспитательной работы.

Прошу Вас уверить гр. Элиава в моем громадном удовольствии по поводу получения этого ответа на мое письмо и по поводу того, что планы, которые мы обсуждали совместно так тщательно, встретили его полное одобрение.

Я повезу нашему Исполнительному Комитету в Нью Йорк его письмо, написанное Вам, и подробно извещу моих коллег там о результатах нашего обсуждения. Я уверен, что они будут заинтересованы отношением Закавказского Правительства к постоянной работе и мое искренне убеждение, что как результат наших обсуждений и на основе взаимного доверия, которое установилось восьмилетней совместной деятельностью, какаянибудь созидательная работа в этом направлении будет иметь место.

Перед своим отъездом с Кавказа, я хочу поблагодарить через Вас гр. Элиава и власти в Эривани за все те любезности, которые они оказывали мне во время моего там пребывания и выразить Вам свои лучшие пожелания на будущее.

Искренне Ваш Барклай Ачесон,
Генеральный директор Заморских операций.

ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 664, թթ. 37-38, պատճեն, մերենագիր:

13

Լենինականում ՀՄԽՀ Ժողովխորհի Ամերկումին կից ներկայացուցիչ Գ. Մարգարյանի գրությունը ՀՄԽՀ Ժողովխորհ և Լուսժողովմատ Ամերկումի գլխավոր տնօրեն Ջ. Բիչի ոչ հանդուրժելի գործելաոճի մասին

5 հունվարի 1929 թ.
Երևան

Երեկ ես պաշտոնապես առաջարկեցի Ամերկումին, որպեսզի նրա կողմից կարգադրվի այսօր հավաքել Պոլիգոնի դպրոցների բարձր խմբերի աշակերտներին՝ ծննդյան տոների առթիվ նրանց հետ զրույց ունենալու համար՝ լուսբաժնի գծով: Սակայն չնայած այդ հանգամանքին՝ Ամերկումը, հանձին իր գլխավոր դիրեկտոր քաղ. Բիչի, կտրականապես հրաժարվեց թույլ տալ, որ այդ զրույցը տեղի ունենա՝ հայտարարելով, որ Պոլիգոնի սահմաններում հակակրոնական թեմայով զրույցներ կազմակերպել չի թույլատրվում: Նա նույնպես մերժեց թույլատրել այդ աշակերտներին գալ քաղաք և մասնակցել քաղդպրոցներում տեղի ունեցող զրույցներին: Նույն ձևով Ամերկումը հրաժարվեց կատարել նաև իմ պաշտոնական առաջարկությունն այն մասին, որ, համաձայն Աշխժողովմատի կարգադրության, սույն հունվարի 6-ի կիրակի օրը, ինչպես բոլոր պետական հիմնարկություններում, նույնպես և Ամերկո-

մում նորմալ պարապմունքներ տեղի ունենան, բացառությամբ ամերիկյան պերսոնալի, որը կարող է չաշխատել այդ օրը:

Ես կառավարության անունից պաշտոնապես բողոքեցի Ամերկումի այսպիսի վերաբերմունքի դեմ, որ տրամագծորեն հակասում է խորհրդային իշխանության վարած ընդհանուր քաղաքականությունը կրոնի նկատմամբ, և հայտնեցի, որ այդ մասին կտեղեկացնեմ Ձեզ:

Ի նկատի ունենալով, որ Ամերկումի նման գործելակերպը ոչ մի դեպքում այլևս տանելի լինել չի կարող Խորհրդային Հայաստանի սահմաններում այն ժամանակ, երբ նրա մանկատներում միայն 480 որբեր են մնացել, ես խնդրում եմ կտրուկ կերպով պահանջ դնեք քաղ. Բիչի առաջ, որպեսզի նա ամբողջովին և առանց առարկության կատարի ներկայացուցչության առաջարկությունները իր դպրոցներում և աշխատակիցների շրջանում խորհրդային իշխանության վարած քաղաքականությունը կրոնական և այլ հարցերում կիրառելու մասին, և, ընդհանրապես, անշեղ կերպով կատարի խորհրդային կառավարության և նրա միջև կնքված պայմանագիրը, մանավանդ որ Ամերկումը էքստերիտորիալ իրավունքներով օգտվող կազմակերպություն չէ, այլ մասնավոր ձեռնարկություն: Բացի այդ խնդրում եմ Ձեր կողմից ևս ուլտիմատիվ կերպով բողոք հայտնեք քաղ. Բիչի վերև հիշված վերաբերմունքի դեմ:

Լենինականում ՀՄԽՀ Ժողկոմխորհի՝ Ամերկումին կից ներկայացուցիչ
Գ. Սարգսյան

ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 664, թ. 20, բնագիր, մեքենագիր:

14

ՀՄԽՀ Կենտգործկոմի նախագահ Ս. Կասյանի՝ շնորհակալական նամակը Ամերկումի Կովկասյան բաժանմունքի ընդհանուր վարիչ Ե. Յարրոնյին ամերիկյան ժողովրդի ցուցաբերած մարդասիրական օգնության համար

22 հունիսի 1929 թ.

Երևան

Թույլ տվեք Խորհրդային Հայաստանի բազմահազար որբերի և սովալուկների կողմից անկեղծ շնորհակալություն հայտնել այն բարձր մարդասիրական օգնության համար, որ Դուք ցուցադրիք նրանց սովի և հիվանդությունների ճիրաններից ազատելու համար: Անձնվեր այն օգնությունն ու կարեկցությունը, որը գտավ համաշխարհային պատերազմից տեղահանված հայ ժողովրդի ամենատանջված մասը, այդ կարեկցությունը, այդ սիրառատ

---

¹ Կասյան Սարգիս (Սարգիս Հովհաննեսի Տեր-Գասպարյան) (1876-1937) – խորհրդային կուսակցական և պետական գործիչ, հրապարակախոս: 1927-1931 թթ. եղել է Անդրֆեդերացիայի և ՀՄԽՀ Կենտգործկոմի նախագահ: 1937 թ. բռնադատվել է, հետմահու՝ արդարացվել:

վերաբերմունքը անմոռանալի կմնա հայ ժողովրդի կյանքում: Խորը շնորհակալություն ենք հայտնում Ձեզ և հանձին Ձեզ Ամերիկայի ժողովրդին, որը հեռու Ամերիկայից մարդասիրական իր խոսքը և գործը արտահայտեց հանդեպ հայ ժողովրդի:

Չենք կարող ցավ չհայտնել, որ Դուք, ամենահարգելի միստր Յարրո, այսօր թողնում եք Ձեր սիրելի գործը և հեռանում մեզնից: Բարի երթ մաղթելով Ձեզ դեպի Ամերիկա, հայտնում ենք նաև խորը հավատ, որ այնտեղ ևս Դուք կշարունակեք Ձեր բարի մարդասիրական ջանքերը թափել հօգուտ այն մեծ գործի, որը Դուք այսքան երկար տարիներ կատարել եք Հայաստանում:

Խորին, անկեղծ շնորհակալություն Ձեր ազնիվ, մարդասիրական աշխատանքների համար և բարի, հաջող ճանապարհ Ձեզ:

Հայաստանի Կենտրոնական Նախագահ՝ Ս. Կասյան

ՀԱԱ, Ֆ. 112, ց. 4, գ. 758, թ. 10, պատճեն, մեքենագիր:

Эмма Овсепян – *Документы об образовательной деятельности Америком в Армении*

С 1915 г. на Ближнем Востоке действовали два благотворительных учреждения – армянский и сирийский комитеты, которые оказывали помощь в некоторых странах данной территории, открыв там приюты, где приютили тысячи сирот, чудом спасшихся от геноцида армян.

В итоге объединения этих учреждений в 1918 г., был образован Near East Relief, который с 1919 г. по 1931 г. проделал такую же огромную работу на территории Армении, сотрудничав с правительствами как Первой республики Армении, так и Советской Армении.

Приняв под свою опеку около 26.000 сирот, Америком на территории Армении создал огромную сеть приютов, а при них организовал детские сады, школы, училища ремесленников и медсестер, педагогический техникум.

Образовательный процесс этих учреждений был под присмотром Министерства образования Армении и учащиеся получали образование, по предусмотренной государством программе.

Emma Hovsepyan – *Documents about the Educational Activities of the Near East Relief of Armenia*

Since 1915 in the Near East operated two American charity organizations: Armenian and Syrian relief committees, which took care of thousands of Armenian orphans who miraculously survived the Armenian Genocide. They took care of these children in their orphanages. From the union of these two committees the Near East Relief was organized in 1918. From 1919 to 1931 the Near East Relief did the same great job in Armenia cooperating with the governments of the First Republic of Armenia and the Armenian Soviet Socialist Republic. The Near East Relief created a wide set of orphanages in Armenia, which took care of 26 thousand orphans. It also opened kindergartens, schools, craftsmanship, nursing, pedagogical colleges. The educational process of these institutions was organized with due care and attention under the superintendence of the Ministry of Education of Armenia, and children received their education appropriate to the state program.

Գ Ր Ա Խ Ո Ս ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

Гегам Петросян, Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.), Ереван, Издательство ЕГУ, 2012, 423 с.

Գեղամ Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2012, 423 էջ:

ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի դեկան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գեղամ Պետրոսյանի գրախոսվող մենագրությունը նվիրված է պատմագիտական հետաքրքիր և արդիական հնչեղություն ունեցող քաղաքական հիմնահարցի: Այն վերաբերում է հայ-ռուսական հարաբերություններին 1918 թ. հունիսից մինչև 1920 թ. ապրիլն ընկած ժամանակաշրջանում, այն է՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետության կազմավորումից մինչև Ռուսաստանի Հարավի կամավորական բանակի պարտությունը քաղաքացիական պատերազմում:

2013 թ. դեկտեմբերի 6-ին Մոսկվայում՝ «Արգումենտի ի ֆակտի» գործակալության լրատվական կենտրոնում տեղի է ունեցել գրախոսվող գրքի շնորհանդեսը՝ «Զգույշ, պատմական փաստեր են» ծրագրի շրջանակում, և «Կովկասագետների գիտական ընկերության» ու «Ռուս-հայկական համագործակցություն» կազմակերպության (Հայ դատի Մոսկվայի գրասենյակ) համատեղ ջանքերով: Իր ելույթում Գ. Պետրոսյանն իրավամբ նշել է, որ «Հայոց պատմության կեղծարարությունը հայ ժողովրդի մասին բացասական կարծիք է ձևավորում, ինչն առաջացնում է ոչ միայն արդարացի վրդովմունք, այլև հղի է վտանգավոր հետևանքներով»¹: Հիրավի, հակահայկական հիստերիան խնդիրներ է առաջացնում Հայաստանի ազգային անվտանգության համար, ուստի հեղինակը՝ հայերեն լեզվով լույս ընծայած իր աշխատությունը² թարգմանաբար ներկայացրել է նաև ռուսաստանյան հանրությանը:

Անհերքելի է, որ Հայաստանի առաջին և երրորդ Հանրապետությունների միջև բազում ընդհանրություններ կան: Միաժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի

¹ «Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.) գրքի շնորհանդեսը Մոսկվայում», Միջազգային հարաբերություններ. Հայկական աշխարհ, 2013, թիվ 6, էջ 31:

² Տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), Երևան, 2011:

առնել և գնահատել նաև այն, որ 1918-1920 թթ. տարածաշրջանային զարգացումներն այսօր ևս իրենց որոշակի շարունակությունն են ստացել՝ ի դեմս Արցախի ազատագրական շարժման ու ինքնորոշման հիմնահարցի, որի առանցքի շուրջ լավագույնս դրսևորվում են պատմության քաղաքական դասերը:

Այս առումով կարևորում ենք «երկու» Ռուսաստանների, այլ կերպ ասած՝ երկու քաղաքական մոտեցումների առկայության հանգամանքը, որը, մեր կարծիքով, արդի փուլում, ինչպես 1918-1921 թթ., վճռորոշ դերակատարություն ունի և կարող է մեծապես նպաստել հայ-ռուսական հարաբերությունների ամրապնդմանը:

Հասկանալի է, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության կտրուկ շրջադարձի, քաղաքական ասպարեզում տարբեր Ռուսաստանների հանդես գալու գլխավոր պատճառը բոլշևիկյան հեղաշրջումն էր: Ռուսաստանն առաջին հերթին պետք է այդ մղավանջային իրավիճակից դուրս գալու ելք գտներ: Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից անմիջապես հետո ձևավորվող հակախորհրդային պետական կազմավորումները 1917-1918 թթ. արդեն իսկ փորձում էին ընդհանուր թշնամու՝ բոլշևիզմի դեմ պայքարում հարաբերությունների եզրեր գտնել Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, ապա նաև Սեյմի հետ:

Ուշագրավ է, որ այս փուլում ևս Ռուսաստանի Հարավի ու Դոնի հակախորհրդային պետական կազմավորումների նկատմամբ անդրկովկասյան իշխանությունների վերաբերմունքը գրեթե նույնությամբ նախորդում է այդ հարաբերությունների ակտիվ փուլի՝ 1919-1920 թթ. պատկերին: Անդրկովկասյան իշխանությունների վրաց-թաթարական (ադրբեջանական) մեծ մասը կտրականապես դեմ էր Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների խորացմանն ու ծավալմանը, իսկ հայկական կողմը, թեև ոչ հետևողականորեն, ինչ-որ տեղ զգուշավորությամբ, այնուամենայնիվ փորձում էր կապեր հաստատել հակաբոլշևիկյան պետական կազմավորումների հետ: Այս հանգամանքն ինքնին վկայում է, որ, անկախ քաղաքական ուժերի երանգավորումից, հայկական քաղաքական վերնախավը, այդուհանդերձ, չէր այրում Ռուսաստանի հետ կապող կամուրջները մանավանդ Հայկական հարցի առկայության պայմաններում:

Գ. Պետրոսյանը համոզված է, որ ռազմաքաղաքական շրջափակման մեջ հայտնված Հայաստանի Հանրապետությունը միայն իր սեփական ուժերով չէր կարող ապահովել հետագա գոյությունը և այդ պայմաններում պետք է ձեռք մեկնեք յուրաքանչյուր արտաքին ուժի, որը կօժանդակեր նրան՝ կանխելու թուրքական վտանգը: Անկախության հռչակումից ամիսներ անց՝ 1918 թ. ամռանը, ներքին ու արտաքին ծայրահեղ աննպաստ պայմաններում հայկական քաղաքական ու հասարակական շրջաններում իշխող էր Ռուսաստանի հետ բարեկամական դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու ցանկությունը: Այդ մասին է վկայում նաև Ռուսաստանի Հարավի

զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Անտոն Դենիկինը, որն ընդգծում էր Հայոց ազգային խորհրդի կողմից Ռուսաստանի հետ, թեկուզ և խորհրդային, պետական մակարդակով ամեն տեսակ կապերի հաստատման անհրաժեշտության հանգամանքը:

Հուսալքությունն ու անորոշությունը հասել էին այն աստիճանի, որ 1918 թ. հոկտեմբերի 24-ին Ռուսաստանի Հարավի «Հատուկ խորհրդակցությանն» է դիմում Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարի օգնական Գևորգ Մելիք-Ղարաբյոզյանը. «Հայաստանի քաղաքականությունը բարենպաստ է Ռուսաստանի հանդեպ: Այն հնարավոր է դարձնում մինչև անգամ Ռուսաստանի հետ Հայաստանի վերամիավորումը»: Միաժամանակ հեղինակը նշում է, որ ՀՀ պաշտոնական դիրքորոշումը հայ-ռուսական հարաբերությունների շուրջ ամփոփված էր վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունու կառավարության ծրագրում: Վերջինս, «դժբախտություն» որակելով Ռուսաստանի հեռացումը Անդրկովկասից, հույս էր հայտնում, որ վերադարձի պարագայում Ռուսաստանը Հայաստանի կողմից լայն աջակցություն կստանա: Հ. Քաջազնունին գտնում էր, որ ՀՀ քաղաքականությունն առայժմ չի կարող կառուցվել ռուսամետ կողմնորոշման վրա: Նա նկատի ուներ հենց իրական օգնությունը, ուստի և եզրակացնում էր, որ Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական խաղերը կարող են կործանարար լինել Հայաստանի համար: Այս առումով Գ. Պետրոսյանի հիմնավորումները միանգամայն համոզիչ են:

Հեղինակն անդրադառնում է Խորհրդային Ռուսաստանի և ՀՀ միջև հարաբերությունների հաստատմանը 1918 թ. հունիս-նոյեմբեր ամիսներին, որոնք անհաջող ավարտ ունեցան: Նա ճիշտ է գնահատում նոյեմբերի 16-ին Յասսիում կայանալիք հակաբոլշևիկյան խորհրդակցությանը Հայաստանի ներկայացուցիչների մասնակցության խնդիրը, հակախորհրդային վճռական քայլերի չդիմելու մարտավարությունը: Այս առանցքային թեզն իր հիմնավորումն է ստացել նաև Ռուսաստանի Հարավի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ հարաբերությունների հաստատման սկզբնական փուլում: Գ. Պետրոսյանը եզրակացնում է, որ կապերն ունեցել են կիսապաշտոնական և նույնիսկ գաղտնի բնույթ: Նրա օգտագործած հարուստ սկզբնաղբյուրները փաստում են, որ ՀՀ կառավարությունը մի կողմից ձգտում էր հարաբերություններ հաստատել Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» հետ, իսկ մյուս կողմից՝ նրանց նկատմամբ դրսևորում էր ծայրահեղ զգուշավորություն: Կառավարությունը խուսափում էր որևէ քաղաքական պայմանագրի կնքումից և փորձում իր կապերը սահմանափակել սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների շրջանակներում:

Կարևորում ենք Գ. Պետրոսյանի եզրահանգումն առ այն, որ Դենիկինի կամավորական բանակի հետ դաշինքի կայացումը հարկ է դիտարկել նախ այդ շարժման մեջ առկա Ռուսաստանի ապագա պետական-վարչական կա-

ռուցվածքի նկատմամբ երկու տարբեր մոտեցումների (Դաշնային Հանրապետության և «Միացյալ, անբաժանելի Ռուսաստան», այն է՝ կայսրության), ապա նաև տարածաշրջանային խնդիրների համատեքստում:

Այս հարցում առանձնանում է Վրաստանի հետ հարաբերությունների հիմնախնդիրը: Վրաստանի Հանրապետությունը նախ սկզբունքորեն դեմ էր ռուսաստանյան որևէ պետական կազմավորման հետ կապերի հաստատմանը, ուստի և հմտորեն օգտագործում էր այն իրողությունը, որ Հայաստանը հնարավորություն ուներ այդ կազմավորումների հետ անմիջական կապ հաստատել միայն Վրաստանի տարածքով: Ավելին, Հայաստանի կապերը Դենիկինի հետ, պարզ է, որ հակադրվում էին Վրաստանի շահերին, ուստի այն Հայաստանին վերապահում էր կրավորական «գործընկերոջ» կարգավիճակ:

Աշխատության առավելություններից է նաև այն, որ հայ-ռուսական բազմաշերտ փոխհարաբերությունները Գ. Պետրոսյանը լուսաբանում է տարածաշրջանային և միջազգային առավել լայն համատեքստում: Նրա վերլուծություններն առնչվում են Մեծ Բրիտանիայի, Վրաստանի արտաքին քաղաքականության, այդ թվում նաև վրաց-ադրբեջանական հիմնահարցերին:

Անգլիական զինվորական հրամանատարությունը օգտագործում էր բոլոր միջոցները հայերի ռուսամետության դեմ պայքարելու համար: Միաժամանակ, Հայաստանի դիվանագիտությունը անհրաժեշտ ճկունություն չէր ցուցաբերում, որպեսզի չտուժեր Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի Հարավի շահերի բախումից: Համաշխարհային պատերազմի համատեքստում Հայաստանը շարունակում էր Դենիկինի Ռուսաստանը համարել Անտանտի երկրների դաշնակից ու բարեկամ: Հայ դիվանագետներն ի վերջո չկարողացան ճիշտ գնահատել Անգլիայի հետպատերազմյան քաղաքականությունը, որն Անդրկովկասում հիմնականում հակառուսական էր: Մեծ Բրիտանիան ձգտում էր երկրամասից դուրս մղել Ռուսաստանի Հարավի իշխող ուժերը և ամրապնդել սեփական ելքերը: Հայերն անգլիացիներին վստահություն չէին ներշնչում ավանդական ռուսամետ կողմնորոշման պատճառով:

Ռուսաստանի Հարավի հետ Հայաստանի հարաբերությունների վրա բացասաբար էին ազդում նաև Վրաստանի և Ադրբեջանի բացահայտ հակառուսական թշնամական դիրքորոշումները: Նրանք որդեգրել էին գերմանաթուրքական կողմնորոշում, ուստի անգլիացիների մուտքը Անդրկովկաս նրանց մոտ մտավախություն առաջ բերեց: Սպասեցնել չտվեց նաև անգլիացիների հակահայկական քաղաքականության դրսևորումը, որի գլխավոր պատճառը կրկին վրացիների և ադրբեջանցիների հակառուսամետ կողմնորոշումն էր: Անգլիացիների համար հայկական բանակն ընկալվում էր որպես Դենիկինի 9-րդ զորամաս:

Վրաստանի կառավարությունը, օգտագործելով անգլիացիների թշնամական վերաբերմունքը Ռուսաստանի նկատմամբ և Հայաստանի Հանրապետության ու Ռուսաստանի Հարավի բարեկամական փոխհարաբերու-

թյունները, նպաստեց հայ-անգլիական հարաբերությունների վատթարացմանը և իր տարածքային խնդիրները լուծեց ի վնաս Հայաստանի:

Ավելին, Դենիկինի կամավորական բանակը և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցությունը» փորձեցին 1918 թ. հայ-վրացական պատերազմը օգտագործել որպես հարմար առիթ տարածաշրջանում իրենց ազդեցությունն ամրապնդելու համար: Այդ ծրագրերը ձախողելու նպատակով անգլիացիներն աջակցեցին Վրաստանին: Չնայած հայ-վրացական պատերազմը ավարտվեց Հայաստանի Հանրապետության հաղթանակով, սակայն բրիտանական ռազմական հրամանատարության ճնշման պատճառով այն վերածվեց դիվանագիտական պարտության: Գ. Պետրոսյանը գտնում է, որ այդ պարտությունը հայկական կողմի սպասողական, կրավորական քաղաքականության հետևանքն էր:

Կարսի մարզի համար պայքարը ևս վկայում է, որ Հայկական հարցում բախվում էին Անգլիայի և Ռուսաստանի Հարավի շահերը: Հասկանալի է, որ կամավորական բանակի ղեկավարությունը Կարսի մարզը դիտում էր որպես նախկին ռուսական կայսրության տարածք, սակայն այս հարցում նրան մեծապես խոչընդոտում էր Մեծ Բրիտանիան: Թեև 1919 թ. ապրիլի 25-ին վերջինիս աջակցությամբ Կարսի մարզը հանձնվեց Հայաստանի Հանրապետության տնօրինությանը, սակայն բրիտանական հրամանատարությունը լռելյայն անտեսեց, եթե ոչ հրահրեց մուսուլմանական իշխանությունների ձևավորումը երիտթուրքերի նախաձեռնությամբ, մասնավորապես «Հարավարևմտյան Կովկասյան Հանրապետության» ստեղծումը՝ Կարս կենտրոնով: Հեղինակը գտնում է, որ փաստորեն տեղի ունեցավ անհնարինը. Կարսի հարցում բացահայտվեցին երկու դարավոր թշնամիների՝ Թուրքիայի և Ռուսաստանի շահերի ընդհանրությունը և համերաշխությունը, քանզի նրանք չէին հանդուրժում Անգլիայի ներթափանցումն Անդրկովկաս, ինչը կրկին հարվածում էր հայ ժողովրդի շահերին: Որոշակի երկակի բացասական դեր էր խաղում կամավորական բանակի հետ մուսուլմանների համագործակցությունը, որոնք ցանկանում էին ի վնաս Հայաստանի Հանրապետության Կարսի մարզում հաստատել ռուսական տիրապետություն:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև մենագրության այն հատվածը, որը վերաբերում է Միացյալ Հայաստանի անկախության հռչակման նկատմամբ անգլիական և ռուսական քաղաքական շրջանակների վերաբերմունքին: «Միացյալ ազատ Հայաստանի» հռչակումը նկատելիորեն փոխեց հակախորհրդային պետական կազմավորումների դիրքորոշումը, ինչը բացատրվում է այն բանով, որ Փարիզում գործող «Ռուսական քաղաքական խորհրդակցություն» հակաբոլշևիկյան պետականամետ խմբավորումը, որը Փարիզի խաղաղարար վեհաժողովից պահանջում էր Ռուսական կայսրության 1914 թ. սահմանների վերականգնում, չէր կարող համակերպվել մեծ և անկախ Հայաստանի գոյության փաստի հետ, քանի դեռ չէր վերականգնվել նախկին կայսերական Ռուսաստանի տարածքը:

Լիովին կիսում ենք Գ. Պետրոսյանի մտահոգությունը, որ անգամ այս հարցում Ռուսաստանի Հարավի ու Փարիզի «Ռուսական քաղաքական խորհրդակցության» առերես հայամետ դիրքորոշումը իրականում ոչ միայն հակասում, այլև խոչընդոտում էր հայկական խնդիրների լուծմանը: Ավելացնենք, որ այս հանգամանքն իր հերթին խանգարել է իրականացնելու Սևրի պայմանագիրը:

Այդ փոխհարաբերություններում ևս փորձաքար դարձան վրաց-ադրբեջանական հակառուսական ռազմական պայմանագրերը, որոնց քննությունը Գ. Պետրոսյանի աշխատության հետաքրքիր և հաջողված հատվածներից է հիմնավորապես լուսաբանված սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրության հիման վրա:

1919 թ. մայիսի կեսերին Դենիկինի կամավորական բանակը գրավում է լեռնականների հանրապետությունը (Դադաստան-Պետրովսկ, Թեմիր-Խան Շորա և Դերբենտ) և Ադրբեջանի կառավարությունից պահանջում իրեն հանձնել երկաթուղագիծը՝ Բալաջարի կայարանով հանդերձ, և չխոչընդոտել 80 հազար ռուս զինվորների անցումը Բաքվից դեպի Անդրկովկասի հանրապետություններ: Այդ ամենը հիմնավորվում էր բոլշևիզմի դեմ պայքարով: Բայց քանի որ Դենիկինի առաջարկները վստահություն չէին ներշնչում Ադրբեջանում, ուստի վրացիների և թաթարների միջև կայացավ մի հակառուսական համաձայնություն: Հենց այս շրջանում սրվեց Ադրբեջանի վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ, Վրաստանի և Ադրբեջանի քաղաքական շրջաններում սկսեցին տարածվել ստահոդ լուրեր այն մասին, որ Հայաստանը իբր գաղտնի պայմանագիր է կնքել կամավորական բանակի հետ. դրանց տարածմանը նպաստեցին նաև Անդրկովկասի բոլշևիկ գործիչները: Արդյունքում Դենիկինի և ըստ այդմ նաև Հայաստանի Հանրապետության դեմ կնքվեց վրաց-թաթարական նոր ռազմական պայմանագիր, որն առանց այն էլ ազգամիջյան լարված մթնոլորտում ավելի սրեց հակահայկական տրամադրությունները:

Հեղինակը մեծ տեղ է հատկացրել նաև Սիբիրի, Հեռավոր Արևելքի և Ռուսաստանի Հարավի հետ Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունների լուսաբանմանը 1919 թ. օգոստոսից 1920 ապրիլն ընկած ժամանակաշրջանում, առաջին անգամ քննարկել մի շարք կարևոր հիմնախնդիրներ: Հատկապես կարևորում ենք Անդրկովկասի հանրապետությունների միջև համադաշնության հիմնահարցի լուսաբանումը, կազակական կառավարության երևանյան պատվիրակության գործունեությունը:

Հատկանշական է, որ, ըստ Գ. Պետրոսյանի, հանուն հանրապետության շահերի, Հայաստանի կառավարությունը ամեն դեպքում շարունակել է բարեկամական հարաբերություններ պահպանել Ռուսաստանի Հարավի հետ մինչ նրա վերջնական պարտությունը:

Սույն գրախոսությունում տողերիս հեղինակն ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացրեց Գ. Պետրոսյանի վեր հանած առավել կարևոր

հիմնախնդիրները՝ կոչ անելով կարդալ այս մնայուն աշխատությունը, մանավանդ որ հեղինակը, չնայած իր հստակ գնահատականներին ու հիմնավոր եզրակացություններին, այնուամենայնիվ տեղ է թողնում ընթերցողին սեփական կարծիք ձևավորելու բարդ ու հակասություններով լի այդ պատմական ժամանակաշրջանի վերաբերյալ:

Գ. Պետրոսյանն անաչառ է իր հետևություններում. նրա կարծիքով՝ ժամանակակից քաղաքական իրադարձությունները հերթական անգամ ապացուցում են այն հանրահայտ ճշմարտությունը, որ պատմությունը կրկնվում է: Հայաստանի Հանրապետությունն այսօր գործ ունի նույն հարևանների, հակառակորդների ու «բարեկամների» հետ, բայց արտաքին քաղաքականության օրակարգում նրա առջև դարձյալ ծառանում են միևնույն բարդ հիմնահարցերը: Գ. Պետրոսյանի աշխատությունը շահեկան է և մնայուն նաև այն պատճառով, որ հավատարիմ պատմականության սկզբունքին և իրեն հասու սկզբնաղբյուրներին՝ նա չի հետևում ժամանակակից հայ հասարակության մեջ առաջացած երկփեղկվածությանը, նյութը արհեստականորեն չի հարմարեցնում ռուսամետ կամ հակառուսական միտվածություն ունեցող ճամբարների տրամադրություններին, այլ իրական պատմական համապատկերը ներկայացնում է անաչառորեն, որի համարձակ ընկալմամբ է միայն հնարավոր կերտել երկու բարեկամ ժողովուրդների ապագան: Այս պայմաններում կասկածից վեր է, որ ռուս ընթերցողին անհրաժեշտ՝ գրախոսվող մենագրության ռուսերեն թարգմանության հրատարակությունը դրվատելի է:

ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

Գառնիկ Ստեփանյան, Հրաչյա Աճառյան: Կյանքը և գործը, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2013, 344 էջ:

Գրախոսվող մենագրության տիտղոսաթերթում կարդում ենք երկու անուն՝ Գառնիկ Ստեփանյան (1909-1989) և Հրաչյա Աճառյան (1876-1953), որոնք հայ բանասիրության երախտավորներից են, և շատ նշանակալից է, որ տարիների մտերմությունն ու ջերմ փոխհարաբերությունները նրանցից կրտսերին իրավունք և հնարավորություն են ընձեռել իր երախտիքի ու գնահատանքի տուրքը մատուցելու ավագ գործընկերոջ անգնահատելի վաստակին: Այս հայտնի անունների համատեղումը տիտղոսաթերթի վրա առավել ևս խորհրդանշական է, քանի որ նրանց վիճակված է եղել արժանանալ համանման ճակատագրի: Լինելով ծագումով արևմտահայ՝ նրանք վերապրել են եղեռնի հետևանքներն ու աստանդական կյանքի դժվարությունները, կրել ծանր աշխատանքով հաց վաստակելու «դառնությունն ու քաղցրությունը», սակայն երջանկություն են ունեցել ի վերջո հանգրվանելու մայր հայրենիքում և իրենց ամբողջ կյանքն անմնացորդ նվիրաբերելու հայրենի գիտության զարգացմանը:

Ակադեմիկոս Աճառյանը ականավոր լեզվաբան-հայագետ է, հայ նոր լեզվաբանության ակունքներում կանգնած հսկա, որից սկիզբ է առնում հայերենի պատմահամեմատական քերականության, հայոց լեզվի պատմության, հայ բարբառագիտության համակարգված քննությունը, Ստեփանյանը նշանավոր բանասեր է, գրականագետ, արվեստի տեսաբան (արվեստագիտության դոկտոր), թատերագետ, խմբագիր-հրատարակիչ, թարգմանիչ, կենսագիր, նույնիսկ հուշագրական վեպի հեղինակ:

Ուստի զարմանալի չէ, որ այս մենագրությունը գրված է գեղարվեստական երկի և գիտական հետազոտության ներդաշնակ միասնությամբ: Համեմատաբար սահմանափակ ծավալում հեղինակը ոչ միայն կերտում է Հ. Աճառյանի կերպարը, ի ցույց դնում նրա մարդկային նկարագիրը, անցած ուղին, ամենայն մանրամասնությամբ ու անաչառ վերլուծությամբ ներկայացնում նրա գիտական վաստակը, այլև տալիս է լեզվաբանի ապրած ժամանակաշրջանի բնութագիրը, որին խիստ բնորոշ էին պատմաքաղաքական և հասարակական հակասությունները, պետական գաղափարախոսության բիրտ կաշկանդումները, հաճախ ստեղծագործ մտքի համար անընդունելի սահմանափակումները, հալածանքներն ու անարդարությունները: Միևնույն ժամանակ մեր առջև հառնում է ազնիվ գիտնականը, որը, չնայած կրած դժվարություններին ու ստիպումներին, նույնիսկ բանտարկությանը, հավատարիմ է մնացել իր համոզմունքներին ու սկզբունքներին, և չնայած ֆիզիկական վատառողջ վիճակին, ընտանեկան դժբախտություններին ու հասարակական ճնշումներին գիտության մեջ և կյանքում եղել է հոգեպես աներեր ու անզիջում իր բարոյական

նկարագրով, թեև օժտված էր մեղմ ու բարեհամբույր բնավորությամբ:

Գիրքը ունի հետաքրքրական և միաժամանակ տրամաբանված կառուցվածք: Այն բաժանված է առանձին գլուխների՝ խոսույն վերնագրերով («Մանկություն», «Կենտրոնական վարժարանում», «Դեպի կյանք», «Թափառական կյանքի տարիներ» և այլն), որոնք արտացոլում են Հ. Աճառյանի կյանքի շրջադարձային փուլերը: Նրա կյանքի յուրաքանչյուր նշանակալից հատվածի նկարագրությունից հետո հեղինակը բանիմացորեն վերլուծում է տվյալ ժամանակաշրջանի նրա գիտական գործունեությունը, մատնանշում նաև գիտության մեջ նրա նվաճած նոր բարձունքները:

Հ. Աճառյանի գիտական հետաքրքրությունները ձևավորվել են շատ վաղ, դեռևս աշակերտական նստարանից: Ինչպես նշում է կենսագիրը՝ Կ. Պոլսի «Կենտրոնական վարժարանում սովորելու հենց առաջին տարվանից Հ. Աճառյանը խանդավառվել էր հնդեվրոպական լեզվաբանությամբ» (էջ 35), իսկ առաջին հոդվածը տպագրել է 1895 թ., երբ ընդամենը 19 տարեկան էր: Այնուհետև հաջորդում են կարճատև ուսուցչությունը ազգային դպրոցներում և ուսումնառության տարիները արտասահմանում այնպիսի նշանավոր հայագետների մոտ, ինչպիսիք էին Անտուան Մեյեն ու Հայնրիխ Հյուբշմանը: Այստեղ է, որ նա հասու է լինում ժամանակի հնդեվրոպաբանության բարձրագույն նվաճումներին, որոնք նա իր ամբողջ կյանքի ընթացքում զարգացրել է հայագիտության բնագավառում, անկախ այն բանից, թե ինչ դիրք է զբաղեցրել, սկսած հասարակ ուսուցչից մինչև համալսարանի դասախոսի, ամբիոնի վարիչի և ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոսի: Գրքում տեսնում ենք նրա հայացքների և հետազոտական սկզբունքների աստիճանական ձևավորումն ու խորացումը, նրա աշխատություններում ընդգրկված հարցերի լայն շրջանակը և դրանց լուծումը ժամանակի գիտական չափանիշների ամենաբարձր մակարդակով:

Այստեղ մեր նպատակը չէ վերաշարադրել Գ. Ստեփանյանի մենագրության բովանդակությունը, Աճառյանի կենսագրության, ինչպես նաև գիտության մեջ նրա առաջընթացի մանրամասները թողնելով, որ ընթերցողն ինքը հասու լինի այդ ամենին: Նշենք միայն այն հիմնական արժանիքները, որոնք գիրքը հետաքրքրական են դարձնում թե՛ մասնագետ բանասերների, թե՛ ուսանողության և թե՛ ցանկացած ընթերցողի համար, որն անտարբեր չէ մեր ազգային արժեքների նկատմամբ:

Հ. Աճառյանի գիտական վաստակը, որից մեծապես օգտվել են հայ լեզվաբանների ու բանասերների բազում սերունդներ, գնահատվել է շատերի կողմից: Գիտության մշակները հղել են նրա՝ իբրև ամենահեղինակավոր լեզվաբանի աշխատությունները, մեջբերումներ կատարել դրանցից, ավելին՝ հոդվածներ, հետազոտություններ, անգամ նաև ատենախոսություններ նվիրվել նրա գիտական գործունեության այս կամ այն բնագավառին, գուցե և ավելի մանրամասն ու գիտական վերլուծության տեսակետից ավելի խոր, բայց գրախոսվող գրքի առաջին կարևոր արժանիքը Հ. Աճառյանի կերպարի ամբողջացումն է, ի դեմս նրա՝ երիտասարդ սերնդին ներկայացնելը հայ մտավորականի վառ օրինակը, նրա նվիրվածությունը գիտությանը, անսահ-

ման աշխատասիրությունը, սկզբունքայնությունը, բժախնդրությունը փաստական նյութի հավաքման ու վերլուծության մեջ, նրա գիտական հետաքրքրությունների զարմանալի լայն շրջանակը, բազմաթիվ լեզուների գիտական ու գործնական իմացությունը: Միաժամանակ խորապես հուզիչ է նրա նվիրվածությունն ու երախտագիտական ջերմ զգացումը իր ուսուցիչների հանդեպ՝ սկսած Կ. Պոլսի դպրոցներից մինչև Փարիզ և Ստրասբուրգ, որտեղ նա վայելել է ժամանակի մեծ լեզվաբանների հոգատարությունն ու օժանդակությունը: Որպես դրա տրամաբանական շարունակություն՝ նա ևս նույնքան հոգատար և ուշադիր է եղել իր շնորհալի աշակերտների նկատմամբ, որոնցից շատերը հետագայում դարձել են նշանավոր գիտնականներ և նոր աստիճանի բարձրացրել հայ լեզվաբանությունը:

Գրքի մյուս կարևոր արժանիքն այն է, որ Հ. Աճառյանի անցած ուղին ներկայացվում է հայ ազգային-մշակութային կյանքի համայնապատկերի վրա, թե՛ նրա ծննդավայրում՝ Կ. Պոլսում և ընդհանրապես Արևմտյան Հայաստանում և թե՛ հետագայում՝ Արևելյան Հայաստանում և Հայաստանի Խորհրդային հանրապետությունում: Մենք տեսնում ենք, թե ինչպիսի լայն ընդգրկում ուներ դպրոցական գործը Արևմտյան Հայաստանում, ինչպիսի նշանավոր անձինք են դասավանդել շարքային դպրոցներում, ծանոթանում ենք, թեկուզ և հպանցիկ, ազգային մշակույթի, գրականության ու կրթության նշանավոր գործիչներին, որոնք թուրքական բռնապետության և ամենուր թափանցող գրաքննության, մշտական ճնշումների ու պարբերական կոտորածների պայմաններում ուժերի ներածին չափ և ավելին նպաստել են հայ ժողովրդի պահպանության ու լուսավորության գործին: Այդ ժամանակ էր, որ ծաղկում էին արևմտահայ գրականությունը, թատրոնը, լրագրությունը, ազգային-հասարակական, գիտական ու գեղարվեստական բնույթի պարբերականները:

Ճիշտ նույնպիսի նվիրվածություն և խանդավառություն էր տիրում նաև Հայաստանի առաջին և երկրորդ հանրապետությունների կազմավորման ժամանակաշրջանում հայ մտավորականների՝ գիտության, գրականության, արվեստի նշանավոր գործիչների շրջանում, որոնք, լինելով ժամանակի առաջադեմ մտածողներ ու գործիչներ, արտասահմանի նշանավոր կենտրոններում կրթություն ստացած և գիտության ու արվեստի մեջ արդեն իսկ մեծ ներդրում ունեցող մարդիկ, հավաքվել էին հայրենի հարկի տակ՝ իրենց նպաստը բերելու մշակույթի ու գիտության զարգացմանը՝ չվախենալով դժվարություններից, եղեռնի և պատերազմի արհավիրքներից քայքայված տնտեսությունից, կենցաղային դժվարագույն պայմաններից: Գրքում տեսնում ենք, թե ինչ երազանքով էր Հ. Աճառյանը սպասում Հայաստանի պետական համալսարանի բացմանը, որտեղ նա անսահման նվիրվածությամբ աշխատել է մինչև կյանքի վերջին օրերը, թեև, ցավոք, ժամանակի քաղաքական ու գաղափարախոսական ճնշումների հետևանքով այդ աշխատանքն ունեցել է նաև ընդհատումներ: Դարձյալ ակնհայտ է դառնում, թե ինչպիսի տուկունությամբ է նա տանում այս անգամ արդեն հայրենի երկրում տիրող ճնշումներն ու հալածանքները՝ ինչպես վերադասների, այնպես էլ իր գործընկերների և, ցավալիորեն, նաև իր որոշ աշակերտների կողմից կիրառվող:

Մակայն ի պատիվ Հ. Աճառյանի՝ հարկ է մանրամասնել, որ նա երբեք չի իջել իրեն քննադատողների մակարդակին, ի տարբերություն նրանց՝ չի գրել «մերկացնող ու դատապարտող» հոդվածներ, և որ ամենակարևորն է, գեթ մեկ քայլ անգամ չի նահանջել իր սկզբունքներից, ուստի և հարկ է այստեղ ընդգծել գրքի թե՛ գիտական և թե՛, մանավանդ, բարոյական արժեքը:

Այն, որ մենագրությունն ունի նաև գիտական մեծ արժեք, նույնպես կասկածից վեր է, քանի որ հեղինակը բանասերի ու լեզվաբանի իր կրթությամբ և լայն մտահորիզոնով կարողացել է մասնագիտական բարձր մակարդակով ներկայացնել Հ. Աճառյանի հայացքներն ու ըմբռնումները, նրա հսկայական ներդրումը հայագիտության մեջ: Կարելի է ասել, որ այս գիրքը կարող է նաև գրավիչ ձևով շարադրված յուրօրինակ դասագրքի դեր կատարել հայ բանասեր ուսանողության համար՝ բազմակողմանի գիտելիքներ հաղորդելով նրանց հայոց լեզվի պատմության, համեմատական քերականության, լեզվական առնչությունների, բարբառագիտության, ստուգաբանության, բառարանագրության, բնագրերի քննության և այլ հարցերի վերաբերյալ՝ միաժամանակ ներայացնելով այդ բնագավառների զարգացման մեջ նրա հիմնարար դերը:

Հարկ է նաև նշել, որ նույնիսկ Հ. Աճառյանի նման մեծության նկատմամբ ունեցած ակնածանքն ու սերը չեն խանգարել հեղինակին շրջանցելու նրա աշխատանքներում տեղ գտած որոշ թերություններ, օրինակ՝ բարբառների նկարագրությանը վերաբերող վաղ աշխատություններում, երբ բավականաչափ սկզբնադրյուններ չունենալու պատճառով նա ստիպված է եղել բավարարվել մեկ-երկու բարբառախոսների վկայություններով: Կենսագիրն անդրադառնում է նաև մամուլում եղած թե՛ դրվատական և թե՛ քննադատական դիտողություններին՝ ի հայտ բերելով գիտական անաչառություն և նրբանկատություն: Նույն նրբանկատությունն է մղել հեղինակին խուսափելու մառականության տիրապետության ժամանակաշրջանում Հ. Աճառյանի քննադատողների և մեղադրողների անունները հիշատակելուց և դատապարտող բնութագրումներից՝ նրանց վարքագիծը թողնելով պատմության դատին, ինչպես վարվել է ինքը՝ Աճառյանը, որը Մառի տեսության մերժումից ու խստագույն քննադատությունից հետո ևս երբեք հանդես չի եկել նրա նախկին ջատագովների և անձամբ նրա դեմ՝ միշտ գնահատելով նրան որպես հայագիտության մեջ նշանակալից ավանդ ունեցող գիտնականի:

Ամփոփելուց առաջ կցանկանայի նշել նաև Գ. Ստեփանյանի գրքի գեղարվեստական արժանիքները՝ աշխույժ շարադրանքը, Հ. Աճառյանի կենսագրական հուզիչ պահերի, կենցաղային մանրամասների նկարագրությունները, մարդկային բնավորության առանձնահատուկ կողմերն ընդգծող հետաքրքրաշարժ կամ զվարճալի պատմությունների առկայությունը, որոնք գիտական լուրջ բնութագրումների հետ մեկտեղ առանձնահատուկ հմայք են հաղորդում մեծ լեզվաբանի կերպարին:

ԼԻԱՆԱ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

Marie-Anna Chevalier, Les ordres religieux-militaires en Arménie cilicienne. Templiers, hospitaliers, teutoniques et Arméniens à l'époque des Croisades. Préface de Jean Richard, Paris, Editions Geuthner, 2009, 890 p.

Մարի-Աննա Շևալիե, Հոգևորասպետական միաբանությունները Կիլիկյան Հայաստանում: Տաճարականները, հիվանդախնամները, տնտեսականները և հայերը իսլամից արշավանքների դարաշրջանում: Առաջաբանը՝ Ժան Ռիշարի, Փարիզ, Գոտներ, 2009, 890 էջ:

Maître de Conférences en Histoire du Moyen Âge à l'Université Paul Valéry – Montpellier 3, membre du Centre d'Études médiévales de Montpellier, coordonnatrice française depuis 2012, de l'Accord interuniversitaire Montpellier 3 – Erevan, Marie-Anna Chevalier présente là son travail de thèse, revu et augmenté pour la publication, dans la collection « Orient chrétien médiéval », dirigée par les professeurs Isabelle Augé et Gérard Dédéyan.

Le sentiment premier, pour cet ample travail de 835 pages (les pages d'annexes comportant, entre autres, de précieuses et scrupuleuses traductions de colophons de manuscrits arméniens et de chroniques de l'époque des Croisades jusque-là publiées seulement en arménien) est celui de la richesse des résultats obtenus. Il s'agit d'un travail pionnier (si l'on excepte quelques brefs articles publiés sur ce sujet) sur les relations entre les ordres militaires et les Arméniens d'Arménie cilicienne ou de la diaspora, Marie-Anna Chevalier suivant les protagonistes jusqu'à Jérusalem et jusqu'à Rhodes. Malgré le prolongement « diasporique » du sujet et son traitement sur près de trois siècles, elle a su le cadrer par le biais d'un plan judicieux, étudiant d'abord le développement parallèle de l'édification de l'État arméno-cilicien et des relations avec les ordres militaires ; ensuite, dans la période de stabilisation du royaume, l'implantation, l'organisation et l'activité des ordres d'une part, les relations juridiques avec l'État arménien de l'autre ; enfin le progressif retrait des ordres dans la période d'affaiblissement du royaume (des années soixante-dix du XIIIe siècle aux années soixante-dix du XIVe siècle). À travers l'étude des relations arméno-latines sous l'angle des ordres religieux-militaires, l'histoire de l'Arménie cilicienne comme celle de la diaspora se trouvent puissamment éclairées, particulièrement pour le XIVe siècle arménien, longtemps mal connu, les spécialistes, jusqu'à la publication du livre de Claude Mutafian, *L'Arménie du Levant* (Paris, Les Belles Lettres, 2012), n'ayant exploité directement que les sources occidentales seules ou les sources arméniennes seules.

L'auteur, à juste titre, exploite complémentirement les deux catégories de sources et enrichit notre connaissance des sources arméniennes des données de chroniques élaborées et de mémoriaux de copistes (ces colophons de manuscrits ont été publiés en Arménie en plusieurs volumes), lesquels sont de l'histoire immédiate. Ces diverses sources sont judicieusement utilisées.

On prendra toute la mesure de cette belle étude en évoquant la région concernée. La zone appréhendée séparait, à l'époque abbasside, le *dâr al-islâm* du *dâr al-harb* et se trouvait constituée de *thoughûr* ou « marches », et des *awâsim* ou « places protectrices ». La Reconquête byzantine du Xe siècle substitua à celles-ci des *mikra arménika thémata*, les « petits thèmes arméniens », hérissés de places « garnies » en majorité de stratiotes (soldats) arméniens. C'est dans cette zone, recouverte en partie par l'invasion turque à la fin du XIe siècle, qu'émergent les États latins du Nord et les principautés arméno-ciliciennes, dont la défense se trouve encore renforcée par l'implantation des ordres militaires. Quelle continuité, dans le système défensif, peut-on y observer ? Concernant l'implantation des ordres militaires en Arménie cilicienne et les ressources dont ils y disposent, il faut rappeler, à propos de l'éloquent tableau qui en est donné, les ressources cynégétiques de l'Arménie (l'émir syrien, Ousâma ibn Mounkidh, dans *Les Enseignements de la vie*, en quelque sorte, ses mémoires, évoque les fauconniers arméniens qui, chaque année, se rendent dans l'émirat de Shayzar) et ses possibilités de remonte pour les armées chrétiennes (les chevaux de la région – Cilicie et Euphratèse – étant particulièrement vigoureux). Les richesses forestières et l'abondance du minerai de fer sont mises en évidence, le trafic qu'en faisaient les Républiques italiennes avec l'Égypte, malgré les interdits pontificaux, pouvant surprendre d'autant plus.

L'étude très précise de l'occidentalisation des institutions de l'Arménie cilicienne sous l'influence de sa voisine, la principauté franque d'Antioche (dont les *Assises* ne sont conservées que dans leur version arménienne) suscite quelques rappels : comme les royautés occidentales (carolingienne, capétienne), la royauté arménienne, à l'époque des Croisades aussi bien que sous la monarchie bagratide au Xe siècle, est une royauté sacrée, d'inspiration davidique. La situation de la Grande comme de la « Petite Arménie » fait des Arméniens une « chrétienté de frontière », pour reprendre l'heureuse expression du Professeur Levon Zekiyan, la sacralisation, très marquée, du guerrier se traduisant par la canonisation des combattants morts dans la guerre contre les infidèles (ce que refusa toujours l'Église byzantine). N'est-ce pas là ce qui explique – en même temps que le respect de l'Église arménienne pour les canons de l'Église primitive, interdisant aux clercs de porter des armes – que les ordres militaires n'aient pas fait école en Arménie : il ne semble pas y avoir eu, contrairement à certaines assertions d'ordre religieux-militaire spécifiquement arménien, comme l'écrit, de manière convaincante, Marie-Anna Chevalier ; elle montre, cependant, que, dans son *Encyclique à toutes les classes de la nation* (vers 1173), le catholicos-patriarche Nersès Chenorhali doit réprimander des prélats passionnés de chasse et amateurs de chevaux. L'ordre militaire le plus favorisé est celui des chevaliers teutoniques. Après avoir clairement mis en place tous les éléments nécessaires de la politique pro-germanique de Lewon le Magnifique (1187-1219) et de Hét'oum Ier (1226-1269), il y avait une véritable architecture diplomatique incluant :

– Couronnement et sacre (dont l'*Ordo* est traduit en arménien) sous la suzeraineté du pape et de l'empereur.

– Les donations faites aux teutoniques vers le nord de l'Amanus et les Pyles amaniques.

– L'envoi d'ambassadeurs (à l'occasion, de souche germanique) auprès des empereurs d'Occident.

– L'accueil ménagé à Frédéric Barberousse par l'archevêque arménien des Balkans (siège à Philippoupolis) en lien avec le catholicos et le prince roubénien de Cilicie.

On pourrait observer encore, avec Alain Demurger, spécialiste internationalement reconnu des ordres religieux-militaires, que l'étude de l'implantation des trois ordres militaires en Cilicie, et des raisons, nuancées et complexes, de celle-ci, est remarquable. L'auteur montre les différences entre les ordres : l'ordre du Temple apparaît comme le fer de lance de la volonté d'expansion et de contrôle de certaines régions de Cilicie par les princes francs d'Antioche, la constitution de la marche templière de l'Amanus (datée, à juste titre, des années du principat de Renaud de Châtillon – 1153-1160, et non de 1137) entrant dans ce schéma. Le Temple s'installe moins en Arménie qu'il ne s'installe contre l'Arménie. Il en est autrement pour l'Hôpital et les Teutoniques : la remarquable convergence chronologique des concessions et donations diverses faites à ces deux ordres autour de 1210 (soit en pleine crise de succession d'Antioche), ainsi que la localisation des implantations, pleinement dans le territoire arménien et à ses frontières septentrionales (voire complètement à l'ouest du territoire avec l'importante châtellenie hospitalière de Séleucie), relèvent d'une autre logique et d'une autre politique. De la part de ces ordres bien sûr, mais aussi de la part des rois arméniens : l'ordre teutonique n'apparaît-il pas comme le garant de la légitimité de la royauté arménienne ?

Marie-Anna Chevalier est, par ailleurs, l'auteur d'une trentaine d'articles portant sur les chrétiens orientaux, les Arméniens dans leurs rapports avec l'Église latine, et, bien sûr, les ordres militaires, ainsi que de deux ouvrages : le recueil de ses articles « ciliciens », traduit en arménien oriental par l'historien Varoujean Poghosyan, sous le titre de *Sur l'histoire des relations de l'Arménie cilicienne avec les ordres religieux-militaires* (Erevan, Éditions de l'Université d'État d'Erevan, 2007, réédition 2013) et *La fin de l'ordre du Temple*, actes d'un colloque dont elle a assuré la direction, aux Éditions Geuthner, Collection « Orient chrétien médiéval » (Paris, 2012).

Pour conclure sur l'œuvre maîtresse de Marie-Anna Chevalier, on peut affirmer que, à partir d'une documentation enrichie de nouvelles sources arméniennes, elle a su écrire, avec autant de science que de brio, une nouvelle page de l'histoire des ordres religieux-militaires, qui est aussi une nouvelle page de l'histoire des Arméniens à l'époque des Croisades.

GÉRARD DÉDÉYAN

Е. И. Пивовар, Российско-азербайджанские отношения. Конец XX – начало XXI века, М., Kremlin Multimedia, 2012, 448 с.

Ե. Ի. Պիվովար, Ռուս-ադրբեջանական հարաբերությունները: XX դարի վերջ – XXI դարի սկիզբ, Մոսկվա, Kremlin Multimedia, 2012, 448 էջ:

Одним из важнейших приоритетов внешней политики Российской Федерации является развитие многосторонних отношений с государствами, возникшими на постсоветском пространстве. В этой связи большое значение для РФ приобретает развитие добрососедских отношений с южнокавказскими республиками, что вытекает в равной степени из интересов этих государств и национальной безопасности России, поскольку перспективы ее государственности в определенной степени переплетены с политическими процессами, происходящими на Южном Кавказе. Тем не менее, в специальной литературе мы не находим полноценных исследований о южнокавказских государствах. Работы о Грузии и Армении немногочисленны, а те, которые посвящены Азербайджану, касаются главным образом энергетических вопросов и проблем статуса Каспийского моря. В этом контексте выделяется рецензируемая нами монография ректора Российского государственного гуманитарного университета, члена-корреспондента РАН, доктора исторических наук, профессора Е. И. Пивовара.

Автор подвергает научной интерпретации вопросы установления межгосударственных, в том числе российско-армянских, отношений в рамках СНГ, ООН, ОБСЕ и других интеграционных структур, сотрудничества в связи с определением статуса Каспийского моря, а также проблемы, связанные со сферой бизнеса и социо-культурных взаимоотношений. Во второй части книги опубликованы многочисленные соглашения и договоры, заключенные между РФ и Азербайджаном за 1992-2011 гг. (с. 183-402).

Южнокавказский регион представляет для России особый интерес, поскольку здесь находятся не только такие субъекты международного права как Азербайджан, Армения и Грузия, но и непризнанные республики Абхазии, Нагорного Карабаха и Южной Осетии. После распада СССР сформировались два новых огромных геополитических макрорегиона – «Большая Европа» и «Большой Ближний Восток». Граница между ними протекает по региону Южного Кавказа, который рассматривается исследователями как их периферия.

Неоспоримо, что в последние два столетия Россия преследует свои стратегические интересы на Южном Кавказе, который по своей значимости, наряду с Украиной, остается одним из важнейших для РФ регионов. Южный Кавказ граничит с самым «неспокойным» регионом РФ – Северным Кавказом. Таким образом, Россия является не только европейским и азиатским, но и кавказским государством, что и обуславливает то существенное значение, которое кавказский регион приобретает для нее.

В развитии многосторонних отношений Российской Федерации с государствами, возникшими на постсоветском пространстве, важное место занимают

также российско-азербайджанские отношения, анализ которых представлен в монографии Е. И. Пивовара. 1991-1993 годы были, по мнению российских и азербайджанских исследователей, самыми напряженными в отношениях между Россией и Азербайджаном. Внешнеполитическая и культурная ориентации новых азербайджанских властей были направлены в сторону Турции и Запада. Бывший президент Азербайджана А. Г. Эльчибей неоднократно заявлял, что членство в СНГ не является для Азербайджана перспективным и предъявил Москве ультиматум о выводе оттуда российских войск. Автор, к сожалению, рассматривает этот период довольно поверхностно.

Новый виток напряжения в российско-азербайджанских отношениях обозначился весной 1997 г., когда А. Г. Тулеев опубликовал данные о поставке в 1994-1996 гг. Российской Федерацией оружия Армении. В создавшихся неблагоприятных для Азербайджана условиях состоялся визит президента республики Г. А. Алиева в Москву, где 3 июля 1997 г. между двумя странами был подписан «Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой». Подписанием этого договора Россия стремилась продемонстрировать Баку, что российско-армянские отношения не являются препятствием для углубления российско-азербайджанского сотрудничества и ведения с Азербайджаном более сбалансированной политики.

Автор довольно подробно останавливается на отдельных статьях упомянутого договора (с. 14-16), закрепившего, как он отмечает, «все те положительные моменты в отношениях между двумя странами, которые наметились в результате как эффективных действий руководства Азербайджана в лице Г. Алиева с одной стороны, так и усилий российской дипломатии середины 1990-х гг., с другой» (с. 14).

Тем не менее, было бы желательно, чтобы Е. И. Пивовар осветил также вопрос о том, почему в Баку отвергли первоначальный проект договора, в котором отраженная в заглавии идея о «взаимной помощи» по требованию азербайджанских властей была переформулирована на «взаимную безопасность».

В чем же заключается суть вопроса?

29 августа того же года Б. Н. Ельцин и Л. А. Тер-Петросян подписали «Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Российской Федерацией и Республикой Армения». Сразу же после его подписания руководство Азербайджана охарактеризовало этот договор документом, противоречащим подписанному 3 июля 1997 г. российско-азербайджанскому договору. В 1997-1999 гг. Азербайджан направил российским властям множество нот протеста, которые, в первую очередь, касались российско-армянского военно-технического сотрудничества. В этот период Азербайджан углублял сотрудничество с НАТО, что также не способствовало развитию его отношений с Москвой. В ноябре 1997 г. в Баку был подписан протокол, в котором официально декларировалось создание военно-политического объединения ГУАМ, в состав которого вошли Грузия, Украина, Азербайджан и Молдова. Такое объединение двух кавказских и двух восточноевропейских государств без участия России появилось впервые. В этом документе отмечалось, что Азербайджан обретает стабильных потребителей нефти и надежный альтернативный маршрут для ее экспорта. В дальнейшем, в октябре 1998 г., вхождение Азербайджана вместе с Грузией,

Украиной и Молдовой в ГУАМ, было расценено Москвой как недружественный шаг.

Азербайджан активно обсуждает со структурами НАТО возможность получения от них военно-технической и финансовой помощи под предлогом охраны существующих трубопроводов. Началась поэтапная адаптация азербайджанских вооруженных сил к установленным в этом блоке стандартам. В рамках программы НАТО «Региональная аэрокосмическая инициатива» Азербайджан приступил к созданию региональной системы контроля воздушного пространства, реализация которой предоставило бы возможность командованию НАТО контролировать воздушное пространство Кавказского региона. На ее финансирование была выделена сумма в 5 миллионов долларов.

Период с 1999 г. по 2000 г. характеризуется уточнением оптимального формата сотрудничества между Россией и Азербайджаном. Именно тогда Азербайджан попытался вести многовекторную и прагматичную внешнюю политику.

Установив стратегическое сотрудничество с Западом в области энергетики, Азербайджан стремился повысить свою значимость во взаимоотношениях с ЕС и США. Нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан и газопровод Баку-Тбилиси-Эрзрум ослабляют значение РФ как глобального экспортера энергоносителей. Энергетические проекты РФ не всегда совпадают с интересами Азербайджана. Предоставляя свою территорию для использования в качестве транзитного коридора для доставки энергетических ресурсов Центральной Азии на мировые рынки, Баку продолжает процесс интеграции в западные структуры и способствует развитию транспортного коридора. Правда, в отличие от азиатских стран, западные державы меньше критикуют Баку, однако это не означает, что этот вопрос снят с повестки дня.

И здесь для сдерживания ЕС и США важна роль РФ. В этом контексте нельзя недооценивать также роль иранского фактора. «Потепление» в отношениях между Россией и Азербайджаном каждый раз намечалось тогда, когда Запад и Иран усиливали давление на Баку. Г. А. Алиев, рассматривая Турцию как основного экономического партнера, в то же время полагал, что не следует терять сформировавшиеся в течение веков политические и экономические связи со странами СНГ, или менять одни приоритеты на другие. Наоборот, он стремился их уравнивать. В качестве доказательства вспомним его высказывание о турецко-азербайджанских отношениях: «Одна нация – два государства». Если при С. Демиреле турецко-азербайджанские отношения носили довольно теплый характер, то во время правления партии «Справедливость и развитие» во главе с президентом А. Гюлем и премьер-министром Р. Т. Эрдоганом они стали более прохладными. В этот период Баку решил снова улучшить отношения с Москвой. РФ всегда была более приемлемым партнером для Азербайджана. Отметим также, что Азербайджан поддерживал политику США в различных вопросах – от Косово до Ирана и от Афганистана до Ирака. Тем самым Азербайджан проявлял заинтересованность в сохранении правильного соотношения сдерживаний и противовесов.

В эти годы Россия придавала больше значения роли Азербайджана с точки зрения своей национальной безопасности, хорошо представляя, что динамика российско-азербайджанских отношений в значительной степени зависит от

позиции Москвы в карабахском конфликте. Именно поэтому РФ стремилась занять нейтральную позицию и не защищать какую либо из сторон.

Политическая элита Азербайджана хорошо сознает, что Россия связана с регионом множеством исторических, экономических и культурных связей. Однако в новых условиях, когда южнокавказский регион превратился в арену противоборства, Москве не удалось разработать в этом направлении целостную и перспективную стратегию. В отличие от начала XIX века, на современном этапе Россия ведет политику не захвата этих территорий, а сохранения и усиления там своего влияния. Разница в этих подходах существенна и предполагает разработку новой политики. В конце 1990-х гг. руководители обеих стран пытались найти грани для сотрудничества, что не всегда удавалось, так как во многих вопросах их интересы не совпадали, а особый формат сотрудничества был уточнен позднее, при В. В. Путине. В 1990-х годах был упущен благоприятный момент для углубления политического, военно-стратегического и экономического сотрудничества со странами «ближнего зарубежья», так что В. В. Путин был вынужден действовать в менее благоприятных геополитических условиях. Именно поэтому новые российские власти решили переставить акцент в отношениях со странами СНГ с многостороннего сотрудничества на эффективные и рациональные двусторонние взаимоотношения. Большое внимание было уделено, в особенности, экономическому сотрудничеству. Была создана специальная должность представителя России по урегулированию каспийских проблем, что позволило РФ вести в Каспийском регионе единую политику, координировать действия различных федеральных органов, ведомств и субъектов, которые ранее вели разрозненную и порой противоречивую политику. Во время визита В. В. Путина в Азербайджан 9-10 января 2001 г. президенты РФ и Азербайджана подписали «Бакинскую декларацию», а также «Совместное заявление Российской Федерации и Азербайджанской Республики о принципах сотрудничества на Каспийском море», согласно которым отношения между двумя странами должны были вступить в новую фазу стратегического сотрудничества.

Монография Е. И. Пивовара выиграла бы, если бы автор посвятил отдельную главу вкладу России в дело разрешения карабахского конфликта, поскольку азербайджанская сторона полагает, что ключ к решению данной проблемы находится в руках Москвы.

Надо отметить, что по уровню милитаризации Азербайджан является лидером в южнокавказском регионе. Сегодня можно констатировать, что Азербайджан избрал курс на интеграцию и сотрудничество с Турцией, НАТО, США и ЕС, в результате чего Россия лишилась там аренды Габалинской радиолокационной станции.

В своей книге Е. И. Пивовар не касается позиции азербайджанской политической элиты, не раз заявлявшей о намерении предоставить свою территорию для военной базы НАТО в противовес расположенной в Армении российской базы. В мае 2007 г. была принята «Концепция национальной безопасности Азербайджанской республики», уделившей особое место двусторонним взаимоотношениям с Турцией. Российско-азербайджанские отношения характеризуются в ней в общих чертах, при этом отмечается важность многовекового сотрудничества и мирного сосуществования. В документе особо отмечается углубление отношений с США и ЕС. Внешнеполитические приоритеты Азербайджана,

сформулированные президентом И. Г. Алиевым, разделены на несколько групп: 1) интеграция в европейское сообщество и его институты, участие в системе европейской безопасности; 2) становление наиболее развитого регионального государства; 3) сотрудничество со всеми странами, заинтересованными в безопасности и стабильности на Южном Кавказе.

Сбалансированная политика Азербайджана подтверждает его ориентацию на европейскую интеграцию. Она остается стратегическим союзником США в различных областях, а в отношениях с Россией пытается застраховаться от отдельных угроз, избегая ненужной конфронтации, решительно поддержав проект строительства газопровода «Набукко». Однако, у руководства Азербайджана нет выбора, кроме как иметь дело с Москвой, сохраняя в своих взаимоотношениях с РФ максимально возможную самостоятельность и двустороннее сотрудничество.

Хотя председатель общества дружбы России и Азербайджана Е. И. Пивовар в своей монографии постарался по возможности обойти негативные аспекты двустороннего взаимодействия (роль российской стороны в урегулировании Нагорно-Карабахского конфликта и ее место в энергетическом секторе Азербайджана, действия РФ как сопредседателя Минской группы ОБСЕ), тем не менее, содержащийся в ней богатый фактический материал, несомненно, полезен для всех тех, кто интересуется политическими процессами, происходящими в южно-кавказском регионе.

МАРУТ ВАРДАЗАРЯН

Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Թ. հատոր, խմբագիր Երուանդ Փամպուքեան, Պէյրուօ, Համազգայինի Վահէ Մէթեան հրատարակչութիւն, 2012, 560 էջ:

Հայոց պատմության տարբեր էջերին անդրադարձած ցանկացած աղբյուրագիտական բնույթի համահավաք ժողովածու ոչ միայն պատմաբաններին, այլև ընթերցասեր հանրության շրջանում միշտ հետաքրքրություն է առաջացրել: Նման աշխատանքները շատերին պատմագիտական մտքի յուրօրինակ ստուգաբանության հնարավորություն են ընձեռում: Այս առումով առանձնահատուկ նշանակություն ունի «Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար» (այսուհետև՝ «Նիւթեր») շարքը: Բովանդակային առումով այն հարուստ փաստաթղթերի ամբողջություն է, որը զետեղվել է սովորաձևով հատորներում՝ հետզհետե ի հայտ բերելով հայ ժողովրդի նոր դարի պատմության տարբեր հիմնախնդիրներին առնչվող բազմաթիվ փաստեր: Հույս ենք տածում, որ այս շարքում այսուհետև ևս կշարունակվեն լույս տեսնել նորանոր փաստաթղթեր ամփոփող հատորներ:

Սույն գրախոսության նախապատրաստական աշխատանքները կատարելիս հետաքրքիր օրինաչափություն նկատեցինք խնդրո առարկա շարքում լույս ընծայված հատորների հրատարակության միջանկյալ ժամանակահատվածների հետ կապված: Փորձենք դրանք դիտարկել՝ ի մի բերելով Հայ հեղափոխական դաշնակցության պատմությանն առնչվող աղբյուրագիտական հրատարակությունները՝ ըստ տպագրության տարեթվերի: Նպատակահարմար ենք գտնում դիտարկումը սկսել ոչ թե Հ. Տասնապետյանի խմբագրությամբ լույս տեսած Ա հատորից, այլ Դաշնակցության պատմության նյութերն ընդգրկող՝ աղբյուրագիտության սկզբունքներին փոքրիշատե համարժեք առաջին հրատարակություններից, այն է՝ Ս. Վրացյանի խմբագրությամբ 1934 թ. և 1938 թ. լույս տեսած «Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, յաւելուած «Հայրենիք» ամսագրի» առաջին և երկրորդ հատորներից¹: Այնուհետև անցում կատարենք 1970-1980-ական թթ. Հ. Տասնապետյանի խմբագրությամբ լույս ընծայված «Նիւթեր»-ի Ա-ից Դ² և Ե. Փամբուկյանի խմբագրությամբ 2009-2012 թթ. հրատարակված Ե-ից Թ հատորներին³: Արդյուն-

---

¹ Տե՛ս Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, յաւելուած «Հայրենիք» ամսագրի, հրատ. Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի Կեդր. կոմիտէի, խմբ. Սիմոն Վրացեան, Պոսթըն, հ. 1, 1934, հ. 2, 1938:

² Տե՛ս Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, խմբ. Հրայ Տասնապետեան, Ա հատոր, Պէյրուօ, 1972, Բ. հատոր, Պէյրուօ, 1973, Գ. հատոր, Պէյրուօ, 1976, Դ. հատոր, Պէյրուօ, 1982:

³ Տե՛ս Նիւթեր, Ե. հատոր, խմբ. Երուանդ Փամպուքեան, Պէյրուօ, 2007, Զ. հատոր, Պէյրուօ, 2010, Է. հատոր, Պէյրուօ, 2010, Ը. հատոր, Պէյրուօ, 2011, Թ. հատոր, Պէյրուօ:

քում տեսնում ենք երեքից երկու տասնամյակը մեկ Դաշնակցության արխիվային նյութերի հրատարակման բուռն գործընթաց: Հետաքրքիր օրինաչափություն, որը փաստում է տարբեր ժամանակահատվածներում պատմաքաղաքական անհրաժեշտությամբ պայմանավորված՝ Դաշնակցության՝ նեղ առումով սեփական պատմության, իսկ լայն առումով հայոց պատմության նոր և նորագույն ժամանակաշրջաններին վերաբերող արխիվային նյութերի նորանոր չափաբաժիններ վեր հանելու պատրաստակամությունը: Թեկուզ ոչ լիարժեք, այդուհանդերձ ներկայանալի բովանդակությամբ աղբյուրագիտական այս հրատարակությունների շնորհիվ ուսումնասիրողների համար նոր գիտական պրպտումների հորիզոններ են բացվում:

Երեք գլխից և տասնյոթ բաժնից բաղկացած գրախոսվող ժողովածուն ընդգրկում է 1897-1914 թթ. առնչվող 295 տարաբնույթ փաստաթղթեր՝ նամակներ, զեկույցներ, հաղորդագրություններ, շրջաբերականներ, դիմումներ, տեղեկագրեր, լիազորագրեր, հայտարարություններ և այլն, որոնք ներկայացնում են երեք հիմնական թեմատիկ ուղղություններ: Առաջին երկու բաժինները, այն է՝ «Պարսկաստան սահմանադրական շարժման տարիներուն (1909-1912)» (էջ 9-171) և «Կովկաս եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դատը» (էջ 172-262), հիմնականում, ինչպես նշում է խմբագիրը, համալրելով Ը հատորը (էջ 3)՝ արտացոլում են հիշյալ խորագրերի ներքո տեղի ունեցած գործընթացներին Դաշնակցության մասնակցության և դերակատարության առանձին հարցեր: Երրորդ «Եւրոպայի հայ ուսանողական միութիւն» բաժինը (էջ 263-535), նվիրված է եվրոպական և ռուսական իրականության մեջ 1890-ական թթ. մինչև 1914 թ. ոչ միայն դաշնակցական, այլև առհասարակ տարբեր կուսակցությունների և քաղաքական հոսանքների հարած հայ ուսանողության՝ հայ ազատագրական պայքարի կայացման գործում դիրքորոշումներին և ձեռնարկած քայլերին:

Նախ հարկ ենք համարում շեշտել այն ակադեմիական բժախնդրությունը, որը լավագույնս կիրառել է Երվանդ Փամբուկյանը: Հատոր առ հատոր ավելի կատարելագործելով փաստաթղթերի դասակարգման, անձնանունների և տեղանունների հստակեցման և ծանոթագրություններով ներկայացման եղանակները՝ խմբագիրը ոչ միայն գրախոսվող ժողովածուի առաջաբանում, այլև յուրաքանչյուր բաժնին կից բովանդակալից և համառոտակի նկարագրել է փաստաթղթերի յուրաքանչյուր խումբ: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ ժողովածուում ձեռագրից տպագիր վերածված տարբերակների կողքին ներկայացված են նաև բնօրինակների արտատպումները, որոնք հատորին հաղորդում են մասնագիտական վստահելիության որակներ:

Հաշվի առնելով գրախոսվող ժողովածուի խմբագրի կատարած մանրամասն վերլուծությունները (էջ 3-8), ցուցաբերելով ոչ չափորոշիչային մոտեցում, ինչպես նաև նկատի ունենալով դրանում գետեղված փաստաթղթերի ժամանակագրական եզրերը՝ փորձենք այն քննարկել ավելի մասնավոր խնդրի համատեքստում: Ունենալով մասնագիտական հետաքրքրությունների նեղ շրջանակ, որն ընդգրկում է XX դարի առաջին երկու տասնամյակում Անդրկովկասում իրենց գործունեությունը ծավալած կուսակցությունների՝

մասնավորապես ՀՀԴ և ՌՄԴԲ(Բ)Կ, ինչպես նաև սոցիալ-դեմոկրատիայի ռուսական և հայկական քաղաքական դաշտերը ներկայացնող հոսանքների ու կազմակերպությունների միջև տեղ գտած փոխհարաբերությունների պատմության հարցերը, տողերիս հեղինակին ավելի հետաքրքրում էր Դաշնակցության արխիվների այս հավաքական տպագիր ընտրանիում վերոնշյալ թեմային վերաբերող նյութերի որոնումը: Հ ուրախություն մեզ գտնվեցին այդ հարցերին թե՛ ուղղակի և թե՛ անուղղակի առնչվող փաստաթղթեր: Մինչ սույն հատորի լույսընծայումը թե՛ ՀՀԴ և թե՛ ՌՄԴԲ(Բ)Կ ու թե՛ դրանց անդամագրված գործիչների առնչությունների մակարդակով բոլոր հիմնական փաստաթղթերի ժամանակագրությունը սկիզբ էր առնում 1916-1917 թթ.: Ավելին, հուշագրություններից գատ առկա չէին ավելի ուշ շրջանում հայ բոլշևիկների հետ դաշնակցականների հարաբերությունները փաստող սկզբնաղբյուրներ: Դաշնակցության հիմնադրման տասնամյակի առիթով հատորում զետեղված անվանի բոլշևիկ Ստեփան Շահումյանի՝ 1901 թ. «Դրոշակ» ամսագրի և «Pro Armenia» երկշաբաթերթի խմբագրություններին հղած շնորհավորական նամակները այս պահին հավակնում են դառնալ վերոհիշյալ թեմայի վերաբերյալ մեզ հայտնի ամենահին փաստաթղթերը (էջ 300-301): 1917-1918 թթ. ընթացքում ՀՀԴ և ՌՄԴԲ(Բ)Կ հարաբերությունների հիմնական դերակատարներից մեկը՝ Շահումյանը, այդ նամակներում հանդես գալով «Ռիգայի հայ ուսանողության» և «Ռուսահայ ուսանողների» միությունների անունից, չափազանց ջերմ բարեմաղթանքներ էր շնայլում Դաշնակցության հասցեին: Այս նամակները իբրև երևույթ շատ կարևոր են երկու կուսակցությունների հարաբերությունների սաղմնավորման նախապատմության վերաբերյալ պատկերացում կազմելու առումով:

Մյուս կողմից գրախոսվող հատորում Դաշնակցության և սոցիալ-դեմոկրատների հայազգի ներկայացուցիչների հարաբերություններում նկատելի են նաև նրանց առաջին անհամաձայնությունների մասին վկայություններ: Լիպարիտ Նազարյանը, ով 1917-1918 թթ. Ս. Պետերբուրգում և Մոսկվայում Խորհրդային Ռուսաստանի բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ բանակցող հայտնի դաշնակցական գործիչներից էր¹, 1905 թ. Խ. Մալումյան-Ակունիին գրած նամակում հաղորդում է Եվրոպայի հայ ուսանողական միության շարքերում հայազգի սոցիալ-դեմոկրատների հետ ունեցած անհամաձայնությունների մասին (էջ 339-340): Սոցիալ-դեմոկրատների շարքում նա հիշատակում է նաև Ս. Շահումյանին, որն ընտրվել էր այդ միության կազմում իբրև սոցիալ-դեմոկրատների պատգամավոր: Եվրոպայի հայ ուսանողական միության շարքերում հայ սոցիալ-դեմոկրատների և դաշնակցականների միջև սկիզբ առած սուր մրցակցությունը, գերիշխող դիրք զբաղեցնելու նկրտումները հանգեցնում են, ի վերջո, միության լուծարմանը: Այս օրինաչափությունը գերիշխել է երկու քաղաքական կազմա-

---

¹ Տե՛ս **Նազարեանց Լ.**, Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան եւ Խորհրդային իշխանութեան միջեւ համաձայնութեան փորձեր, «Դրոշակ», թիվ 8-9, օգոստոս-սեպտեմբեր, 1928:

կերպությունների հետագա հարաբերություններում անգամ՝ փոխզիջումների տեղ գրեթե չթողնելով:

ՀՀԴ և ՌՄԴԲ(բ)Կ հարաբերությունների համատեքստում կուսակցական առանձին գործիչների՝ սույն հատորում ներկայացված լինելու առնչությամբ առանձնացնենք Սարգիս Արարատյանին, որը հանդես էր գալիս Արարատսկի մականվամբ: 1917 թ. նոյեմբերի 28-ից մինչև դեկտեմբերի 8-ը Թիֆլիսում կայացած Դաշնակցության հատուկ ժողովը վերջինիս լիազորել էր բանակցություններ սկսել այդտեղ ժամանած Ս. Շահումյանի հետ¹: Հատորում հրատարակված՝ 1908 թ. ապրիլին տեղի ունեցած «Եվրոպայի Հայ Յ. Դաշ. Ուսանողների Համագումարի Ատենագրութիւնը» գլխում ներկայացված նիստերի սղագրության մեջ ռուսական սոցիալ-հեղափոխականների հետ հարաբերություններ ձևավորելու (էջ 392, 396), 1911 թ. նոյեմբերից-1912 թ. ապրիլ ընկած ժամանակահատվածում «Ջանք» խմբի գործունեության, ինչպես նաև «Հայկական քաղաքականութիւնը պայմանաւորւած երեք երկրների տուեալներով» զեկուցման (էջ 461) շրջանակներում պարզ է դառնում Արարատյանի՝ որպես դաշնակցական ռուսական դաշտի, մասնավորապես ռուսական սոցիալիզմի «ամենակարկառուն» ներկայացուցիչների՝ բոլշևիկների հետ հետագայում Դաշնակցության կողմից իբրև բանակցող լիազորվելու հիմնական պատճառը:

Այն, ըստ էության, պայմանավորված էր 1917 թ. Թիֆլիսում գտնվող դաշնակցական լիազորված պատգամավորների թվում՝ ռուս սոցիալիստների դաշտին վերջինիս համեմատաբար լավ ծանոթ լինելու հանգամանքով:

Նպատակահարմար ենք գտնում հատորում զետեղված՝ Մարտիրոս Հարությունյանի «Դրոշակ»-ին հղած նամակից և դրան կից ծանոթագրությունից երկու կարևոր փաստ արձանագրել (էջ 188): Առաջինը ուղղակիորեն հիմնավորում է Մ. Հարությունյանի 1917 թ. Թիֆլիսում տեղի ունեցած՝ վերը նշված Դաշնակցության հատուկ ժողովի նախագահ ընտրվելու փաստը և բացահայտում նրա թեկնածությունը այդ պաշտոնում հաստատելու պատճառները: Պարզվում է, որ նրան՝ իբրև դաշնակցական գործչի, առաջին անգամ չէ, որ նման բան էր վստահվում. դեռևս 1911 թ. հունիսին Դաշնակցության Արևելահայ Բյուրոյի պահանջով Թիֆլիսում հրավիրված տարածաշրջանի կուսակցական ժողովի կողմից Մ. Հարությունյանը լիազորվել էր ներկայացնելու տեղի կուսակիցների հավաքական տեսակետը 1911 թ. օգոստոսի 1-15-ը կայանալիք Դաշնակցության ընդհանուր ժողովին՝ Կովկասից մասնակիցներ ունենալու հարցի վերաբերյալ: Բացի դրանից, ակնհայտ է դառնում, որ այլ փաստաթղթերում Մ. Հարությունյանը հանդես է եկել Ասլան կամ Ասլան Շիրակունի ծածկանուններով: Վստահ ենք, որ այս փաստը հետագայում թույլ կտա նոր նյութեր քաղել մեր կողմից դիտարկվող թեմայի շուրջ:

Եվրոպայի հայ ուսանողական միության շրջանակում դաշնակցական-

---

¹ Տե՛ս Իշխանյան Ե., Լեոնային Ղարաբաղ (1917-1920), Երևան, 1999, էջ 52-53:

ների և սոցիալ-դեմոկրատների՝ հիմնականում ապագա բոլշևիկների միջև կուսակցական հողի վրա խարսխված հարաբերություններից գատ իրենց հետաքրքրությամբ աչքի են ընկնում նաև Եվրոպայի ՀՀԴ ուսանողների միության 1911-1912 թթ. առանձին քննարկումների ժամանակ ռուս սոցիալ-դեմոկրատների հետ հարաբերությունների և Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության լույսի ներքո Հայկական հարցի հնարավոր զարգացումների վերաբերյալ տեղեկությունները: Այսպես, Եվրոպայի ՀՀԴ ուսանողների միության 1911-1912 թթ. տեղեկագրի «Դասախօսութիւններ» բաժնի նյութերը վկայում են, որ տարաբնույթ հարցերի հետ մեկտեղ արդեն քննարկվում էր նաև կոմունիզմի և այդ գաղափարախոսությունը կրող՝ այդ թվում ռուսական ուժերի հետ Դաշնակցության հարաբերությունների հարցը, ինչպես օրինակ՝ Փարիզի և Նանսիի խմբակներում (էջ 450, 469): Ավելին, ներկայացվում է, թե ինչպես էին դաշնակցական ուսանողները ժխտում հանդես գալիս իբրև հաշտարար՝ Ռուսաստանի համայնավար ուսանողների ներքին անհամաձայնությունների կարգավորման հարցում, կամ թե ինչպես են դաշնակցական ուսանողները ժխտում «պաշտօնապէս» մասնակցել 1911 թ. մայիսի 1-ի «տօնին եւ ապա մի ցոյցի, կազմուած ընդդէմ ցարական կառավարութեան, Բ. պետական Դումայի սոց.-դեմ. պատգամաւորների գործի առթիւ» (էջ 450):

Առհասարակ առաջին հայացքից կցկտուր թվացող այս փաստերը վկայում են մեկ կարևոր իրողության մասին: Դրանց շնորհիվ շատ ավելի են պարզաբանվում 1917-1918 թթ. ՀՀԴ և ՌՄԴԲ(բ)Կ միջև հարաբերությունների խարսխման և համագործակցության փորձի գործում հիշատակված գործիչների մասնակցության, ինչպես նաև կուսակցությունների գաղափարական մերձեցման և ընդհանուր ճակատով տարաբնույթ հարցերում հանդես գալու պատճառները, ինչն իր հերթին կարևոր շեշտադրումներ է ապահովում հարցի հետագա խորքային հետազոտությունների համար:

Ըստ էության, այս մասնավոր դիտարկումների փորձը նպաստում է սույն ժողովածուի խմբագրի իրականացրած ահռելի աշխատանքի անկողմնակալ գնահատմանը շահեկան դիրքերից: Ավելին, մեկ առանձին վերցված թեմայի շուրջ մեր կողմից քննարկված փաստաթղթերը ուղղակիորեն նախանշում են բազմաթիվ այլ հիմնահարցերի մանրակրկիտ հետազոտության հնարավորությունը:

Եզրափակելուց առաջ հարկ ենք համարում մեկ անգամ ևս ընդգծել «Նիւթեր»-ի Թ հատորի աղբյուրագիտական մեծ նշանակությունը և երախտագիտության խոսք ուղղել խմբագիր Երվանդ Փամբուքյանին, քանի որ նրա հրատարակած փաստաթղթերի այս ժողովածուն, անտարակույս, մեծապես կօժանդակի դրանում շոշափված հիմնահարցերի պատմությունը հետազոտող ուսումնասիրողների աշխատանքների իրականացմանը:

ՄՀԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ

Zaven Messerlian, Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections, 1934-2009, Beirut, Haigazian University Press, 2014, 540 p.

Զաւէն Մսրրլեան, Հայոց Մասնակցութիւնը Լիբանանի Խորհրդարանական Ընտրութիւններուն, 1934-2009, Պէյրութ, Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակատուն, 2014, 540 էջ:

Հատորին հեղինակը՝ Դոկտ. Զաւէն Մսրրլեան հայ նորագոյն շրջանի պատմութեան լիբանանահայ հանրաժանօթ պատմաբան է: Անոր ուսումնասիրութիւնները կը վերաբերին մանաւանդ Հայ Դատի հոլովոյթին, Հայկական Ցեղասպանութեան, Բ. Համաշխարհային Պատերազմին հայութեան մասնակցութեան, Հայ Դատին առնչուող միջազգային դաշնագրերու, Հայ Դատի առնչութեամբ Մ. Նահանգներու արտաքին քաղաքականութեան, ինչպէս նաեւ իր հօր՝ Մկրտիչ Մսրրլեանի ազգային քաղաքական գործունէութեան եւ Ղարաբաղի տագնապին¹:

Դոկտ. Մսրրլեան 1963ին, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Պատմութեան Բաժանմունքէն ստացած է Մագիստրոս Արուեստից վկայականը՝ ներկայացնելով «Հայկական ներկայացուցչութիւնը լիբանանեան խորհրդարանէն ներս» նիւթը, որուն մէջ ի միջի այլոց 1934-1960ի խորհրդարանական ընտրութիւններուն հայկական մասնակցութեան Գլուխը կար: Թեզը գրուած էր թելադրանքովը պատմութեան դասախօս, թեզին խորհրդատու, ակաւանուոր պատմաբան Դոկտ. Նիքոլա Զիատի:

Աւելի ետք, 2000ի սկիզբին, ան վերամշակեց իր թեզը եւ շարունակելով ընտրութիւններու պատուովը գայն հասցուց մինչեւ մեր օրերը՝ 2009ի վերջնագոյն ընտրութիւնները: Այս բոլորը ան մաս առ մաս հրատարակեց *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* 2000-2011 տարիներու ԻԱ.-ԼԱ. հատորներուն մէջ:

Գրախօսուող գիրքը մէկտեղումն է այդ ուսումնասիրութիւններուն, որոնք գիրքի ձեւաչափով վերամշակուած կը հրամցուին այս հատորով:

---

¹ **Մսրրլեան Զ.**, *Հայկական Հարցի Մասին (Կարս-Արտահանի «Հարցը» Թուրք-Սիովետ Յարաբերութեանց Լոյսին Տակ (1939-1977), «Ներքին» Հոդերու Հարցը, Թուրքիոյ Քիւրտերը Եւ Հայկական Հարցը*, Պէյրութ, 1978, **նոյնի՝** *Երեք Դաշնագրեր (Ալեքսանդրապոլի, Սոսկուայի Եւ Կարսի Դաշնագրերը, 1920-1921 թթ.)*, Պէյրութ, 1979, **նոյնի՝** *Մկրտիչ Մսրրլեանի Ազագ-Քաղաքական Գործունէութիւնը*, Պէյրութ, 1981, **նոյնի՝** *The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on the Armenians*, Antelias, 2001, **նոյնի՝** *Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Արտաքին Քաղաքականութիւնը Եւ Հայկական Հարցը (1900-2009)*, Պէյրութ, 2010, **նոյնի՝** *Հայոց Ցեղասպանութենէն Առաջ Եւ Ետք*, Անթիլիաս, 2011:

Լիբանանը Մփիւռքի տարածքին միակ պետութիւնն է ուր հայութիւնը իբրեւ հայ քաղաքացի, ընտրելու եւ ընտրուելու սահմանադրական իրաւունքը ունի: Իրաւունքի այս գործընթացը սկիզբ կ'առնէ 1923ին՝ Լոզանի Պայմանագրով, որով Թուրքիոյ Հանրապետութենէն դուրս, նախկին օսմանեան տարածքներու մէջ ապրող օսմանահպատակներուն կը շնորհուէր իրենց նորահաստատ պետութեանց քաղաքացիութիւնը: Եւ քանի որ Լիբանանի պետական կառոյցը հիմնուած էր համայնքային դրութեան վրայ, ապա Լիբանան հաստատուած նախկին օսմանահպատակ հայերը անհատաբար ձեռք կը բերէին լիբանանեան հպատակութիւն, իսկ հաւաքաբար՝ համայնքային պետական իրաւունքներ: Այսու լիբանահայութիւնը կ'ունենար իրաւունք՝ քուէարկելու եւ ընտրելու՝ հպատակութեան ստացումին յաջորդող առաջին տասնամեակին, իսկ այնուհետեւ՝ նաեւ ընտրուելու: Եւ իրաւամբ, 1934ին լիբանահայութիւնը կ'ունենար երեսփոխանական մէկ աթոռի իրաւունք: Այդ իրաւունքը պիտի փոխուէր ամէն անգամ որ խորհրդարանական աթոռաթիւերը փոխուէին: Այսպէս, 1943ին՝ երկու առաքելական ներկայացուցիչ Պէյրութի ընտրատարածքէն, իսկ 1951ին՝ երկու առաքելական եւ մէկ կաթողիկէ ներկայացուցիչ Պէյրութի եւ մէկ առաքելական ներկայացուցիչ Լեռնալիբանանի Մէթնի ընտրատարածքէն: 1953ին Լիբանանի առաքելական ներկայացուցիչներուն թիւը կը նուազի երկուքի (երկուքն ալ Պէյրութի մէջ), իսկ 1957ի ընտրութեան կը վերականգնի 1951ի դրոյթը: 1960էն մինչեւ 1989 լիբանահայութիւնը կ'ունենայ երեք առաքելական եւ մէկ կաթողիկէ ներկայացուցիչ Պէյրութէն եւ մէկ առաքելական ներկայացուցիչ Լեռնալիբանանի Մէթնի ընտրատարածքէն: Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմին աւարտը նշանաւորող Թաէֆի Համաձայնագրով վերոյիշեալ աթոռներուն վրայ աւելցաւ մէկ առաքելական աթոռ՝ Պեքաայի Նահանգի Զահլէի ընտրատարածքին մէջ, մինչ աւետարանական աթոռին աւետարանական հայեր ալ կրնան թեկնածու ըլլալ¹: Ներկայիս լիբանահայութիւնը խորհրդարանին մէջ կը ներկայացուի հինգ հայ առաքելական եւ մէկ հայ կաթողիկէ երեսփոխաններով:

Բնականաբար, համայնքներուն առնչութիւնը պետութեան՝ չի սահմանափակուիր լոկ երեսփոխանական կամ նախարարական մասնակցութեամբ: Լիբանանի պետականօրէն ճանչցուած համայնքները իրաւական բաղադրիչներն են այդ պետութեան: Ըստ այդմ ալ, լիբանահայութեան քաղաքական դերակատարութիւնը կարելի է դիտարկել նաեւ իբրեւ միւս համայնքներուն հետ՝ պետութեան մէջ իշխանութեան իրաւունքի փոխարարութեան պահպանում:

---

¹ Լիբանանի Հանրապետութիւնը չի ճանչնար Լիբանանի Հայ Աւետարանականները իբրեւ առանձին համայնք, այլ զանոնք կը նկատէ Լիբանանի *Փրոթեստանթ Համայնքի* մաս. ասոնց յատկացուած է խորհրդանական մէկ աթոռ: 1972էն մինչեւ 2000 հայ աւետարանական երեսփոխաններ կը ներկայացնէին *Փրոթեստանթ Համայնքը*:

Աննախընթաց այս հատորը բաժնուած է տաս Գլուխներու, որոնցմէ երկուքը ունին երկուքական բաժին: Հատորը կ'աւարտի ամփոփումով մը, աղբիւրացանկով եւ անուանացանկով:

Գիրքին առաջին երկու Գլուխները ունին ներածական բնոյթ: Առաջինը կը ներկայացնէ լիբանահայութեան պատկերը՝ հայութեան զանգուածաբար Լիբանան հաստատուելէն (1921) մինչեւ այսօր լիբանահայութիւնը իր յարանուանութիւններով, կրօնական-եկեղեցական, հասարակական, ընկերային, մարզական, կուսակցական, կրթական, մշակութային եւ այլեւայլ կառոյցներով: Այս առումով, այս Գլուխը ունի ճանաչողական նորագոյն արժէք: Երկրորդ Գլուխը կը համառօտէ Լիբանանի խորհրդարանական ընտրութիւնները 1934-2009 շրջանին:

Մնացեալ Գլուխներէն իւրաքանչիւրը կը ներկայացնէ Լիբանանի Հանրապետութեան իւրաքանչիւր նախագահի պաշտօնավարութեան տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրութիւնները: Այսպէ՛ս կազմուած են նախագահներ Պշարա Խուրիի (1943-1952), Քամիլ Շամունի (1952-1958), Ֆուատ Շեհապի (1958-1964), Էլիաս Հրաուիի (1989-1998), Էմիլ Լահուտի (1998-2007) եւ Միշէլ Սլէյմանի (2008-2014) պաշտօնավարութեան շրջանին ընտրութիւններուն նուիրուած Գլուխները: Բացառութիւն կը կազմեն ֆրանսական հոգատարութեան հանգրուանի (1934-1943) ու նախագահներ Շարլ Հելուի (1964-1970) եւ Սլէյման Ֆրանժիէի (1970-1976) պաշտօնավարութեան շրջանին ընտրութիւններուն վերաբերող երեք առանձին Գլուխները:

Այս Գլուխներուն մէջ Մարրլեան պատմաբանի բժախնդրութեամբ կը ներկայացնէ լիբանահայութեան ներքին պայքարները՝ խորհրդարանական ընտրութեանց առթիւ, եւ անոնց ունեցած ազդեցութիւնները թէ՛ լիբանահայ զանազան խաւերուն, եւ թէ՛ լիբանահայ մշակութային ու ազգային զանազան իրադարձութիւններու վրայ: Ի տարբերութիւն այլ ուսումնասիրողներու, որոնք կուսակցութիւն մը, կամ եկեղեցին առած են իրենց պատումին առանցքը, Մարրլեան ունի քաղաքական ընթացքի աւելի չէզոք եւ հաստատութենական առանցք ընտրութիւնները:

Իր իօսքին մէջ, գիրքին յառաջաբանը գրող, Հայկազեան Համալսարանի Քաղաքական Գիտութիւններու Բաժանմունքի համադրող, Դոկտ. Մաքսիմիլիըն Ֆելշ կը հաւաստէ անհրաժեշտութիւնը ձեռք անցընելու այս գիրքը՝ «Բոլոր անոնց որոնք կ'ուսումնասիրեն Միջին Արեւելքի հայկական սփիւռքը... գիրքը յաջողապէս կը ներկայացնէ լիբանահայ համայնքին մարտահրաւերները իր պատմութեան տարբեր հանգրուաններուն...- եւ կ'եզրափակէ՝ հայ համայնքին համակեցութիւնը լիբանանեան ընկերութեան մէջ համարկումի յատուկ եւ յաջող մոտէլ մըն է բազմակրօն ընկերութեան եւ կրնայ դաս ըլլալ թերաճ պետութիւններու համար, որոնք կը ճգնին իրենց փոքրամասնութիւններ ընկերային կառոյցին մաս դարձնել»:

Առաջին անգամ է որ լիբանահայութեան վերաբերող որեւէ նիւթ կ'ենթարկուի մանրակրկիտ, ամբողջական, գիտական ուսումնասիրութեան իր

սկզբնաւորումէն մինչեւ մեր օրերը: Այս առումով, պատմական այս պատումը բացառիկ իրագործում մըն է, որ կը հարստացնէ լիբանահայութեան մասին կատարուած գիտական ուսումնասիրութիւններու փոքր խումբը: Իրաւ ալ, Մարրլեան յաջողած է լիբանահայութեան մասին առկայ հսկայ, սակայն չմշակուած նիւթերու պաշարէն առանձնացնել զինք հետաքրքրող նիւթերու մեծագոյն մասը եւ համադրելով զանոնք, փորձառու պատմաբանի ճարտարութեամբ ներկայացնել Լիբանանի խորհրդարանին հայկական մասնակցութեան կուռ կառոյցը եւ տալ անոր համահաւաստ պատկերը:

Հեղինակին հայրը՝ Մկրտիչ Մարրլեան անձամբ մասնակցած է ընտրութեանց: Թերեւս այս մէկը մղած է հեղինակը, 1960-1963 տարիներուն լծուելու նման երախտաշատ ուսումնասիրութեան մը, ընդունելով խորհրդատու դասախօս Փրոֆ. Զիատէի առաջարկը: Պէտք է ըսել, սակայն, որ հեղինակին անձնական մղումը չէ վերափոխուած ենթակայական մօտեցումի՝ հարցերու, երեւոյթներու թէ իրադարձութիւններու իր վերլուծութեան եւ ընդհանրապէս իր պատումին ընթացքին:

Հեղինակը իր ուսումնասիրութեան համար «մաղած» է լիբանահայ մամուլը, ներառած տեղական արաբատառ, անգլիատառ ու ֆրանսատառ մամուլին մէջ ընտրութեանց հայկական առնչութեան վերաբերող նիւթեր, օգտագործած՝ առկայ ոչ-հայատառ գրականութիւնը, ունեցած նամակագրութիւն, կատարած հարցազրոյցներ՝ խորհրդարանական հայ թեկնածուներու, ընտրուածներու եւ այլապէս ալ առնչուածներու հետ: Այս բոլորը նոր ծայքեր բացած են եւ յաւելելալ խորութիւն տուած ուսումնասիրութեան: Միւս կողմէն, Մարրլեան իր ուսումնասիրութեան մէջ լայնօրէն ներկայացուցած է լիբանահայ ենթահողը, եւ համեմատօրէն նուազ չափով՝ լիբանանեան ենթախորքը, որ թերեւս կարելի էր աւելի եւս խորացնել:

Իբրեւ պատմաբան, ակնկալելի էր եւ հասկնալի թէ ինչու հեղինակը նիւթին մօտեցած է պատմաբանի քան թէ քաղաքագետի մեկնակէտով եւ ըստ այդմ ուսումնասիրութիւնը ունի աւելի պատմական քան թէ քաղաքական ձեւաչափ:

Հատորը ուսումնասիրութեան առատ նիւթ կը հայթայթէ բոլոր անոնց որոնք կը պէտեն փոքրամասնութեանց քաղաքական գործունէութիւնը: Ան խորունկ թափանցումի միջոց է նաեւ հայ քաղաքական կուսակցութիւններու փոխարարութեանց օրակարգերուն, միջկուսակցական պայքարի երեսակներու բացայայտման, ուր առաջնակարգ տեղ կը գրաւեն խորհրդարանական ընտրութիւնները եւ իշխանութեան պայքարը:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ

**ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՌԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ**

Ռումինիայի Կլուժ-Նապոկա քաղաքի Բաբեշ-Բոյայ համալսարանում ստեղծվել է Հայագիտության ինստիտուտ, որի բացմանը մասնակցել է նաև ԵՊՀ պատվիրակությունը: Այն առաջինն է Կենտրոնական ու Արևելյան Եվրոպայում և կյանքի է կոչվել ինստիտուտի ղեկավար, նույն համալսարանի միջազգային հարաբերությունների և անվտանգության հարցերով ուսումնասիրությունների գոկտորական դպրոցի տնօրեն Լուչիան Նաստասե-Կովաչի և Ռումինիայում ՀՀ դեսպանության նախաձեռնությամբ, ինչպես նաև Ռումինիայի հայոց միության աջակցությամբ:

Հայագիտության ինստիտուտի՝ նոյեմբերի 7-ին տեղի ունեցած բացման հանդիսավոր արարողությանը մասնակցում էին Բաբեշ-Բոյայ համալսարանի ռեկտոր, ակադեմիկոս Իոան-Աուրել Պոպը և ինստիտուտի տնօրեն Լուչիան Նաստասե-Կովաչը, ԵՊՀ ռեկտոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արամ Միմոնյանը, Ռումինիայում ՀՀ արտակարգ և լիազոր դեսպան Համլետ Գասպարյանը, Կլուժի նահանգային խորհրդի նախագահ Իշտվան Վակարը, Ռումինիայի Հայոց միության նախագահ, սենատոր Վարուժան Ոսկանյանը, Ռումինիայի հրեաների պատմության ուսումնասիրությունների կենտրոնի ղեկավար Լիվիու Ռոտմանը, Ռումինական ակադեմիայի անդամներ, մտավորականներ և ուրիշներ:

«Հայագիտության ինստիտուտի հիմնադրումը ոչ միայն կարևոր քայլ է Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի հայկական համայնքների ուսումնասիրության բնագավառում, այլև չափազանց հրատապ՝ հաշվի առնելով գալիք տարի հիշատակվելիք Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակը, իրադարձություն, որը խոր ազդեցություն է ունեցել ամբողջ աշխարհի հայության վրա»,– բացման արարողության ժամանակ ասել է Լուչիան Նաստասե-Կովաչը:

Նշենք, որ բացման արարողությունից առաջ տեղի է ունեցել երկու համալսարանների ռեկտորների՝ Իոան-Աուրել Պոպի և Արամ Միմոնյանի առանձնագրույցը: Նրանք պայմանավորվել են համագործակցության պայմանագրեր կնքել Կլուժի համալսարանի և ԵՊՀ-ի, ինչպես նաև հայագիտության ինստիտուտների միջև:

«Նրանք հետաքրքրություն ցուցաբերեցին հատկապես պատմության և հումանիտար մյուս ոլորտների՝ սոցիոլոգիայի, միջազգային հարաբերու-

թյունների, մշակութաբանության նկատմամբ: Պայմանավորվածություններ ձեռք բերեցինք նաև ռումիներենի և հունգարերենի դասավանդման, ինչպես նաև գիտնականների, դասախոսների ու ուսանողների փոխանակման, համատեղ գիտաժողովների կազմակերպման և գիտական հոդվածների հրատարակման հարցերի վերաբերյալ»,- դեպի Ռումինիա կատարած այցն ամփոփել է Արամ Միմոնյանը:

Դեսպան Համլետ Գասպարյանը հույս է հայտնել, որ Բալկաններում և հարակից երկրներում հայոց հնամենի ներկայության մասին գիտական հետաքրքրությունը բարձրացնելուց զատ՝ ինստիտուտը կնպաստի նաև այսօրվա եվրոպական տարածքում մշակութային բազմազանության մեջ հայկական տարրի բացահայտմանը: «Կարծում եմ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի 100-ամյակի և հատկապես Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի համատեքստում Հայագիտության ինստիտուտը կարող է դառնալ բաց հարթակ այդ ահավոր ողբերգության պատճառների և ավերիչ հետևանքների քննարկման համար, հետևանքներ, որոնք մեծապես ազդել են հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրի վրա, ձևավորել ծանր կորուստներով և դեռևս չամոքված խորը վերքերով պայմանավորված հայկական ինքնությունը, հայ սփյուռքին և Հայաստանին կանգնեցրել դժվարագույն մարտահրավերների առջև»,- նշել է նա:

Հայագիտության ինստիտուտը, Կլուժի Բաբեշ-Բոյայ համալսարանից բացի, իր նստավայրը կունենա նաև Գեռլայում՝ նախկին Արմենոպոլիս քաղաքում: Մասնագետները վստահեցնում են, որ ռումինական Տրանսիլվանիան ժամանակին հայաշատ է եղել, և պահպանված մշակութային բավականին մեծ ժառանգությունն այսօր ուսումնասիրման կարիք ունի:

«Բաբեշ Բոյայի համալսարանում Ռումինիայի, ինչպես նաև Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի Հայագիտության առաջին ինստիտուտի հիմնումը համալսարանի կարևորագույն միջոցառումներից է: Մենք հպարտ ենք, որ հայկական մշակույթն ու քաղաքակրթությունը մոդել են հանդիսացել ռումինների, հունգարների և գերմանացիների համար: Նոր ինստիտուտը կարևոր և անհրաժեշտ քայլ է Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի հայկական համայնքների ուսումնասիրության բնագավառում և պետք է հետազոտություններ կատարի ոչ միայն անցյալին, այլև ներկային և ապագային վերաբերող թեմաներով»,- կարծում է Կլուժի Բաբեշ-Բոյայ համալսարանի ռեկտոր Իոան-Աուրել Պոպը:

**ՎՐԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՊՀ-ՈՒՄ. ԵՐԵՎ, ԱՅՍՕՐ, ՎԱՂԸ**

Հայ և վրաց ժողովուրդների գրական-մշակութային և պատմագիտական սերտ առնչությունները խոր արմատներ ունեն, սկիզբ են առել գրերի ու դպրության ծննդյան օրվանից և փոխանցվել նոր սերունդներին՝ ապահովելով բարեկամության ու համագործակցության ուսանելի ավանդույթներ և շարունակական ընթացք: Այդ կապերը ավելի խորացան, յուրահատուկ բնույթ ստացան Վրաստանում և Հայաստանում ազգային համալսարանների հիմնադրումից հետո: 1918 թ. հունվարի 26-ին Թբիլիսիում հիմնադրված պետական համալսարանը (ԹՊՀ) Կովկասում առաջինն էր, որտեղ դասավանդվող առարկաների ցանկում տեղ են գտել նաև հայագիտական առարկաներ, ինչպիսիք են՝ հայոց լեզուն, Հայաստանի պատմությունը և հայ հին պատմական գրականությունը: Վրացական մայր բուհում գործել են հայագիտության ամբիոնը (1922 թ. ի վեր), Անդրկովկասի և Մերձավոր Արևելքի պատմության ամբիոնը (1933-1935 թթ.), որի ծրագրերում ևս ներառվել են հայագիտական առարկաներ, իսկ 1945 թվականից՝ հայոց լեզվի և գրականության բաժինը (այժմ՝ հայագիտական ուղղություն):

Ակնհայտ է, որ ԹՊՀ-ում հայագիտությունը ի սկզբանե եղել է գիտական ուսումնասիրության առանձին բնագավառ և քննարկվել վրացագիտության հետ սերտ կապերի հոլովույթում: Գործընթացի սկզբից ի վեր ԹՊՀ-ն հոգեհարազատ է եղել վիրահայ հանրությանը ոչ միայն նշված հանգամանքների, այլև հայ երիտասարդությանը բարձրագույն կրթություն ստանալու անվերապահ իրավունք ընձեռելու հնարավորության շնորհիվ: Նշենք նաև, որ ԹՊՀ-ն Հայաստանից դուրս գտնվող միակ կրթական օջախն էր, որտեղ գործում էր հայագիտության գծով գիտական աստիճաններ շնորհող մասնագիտական խորհուրդ: Հայագիտության բնագավառի առաջին ատենախոսությունը, ի դեպ՝ դոկտորական, պաշտպանվել է հենց այդ խորհրդում (1928 թ. նոյեմբերի 4-ին):

ԹՊՀ-ում գիտության տարբեր բնագավառներում ասպիրանտական ուսումնառություն են ստացել Հայաստանի բուհերի, մասնավորապես ԵՊՀ-ի բազում շրջանավարտներ, որոնք այնտեղ ստացել են թեկնածուի կամ դոկտորի գիտական աստիճան:

ԵՊՀ-ում վրացագիտությունը սկզբնավորվել է 1966 թվականից, երբ հայ ժողովուրդը համաշխարհային հանրության հետ առանձնակի շուքով նշում էր վրաց խոշորագույն բանաստեղծ Շոթա Ռուսթավելու ծննդյան 800-ամյակը: Այդ օրերին Երևանի և Թբիլիսիի համալսարանների միջև կնքվեց համագոր-

ծակցության պայմանագիր, որի շրջանակներում ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտետում Հայաստանի և Վրաստանի գիտության վաստակավոր գործիչ Գուրգեն Սևակի ղեկավարությամբ հիմնադրվեց Շոթա Ռուսթավելու անվան ուսումնական կաբինետ (1981-2006 թթ. այդ պարտականությունները հասարակական հիմունքներով կատարել է բ.գ.թ., դոցենտ Հրաչիկ Բայրամյանը): Գործողության մեջ դրվեցին կամրնտրական դասընթացներ, վրացերենի խմբակներ, նաև ուսանողներ և ասպիրանտներ փոխանակելու ավանդույթ:

Հոբելյանական օրերին հրավիրված գիտական առաջին նստաշրջանում հայ-վրացական բանասիրության հիմնախնդիրներին նվիրված զեկուցումներ կարդացին ԵՊՀ ռեկտոր, ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանը, բանասիրական ֆակուլտետի ղեկան Մկրտիչ Մկրյանը, գրականության տեսության ամբիոնի վարիչ Էդվարդ Ջրբաշյանը, հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչ Գուրգեն Սևակը, Թբիլիսիի համալսարանի վրաց բանասիրության ֆակուլտետի ղեկան Ակակի Ուրուշաձեն, վրաց հին լեզվի ամբիոնի վարիչ, ԽՍՀՄ ԳԱ թղթակից անդամ Ակակի Շանիձեն, պրոֆեսոր Սոլոմոն Խուցիշվիլին, Իոսեֆ Մեգրելիձեն և այլք:

Կաբինետի աշխատակիցների ակտիվ մասնակցությամբ գիտական նստաշրջաններ հրավիրվեցին նաև Անտուան Մեյեի ծննդյան 100-ամյակի (1966 թ. դեկտեմբեր), բանաստեղծ Նիկոլոզ Բարաթաշվիլու ծննդյան 150-ամյակի (1968 թ. սեպտեմբեր), Ակակի Շանիձեի ծննդյան 80-ամյակի (1968 թ. հոկտեմբեր), Էդուարդ Աղայանի ծննդյան 60-ամյակի (1973 թ. ապրիլ), Գաբրիել Սունդուկյանի ծննդյան 150-ամյակի (1976 թ. մայիս), Իլիա Ճավճավաձեի ծննդյան 140-ամյակի (1978 թ. մայիս), Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի հետ միավորվելու 150-ամյակի (1978 թ. հոկտեմբեր) և այլ տարեդարձերի ու նշանակալից տարեթվերի առիթով:

Կաբինետի բազայի հիման վրա 1970 թ. կազմավորվեց հետազոտական խումբ, որն ընդգրկվեց հայագիտական կենտրոնի համակարգում: Խումբն ընտրեց հետևյալ ուղղությունները՝ լեզվաբանություն, բառարանագրություն, գրական-մշակութային աղբյուրներ, գեղարվեստական և գիտահանրամատչելի երկերի թարգմանություններ:

Խորհրդային համակարգի կազմալուծումից հետո փորձեր եղան վերանայելու և վերագնահատելու ազգային արժեքները, պատմագիտությունն ու հարաբերությունների պատմականությունը: Հատկապես հայ-վրացական առնչությունների լուսաբանման հարցում ոմանք տուրք տվեցին անհարկի ծայրահեղությունների, կեղծ հայրենասիրությանը՝ անտեսելով ճշմարտությունն ու գիտական անաչառությունը: Օտարվելու շունչ էր զգացվում բարեկամ ժողովուրդների, մշակույթների, համալսարանների, նույնիսկ բարեկամ մարդկանց միջև:

Հայ-վրացական առնչություններում այդ անցանկալի գոյացությունը կանխելը անհրաժեշտություն էր, ուստի առաջին քայլն արվեց 2006 թ. մայիսի կեսերին, երբ ԵՊՀ-ում տեղի ունեցան փոփոխություններ. օրեր անց կազմակերպվեց վրացական պոեզիայի փառատոն՝ մայր բուհի նորընտիր ղեկա-

վարության, հայ բանասիրության ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմի, ուսանողության, Հայաստանի և Վրաստանի գրողների միությունների ակտիվ մասնակցությամբ:

2006-2007 ուսումնական տարվանից հայ բանասիրության ֆակուլտետում մտցվեց «Վրացագիտություն մասնագիտացում», որն ուսանողներին հնարավորություն էր ընձեռում ուսումնասիրելու վրաց լեզուն և գրականությունը, Վրաստանի պատմությունն ու մշակույթը:

Հոկտեմբերին հայ բանասիրության ֆակուլտետում անցկացվեց հայ-վրացական գրական-մշակութային առնչություններին նվիրված առաջին գիտական նստաշրջանը: ԵՊՀ ռեկտոր, պրոֆեսոր Արամ Միմոնյանը գործնական հանդիպում ունեցավ Հայաստանում Վրաստանի արտակարգ և լիազոր դեսպան Ռևազ Գաչեչիլաձեի հետ, որին հաջորդեց ԵՊՀ պատվիրակության այցը Բաթումի պետական համալսարան, որտեղ կնքվեց երկու համալսարանների միջև համագործակցության ու բարեկամության պայմանագիր, իսկ սեպտեմբերի 11-ին պրն. Միմոնյանը և ԹՊՀ ռեկտոր Գեորգի Խուբուան ստորագրեցին կրթական, գիտական և մշակութային համագործակցության պայմանագիր:

2007 թ. ԵՊՀ-ում ստեղծվեց վրացագիտության հայկական կենտրոն, որն իր աշխատանքներն սկսեց 2008 թ. սկզբից՝ դառնալով Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի ստորաբաժանումներից մեկը:

Վերընձյուղված համագործակցության իրողություն էր Կենտրոնի նախաձեռնությամբ 2008 թ. ապրիլի 8-11-ը ԵՊՀ-ում հրավիրված գիտաժողովը, որը բավականին ընդգրկուն էր (պատմություն, աղբյուրագիտություն, լեզվաբանություն, գրական-մշակութային առնչություններ), և որի աշխատանքներին, հայ վրացագետներից և բանասիրական ֆակուլտետի դասախոսներից բացի, մասնակցեցին և զեկուցումներով հանդես եկան նաև ԹՊՀ հումանիտար ֆակուլտետի դասախոսներ և գիտաշխատողներ:

2010 թ. մայիսի 3-ին ԵՊՀ-ում հյուրընկալվեց Ախալցխայի պետական համալսարանի պատվիրակությունը: Ստորագրվեց համագործակցության ևս մեկ հուշագիր, իսկ հոկտեմբերին ԹՊՀ ռեկտորի պաշտոնակատար Ալեքսանդր Կվիտաշվիլիի և Արամ Միմոնյանի միջև տեղի ունեցավ համընդհանուր խնդիրների երկկողմանի քննարկում:

2012 թ. հոկտեմբերի 6-ին Թբիլիսիում անցկացվեց Մայաթ-Նովայի ծննդյան 300-ամյակին նվիրված գիտական համատեղ կոնֆերանս, որտեղ զեկուցումներով հանդես եկան ԹՊՀ և ԵՊՀ մի շարք դասախոսներ և գիտաշխատողներ:

Կենտրոնի գոյությունը, քաղաքական, միջպետական, միջբուհական կարևոր իրադարձություն լինելուց բացի, կյանքի է կոչել հայագիտության համար կարևոր մի բնագավառ, որտեղ ժամանակին բեղուն գործունեություն են ծավալել և իրենց անուրանալի ավանդը ներդրել գիտության վաստակաշատ գործիչներ Մարի Բրոսեն, Նիկողայոս Մառը, Յոզեֆ Մարկվարտը,

Քերովբե Պատկանյանը, Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը, Իվանե Ջավախիշվիլին, Իյսա Աբուլաձեն, Գուրգեն Սևակը, Սուրեն Երեմյանը և այլք:

Վրացերենի և վրաց գրականության ուսուցման մակարդակը բուռնում բարձրացնելու նպատակով ևս կատարվել է զգալի աշխատանք. ԵՊՀ հրատարակչությունը լույս ընծայեց կենտրոնի ղեկավար, Հր. Բայրամյանի հեղինակած ուսումնական ձեռնարկները¹, որոնք, ի դեպ, օգտագործվում են նաև Հայաստանի և Վրաստանի հայկական այն դպրոցներում, քոլեջներում ու բարձրագույն հաստատություններում, որտեղ դասավանդվում են վրաց լեզու, վրաց գրականություն և հայ-վրացական բանասիրություն առարկաները:

Առաջնահերթ խնդիրներից են հայ դասականների՝ հայ-վրացական հարաբերություններին նվիրված այն աշխատությունների հրատարակություններն ու վերահրատարակությունները, որոնք խիստ կարևոր են տարածաշրջանում գիտամշակութային որոշակի հիմնահարցերի լուծում տալու համար: Այդ նպատակով Կենտրոնում 2013 թ. հիմնադրվեց «Հայ-վրացական հարաբերություններ» մատենաշարը, որի Ա և Բ գրքերը արդեն լույս են տեսել:

Առաջինը ականավոր կովկասագետ Լևոն Մելիքսեթ-Բեկի «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» եռահատոր աշխատության վերահրատարակությունն է մեկ գրքով, որտեղ վրացական աղբյուրներից քաղված բնագրերի թարգմանությունն ուղեկցվում է պատմաբանասիրական, աղբյուրագիտական, մատենագիտական ծանոթագրություններով ու բանիմաց մեկնաբանություններով: Գիրքը տպագրվել է ապակետիպ (սկանավորված) եղանակով:

Բ գրքում զետեղված է երկու գրախոսություն, որոնցից մեկի հեղինակը Նիկողայոս Մառն է, որն ուշիուշով հետազոտում է բանաստեղծ Ակակի Ծերեթելիի «Պատմական քնություն. Արմենիա, Հայաստան, Սոմխեթի հորջորջումներ» աշխատությունը և գիտնականին բնորոշ բանիմացությամբ լուսաբանում պատմության, գրականության, լեզվաբանության, առհասարակ բանասիրության այս կամ այն հարցի վերաբերյալ վրացի բանաստեղծի մոտեցումները և ապացուցում ու հիմնավորում իր տեսակետները:

Երկրորդում պատմաբան, տնտեսագետ, հասարակական գործիչ Քրիստափոր Վերմիշևը (Վերմիշյանց) վերլուծում է «Հայ գիտնականները և քարերի աղաղակը» վրացերեն աշխատության հեղինակի պատմատնտեսագիտական հայացքները, պարզաբանում հիմնահարցերը և վեր հանում այն միտումները, որոնք պատճառ են դարձել կամաձին եզրահանգումների:

Կենտրոնի ղեկավարը հետևում է նաև վրաց ընթացիկ մամուլին և պարբերականներին, որոնց էջերում հաճախակի տպագրվում են հայ-վրացական պատմամշակութային առնչություններին վերաբերող կողմնակալ հոդված-

---

¹ Տե՛ս **Բայրամյան Հր.**, Վրաց գրականությունը V-XIX դդ., զիրք Ա, Երևան, 2007, *նույնի՝* Վրաց լեզու, Երևան, 2010, *նույնի՝* Էջեր հայ-վրացական գրական կապերի պատմությունից, Երևան, 2010, *նույնի՝* Հայերեն-վրացերեն զրուցարան, Երևան, 2005, II հրատ., 2009: Հր. Բայրամյանի խմբագրությամբ լույս է տեսել «Վրացերեն-հայերեն բառարանը» (Երևան, 2005):

ներ, անձամբ հանդես է գալիս պատասխան հոդվածներով, միաժամանակ դրանք թարգմանում և տրամադրում է համապատասխան մասնագետներին, որպեսզի նրանք ևս կարծիք կազմեն և ծավալեն հակաքարոզչական գործունեություն:

Գեղարվեստական թարգմանությունը միջմշակութային հաղորդակցության և ժողովուրդների մերձեցման կարևորագույն միջոցներից է, ուստի Հր. Բայրամյանն իր ուժերը ներդրել է նաև այդ բնագավառում: Նա միաժամանակ ԵՊՀ հումանիտար ֆակուլտետների բակալավրիական ու մագիստրոսական կուրսերում դասավանդում է վրացագիտական առարկաներ:

Վստահաբար կարելի է ասել, որ, չնայած իր գոյության կարճատևությանը և համեստ ներուժին, Կենտրոնն արդեն Վրաստանի գիտական և գրական շրջանակներում ձեռք է բերել ճանաչում: Այդ մասին են վկայում կենտրոնի ղեկավարի հեղինակած, թարգմանած և կազմած գրքերի մասին վրացի գործընկերների վրացերեն, անգլերեն, հայերեն գրախոսությունները Թբիլիսիի և Երևանի գիտական հանդեսներում և գրական մամուլի էջերում¹:

2014 թ. Կենտրոնը վերանվանվեց Հայ-վրացական հարաբերությունների բաժնի, համալրվեց աշխատակիցներով, առաջադրվեցին նոր խնդիրներ և ծրագրեր, համակարգվեցին գիտահետազոտական թեմաները, դրանց իրականացման ուղիներն ու մեթոդները:

ՀՐԱՅՐ ՍՄԲՍՅԱՆ

---

¹ Վրացերենից թարգմանել և առանձին գրքերով հրատարակել է Ռևազ Բնանիշվիլու «Լռություն ճանապարհին» պատմվածքների ժողովածուն (Երևան, 1979), Լադո Սրբելաշվիլու «Իդալթոեցի տղաները» (Երևան, 1981), Գուրամ Փանջիկիձեի «Ակնաքար» (Երևան, 1982), Լոդար Դումբաձեի «Հավերժության օրենքը» (Երևան, 1983) վեպերը, վերջինիս «Ընտիր երկերը»՝ երկու հատորով (Երևան, 1987), սպա և պատմվածքների ժողովածուն ու «Կուկարաչա» վիպակը (Երևան, 1990), Իոսեֆ Գրիշաշվիլու՝ «Հին Թիֆլիսի գրական բռնեմը» (Երևան, 1989), «Ուղեցույց աստղը» (Երևան, 1999), «Հայ-վրաց գրական, պատմամշակութային հարցերը վրաց մամուլում» (Երևան, 2001), Ռևազ Միշվելաձեի նովելների ժողովածուն (Երևան, 2005): Կազմել, խմբագրել և ծանոթագրել է «Ձայն բարեկամության» (Երևան, 1977), «Վրացական պոեզիա» (Երևան, 1983), «Հայ գրողները վրաց գրականության մասին» (Երևան, 1986), «Վրաց երկինք» (Երևան, 1990) ժողովածուները: Դրանից բացի՝ վրաց դասական և ժամանակակից գրողների ավելի քան հարյուր երեսուն նովել ու պատմվածք նրա թարգմանությամբ տպագրվել են գրական հանդեսներում, արվանախներում, քրեստոմատիական ժողովածուներում և ամսագրերում: Նրա սցենարով նկարահանվել և հայկական հեռուստատեսությամբ ցուցադրվել են «Իրակլի Աբաշիձե», «Լոդար Դումբաձե» (երկու մասից բաղկացած այս ֆիլմը հեռարձակվել է նաև վրացական հեռուստատեսությամբ), «Մայաթ-Նովա», «Գալակտիոն Տաբիձե», «Գաբրիել Սունդուկյան» (երկու մասից), «Շոթա Ռուսթավելի» ուսումնական և գիտահանրամատչելի ֆիլմերը:

¹ Տե՛ս օրինակ «Մախալխո գանաթլեբա», Թբիլիսի, 1988, 14 հոկտեմբերի, «Մծերլիս գազեթի», Թբիլիսի, 2006, 10-30 հունիսի, «Թբիլիսիս ունիվերսիտետի», 29. X. 2008, «Գումբաթի», թիվ 44, 9-15 նոյեմբերի, 2009, «Լիտերատուրուլի ձիբանի», Թբիլիսի, 2010, XXXI, էջ 324-333 (վրաց.), «The Kartvelologist», թիվ 16 (1), 2011, էջ 203-217 (վրաց.), նույն տեղում՝ էջ 218-229 (անգլ.):

**ԱՐՑԱՄԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ 2013 Թ. ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի արշավախումբը 2005 թ. վավերացրել է Հայոց արքա Տիգրան Բ Մեծի (մ.թ.ա. 95-55) Արցախում հիմնած Տիգրանակերտ քաղաքի մնացորդները և 2006-2013 թթ. հնագիտական պեղումներ կատարել դրա տարածքում: Հուշարձանը, որը գտնվում է ԼՂՀ Ասկերանի շրջանում՝ Խաչենագետի աջ ափին, տարածվում է Վանքասար լեռան հարավարևելյան ներքնալանջին և դրան կից գոգավորության վրա՝ Արքայական աղբյուրների (Շահբուլաղ) հարևանությամբ:

2006-2012 թթ. իրականացված պեղումների արդյունքում բացվել են քաղաքի Ամրացված թաղամասի հարավային պարիսպների երկայնքով 450 մետր երկարությամբ ձգվող ժայռափոր հիմքերը, հյուսիսային պարիսպների՝ մինչև հինգ մետր բարձրություն ունեցող և շուրջ 175 մետր երկարությամբ հատվածը, Միջնաբերդի 83 մետր երկարությամբ ներքին պարիսպ-դարավանդը, Կենտրոնական թաղամասի միանավ բազիլիկ եկեղեցին՝ հարավային և հյուսիսային բակերով հանդերձ, Արքայական աղբյուրներին կից ջրավազանը, Ամրացված թաղամասի ստորոտում գտնվող ժայռափոր հնձանը: Հետախուզական պեղումներ են կատարվել Ամրացված թաղամասի ու Կենտրոնական թաղամասի մի քանի հատվածներում, վաղքրիստոնեական դամբարանադաշտում: Հայտնաբերվել են և մասնակի պեղվել քաղաքի Անտիկ առաջին թաղամասը և անտիկ կարասային դամբարանադաշտերից Արևելյան դամբարանադաշտը: Հետազոտվել են նաև քաղաքի մերձակայքում գտնվող պաշտամունքային-քարայրային համալիրը, նրա ստորոտով անցնող ժայռափոր ջրանցքը, Խաչենագետի ձախ ափին գտնվող վաղմիջնադարյան ամրոցը:

Տիգրանակերտի 2013 թ. հնագիտական պեղումներն սկսվել են հունիսի 25-ին և ավարտվել օգոստոսի 19-ին: Արշավախումբը երեք օր է հատկացրել Ամրացված, Կենտրոնական և Անտիկ թաղամասերի ամբողջ պեղված տարածքի մաքրման, մեկ տարվա ընթացքում առաջացած բուսածածկույթի վերացման և փլվածքների կարգավորման աշխատանքներին: Մաքրվել և կարգի են բերվել նաև այցելուների համար նախատեսված ներհուշարձանային արահետները:

Բուն քաղաքում պեղումներն ընթացել են երեք հիմնական տեղամասերում՝ Ամրացված թաղամասի հյուսիսային պարսպապատի շարունակության վրա, Անտիկ առաջին թաղամասում և Վաղքրիստոնեական տաճարի հյուսիսային բակում (նկ. 1): Պեղման և մաքրման աշխատանքներ են իրականացվել նաև XVIII դարի ամրոցի հյուսիսային լանջին տեղադրված XIX դարի կառույցի տարածքում, Գյավուրկալա հուշարձանում, Մարդակերտ

քաղաքի տարածքում և շրջակայքում: 2013 թ. պեղման ամբողջ մակերեսը կազմել է շուրջ 1200 քառակուսի մետր, միջին խորությունը՝ երկու մետր:

Հյուսիսային պարսպապատի հատվածում, որտեղ պեղումներն իրակա-նացրել են Վարդգես Սաֆարյանը և Արմինե Գաբրիելյանը, բացվել է պարս-պի շարունակության նոր՝ 32 մետրանոց հատվածը: Այսպիսով, հյուսիսային պարսպի բացված հատվածի երկարությունը կազմում է շուրջ 210 մետր, որն այստեղ պահպանվել է մեկ-երկու կվադրի բարձրությամբ, որոշ հատվածնե-րում այն ավերված է մինչև ժայռափոր հիմքը: Այս հատվածում բացվել է նաև հերթական ուղղանկյուն աշտարակը՝ 8,4*8,4 մետր չափերով: Կարող ենք հավաստել, որ ինչպես հարավային պարսպի պարագայում՝ հյուսիսային պարսպում ևս կլոր և ուղղանկյուն աշտարակները մեկընդմեջ հաջորդում են միմյանց: Աշտարակը պահպանվել է երկուսից երեք շարքերի բարձրու-թյամբ, աչքի են զարնում բավականին խոշոր կվադրները, որոնց ծավալը հասնում է մինչև 0,4 խորանարդ մետրի, իսկ քաշը գերազանցում է մեկ տոն-նան: Կարելի է նկատել, որ կվադրների մշակումը պարսպի ստորին հատ-վածներում վերևի համեմատությամբ փոքր-ինչ անփույթ է:

2013 թ. պեղումները երևան են բերել պարսպին կից մի շարք աղյուսաշեն պատեր՝ կառուցված քարե միաշարք կամ երկշարք հատուկ հիմքերի վրա: Առատորեն օգտագործված են տարբեր չափերի աղյուսների: Այս հատվածի պեղումների ընդարձակումը հնարավորություն է ընձեռում պարզելու աղյու-սաշեն կառույցների իրականացման մանրամասն տեխնոլոգիան՝ հողա-հարթակի, պատի հիմքի քարաշեն հարթակի ստեղծում, հում աղյուսների տեղադրում: Չի բացառվում, որ որոշ դեպքերում պարսպին կից ներսից ստեղծվել են նաև աղյուսաշեն հարթակներ: Հետագա պեղումներն այստեղ հնարավորություն կընձեռեն նաև պարզաբանելու, թե աղյուսաշեն պատերն ու հարթակները ժամանակագրորեն ինչպես են հարաբերվում պարսպա-պատին. արդյոք դրանք կառուցվել են քարե պարսպի հետ համատեղ, թե՛ հավելվել են հետագայում: Գտածոների մեջ գերակշռում են անտիկ խեցա-նոթների բեկորները, առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում անտիկ ծորակավոր սափորի վերնամասը, մեծ կարասի գոտեզարդ պսակն ու իրանի բեկորները, փոքր տափաշիշը և այլն:

Անտիկ առաջին թաղամասում ամբողջանում է ստորին՝ մ.թ.ա. I դարի կառույցների տեսքը (պեղումներն այստեղ իրականացրել է Ինեսա Կարա-պետյանը): Կարելի է փաստել առանցքային պատի երկու կողմերում տեղա-դրված, ուղղանկյուն սենյակներից բաղկացած համալիրների առկայու-թյունը, որոնք ունեն ակնհայտ երկրագործական տնտեսավարման նշանա-կություն. սենյակներում պարտադիր են կրաքարե մեծ սանդերը, աղորիքնե-րը: Բացված համալիրները հնարավորություն են տալիս հավաստելու կա-ռուցողական և ժամանակագրական երեք շրջանի՝ վերին՝ վաղմիջնադար-յան, միջին՝ ուշ անտիկ և ստորին՝ ուշ հելլենիստական շերտերի գոյություն-ը: Պեղումները, երկրագործական տնտեսությանը վերաբերող գտածոներից զատ, տալիս են բարձրորակ հարուստ խեցեղեն, ջուլհակությանն առնչվող

հում կավից պատրաստված բազմաթիվ կախիկներ: Հարկ է առանձնացնել ներմուծված կավանոթների առանձին օրինակները:

Ուշագրավ գյուտեր են արձանագրվել բազիլիկ տաճարի հուսիսային բակի պեղումների շնորհիվ, որոնք իրականացրել են Տատյանա Վարդանեստվան և Համլետ Պետրոսյանը: Այստեղ դեռ նախորդ տարիներին բացված սալահատակի հետազոտությունը մեծ անակնկալ մատուցեց: Պարզվում է, որ եկեղեցուն զուգահեռ առկա են մոնումենտալ մեկ այլ շինության մնացորդներ՝ շարված սրբատաշ բլոկներով, կրաշաղախով: Կառույցն ունի սրբատաշ սալերով իրականացված հատակ, որը ձգվում է արևուտքից արևելք: Հետագա պեղումները պարզաբանեցին, որ գործ ունենք եկեղեցական մի նոր կառույցի հետ, որի երկարությունը շուրջ 17 մետր է, իսկ լայնությունը՝ 8,5 մետր: Այն եռաստիճան հիմնախարսխի վրա կառուցված, արտաքուստ շեշտված կիսաշրջան ապսիդով բազիլիկա է՝ հարավային և արևմտյան մուտքերով: Դեպի հարավային մուտք առաջնորդող սալահատակի հատվածն իրականացված է խոշոր սալերով, որոնց շարքում օգտագործված է նաև մարդակերպ քարակոթող: Այս կոթողների հետազոտությամբ զբաղվում է արշավախմբի անդամ Նժդեհ Երանյանը: Այս տարի Տիգրանակերտի շրջակայքում հնարավոր եղավ վավերացնել նման չորս նոր կոթող ևս: Եկեղեցու արսիդի պեղումները նույնպես անակնկալ մատուցեցին: Պարզվեց, որ արսիդի հատակի նիշից մեկուկես մետր խորության վրա առկա է մեկ այլ սալահատակ: Այն ավելի հին կառույցի մնացո՞րդ է, թե՞ արսիդին ներկառուցված խուց՝ կպարզեն հետագա պեղումները: Նորահայտ եկեղեցու արևմտյան կողմում բացվել է գերեզմանատուն: Հատկապես ուշագրավ է ամբողջությամբ պահպանված վաղքրիստոնեական սարկոֆագը՝ բաղկացած քարե ամբողջական բլոկից պատրաստված դագաղից և երկթեք կափարիչից: Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի բրգաձև կնիքի գյուտը:

Եկեղեցուն կից հատվածում ուշագրավ են նաև XII-XIII դարերի կացարանների մնացորդները, որոնք ունեն լավ տոփանված կամ կավածեփ հատակներ, փոքր թոնիրներ, մեծ տնտեսական հորեր, որոնք բազմիցս քանդել են եկեղեցու բակի սալահատակը:

Տիգրանակերտի շրջակայքում գտնվող Գյավուրկալա վաղմիջնադարյան բնակավայրում հետախուզական աշխատանքներն իրականացրել են Լյուբա Կիրակոսյանը, Նժդեհ Երանյանը և Համլետ Պետրոսյանը: Մաքրվել է վաղքրիստոնեական եկեղեցին, պեղվել է վաղքրիստոնեական մեկ սալարկղային թաղում, որտեղ որպես վերին սալ վերօգտագործվել է մարդակերպ կոթողի կեսը: Գերեզմանոցում կուտակված սարկոֆագների բեկորների թվում գտնվել են քարե թևավոր խաչի մնացորդներ:

XVIII դարի ամրոցի հյուսիսային լանջին շարունակվել են դեռևս 2006 թ. մասամբ մաքրված կառույցի մնացորդները: Հետազոտվել են Մարդակերտ քաղաքում հողային աշխատանքների ժամանակ բացված անտիկ կարասային թաղումները, որտեղ ի հայտ են եկել խիստ հետաքրքրական խեցանոթներ:

ՀԱՄԼԵՏ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

1. Հյուսիսային պարիսպը

2. Նորաբաց աշտարակը

3. Անտիկ թաղամասը

4. Անտիկ թաղամասը

5. Նորաբաց եկեղեցին

6. Վաղ քրիստոնեական սարկոֆագր

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ավագյան Արծրուն	ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի դեկան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Արշակյան Գրիգոր	ՀՀ սփյուռքի նախարարության աշխատակազմի հայրենադարձության և հետազոտությունների վարչության պետ, պատմական գիտությունների թեկնածու (garshakyan@mail.ru)
Բայրամյան Հրաչիկ	ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-վրացական հարաբերությունների բաժնի վարիչ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (h.bayramyan@mail.ru)
Դեղեյան Ժիրայր	Մոնպելյեի Պոլ Վալերի համալսարանի վաստակավոր պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ (gerard.dedeyan@wanadoo.fr)
Դիլբարյան Նարինե	ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության ամբիոնի դոցենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու (n.dilbaryan@gmail.com)
Արման Եղիազարյան	ԵՊՀ Սփյուռքագիտության ամբիոնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր (armyegh@yahoo.com)
Եղիազարյան Վարդան	ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի փոխդեկան, հայ գրականության պատմության ամբիոնի դոցենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Հայրունի Աշոտ	ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, ԵՊՀ ՀՀԻ առաջատար գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր (ahayruni@yahoo.de)
Հովհաննիսյան Մհեր	ԵՊՀ ՀՀԻ փոխտնօրեն, պատմական գիտությունների թեկնածու (mh@armin.am)
Հովսեփյան Էմմա	Հայաստանի ազգային արխիվի տեղեկատվական տեխնոլոգիաների բաժնի վարիչ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու (emmahov@rambler.ru)
Հովսեփյան Լիանա	ԵՊՀ ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի պրոֆեսոր, բանասիրական գիտությունների դոկտոր

Մելիքյան Վահան	ԵՊԲՀ հասարակական գիտությունների ամբիոնի վարիչ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր (v_melikyan@mail.ru)
Մխիթարյան Վարդան	ԵՊՀ ՀՀԻ Բ. Հարությունյանի անվան Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության լաբորատորիայի վարիչ (vardan_gm@yahoo.com)
Միրզոյան Սոնյա	ՀՀ Ազգային արխիվի փոխստորեն, պատմական գիտությունների թեկնածու (mirzoyan.sonya@gmail.com)
Ներսիսյան Աշոտ	ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, պատմական գիտությունների դոկտոր (ashot-nersisyan@mail.ru)
Ոսկանյան Անի	ԵՊՀ թուրքագիտության ամբիոնի ասիստենտ (voskanyan.ani@rambler.ru)
Պետրոսյան Համլետ	ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոնի վարիչ, Արցախի հնագիտական արշավախմբի ղեկավար, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (hpetros@gmail.com)
Պողոսյան Սամվել	ՀՊՄՀ հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու (poghosyansamvel@yahoo.com)
Պողոսյան Վարուժան	ԵՊՀ ՀՀԻ ցեղասպանագիտության բաժնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր (varuzhan.poghosyan@mail.ru)
Միմոնյան Արամ	ԵՊՀ ռեկտոր, ԵՊՀ ՀՀԻ տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (rector@ysu.am)
Վարդազարյան Մարութ	ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի վարիչ, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (marutvardazaryan@rambler.ru)
Վարդանեսովա Տատյանա	ԵՊՀ ՀՀԻ հնագիտական հետազոտությունների լաբորատորիայի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու (vartanesova@yahoo.com)
Տագեսեան Անդրանիկ	Բեյրութի Հայկազյան համալսարանի հայկական սփյուռքի ուսումնասիրության կենտրոնի տնօրեն, քաղաքական գիտությունների դոկտոր (adakesian@haigazian.edu.lb)

INFORAMTION ABOUT THE AUTHORS

- Arshakyan Grigor** PhD in History, Head of the Department of Repatriation and Investigations of the Ministry of Diaspora (garshakyan@mail.ru)
- Avagyan Artsrun** Doctor of Philology, Professor, Dean of the Faculty of Armenian Philology of YSU
- Bayramyan Hrachik** PhD in Philology, Associate Professor, Head of the Department of Armenian-Georgian Relations of the Institute for Armenian Studies of YSU (h.bayramyan@mail.ru)
- Dakessian Andranik** Doctor of Political Sciencies, Director of the Armenian Diaspora Research Centre of Haigazian University in Beirut (adakessian@haigazian.edu.lb)
- Dedeyan Gerard** Honoured Professor of Paul-Valéry Montpellier University, foreign member of NAS RA (gerard.dedeyan@wanadoo.fr)
- Dilbaryan Narine** PhD in Philology, Associate Professor of the Chair of History of Armenian Language of YSU (n.dilbaryan@gmail.com)
- Hayruni Ashot** Doctor of History, Senior Researcher of the Institute for Armenian Studies, Professor of the Chair of Armenian History of YSU (ahayruni@yahoo.de)
- Hovhannisyan Mher** Deputy Director of the Institute for Armenian Studies of YSU, PhD in History (mh@armin.am)
- Hovsepyan Emma** PhD in Philology, Head of the Department of the Informational Technologies of the National Archives of RA (emmahov@rambler.ru)
- Hovsepyan Liana** Doctor of Philology, Professor of the Chair of General Linguistics of YSU
- Melikyan Vahan** Doctor of History, Head of the Chair of Social Sciences, senior scientific worker of the Institute of History NAS RA (v_melikyan@mail.ru)
- Mirzoyan Sonya** PhD in History of YSU, Deputy Director of the National Archives of RA (mirzoyan.sonya@gmail.com)
- Mkhitaryan Vardan** Head of the Laboratory of Historical Geography and Cartography of Armenia after B. Harutyunyan of the Institute for Armenian Studies of YSU (vardan_gm@yahoo.com)
- Nersisyan Ashot** Doctor of History, Professor of the Chair of the Armenian History of YSU, (ashot-nersisyan@mail.ru)

- Petrosyan Hamlet** Doctor of History, Professor, Head of the Chair of Culturology of YSU, Head of Artsakh Archeological Expedition (hpetros@gmail.com)
- Poghosyan Samvel** PhD in History, Associate Professor of the Chair of Armenian History of YSPU (poghosyansamvel@yahoo.com)
- Poghosyan Varouzhan** Doctor of History, Head of the Department of Genocide Studies of the Institute for Armenian Studies of YSU (varuzhan.poghosyan@mail.ru)
- Simonyan Aram** Rector of YSU, Director of the Institute for Armenian Studies of YSU, Corresponding member of the NAS RA, Doctor of History, Professor (rector@ysu.am)
- Vardanesova Tatyana** PhD in History, Senior Research Worker of the Laboratory of Archeological Researches of the Institute for Armenian Studies of YSU (vartanesova@yahoo.com)
- Vardazaryan Marut** PhD in History, Associate Professor, Head of the Chair of International Relations and Diplomacy of YSU (marutvardazaryan@rambler.ru)
- Voskanyan Ani** Assistant Professor of the Chair of Turkology of YSU (voskanyan.ani@rambler.ru)
- Yeghiazaryan Arman** Doctor of History, Head of the Chair (of Diaspora Studies, YSU (armyegh@yahoo.com)
- Yeghiazaryan Vardan** PhD in Philology, Associate Professor, Deputy Dean of the Faculty of History of Armenian Literature of YSU

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Авагян Арцрун** Декан филологического факультета ЕГУ, доктор филологических наук, профессор.
- Айруни Ашот** Профессор кафедры истории армянского народа ЕГУ, ведущий научный сотрудник Института арменоведческих исследований ЕГУ, доктор исторических наук (ahayuni@yahoo.de)
- Аршакян Григор** Начальник управления репатриации и исследований Министерства диаспоры РА, кандидат исторических наук (garshakyan@mail.ru)
- Байрамян Грачик** Заведующий отделом армяно-грузинских отношений Института арменоведческих исследований ЕГУ, кандидат филологических наук, доцент (h.bayramyan@mail.ru)
- Вардазарян Марут** Заведующий кафедрой международных отношений и дипломатии ЕГУ, кандидат исторических наук, доцент (marutvardazaryan@rambler.ru)
- Варданесова Татьяна** Старший научный сотрудник лаборатории археологических исследований ЕГУ, кандидат исторических наук (vartanesova@yahoo.com)
- Восканян Ани** Ассистент кафедры тюркологии ЕГУ (voskanyan.ani@rambler.ru)
- Дакесян Андраник** Директор Центра исследований армянской диаспоры Университета Айказян (Бейрут), доктор политических наук (adakessian@haigazian.edu.lb)
- Дедеян Жирайр** Заслуженный профессор Университета Поль Валери (Монпелье), иностранный член НАН Армении (gerard.dedeyan@wanadoo.fr)
- Дилбарян Нарине** Доцент кафедры истории армянского языка ЕГУ, кандидат филологических наук
- Егиазарян Арман** Заведующий кафедрой армянской диаспоры ЕГУ, доктор исторических наук (armyegh@yahoo.com)
- Егиазарян Вардан** Заместитель декана филологического факультета ЕГУ, доцент кафедры истории армянской литературы, кандидат филологических наук
- Меликян Ваган** Заведующий кафедрой общественных наук Ереванского государственного медицинского института, доктор исторических наук (v_melikyan@mail.ru)

Мирзоян Соня	Заместитель директора Национальной библиотеки Республики Армения, кандидат исторических наук (mirzoyan.sonya@gmail.com)
Мхитарян Вардан	Заведующий лабораторией исторической географии и картографии имени Б. Арутюняна Института арменоведческих исследований ЕГУ (vardan_gm@yahoo.com)
Нерсисян Ашот	Профессор кафедры истории армянского народа ЕГУ, доктор исторических наук (ashot-nersisyan@mail.ru)
Овсепян Лиана	Профессор кафедры общего языкознания ЕГУ, доктор филологических наук
Овсепян Эмма	Заведующий отделом информационных технологий Национального архива РА, кандидат филологических наук (emmahov@ Rambler.ru)
Оганесян Мгер	Заместитель директора Института арменоведческих исследований ЕГУ, кандидат исторических наук (mh@armin.am)
Петросян Гамлет	Заведующий кафедрой культурологии ЕГУ, руководитель археологической экспедиции Арцаха, доктор исторических наук, профессор (hpetros@gmail.com)
Погосян Варужан	Заведующий отделом геноцидологии Института арменоведческих исследований ЕГУ, доктор исторических наук (varuzhan.poghosyan@mail.ru)
Погосян Самвел	Доцент кафедры истории армянского народа Государственного педагогического университета Армении, кандидат исторических наук (poghosyansamvel@yahoo.com)
Симонян Арам	Ректор ЕГУ, директор Института арменоведческих исследований ЕГУ, член-корреспондент НАН Армении, доктор исторических наук, профессор (rector@ysu.am)

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Արծրուն Ավագյան	
Մայր բուհի մայր ֆակուլտետի 95-ամյա ուղին	3
Արամ Միտոնյան, Աշոտ Ներսիսյան	
Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմագրության գնահատման հայեցակարգային հիմքերը	11
Գրիգոր Արշակյան	
Թուրքիայի քաղաքականության հիմնական սկզբունքները Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ 1991-1994 թթ.	21
Վարդան Մխիթարյան	
Ֆրեդերիկ Դյու Բուա դը Մոնպերոյի քարտեզը ադրբեջանական գիտական և քաղաքական շահարկումներում	34
Արման Եղիազարյան	
Հայկական սկզբնաղբյուրները Բագրատունիների վրացական թագավորության ձևավորման վերաբերյալ (ընդհանուր դիտարկումներ) (ռուսերեն)	53
Աշոտ Հայրունի	
Յոհաննես Լեփսիուսի կապերը հայ գործիչների հետ (գերմաներեն)	62
Անի Ոսկանյան	
Օսմանյան բանակի առաջին հայ զինվորականները	85
Սամվել Պողոսյան	
Կիլիկիան գրավելու և Ջեմալ փաշայի հետ բանակցությունների խնդիրը Անտանտի նախագծերում (1915 թ. երկրորդ կես)	92
Վահան Մելիքյան	
Անդրկովկասյան Սեյմի քաղաքական կողմնորոշման փոփոխման հիմնահարցը և երկրամասի անկախության հռչակումը	105
Տատյանա Վարդանեսովա	
Խաչքարային մշակույթի մեջ «գեղարվեստական դպրոցի» սահման հարցի շուրջ (ռուսերեն)	126
Վարդան Եղիազարյան	
Հովհաննես Թլկուրանցու «Վասն Սուրբ Յովհաննու գլխատման» և «Արարածոց մեկնութիւն» վիպական տաղերը	134
Հրաչիկ Բայրամյան	
Հայրենների վրացերեն թարգմանության շուրջ	142
Նարինե Դիլբարյան	
Հայկական բնականուրները	152

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Վարուժան Պողոսյան

Յոհաննես Լեփսիուսի նամակը Արշակ Չոպանյանին..... 165

Սոնյա Միրզոյան

Բաթումի մարզ: Հայերի ևս մեկ ողբերգություն..... 168

Էմմա Հովսեփյան

Փաստաթղթեր Հայաստանում Ամերկումի կրթական գործունեության
վերաբերյալ..... 192

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վահան Մելիքյան

Գեղամ Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության
հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.)..... 211

Լիանա Հովսեփյան

Գառնիկ Ստեփանյան, Հրաչյա Աճառյան: Կյանքը և գործը..... 218

Ժիրայր Դեղեյան

Մարի-Աննա Շևալիե, Հոգևորասպետական միաբանությունները
Կիլիկյան Հայաստանում (ֆրանսերեն)..... 222

Մարութ Վարդազարյան

Ե. Ի. Պիվովար, Ռուս-ադրբեջանական հարաբերությունները (ռուսերեն).... 225

Մհեր Հովհաննիսյան

Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Թ. հատոր 230

Անդրանիկ Տազէսյան

Զաւեն Մսրըլեան, Հայոց մասնակցութիւնը Լիբանանի
Խորհրդարանական Ընտրութիւններուն 235

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

Կենտրոնական ու Արևելյան Եվրոպայի հայագիտության առաջին
ինստիտուտը 239

Հրայր Սմբատյան

Վրացագիտությունը ԵՊՀ-ում. երեկ, այսօր, վաղը 241

Համլետ Պետրոսյան

Արցախի Տիգրանակերտի 2013 թ. հնագիտական պեղումների
նախնական արդյունքները..... 246

Տեղեկություններ հեղինակների մասին.....252

CONTENTS

ARTICLES

Artsrun Avagyan	
The 95-Year Road of the Main Faculty of the Alma Mater	3
Aram Simonyan, Ashot Nersisyan	
The Conceptual Bases of Evaluation of the Historiography of the First Republic of Armenia	11
Grigor Arshakyan	
Main Principles of the Policy of Turkey in Regard to Armenia in 1991-1994	21
Vardan Mkhitryan	
The Map of Frédéric DuBois de Montperreux in the Context of Scientific and Political Azerbaidjanian Speculations.....	34
Arman Yeghiazaryan	
Armenian Primary Sources about the Formation of Bagratuni Georgian Kingdom (General Observations)	53
Ashot Hayruni	
Connections of Johannes Lepsius with Armenian Figures	62
Ani Voskanyan	
The First Armenian Soldiers in the Ottoman Army	85
Poghosyan Samvel	
The Problem of Occupation of Cilicia and Negotiations with Djemal Pasha in Projects of Entente (Second Half of 1915)	92
Vahan Melikyan	
The Issue of Changing the Political Orientation of Transcaucasian Seimas and Proclamation of Independence in the Region	105
Tatiana Vardanesova	
On the Issue of the Definition of “Art Schools” in Khachkar Culture (Russian).....	126
Vardan Yeghiazaryan	
The Epic Poems “On Beheading of St. John” and “Interpretation of Creatures” by Hovhannes Tlkurantsi	134
Hrachik Bayramyan	
On the Translation of Hayrens into Georgian.....	142
Narine Dilbaryan	
Armenian Oikonyms	152

PUBLICATIONS

Varoujean Poghosyan	
The Letter of Johannes Lepsius to Arshak Chopanyan	165
Sonya Mirzoyan	
Batumi Region. Another Tragedy of Armenians	168
Emma Hovsepyan	
Documents about the Educational Activities of the Near East Relief of Armenia	192

BOOK REVIEWS

Vahan Melikyan	
Gegham Petrosyan, The Relations of the Republic of Armenia with Russia (1918-1920)	211
Liana Hovsepyan	
Hrachya Acharyan. Life and Work	218
Gerard Dedeyan	
Marie-Anna Chevalier, Spiritual knightly Congregations in Cilicia (in French)	222
Marout Vardazaryan	
Ye. I. Pivovar, Russian-Azerbaijani Relations (in Russian)	225
Mher Hovhannisyan	
Materials for the History of Armenian Revolutionary Federation, Volume IX	230
Andranik Dakesyan	
Zaven Messerlian, Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections, 1934-2009	235

SCIENTIFIC LIFE

The First Armenological Institute of Central and Eastern Europe	239
Hrayr Smbatyan	
Georgian Studies at YSU Yesterday, Today and Tomorrow	241
Hamlet Petrosyan	
Preliminary Results of Archeological Excavations of Tigranakert of Artsakh in 2013	246
Information about the Authors	254

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Ариун Авагян	
95-летний путь первого факультета главного вуза	3
Арам Симонян, Ашот Нерсисян	
Концептуальные основы оценки историографии Первой республики Армении ...	11
Григор Аршакаян	
Основные принципы политики Турции по отношению к Республике Армения в 1991-1994 гг.	21
Вардан Мхитарян	
Карта Фредерика Дюбуа де Монперо в контексте азербайджанских научных и политических манипуляций.....	34
Арман Егиазарян	
Армянские первоисточники об образовании грузинского царства Багратидов (общие наблюдения) (на русском языке)	53
Ашот Айруни	
Связи Иоганнеса Лепсиуса с армянскими деятелями (на немецком языке).....	62
Ани Восканян	
Первые армянские военнослужащие османской армии	85
Самвел Погосян	
Проблема оккупации Киликии и переговоров с Джемаль-Пашой в проектах Антанты (вторая половина 1915).....	92
Ваган Меликян	
Проблема политической переориентации Закавказского Сейма и провозглашение независимости региона.....	105
Татьяна Варданесова	
К вопросу об определении «художественной школы» в культуре хачкаров (на русском языке).....	126
Вардан Егиазарян	
Эпические песни Ованеса Тлкуранци «Об усекновении головы святого Иоанна» и «Толкование созданий»	134
Грачик Байрамян	
По вопросам перевода айренов на грузинский язык	142
Нарине Дилбарян	
Армянские ойконимы	152

ПУБЛИКАЦИИ

Варужан Погосян	
Письмо Иоганнеса Лепсиуса Аршаку Чопаняну.....	165
Соня Мирзоян	
Батумская область. Еще одна трагедия армян.....	168
Эмма Овсепян	
Документы об образовательной деятельности Амеркома в Армении	192

РЕЦЕНЗИИ

Ваган Меликян	
Гегам Петросян, Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.)	211
Лиана Овсепян	
Гарник Степанян, Грачья Ачарян. Жизнь и деятельность	218
Жирайр Дедеян	
Мари-Анна Шевалье, Духовно-рыцарские ордена в Киликийской Армении (на французском языке)	222
Марут Вардазарян	
Е. И. Пивовар, Российско-азербайджанские отношения (на русском языке).....	225
Мгер Оганесян	
Материалы об истории А.Р. Дашнакцутюн, т. IX.	230
Андраник Дакесян	
Завен Мсрляян, Участие армян в парламентских выборах Ливана	235
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ	
Первый институт арменоведения в Центральной и Восточной Европе.....	239
Грайр Смбатян	
Грузиноведение в ЕГУ: вчера, сегодня и завтра	241
Гамлет Петросян	
Предварительные результаты археологических раскопок 2013 г. в Тигранакерте Арцаха	246
Сведения об авторах	256

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՀԱՆԴԵՍ

3

Սրբագրիչ՝ Վ. Դերձյան
Համ. ձևավորումը՝ Ա. Աղուզումցյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Ստեփանյանի

Ստորագրված է տպագրության՝ 29.08.2014 թ.:

Չափսը՝ 70x100 1/16:

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Թուղթը՝ օֆսեթ:

Տպագր. 16 մամուլ: Տպաքանակը՝ 300:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

Հոդվածները ներկայացնել էլեկտրոնային կրիչով (տեքստը՝ Word, նկարները՝ TIFF կամ բարձրորակ JPG): Հիմնական լեզուն հայերենն է, ընդունվում են նաև ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն հոդվածներ, որոնք պետք է ունենան ամփոփում (հայերեն տեքստի դեպքում՝ անգլերեն, այլ լեզուների դեպքում՝ հայերեն, շուրջ 300 բառ):

Չափանիշներն են՝

1. Տառատեսակը հայերեն՝ Sylfaen, այլ լեզուներինը՝ Times New Roman:

2. Տառաչափը՝ 12, միջտողային բացատը՝ 1.5:

3. Հոդվածի սկզբում դրվում է հեղինակի անուն, ազգանունը (զլխատառերով), վերնագիրը (զլխատառերով), հոդվածի վերջում նշվում է հեղինակի գիտական աստիճանն ու կոչումը, աշխատանքի վայրը, պաշտոնը, հեռախոսահամարը և էլեկտրոնային փոստի անվանումը (հեռախոսահամարը և էլեկտրոնային անվանումը տպագրվում են հեղինակի համաձայնությամբ):

4. Հղումները տրվում են տողատակում՝ աճման կարգով, տառաչափը՝ 10, նշվում է աղբյուրի հեղինակը, վերնագիրը, հատորը, հրատարակության տեղը, տարեթիվը (մամուլի դեպքում՝ նաև համարը) և էջը:

5. Տալ բանալի բառեր հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն:

Հոդվածները ներկայացնել՝

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ալեք Մանուկյան 1, ԵՊՀ 2-րդ մասնաշենք, 5-րդ հարկ, 511 սենյակ, «Հայագիտության հարցեր» հանդեսի խմբագրություն (*info@armin.am*), հեռ. +374 60 710092

NOTICE FOR THE AUTHORS

The articles should be represented in USB flash drive (text should be in Microsoft Word Document, pictures – TIFF or JPG). The main language of the article is Armenian (with summary in English, about 300 words), if the articles are in Russian, English, French, German there should be a summary in Armenian (about 300 word).

The criteria are the following:

1. Theme font – Sylfaen (in Armenian), Times New Roman (in other languages)

2. Font Size – 12, Line Space – 1.5

3. At the beginning of the article there should be the name and surname of the author (uppercase), the title (uppercase), at the end of the article there should be the academic degree of the author, workplace, position, telephone number and E-mail (telephone number and e-mail are published according to the author's agreement)

4. The references should be footnoted; font size- 10, the author, the title, volume, place and date of publication (also the number, if the article was published in magazine) and the page should be mentioned.

5. To write key words in Armenian, Russian and English.

The articles are accepted in the Institute for Armenian studies of YSU, Alex Manoogian 1, YSU 2nd annex, 5th floor, room N 511, the editorial office of the bulletin “Armenological Issues” (*info@armin.am*), tel.: +374 60 710092

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Статьи необходимо представлять на электронном **флеш-накопителе** (текст – Word, фотографии – TIFF или JPG в высоком качестве). Основной язык – армянский, принимаются также статьи на русском, английском, французском и немецком языке, которые должны иметь резюме (в случае армянского текста – на английском языке, в случае других языков – на армянском, около 300 слов).

Параметры

1. Шрифт армянского языка – Sylfaen, других языков – Times New Roman.

2. Размер шрифта – 12, межстрочный пробел – 1.5.

3. В начале статьи дается имя и фамилия автора (заглавными буквами), заголовок (заглавными буквами), в конце статьи отмечается ученая степень автора, место работы, должность, номер телефона и адрес электронной почты (номер телефона и адрес электронной почты печатается с согласия автора).

4. Ссылки даются под строкой в порядке возрастания, размер шрифта – 10, дается автор источника, заголовок, том, место и год издательства (в случае прессы также и номер) и страница.

5. Дать ключевые слова на армянском, русском и английском языках.

Статьи принимаются в

Институте арменоведческих исследований ЕГУ,

Алека Манукяна 1, 2 корпус ЕГУ, 5-й этаж, комната 511, редакция журнала «Вопросы арменоведения» (*info@armin.am*), тел.: +374 60 710092